

**OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI
VE FAALİYETLERİ**

Sibel YAZICI

Doktora tezi

Danışman: Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

Mayıs 2018

Afyonkarahisar

T.C.
AFYON KOCATEPE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
DOKTORA TEZİ

OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI VE FAALİYETLERİ (1914-1918)

Hazırlayan
Sibel Yazıcı

Danışman
Prof. Dr. Ahmet Yaramış

AFYONKARAHİSAR 2018

Bu tez çalışması 16.SOS.BİL.03 proje numarası ile Afyon Kocatepe Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projesi Koordinatörlüğü tarafından desteklenmektedir.

YEMİN METNİ

Doktora tezi olarak sunduğum “**Osmanlı Meclis-i Mebusanı ve Faaliyetleri (1914-1918)**” adlı çalışmasının, tarafımdan bilimsel ahlak ve geleneklere aykırı dűşecek bir yardıma başvurmaksızın yazıldığını ve yararlandığım eserlerin kaynakçada gűsterilen eserlerden olduğunu, bunlara atıf yapılarak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu onurumla doğrularım.

11.05.2018

Sibel YAZICI

TEZ JÜRİSİ KARARI VE ENSTÜTÜ ONAYI

JÜRİ ÜYELERİ

Tez Danışmanı : Prof. Dr. Ahmet YARAMIŞ

Jüri Üyeleri : Prof. Dr. Sadık SARISAMAN

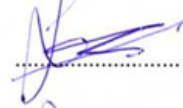
: Prof. Dr. Ahmet Ali GAZEL

: Doç. Dr. Ahmet ÖZCAN

Dr. Öğr. Üyesi Yakup KAYA

İmza

Tarih Anabilim Dalı Doktora programı öğrencisi Sibel YAZICI' nm "Osmanlı Meclis-i Mebusanı ve Faaliyetleri (1914-1918)" başlıklı tezini değerlendirmek üzere 11.05.2018 günü saat 14:00' da Lisansüstü Eğitim ve Öğretim Sınav Yönetmeliğinin ilgili maddeleri uyarınca yukarıda isim ve imzaları bulunan jüri üyeleri tarafından değerlendirilerek kabul edilmiştir

Prof. Dr. Celal DEMİR
MÜDÜR

ÖZET
OSMANLI MECLİS-İ MEBUSANI VE FAALİYETLERİ (1914-1918)

Sibel YAZICI

AFYONKOCATEPEÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER
ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

Mayıs 2018

Danışman: Prof. Dr. Ahmet Yaramış

Üçüncü Yasama Devresi (1914-1918) Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın en uzun yasama dönemidir. Meclis-i Mebusan'ın ağırlığını Türk ve Arap mebuslar oluştururken; Ermeni, Rum ve Yahudi mebuslarda parlamentoda görev yapmıştır. Meclis-i Mebusan'ın çalışma süresi Birinci Dünya Savaşı yıllarını kapsamaktadır. Asli görevi yasa yapmak olan Meclis'te genel olarak savaş ile ilgili kanunlar görüşüldü. Özellikle muvakkat kanun görüşmeleri Meclis çalışmalarının önemli bir kısmını oluşturdu. Hükümet tarafından çıkarılan bu kanunların ancak yarıya yakını Meclis'te görüşülebildi. Hatta kanunların meclis görüşmeleri kimi zaman yasama yılı çalışmalarının uzamasına neden oldu. Meclis'in yasama dışında bir diğer görevi hükümeti denetlemek olup bunu soru, gensoru, araştırma ve soruşturma önergeleri yoluyla gerçekleştirmekteydi. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ile birlikte Meclis denetleme görevini oldukça etkin bir şekilde yerine getirdi. Hatta savaşa sebebiyet verdikleri gerekçesiyle Said Halim ve Talat Paşa Hükümetlerine meclis soruşturması dahi açıldı. Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'nin çalışmalarına 21 Kasım 1918 tarihinde Padişah VI. Mehmed Vahdeddin tarafından son verildi.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı Devleti, Birinci Dünya Savaşı, Meşrutiyet, Meclis.

ABSTRACT
THE OTTOMAN ASSEMBLY AND ITS ACTIVITIES (1914-1918)

Sibel YAZICI

**AFYON KOCATEPE UNIVERSITY INSTITUTE OF SOCIAL
SCIENCES DEPARTMENT OF HISTORY**

May 2018

Advisor: Prof. Dr. Ahmet Yaramış

The activities of the Ottoman Parliament in the period of 1914-1918 are the basic topic of this study. At the end of a long period of two years, the Ottoman Parliament began its activities named as the Third Legislative Council. The Assembly was mainly composed of Turkish and Arab deputies. The Assembly's most important function was legislation. It continued the activities for six legislative years which is the longest legislative period of Constitution. The time when the parliament was open also covered the period of World War I. For this reason the war affected the functioning of the parliament and caused it to have a war parliament appearance. For this reason, many laws were enacted during this period. Most of these laws were provisional ones. The parliamentary negotiations about such laws sometimes led to the extension of the legislative year work. The Assembly also had the duty to supervise the government outside the legislature. The Assembly made this task more effective following the end of World War I. Even the parliamentary inquiry was opened to the governments of the period on the grounds that they caused the war. The Assembly's attitude towards war was the same with the that of the government. The Assembly's acceptance of the invitation to the meeting after the decision to enter the war was considered as a confirmation of the war decision. As a result, the defeat in the war resulted in a multi-fronted opposition. Therefore, the Assembly had to terminate his work on 21 November 1918 due to the decision of termination of the government by the Sultan Vahdettin.

Key words: Ottoman State, World War I, Constitutionalism, Assembly.

ÖNSÖZ

Türk demokrasi tarihi açısından Meşrutiyet, çok sesliliğin ifade edildiği, kuvvetler ayrılığının ortaya çıktığı parlamenter dönemin adıdır. Kanun-ı Esasi'nin 29 yıl askıda kalması, II. Meşrutiyet'in ilkinde oranla daha güçlü bir parlamento kurmasına neden oldu. Neticede 1914-1918 Meclis-i Mebusan'ı Meşrutiyetin en uzun yasama süresine sahip parlamentosudur. Birinci Dünya Savaşı devam ederken dahi faaliyetine kesintisiz devam edebildi. Meşrutiyetin üzerinde çalışılma yapılmamış olan bu parlamenter döneminin ele alınması, hem parlamento hemde demokrasi tarihine katkı sağlayacağı düşünülmüştür.

Çalışma beş bölümden oluşmaktadır. İlk bölüm meclisin açılması ve toplanmasını ele alan seçim sürecidir. Seçim esasları, seçime katılan unsurlar ve ara seçimler bölümün konu başlıklarıdır. İkinci Bölüm Meclisin açılması ve işleyiş esasları ile ilgili olup Kanun-ı Esasi ve Dâhili Nizamname esasları çerçevesinde değerlendirildi. Çalışmanın Üçüncü Bölümü Meclis-i Mebusan'da görüşülen konuları ifade etmektedir. Parlamentonun en önemli işlevi yasa yapmak olduğundan başta Kanun-ı Esasi değişiklikleri, kanun teklifleri, muvakkat kanunlar, bütçe görüşmeleri ve mebusların izin istekleri bölümde ele alınan konulardır. Parlamentonun önemli işlevlerinden bir diğeri hükümetlerin denetlenmesidir. Üçüncü Yasama Devresi boyunca bunların ne ölçüde etkin kullanıldığı Meclis'e verilen soru, gensoru, meclis araştırma ve soruşturma önermeleri üzerinden ele alınmıştır. Çalışmanın Beşinci Bölümünde Birinci Dünya Savaşı boyunca faaliyette bulunan parlamentonun savaşa karşı tavrı yansıtılmaya çalışılır yapılan barış görüşmeleri ve antlaşmalar inceme konuları arasındadır. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden Meclis'in feshine kadar meydana gelen hükümet değişiklikleri ve mecliste yaşanan tartışmalar ele alınan konulardır.

İnceleme yapılan dönemle ilgili ana kaynaklara elden geldiğince ulaşılmaya çalışıldı. Kaynak temininden ziyade elde edilen kaynakların konu kapsamalarını daraltmak kimi zaman çalışmayı zorladı. İletişim çağı kaynak teminine katkı sağlayan bir unsur oldu. Zira çalışma yürütüldüğü sırada Başbakanlık Osmanlı Arşivi'nin İstanbul dışında Ankara'da hizmet vermeye başlamış olması sevindirici bir gelişmeyken sonraki süreçte arşivin interaktif hizmet vermeye başlaması daha da sevindirici bir gelişmeydi. Bu nedenle başta birim yönetimine ve çalışanlarına

araştırmacılara sağladıkları destekten dolayı teşekkür ederim. Döneme ait gazetelerin temin edilmesinde Hakkı Tarık Us ile İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'ndan yararlanıldı. Ayrıca TBMM Kütüphanesi ile Afyon Kocatepe Üniversitesi Kütüphanesi kaynak temininde destek alınan birimler oldu. Katkılarından dolayı kurumlara ve çalışanlarına teşekkür ederim.

Diğer taraftan tez çalışmama yol gösteren ve katkı sunan başta danışman hocam Prof. Dr. Ahmet Yaramış'a öğrencisi olarak teőekkürü bir borç biliyorum. Diğer taraftan kaynak temini ve çalışmama olan destekleri için Prof. Dr. Ahmet Ali Gazel'e teşekkür ederim. Ayrıca bu süreci perde gerisinde verdikleri destekle tamamlamamı sağlayan başta anneme, eş olarak desteğini daima hissettiğim Prof. Dr. Hakkı Yazıcı'ya, ayrıca beni yüreklendiren evlatlarım Cevşen, Ceren ve Buğra Eren'e teşekkür ediyorum.

Sibel YAZICI

AFYONKARAHİSAR 2018

İÇİNDEKİLER

YEMİN METNİ	İ
TEZ JÜRÜSÜ VE ENSTÜTÜ MÜDÜRLÜĞÜ ONAYI	İİ
ÖZET.....	İİİ
ABSTRACT	İV
ÖNSÖZ.....	V
KISALTMALAR	Xİ
TABLolar	Xİİ
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

1914 SEÇİMLERİ

1. MECLİS-İ MEBUSAN SEÇİMLERİ	10
2. 1914 SEÇİMLERİ VE SONUÇLARI	14
2. 1. ARAP MEBUSLAR	22
2. 2. GAYRİMÜSLİM MEBUSLAR	25
2. 3. ARA SEÇİMLER	32

İKİNCİ BÖLÜM

MECLİSİN AÇILMASI VE ÇALIŞMASI

1. ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ MECLİSİ'NİN AÇILMASI.....	39
1. 1. YASAMA YILLARI	40
1.2. RİYASET DİVANI	44
1. 3.ŞUBE VE ENCÜMENLERİN OLUŞTURULMASI.....	50
2. MECLİSİN ÇALIŞMASI.....	52
2. 1. DÂHİLİ NİZAMANAME (İÇTÜZÜK)	52
2. 2. 1. Dâhili Nizamname Değişikliğine İlişkin Meclis Görüşmeleri.....	57

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

MECLİSTE GÖRÜŞÜLEN KONULAR

1. KANUNLAR.....	95
1. 1. KANUN-I ESASİ DEĞİŞİKLİK TEKLİFİ	95
1. 1. 1. Üçüncü Yasama Devresi Kanun-1 Esasi Değişiklik Teklifleri	97
1. 1. 1. 1. Mebuslar Tarafından Verilen Kanun-1 Esasi Değişiklik Teklifleri ..	98

1. 1. 1. 2. Meclis-i Ayan Üyeleri Tarafından Verilen Kanun-ı Esasi Değişiklik Teklifleri	100
1. 1. 1. 3. Hükümet Tarafından Verilen Kanun-ı Esasi Değişiklik Teklifleri.	101
1. 2. KANUN LAYİHALARI VE TEKLİFLERİ	110
1. 2. 1. Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'ne Verilen Kanun Teklifleri.....	113
1. 2. 2. Muvakkat Kanunlar	119
1. 2. 2. 1. Muvakkat Kanunların Kanun-ı Esasi ile Çelişkisi.....	124
1. 2. 2. 2. Üçüncü Yasama Devresi'nde Çıkarılan Muvakkat Kanunlar	126
1. 2. 2. 2. 1. Ekonomi ile İlgili Muvakkat Kanunlar	128
1. 2. 2. 2. 2. Milli İktisada Yönelik Muvakkat Kanunlar.....	139
1. 2. 2. 2. 3. Askeri Düzenlemelerle İlgili Muvakkat Kanunlar	144
1. 2. 2. 2. 4. Adli Muvakkat Kanunlar	152
2. MECLİS-İ MEBUSAN BÜTÇE GÖRÜŞMELERİ.....	153
2. 1. ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ BÜTÇE GÖRÜŞMELERİ.....	156
2. 1. 1 Üçüncü Yasama Devresi Bütçe Açığı İçin Alınan Tedbirler	161
2. 1. 2. Üçüncü Yasama Devresi Muvakkat Bütçeleri.....	167
2. 1. 3. Üçüncü Yasama Devresi Tahsisat-ı Fevkaladeleri	169
3. MECLİS-İ MEBUSAN'DA MEBUSLARIN İZİN GÖRÜŞMELERİ.....	171
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
MECLİSİN DENETİM İŞLEVİ	
1. SORU ÖNERGELERİ	177
1.1.ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ'NDE VERİLEN SORU ÖNERGELERİ..	180
2. GENSORU ÖNERGELERİ.....	189
2. 1. ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ'NDE VERİLEN GENSORU ÖNERGELERİ.....	190
3. MECLİS ARAŞTIRMA ÖNERGESİ	194
3. 1. ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ'NDE VERİLEN ARAŞTIRMA ÖNERGELERİ.....	195
4. MECLİS SORUŞTURMA ÖNERGELERİ	197
4. 1. ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ'NDE VERİLEN SORUŞTURMA ÖNERGELERİ.....	200
4. 1. 1. Balkan Savaşları Dolayısıyla Açılan Meclis Soruşturmaları.....	202

4. 1. 2. Birinci Dünya Savaşı Dolayısıyla Said Halim ve Talat Paşa Hükümetlerine Açılan Meclis Soruşturmaları.....	219
4. 1. 2. 1. Eski Sadrazam ve Ayan Üyesi Said Halim Paşa'nın Sorgulanması	225
4. 1. 2. 2. Nafia Eski Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa'nın Sorgulanması	232
4. 1. 2. 3. Adliye Eski Nazırı ve Meclis-i Ayan Üyesi İbrahim Bey'in Sorgulanması	235
4. 1. 2. 4. Maarif eski Nazırı ve Kastamonu Mebusu Ahmet Şükrü Bey'in Sorgulanması	240
4. 1. 2. 5. Hariciye eski Nazırı Ahmet Nesimi Bey'in Sorgulanması.....	249
4. 1. 2. 6. Nafia Eski Nazırı Abbas Halim Paşa'nın Sorgulanması	254
4. 1. 2. 7. Adliye Eski Nazırı ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'in Sorgulanması	255
4. 1. 2. 8. Maliye Eski Nazırı ve Biga Mebusu Cavit Bey'in Sorgulanması ..	262
4. 1. 2. 9 Nafia Eski Nazırı ve Halep Mebusu Ali Münif Beyin Sorgulanması	284
4. 1. 2. 10. Ticaret ve Ziraat Eski Nazırı ve Kayseri Mebusu Mustafa Şeref Bey'in Sorgulanması	287
4. 1. 2. 11. Dâhiliye eski Nazırı İsmail Canbulat Bey'in Sorgulanması.....	294
4. 1. 2. 12. Posta, Telgraf ve Telefon eski Nazırı ve Karesi Mebusu Hüseyin Haşim Bey'in Sorgulanması	302
4. 1. 2. 13. İaşe-i Umumiye Eski Nazırı Kemal Bey'in Sorgulanması.....	308
4. 1. 2. 14. Eski Şeyhülislam Hayri Efendi'nin Beşinci Şubeye Gönderdiği Yazılı İfadesi.....	321
4. 1. 2. 15. Eski Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Beşinci Şubeye Gönderdiği Yazılı İfadesi	327

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESHİ

1.BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRİŞİ **329**

1. 1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞ KARARINA MECLİS-İ MEBUSAN'IN TEPKİSİ.....	336
---	-----

2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI CEPHELERİNDEKİ GELİŞMELERİN MECLİS-İ MEBUSANA YANSIMASI	339
2. 2. MEBUSLARIN SAVAŞ NEDENİYLE İZİN İSTEKLERİ VE SAVAŞA KATKILARI	341
3. MECLİS'TE BARIŞ GÖRÜŞMELERİ.....	347
3. 1. SAVAŞ SIRASINDA ORTAYA ÇIKAN BARIŞ TEKLİFLERİ	347
3.2. SAVAŞ SIRASINDA YAPILAN BARIŞ ANTLAŞMALARI.....	348
3. 3. SAVAŞ SONUCU ORTAYA ÇIKAN BARIŞ GÖRÜŞMELERİ	351
3. 3. 1. Mondros Ateşkes Antlaşması Görüşmeleri	351
3.3.2.Mondros Ateşkes Anlaşması Sonrası Meclis'te Tartışılan Konular.....	353
4. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA KURULAN HÜKÜMETLER VE MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESHİ.....	360
SONUÇ.....	369
KAYNAKÇA	374
EKLER.....	386
ÖZGEÇMİŞ.....	393

KISALTMALAR

MMZC	Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MAZC	Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
D.	Devre
İçt.	İçtima
İ.	İnikad
s.	Sayfa
ss.	Sayfa aralığı
bkz.	Bakınız
TTK	Türk Tarih Kurumu
İÜHY	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları
D.N.	Dâhili Nizamname
TBMM	Türkiye Büyük Millet Meclisi
Hv.K.K.	Hava Kuvvetleri Komutanlığı
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
a.g.t.	adı geçen tez

TABLÖLAR

Tablo 1. Üçüncü Yasama Devresi Ara Seçimleri Sonucu Meclise Giren Mebuslar.	38
Tablo 2. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanı'nın Çalışma Süresi ve Toplantı Sayısı.....	41
Tablo 3. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanı Riyaset Divanı Üyeleri.....	49
Tablo 4. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanına Verilen Kanun Teklifleri	114
Tablo 5. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanı Mali Yıl Bütçeleri.....	161
Tablo 6. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanı'na Verilen Soru Önerge Sayısı	180
Tablo 7. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanı'na Verilen Soru Önergeleri	187
Tablo 8. Üçüncü Yasama Devresi'nde Verilen Gensoru Önerge Sayıları	191
Tablo 9. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanı'na Verilen Gensoru Önergeleri	193

GİRİŞ

Türkiye’de halkın seçim kavramıyla ilk kez tanışmasını sağlayan gelişme Tanzimat Fermanı’nın ilanından sonra batılılaşma paralelinde kurulan Muhassıl Meclislerine üye seçimidir. 1840’daki seçimler doğrudan demokrasiye benzer bir uygulama olarak nitelendirilmektedir¹.

Muhassıl Meclisleri modern merkezîyetçiliğin bir sonucu olarak iltizam usulünün kaldırılmasından sonra ortaya çıktı. Devamlı kurul niteliğindeki bu meclislerde, merkezden gönderilen yetkili muhassılların yanı sıra onlara yardımcı olan mahalli halk temsilcileri ve ruhani reislerde yer aldı. Merkezi yönetimin özellikle hizmet alanındaki yükünü hafifletmek amacıyla oluşan bu yeni yapı, siyasal bir katılım ya da mahalli bir demokrasiden ziyade kanuni ve adil bir idarenin kurulmasını amaçlamaktaydı². İlgili Meclisler, sancaklardaki vergiyi saptamak ve düzenli bir şekilde toplamakla görevli olmakla birlikte bu meclise seçilen dört kişi, halkın yönetime katılımının da başlangıcını oluşturdu³.

İkinci seçim deneyiminin yaşandığı dönem yine Tanzimat’tır. İl yönetiminin yeniden yapılması sonucu ortaya çıkan ve günümüzde varlıklarını sürdüren yerel meclisler, 1864’te kısmi olarak çalışmalarına başladı. Yerel meclisler 1871 yılında İdare-i Umumi Vilâyet Nizamnamesi ile tüm ülkede yaygınlaştırıldı. Nizamname’de Vilâyet İdare Meclisleri ile yılda bir toplanan Vilâyet-i Umum-i Meclis (Vilayet Genel Meclisi) üyelerinin bir kısmının seçimle gelmesi öngörülmekteydi. İlgili seçimler sonraki genel seçim sistemini de etkileyecek özellikler barındırmaktaydı. Vilâyet İdare Meclislerine üye seçilebilmek için; yılda en az 100 ile 500 kuruş arasında vergi vermek, okuryazar olmak, Osmanlı tebaası bulunmak, o vilayetin saygın ahalisinden olmak ve 30 yaşını geçmiş olmak aranan özelliklerdi⁴.

¹ Mehmet Ö. Alkan, “Türkiye’de Seçim Sistemi Tercihinin Misyon Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri (Siyaset Bilimi ve Siyaset Sosyolojisi Yaklaşımıyla)”, *Anayasa Yargısı* 23 (2006), s. 138.

² İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İletişim Yayınları, İstanbul 2004, s. 161. Halktan fazladan vergi aldıkları için Meclis-i Vala tarafından yargılananlar oldu. Bunların arasında sadrazamlık yapmış olan Hüsrev Paşa’da vardır; bkz. Musa Çadırcı, *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, İmge Kitabevi, Ankara 2007, s. 190.

³ Muhassıl Meclislerinin üyeleri muhassıl, nüfus ve emlak kâtabi, hâkim, müftü, bir asker zabiti ile yörenin ileri gelenlerinden dört kişiydi. Bkz. İhsan Güneş, *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, I. Cilt, Ankara 1996, s. 40.

⁴ Mithat Paşa’nın 1864 yılında Tuna Vilayetinde başlattığı uygulama sonucu vilayet, liva, kaza ve nahiyelerde idare meclisleri kuruldu. Bkz. Alkan, *a.g.m.*, s. 138. Muhassıl ve Vilayet Meclisleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Çadırcı, *a.g.e.* s. 61.

1876'da Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı Devleti'nde yeni bir siyasi sistem ortaya çıktı. Kanun-ı Esasi adı verilen anayasanın 42. Maddesi'ne göre padişahın ülkeyi bir meclisle birlikte yönetmesi gerekmekteydi. Meclis-i Umumi, Meclis-i Ayan ile Meclis-i Mebusan'dan oluşan çift meclis sistemine sahipti. Bu sistem aynı zamanda İngiltere, Fransa, Macaristan, İspanya, Prusya, Avusturya, İsveç, Danimarka, Almanya, Hollanda İsviçre gibi ülkelerde de kullanılmaktaydı⁵.

Meşrutiyeti ilan etme koşuluyla Mithat Paşa ve ekibi tarafından tahta çıkarılan II. Abdülhamit, parlamentonun açılmasına taraftar olmasına rağmen anayasayı ilan etme konusunda aynı heveste değildi. Tahta çıkması nedeniyle Mithat Paşa tarafından hazırlanan hatt-ı hümayun inceleyen padişah, nutuktaki birtakım ifadelerle müdahalede bulunarak Meclis-i Umumi'nin kurulacağı vaadini belirgin hale getirirken anayasa ile ilgili hükmü görmezlikten geldi⁶. Bunun üzerine Mithat Paşa hattı hümayun ilan edildikten kısa bir süre sonra 26 Eylül 1876'da Heyet-i Vükelayı toplayarak büyük bir şura toplantısı için karar aldırdı. Oldukça geniş katılımlı şura toplantısında özellikle ulema ikna edilerek yeni anayasa yapılması için bir komisyon kurulması kararına varıldı⁷. 8 Ekim 1876'da Kanun-ı Esasi'yi hazırlamakla görevli Cemiyet-i Mahsusa⁸ olarak adlandırılan özel komisyon çalışmalarına başlayarak, Meclis-i Umumi üyelerinin seçilme şeklini belirledi⁹. Böylece seçim çalışmaları, anayasa komisyonunun çalışmalarıyla birlikte yürütüldü¹⁰.

Komisyonun üzerinde durduğu temel konu Meclis'i oluşturacak üyelerin atamayla mı yoksa seçimle mi belirlenmesi gerektiği idi. Alt komisyon tarafından hazırlanarak Kanun-ı Esasi Tetkik Komisyonu'na sunulan raporda Ayan Meclisi

⁵ İlhan Arsel, "Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1953, Cilt 10, Sayı 1- 4, s. 194.

⁶ II. Abdülhamit Kanun-ı Esasi ya da Kavânin-i Esasiye yapılacağı vaadini değiştirerek ifadeyi " *Devlet-i Aliyye'nin idare-i umumiyesi'ni yürütecek kavânin ve nizamatin usulün esasiyesinin müzakere edileceği...*" şekline dönüştürdü. Bkz. Niyazi Berkes, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Doğu- Batı Yay., İstanbul 1978, s. 311-312.

⁷ Berkes, *a.g.e.*, s. 312.

⁸ Komisyon Server Paşa'nın başkanlığında toplandı. Komisyonda mülkiyeden on altı (üç Hıristiyan müsteşar), ilmiyeden on kişi, ve askeriyeden iki ferik yer aldı; Bkz. Bülent Tanör, *Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış, Tanzimattan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1985, s. 19.

⁹ 3 Aralık 1876'da toplanan Meclis-i Has'ta, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Âyân'ın oluşumunu ve görevlerini saptayan belge kabul edildi; Güneş, *a.g.e.*, s. 73.

¹⁰ Güneş, *a.g.e.*, s. 53.

üyelerinin padişah tarafından atanması, Mebusan Meclisi üyelerinin ise seçimle belirlenmesi uygun görüldü¹¹.

Bu arada seçim yapılmasına karar verilen süreçte henüz anayasa ilan edilmediğinden seçimin yapılma şekli belirsizdi. Bu nedenle Mithat Paşa seçim usulünü düzenleyen bir talimat-ı muvakkate (geçici talimatname) hazırlatarak Padişah II. Abdülhamit ve Vükela Meclisi'nin onayına sundu. 28 Ekim 1876'da yürürlüğe giren Talimat-ı Muvakkate'nin başında Meclis-i Umumi adı verilen Genel Meclis'in "ana ve iç kurallarının" henüz araştırılmakta ve düzenlenmekte olduğu, bunların kararlaştırılıp yürürlüğe girmesine kadar ilgili (seçim dönemine özel) talimatnamenin yürürlükte kalacağı belirtildi¹².

Talimat-ı Muvakkate'nin ilk maddesi Meclis-i Umumi'yi tanımlamaktaydı. Genel meclis adı verilen Meclis-i Umumi Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'dan oluşmaktaydı. Meclis-i Mebusan'ın üyelerinin seçimle belirlenmesine karar verildi. İkinci Madde, Meclis-i Mebusan üyelerinin iki dereceli seçim sistemine göre belirlenmesini istemekteydi. Fakat bu seçim dönemine özel olarak taşra mebuslarını, müntehib-î sanî olarak kabul edilen idare meclis üyeleri seçecekti¹³. Zira müntehib-î evvel olarak belirtilen ilk seçmenlerin müntehib-î sanîleri yani ikinci seçmenleri seçecek yeterli zamanı yoktu. Böylece Meclis-i Mebusan üyeleri dolaylı da olsa halk tarafından seçilmiş olacaktı¹⁴. Talimat-ı Muvakkate'ye göre mebus seçilecek olanlarda bulunması gereken özellikler şunlardı; halk tarafından sevilen, güvenilir, resmi dili bilen, 25 yaşını doldurmuş, hiçbir cinayet ya da politik suçla mahkûm olmamış, az çok emlak sahibi olmaktı.

Taşra seçimleri müntehib-î sanî kabul edilen idare meclis üyelerinin belirtilen günde ve yerde toplanarak oy pusulasına seçilmesini istediği kişinin adını yazması, altını imzalayıp mühürlemesi ile gerçekleşmiş olacaktı. Oy pusulaları kazalarda kaymakamlara, livalarda mutasarrıfa teslim edilecek, zarflar açılmadan bağlı olunan

¹¹ Seydi Vakkas Toprak, "İlk Osmanlı Seçimleri ve Parlamentosu", *Sosyoloji Dergisi*, 2013/ 1, 3. Dizi, 26. Sayı, s. 173; Tarhan Erdem, *Yasama Meclisi Üyeleri Seçimi ve Siyasi Partiler Kanunları 1876-2013*, Doğan Kitap, İstanbul 2013, s. 33; Selda Kılıç, "1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları", *A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı: 30, Ankara 2012, s. 28.

¹² Erdem, *a.g.e.*, s. 63; Armağan, *a.g.m.*, s. 51.

¹³ Mithat Paşa'nın 1864 yılında Tuna Vilayeti'nde başlattığı uygulama sonucu vilayet, livâ, kazâ ve nahiyelerde İdare Meclisleri kuruldu. Bu kısmi uygulama, 1871 yılında bütün ülkeye yaygınlaştırıldı. Hazırlanan tüzükle Vilayet İdare Meclisi ile yılda bir toplanan Vilayet Umumi Meclisi için üyelerin seçilmesine hükmedildi. Bkz. Çadırcı, *a.g.e.*, s. 211.

¹⁴ Toprak, *a.g.m.*, s. 175.

vilayetin valisine gönderilecekti. Oylar vilayet ileri gelenleri, din adamları ve âlimlerden oluşan 15 kişilik bir heyetin huzurunda açılarak değerlendirilecekti. Oyların eşitliği halinde mebuslar arasında kura çekilecekti. Seçim sonuçları vali tarafından Babiâli'ye bildirilerek tüm sonuçlar Şûrâ-yı Devlet tarafından değerlendirildikten sonra ilan edilecekti.

Talimatname'nin Dördüncü Maddesi'ne göre mebus sayısı bölge nüfusuna göre belirlenecek, ayrıca kaç Müslüman, kaç gayri Müslim mebusun seçileceği seçim öncesi hazırlanan listelerle seçim bölgelerine bildirilecekti. Heyet-i teftişiyeye üyeleri alınan oy miktarını belirledikten ve onayladıktan sonra seçilenlere mazbataları verilecekti. Altıncı Madde İstanbul'daki seçim esaslarını belirtmekteydi. Yedinci ve son madde ise mebusların maaş, harcırah ve sefer giderlerine yönelik olarak hazırlanmıştı¹⁵.

Talimat-ı Muvakkate'nin "İstanbul ve Mülhakâtı" (bağlı olan yerler) başlıklı altıncı bölümü başkentteki seçim esasları ile ilgiliydi. Seçimlerin ne şekilde yapılacağı hazırlanan Beyannâme'de belirtilmekteydi¹⁶. Beyanname, Kanun-ı Esasi'nin ilânından dokuz gün sonra yayınlandı. Buna göre İstanbul yirmi seçim dairesine ayrıldı. Seçmenlerin belirlenmesi için her mahalle muhtarının bir defter düzenlemesi istendi. Oy kullanma süresi seçime davetten itibaren beş gün olup sandık başına gelemeyen seçmenlere oylarını yazılı olarak kullanabilme imkânı verildi¹⁷.

İstanbul seçimleri taşrada olduğu gibi iki dereceli olmakla birlikte taşradan farklı olarak müntehib-i evveler (ilk seçmen) müntehib-i sânileri (ikinci seçmen) seçimle belirleyecekti¹⁸. Seçilen müntehib-i sâniler belirlenen günde ve yerde toplanarak mebus olarak seçilmesini istedikleri adayların adlarını mühürlü zarflara koymak suretiyle seçim işlemi tamamlanmış olacaktı. Ardından oy pusulaları şehremanetinde toplandıktan sonra değerlendirilmek üzere Şûrâ-yı Devlet'e gönderilerek en çok oy alan kişi belirlenmiş olacaktı. Seçilen kişiye "şahadetname" verilerek mebus seçildiği belgelenecekti¹⁹.

¹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz., Kılıç, *a.g.m.*, s. 28-30; Erdem, *a.g.e.*, s. 63-70; Armağan, *a.g.m.*, s. 51-52.

¹⁶ Toprak, *a.g.m.*, s. 175.

¹⁷ Armağan, *a.g.m.*, s. 54.

¹⁸ Toprak, *a.g.m.*, s. 175.

¹⁹ Toprak, *a.g.e.*, s. 175.

Talimat-1 Muvakkate, Kanun-1 Esasi ilan edilmeden önce hazırlanmıştı. Bu nedenle anayasa da yer almayan bazı hükümler talimatnamede yer aldı. Örneğin Kanun-1 Esasi her elli bin erkek nüfusa bir mebus seçilmesini esas alırken, Talimat-1 Muvakkate tüm ülke için 130 mebusun seçilmesini öngörüyordu. Yine Kanun-1 Esasi seçilme yaşını 30 olarak belirtirken, Talimat-1 Muvakkate 25 olarak belirtmekteydi. Ayrıca Talimat-1 Muvakkate’de seçilebilmek için emlak sahibi olma şartı aranırken, Kanun-1 Esasi’de bununla ilgili bir hüküm bulunmamaktaydı²⁰. Daha da önemlisi Kanun-1 Esasi’de açık hüküm bulunmamasına rağmen, Talimat-1 Muvakkatede iki dereceli seçim sistemi öngörülmekteydi. Kanun-1 Esasi’de yer almamasına rağmen seçimler basit çoğunluk esası ile gerçekleştirildi. Ayrıca Kanun-1 Esasi’de siyasi suç veya cinayete karışmamış olma esası yer almazken, talimatnamede seçilmeyi engelleyici bir durumdu²¹.

Kanun-1 Esasi’nin seçimlerle ilgili hükümleri 65, 66, 67 ve 68. Maddelerinde belirtildi. 65 ve 66. Maddeler Meclis-i Mebusan’a üye seçimini kimlerin, ne şekilde yapacağını, 67 ve 68. Maddeler ise kimlerin mebus seçilemeyeceğini ifade etmekteydi. Buna göre;

- seçim sürecinin bitiminde memurluğa hala devam edenler²²,
- Osmanlı vatandaşı olmayanlar, yabancı bir devletin hizmetinde bulunanlar,
- Türkçe bilmeyenler,
- 30 yaşını doldurmamış olanlar,
- seçim zamanı bir kimsenin hizmetinde bulunanlar,
- iflas etmiş olup iade-i itibar edilmemiş olanlar,
- yasal olarak bir hak kısıtlaması olanlar,
- yabancı uyruklu olduğu iddiasında olunanlar,
- seçildiği vilayet ahalisinden olmayanlar mebus seçilemeyeceklerdi²³.

Dolayısıyla bu şartları taşımayanlar mebusluğa aday olabilecekti.

Meclis-i Mebusan üyelerinin seçimine karar verildikten sonra ortaya çıkan yeni sorun seçimin şekliydi. Zira Kanun-1 Esasi’nin 66. Maddesi seçimin yapılması için Meclis tarafından bir “Kanun-u Mahsus” hazırlanmasını öngörmekteydi. Kanun-

²⁰ Armağan, *a.g.m.*, s. 55-56; Kılıç, *a.g.m.*, s.

²¹ Armağan, *a.g.m.*, s. 51-52.

²² Bir memur mebus seçildiği takdirde, memuriyete dönüp dönmeyeceğine kendisi karar verebilirdi. Fakat iki görevi birden yürütmesi yasaktı. Yalnız bu kural padişahın atadığı Heyet-i Vükela (Bakanlar Kurulu) üyeleri için geçerli değildi. Bkz. Armağan, *a.g.m.*, s. 48.

²³ Armağan, *a.g.m.*, s. 50; Tarhan Erdem; *Anayasalar ve Belgeler*, İstanbul 2012, s. 37; Kemal Gözler; *Türk Anayasaları*, Bursa 1999.

1 Esasi hazırlıkları ilk genel seçim hazırlıkları ile eş zamanlı yürütüldüğünden öngörülen seçim kanunu hazırlanamamıştı. Dolayısıyla ilk seçimler herhangi bir seçim kanununa dayanmıyordu. Ancak kanun seçimden sonra hazırlandı. İntihabat-ı Mebusan adı verilen bu Kanun²⁴, Meclis-i Mebusan ve Ayan tarafından onaylanmış fakat Padişah II. Abdülhamit tarafından kabul edilmemişti. Dolayısıyla I. Meşrutiyet'in iki genel seçimi de Talimat-ı Muvakkate hükümleriyle gerçekleşti. İntihabat-ı Mebusan Kanunu ancak 2 Ağustos 1908'de, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra yürürlüğe girebildi. Kanun uygulanma şeklini ifade eden bir talimatname (İntihabat-ı Mebusan Kanunnamesi'nin Suver-i İcraiyyesi'ne dair talimatname) ile birlikte kabul edildi²⁵. İntihab-ı Mebusan Kanunu 1946'ya kadar yürürlükte kaldı²⁶.

Yeni seçim kanunu seksen üç madde, beş fasıl ve iki ilave başlıkla toplam yedi bölümden oluşmaktaydı²⁷. İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı'nın birinci bölümünün ilk maddesi seçimlerin nerelerde ve hangi esaslara göre yapılacağını belirtmekteydi. Buna göre seçimlerde her sancak bir seçim bölgesi, her kaza bir seçim şubesi olarak kabul edildi. Mebus sayısı sancak nüfus defterleri esas alınarak belirlenecekti. Buna göre sancaktan her 50 bin nüfusa bir, 125 bine iki, 175 bine üç, 225 bine dört mebus seçilecekti. Nüfus miktarının belirtilenden fazla olması halinde bu oranlar dikkate alınacaktı. Hükümetin seçim kararı almasının ardından seçmenlerin belirlenme işlemi belediye başkanları, din adamları ve muhtarlar tarafından yürütülecekti. Seçimler iki dereceli esasa uygun olarak gerçekleşecekti. Yani müntehib-î evveller müntehib-î sanîleri, onlar da mebusları seçecekti. Seçmenlerin 25 yaşını doldurmuş olması, medeni haklardan mahrum olmamaları, yabancı devlet vatandaşı olmamaları, geçici olarak yabancı bir kimsenin hizmetinde bulunmamaları, iflas etmiş olanların itibarını kazanmış olması, kısıtlanma kararı verilmişse bu kararın kaldırılmış olması, devlete az çok vergi vermesi gerekmekteydi. Mebusların ise 30 yaşını bitirmiş ve seçildiği bölge halkından olması istenmekteydi.

²⁴ *Düstur*, II. Tertip 1. Cilt, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1329, s. 18

²⁵ *Düstur*, II. Tertip 1. Cilt, s. 14.

²⁶ 14 Aralık 1942 tarihinde çıkarılan 4320 sayılı Mebus Seçim Kanunu önceki seçim kanununu yürürlükten kaldırdı. Buna rağmen iki dereceli sistemi ve basit çoğunluk esası 1943 seçimlerinde kullanıldı. Bkz. Erol Tuncer; *Osmanlıdan Günümüze Seçimler (1877- 2002)*, Tesav Yay., İstanbul 2003, s. 7. Bkz. Kenan Olgun, "Türkiye'de Cumhuriyetin İlanından 1950'ye Genel Seçim Uygulamaları", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXVII, Sayı 79, Mart 2011, Ankara 2011, s. 20.

²⁷ Erdem, *a.g.e.*, s. 105- 106.

Kanunun yedi maddeden oluşan ikinci bölümünde seçmen defterlerinin düzenlenme esasları ifade edilmekteydi. Buna göre defter-i esasiyeler iki bölümden oluşacaktı. Bir bölümünde 25 yaşından küçükler diğesinde ise 25 yaşından büyük olanlar belirtilecekti. Kırk altı maddeden oluşan üçüncü bölüm kanunun en geniş kısmıydı. Bölümde teftiş kurulu ile seçmenlerin görevleri ve hakları belirtilmekteydi. Defter-i esasiler belirlendikten sonra belediye reisi başkanlığında belediye meclis üyelerinden oluşan heyet-i teftişiyeler kurularak seçim listeleri incelenecekti. Heyet bunları halkın kolaylıkla görüp inceleyeceği yerlere asarak seçimden önce listelere yapılan itirazları değerlendirecekti. Listelerin askıda kalma süresi on beş gündü. Teftiş heyeti itirazları dikkate almadığı takdirde, kaza istinaf mahkemeleri listelere yapılan itirazları değerlendirmekle görevliydi. Seçmen sayısı mutasarrıflıklar aracılığıyla vilayetlere bildirilerek sancaklardan seçilecek mebus sayısı belirlenecekti. Sonuç teftiş heyeti ve basın yoluyla halka duyurulacaktı. Beşinci bölüm seçimde uygulanacak cezaları belirtmekteydi. Kanunun son iki bölümünden biri Genel Konular başlığı altında mebus seçimlerinin hangi durumlarda yeniden yapılacağını ifade etmekteydi. Özel Bölüm olarak adlandırılan son bölümde ise İstanbul'da uygulanacak seçim usulü belirtilmekteydi²⁸.

ÇALIŞMANIN AMACI, SINIRLILIKLARI VE ÖNEMİ

Tez konusu Osmanlı Meclisi Mebusanı'nın 1914-1918 yılları arasındaki faaliyetleridir. Seçimler, meclisin işleyişi, alınan kararlar, meclisin denetleme görevi ile Birinci Dünya Savaşı ve sonrası meclisin feshine giden süreç çalışma kapsamı içerisindedir. Çalışma Osmanlı Parlamentosu'nun Üçüncü Devre-i İntihabiye olarak adlandırılan Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'nin faaliyetlerini ortaya koymak amacıyla hazırlanmıştır.

Çalışma konusunu oluşturan Üçüncü Yasama Devresi aynı zamanda II. Meşrutiyetin en uzun yasama dönemidir. Zira her biri sene-i içtimaiyye olarak adlandırılan beş yasama yılından meydana gelmektedir. Yasama yılları boyunca Meclis'in faaliyetleri tezin çalışma çerçevesini oluşturmaktadır. Ayrıca çalışmada modern dünyanın birbirleriyle doğrudan ilk büyük mücadelesi olarak adlandırılan ve

²⁸ Ayrıntılı bilgi için bkz., Erdem, *a.g.e.*, s. 87; Armağan, *a.g.m.*, s. 59-61; Demir, *a.g.e.*, s. 50-51.

kısa bir süre sonra Osmanlı Devleti'nin dâhil olduğu Birinci Dünya Savaşı, parlamento cephesinden ele alınmıştır. Tüm bunlar göz önünde bulundurulduğunda ortaya çıkan bilgilerin tarih biliminin yanı sıra ekonomik, siyasi ve askeri çalışmalara da yarar sağlayabileceği düşünülmektedir. Çalışma Meşrutiyet Parlamentosuyla ilgili bir boşluğu tamamlarken, demokrasi tarihimize de katkı sağlamış olacaktır.

ARAŞTIRMA KAYNAKLARI VE YÖNTEM

Meclis-i Mebusan'ın 1914-1918 yılları arasındaki faaliyetlerini ele alan tez çalışmasının temel kaynakları arasında *Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri*'nin yanısıra *Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri*'de yer almaktadır. Diğer taraftan *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*'nden temin edilen belgeler ile kanunların yer aldığı *Düsturlar* çalışmaya destek sağlayan kaynaklardır. Çalışmada basından da yararlanılarak *Tanin ve Sabah* gazeteleri özellikle Meclis'in faaliyette bulunmadığı sürecin takip edilmesi amacıyla incelenmiştir. Devletin işleyiş esaslarının belirtildiği Kanun-ı Esasi ve Meclis-i Mebusan'ın işleyiş esaslarının belirtildiği Dâhili Nizamname hükümleri Meclisin faaliyetlerinin anlaşılmasına temel teşkil etmesi açısından önemlidir.

Tarihi açıdan önemli bir dönem olmasına karşın Birinci ve İkinci Meşrutiyet Dönemi parlamentoları üzerine yapılmış lisansüstü çalışmaların sayısı sınırlıdır. Çalışmanın konusunu oluşturan 1914-1918 Meclisi'nin faaliyetlerini ele alan bağımsız bir çalışma söz konusu değildir. Yol gösterici olması açısından Meşrutiyet parlamentolarını ifade eden akademik kaynaklar incelenerek araştırma çerçevesi oluşturulmaya çalışılmıştır. İlgili çalışmalardan biri Yılmaz Kızıltan tarafından 1994 yılında hazırlanan *I. Meşrutiyetin ilanı ve ilk Osmanlı Meclis-i Mebusanı* adlı doktora tezidir. Aynı dönemle ilgili bir diğer çalışma 1991 yılında Selda Kılıç tarafından hazırlanan *1876 Kanun-i Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması* adlı yüksek lisans tezi olmuştur. 2003 yılında Ahmet Oğuz tarafından hazırlanan *I. Meşrutiyet Meclisi Umumisi'nin Açılışı* adlı doktora tezi I. Meşrutiyet dönemini ifade eden çalışmalardan bir diğeridir. II. Meşrutiyet Parlamentosunu ele alan çalışmaların sayısı oldukça sınırlıdır. Yapılan çalışmalar arasında Kenan Olgun'un *Demokrasi Tarihi Açısından 1912 Mebusan Meclisi ve*

faaliyetleri adlı yüksek lisans tezi yer almaktadır. Yine aynı yazarın 2001’de hazırladığı *1908-1912 Osmanlı Meclis-i Mebusanı’nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri* adlı doktora tezi bir diğer çalışmadır. Diğer taraftan H. Aliyar Demirci tarafından 2002 yılında *İkinci Meşrutiyet, Birinci ve İkinci Yasama Döneminde Osmanlı Ayan Meclisi (1908-1912)* adıyla hazırlanmış doktora tezi bulunmaktadır. II. Meşrutiyet dönemini seçimler üzerinden ele alan çalışmalar da mevcuttur. Bunlardan biri Fevzi Demir’in *İkinci Meşrutiyet Dönemi Meclis-i Mebusan Seçimleri (1908-1914)* adlı doktora tezidir. Bir diğer çalışma ise Taha Niyazi Karaca tarafından doktora tezi olarak hazırlanan *Son Osmanlı Meclis-i Mebusan Seçimleri* adlı çalışmadır.

1914-1918 yılları aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı’nı içine alan bir dönemdir. Dolayısıyla savaşı ekonomik, siyasi ve askeri olarak değerlendiren çalışmalar mevcuttur. Bunlar arasında Zafer Toprak, Vedat Eldem, Tarık Zafer Tunaya, Yusuf Hikmet Bayur gibi yazarların çalışmaları teze destek veren çalışmalardır. Diğer taraftan Ali İhsan Sabis, Fevzi Çakmak, Cemal Paşa, Talat Paşa, Halil Menteşe, Said Halim Paşa, Behiç Erkin gibi ilgili dönemin asker ve siyaset adamlarının hatıratları da önemli başvuru kaynakları arasında yer almaktadır.

Araştırmanın verileri doküman incelemesi yöntemi ile tasnif edildi. Verilere uygun konu başlıkları oluşturuldu. Elde edilen veriler arasında çalışma içeriğine uygun olmayanlar elendi. Bazı kavramlar günümüz Türkçesine uygun hale getirilerek, açıklanması ve tartışılması gereken durumlar dipnotlarda belirtildi.

BİRİNCİ BÖLÜM

1914 SEÇİMLERİ

1. MECLİS-İ MEBUSAN SEÇİMLERİ

Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vuran en önemli siyasal gelişme Meşrutiyet'in ilanıdır. Devlet'in ancak Avrupa'daki gibi meşruti bir sisteme geçtiği takdirde kurtulabileceğine inanan Yeni Osmanlılar, dış baskıların ancak bu şekilde sona ereceğini ve İmparatorluğun yeniden eski gücüne bu şekilde kavuşabileceğine inanmaktadır²⁹. En nihayet fikir 1876'da hayata geçirilerek anayasalı ve parlamentolu yeni bir sistem kurulmuş oldu.

1876'nın 23 Aralıkta ilan edilen Meşrutiyet'in hemen ardından Parlamentonun açılması için seçim çalışmaları Ocak ayı itibarıyla başlatıldı³⁰. Seçim işlemlerinin başlamasına rağmen Meclis-i Umumi'nin nerede toplanacağı henüz belli değildi. Toplantı için Bayındırlık ve Ticaret Nezareti'ne ait binanın uygun olduğu kararına varıldı. Baş Mimar Serkis Bey tarafından binanın onarım işlemine başlandı. İki katlı binanın birinci katı Meclis-i Mebusan toplantılarına, ikinci katı ise Meclis-i Ayan'a tahsis edildi³¹. Bu arada Girit ve Cebel-i Lübnan³² bölgeleri meclise mebus göndermek istemediklerini bildirdiğinden ilk Meclis'in açılışı gecikti³³.

I. Meşrutiyet Meclisi 19 Mart 1877'de açıldı. Seçimlerin yapıldığı sırada siyasi bir fırka faaliyeti söz konusu olmadığından mebuslar meclise bireysel temsil usulüyle girdi. İlk parlamentoya giren mebus sayısı 115 olup bunların 69'u Müslüman 46'sı ise gayrimüslimdi³⁴. Bu arada seçilen mebus sayısı seçilmesi istenene oranla daha azdı. Zira imparatorluktan kısa süre sonra kopacak olan bu

²⁹ Toprak, *a.g.m.*, s. 172.

³⁰ Kılıç, *a.g.m.*, s. 32.

³¹ Güneş, *a.g.e.*, s. 73.

³² Cebel-i Lübnan 1861 yılında geçirdiği iç savaş ve yabancı devletlerin askeri ve diplomatik müdahalesi sonucu Osmanlı idari sistemi içerisinde özerk konuma sahip imtiyazlı bir eyalet (mutasarrıflık) statüsü kazanarak durumu bir nizamname ile düzenlendi. Meşrutiyet'in ilanı ile birlikte Osmanlı Meclisi'ne temsilci göndermek suretiyle bölgenin tekrar Osmanlıya katılması düşünüldü. Bunun için iki mebus seçilmesi öngörüldü. Fakat idare meclisi tarafından imtiyazlı statütünün kaybedileceği düşünülerek teklifi reddedildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Abdul Rahim Abu Husayn, "Anayasa Karşıtı Osmanlılar: Cebel-i Lübnan Marunileri ve Osmanlı Meclisinde Temsil Meselesi", 100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildirileri 22-24 Ekim 2008, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 2009, s. 582.

³³ Kızıltan, *a.g.t.*, s. 99-100.

³⁴ Olgun, *a.g.m.*, s.22.

yönde çalışma yürüten ve iç işlerinde serbest durumda olan Tunus, Mısır, Romanya, Sırbistan, Karadağ, Sisam, Umman ve Necid bölgelerinden Meclis'e hiç mebus gönderilmedi³⁵. Padişahın özel önem verdiği Mısır dahi Meclis-i Mebusan'ın açılışına sadece tebrik telgrafi göndermekle yetindi³⁶. Tüm bunlara rağmen Enver Ziya Karal'a göre bu ilk Osmanlı Parlamentosu tarihin en büyük demokratik tecrübesini teşkil etmekteydi. Zira tarihte ilk defa “üç kıta üzerinde Yanya'dan Basra'ya, Van'dan Trablusgarb'a kadar uzanan topraklar üzerinde yaşayan çeşitli ırklar, diller ve dinlere mensup toplulukların mümessilleri bir araya gelmişti. Toplanan Meclis “Milel-i Müttehede-i Osmaniye” (birleşik Osmanlı milletleri) olarak tanımlandı³⁷.

İlk Osmanlı Meclisi dört ay faaliyette bulunduktan sonra çalışmalarına 28 Haziran 1877'de son verdi. Hemen ardından yeni dönem parlamentosunun seçim çalışmaları başladı. Oysa Kanun-ı Esasi'nin 69. Maddesi'ne göre genel seçimlerin dört yılda bir yapılması gerekmekteydi. Dahası bir önceki seçimde kullanılan talimat-ı muvakkatenin sadece bir defaya mahsus kullanılma durumu göz ardı edilmişti. Neticede Meşrutiyet'in yeni yasama devresinin çalışmaları 13 Aralık 1877'de başladı. Yeni dönem Meclisine 56 müslüman 40 gayrimüslim mebus girdi³⁸.

Meclis-i Mebusan toplandığı sırada “93 Harbi” adı verilen 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı başlamış ve Ruslar İstanbul önlerine kadar yaklaşmıştı. Savaşın İstanbul'u tehdit eder bir hale gelmesi üzerine II. Abdülhamit beş mebusan oluşan “Meşveret Meclisi”ni toplantıya çağırır³⁹. Savaş meselesi konuşulduğu sırada Astarıcılar Kethüdası Ahmet Efendi alışlagelmedik bir usulle padişahı meclisin aldığı hiçbir karara uymamakla suçlayarak savaşın sonucundan sorumlu tuttu. Bu durum Meclisi, yönetiminin önünde bir engel gören II. Abdülhamit için bir fırsat yarattı.

³⁵ Kızıltan, *a.g.t.*, s.100.

³⁶ Oğuz, *a.g.e.*, s. 96

³⁷ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, Cilt. 8, TTK Basımevi, Ankara 1988, s. 234.

³⁸ Akşin, *a.g.m.*, s. 22; Baykal, *a.g.m.*, s. 608.

³⁹ Meşveret Meclisi III. Selim'in tahta geçişinden bir ay sonra devlet meselelerini konuşmak üzere kuruldu. Meclis son toplantısını 22 Temmuz 1920 günü Paris Antlaşması'nın imzalanıp imzalanmama konusunu müzakere etmek üzere gerçekleştirdi. Padişah Mehmed Vahdeddin'in huzurunda toplanan saltanat şûrası son toplanan Meşveret Meclisi oldu. Ayrıntılı bilgi için, Ali Akyıldız, “Meclis-i Meşveret”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, Cilt: 28, İstanbul 2003, s. 249.

Savaş nedeniyle meclisle karşı karşıya gelmek istemeyen Padişah 14 Şubat 1878 günü meclisi tatil eden iradesini yayınladı. Böylece I. Meşrutiyet dönemi sona erdi⁴⁰.

II. Meşrutiyet, 23 Temmuz 1908'de yeniden ilan edildi⁴¹. Ordu içerisinde bir grup İttihatçı subay Makedonya'dan saraya telgraf göndererek Kanun-ı Esasi tatbik edilmediği takdirde Rumeli'de veliahda biat edilerek adına hutbe okutulacağını hatta yüz bin kişilik bir ordu ile İstanbul üzerine yürüneceği tehdidinde bulundu. Durum üzerine II. Abdülhamit Meşrutiyet'i ilan etmek zorunda kaldı. Ardından valilere talimatname gönderilerek parlamentonun yeniden açılması için seçim çalışmalarının başlatılması istendi⁴².

Seçimler öncesi ilk sorun 1877 seçimlerinde kullanılan talimatı muvakkate hükümlerinin anayasa ile çelişmesiydi. Bunun için yeni bir seçim kanununun hazırlanması istendi. Fakat Dâhiliye Nezareti bunun uzun zaman alacağını ve seçimlerin ertelenmesine neden olacağını belirtti. Bunun üzerine Meclis-i Vükela 2 Ağustos'da yaptığı toplantıda durumu değerlendirerek daha önceki seçimler için hazırlanmış fakat padişah tarafından onaylanmadığı için yürürlüğe girmemiş olan İntihab-ı Mebusan Kanun-u Muvakkati'nin kullanılmasına karar verdi. Kanun II. Abdülhamit tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi⁴³. Fakat kanunda seçim işlemleri ile ilgili belirtilen süreler meclisin toplanmasını geciktirecekti. Bu nedenle sürelerin sadece bu seçim dönemi için yarıya indirilmesi için kanun hazırlandı⁴⁴.

II. Meşrutiyetin ilk parlamento seçimlerine İttihat ve Terakki dışında 1908 Eylül ayında kurulmuş olan Ahrar Fırkası'da katıldı. Ahrar Fırkası'nın ortaya çıkışı

⁴⁰ Oğuz, *a.g.e.*, s. 213; Karal, *a.g.e.*, s. 240.

⁴¹ İngiltere Kralı ile Rus Çarı'nın İngiliz-Rus ilişkilerini gözden geçirmek ve Makedonya meselesini görüşmek üzere Reval'de bir araya gelmesi II. Meşrutiyeti hazırlayan sebeplerden biridir. İttihatçı subaylar toplantıyı Makedonya'nın elden gitmesi olarak yorumlamışlardı. Bu durumu engelleyecek olan çözüm Meşrutiyeti yeniden ilan ettirmektir. Padişah Abdülhamit'e bu konuda baskı yapabilmek için Makedonya'da ayaklanma başlattılar. İttihatçı subaylardan Kolağası Niyazi Bey Resne'de, Enver Bey Tikveş'te, Eyüb Sabri Bey Ohri'de, Selahattin ve Hasan Tosun Beyler Arnavutluk'ta "Hürriyet Taburları"nu kurarak dağa çıkıp, Kanun-ı Esasi yürürlüğe girinceye kadar isyana devam edeceklerini bildirdiler. Neticede Padişah durumu kabul etmek zorunda kaldı. Bkz. Aykut Kansu, *1908 Devrimi*, İstanbul 1985; Mehmet Kaan Çalen, *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Çalışmaları (1908 - 1912)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Edirne 2008, s. 23.

⁴² Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, I. Cilt: 2. Kısım, TTK Basımevi, Üçüncü Baskı, Ankara 1983, s. 59.

⁴³ *Düster*, II. Tertib, 1. Cilt, s. 14; Fevzi Demir, *Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet Dönemi Meclisi Mebusan Seçimleri 1908-1914*, İmge Kitapevi, Ankara 2007, s. 50.

⁴⁴ *Düster*, II. Tertib, 1. Cilt, s. 59.

sonraki siyasi süreci etkileyecek bir gelişme olarak Osmanlı siyasetinin iki ideolojik grup etrafında toplanmasına neden oldu. İttihatçılar Osmanlılık idealizmini merkezileşmiş bir hükümet yapısı etrafında oluştururken Ahrar Fırkası karşıt bir hareketle liberal fikirlerin savunucusu oldu⁴⁵. Bu arada Ahrar Fırkası seçimlere sadece İstanbul'dan katılabildi⁴⁶. Seçimlerde azınlıklar yer aldığı gibi özellikle İttihatçıların örgütlerini tamamlayamadıkları bazı yerlerde bağımsız adaylarda ortaya çıktı⁴⁷. Bu arada ayrıcalıklı konumunu muhafaza etmek isteyen Sisam ve Cebel-i Lübnan bölgeleri seçimlere katılmadı. Cebel-i Lübnan'dan 1912 seçimlerine de katılım olmadı⁴⁸. İlgili dönemde ara seçimlerle birlikte Meclis'e 323 mebus girdi. Bunların 170'i Türk, 67'si Arap, 31'i Arnavut, 6'sı Kürt, 25'i Rum, 12'si Ermeni, 4'ü Bulgar 3'ü Sırp, 1'i Ulah ve 4'ü Musevi'ydi⁴⁹.

İlk meclis binası tahrip olduğundan II. Meşrutiyet Parlamentosu'nun nerede toplanacağı belirsizdi. Neticede eski meclis binasının onarılarak kullanılmasına karar verildi. Bina tamiratı 21 Kasım 1908 tarihinde meclis açılmadan önce tamamlandı⁵⁰. II. Meşrutiyet Parlamentosu 17 Aralık 1908'de Padişahın açış nutkunun okutması ve Meclis-i Mebusan Marşı'nın çalınması ile faaliyetlerine resmen başladı⁵¹.

II. Meşrutiyet'in bu ilk Meclisi, her biri sene-i içtimaiyye olarak adlandırılan dört yıllık yasama faaliyetini siyasi gelişmeler nedeniyle tamamlayamadı. Yeni seçim dönemi tarihi ilklerin yaşanmasına neden oldu. Kanun-ı Esasi'nin 43. Maddesi'ne göre 1912'yılının Ekim ayına kadar görevde bulunması gereken Meclis, Ocak 1912'de Türk tarihinin ilk "erken genel seçim" kararını aldı. Diğer taraftan 31 Mart 1909'dan beri devam eden idare-i örfiye (sıkıyönetim) şartları altında yapılan ilk genel seçim oldu⁵². İttihat ve Terakki'nin ilk ciddi seçim mücadelesini yürüteceği

⁴⁵ Feroz Ahmad ve Rustow A. Dankwart. "II. Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918", *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, s. 252.

⁴⁶ Fırkanın kurucuları Prens Sabahattin'in manevi liderliği etrafında toplanmış olan Nurettin Ferruh, Ahmet Fazlı, Kıbrıslı Tevfik, Nazım Şevket Celaleddin Arif ve Mahir Sait Beyler'dir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: 3, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s.142- 153.

⁴⁷ Demir, *a.g.e.*, s.137.

⁴⁸ Demir, *a.g.e.*, s. 59-60.

⁴⁹ Demir, *a.g.e.*, s. 160- 161.

⁵⁰ Kenan Olgun, *1908-1912 Meclisi Mebusan'ın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2008, s. 82.

⁵¹ Marşın tam metni için bkz. Olgun, *a.g.e.*, s. 87.

⁵² Demir, *a.g.e.*, s. 164-179.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası ortaya çıktı. İttihatçıların baskı politikası seçimlerin “sopalı seçim” olarak adlandırılmasına neden oldu⁵³.

1912 Parlamentosu için 115 sancakta seçim yapılarak 281 mebus Meclis’e girdi. Mebusların 175’i Türk, 48’i Arap, 17’si Arnavut, 15’i Rum 10’u Ermeni, 4’ü Yahudi, 5i Kürt, 5’i Bulgar, 2’si Sırp ve 1’i Ulah’tı⁵⁴. Meclis-i Mebusan çalışma süresini tamamlayamadan 25 Ekim 1912’de çıkarılan irade-i seniyye ile feshedildi⁵⁵.

2. 1914 SEÇİMLERİ VE SONUÇLARI

1912 Yılı’nda Meclisin feshinden hemen üç ay sonra Kanun-ı Esasi’nin 7. Maddesi’ne göre yeni seçimlerin yapılması ve meclisin toplanması gerekmektedir. Bu nedenle feshin hemen ardından yeni seçim hazırlıklarına başlandı. Fakat Bulgaristan, Sırbistan, Yunanistan ve Karadağ ile muhtemel savaş tehlikesi (I. Balkan Savaşı) seçim çalışmalarının ertelenmesine neden oldu. Zira bu sırada seferberlik ilan edilmiş ve Anadolu halkından oy kullanacak durumda olanların büyük bölümü silâh altına alınmıştı. Hatta peyderpey savaş alanlarına gönderilmeye başlanmıştı. Üstelik Rumeli askeri tümüyle seferberdi. Dolayısıyla durum bir seçim yapılmasını olanaksız hale getirmekteydi⁵⁶. Hükümet, Balkan Savaşlarının sona ermesi ve barışın sağlanmasının hemen ardından 1913’ün Ekim ayı sonunda meclisin açılması için seçim çalışmalarını başlattı. Dâhiliye Nezaretı alınan seçim kararını valiliklere bildirdi.⁵⁷

Yeni Meclis’e kaç mebusun girmesi gerektiği belirlendi. Önceki dönemin nüfus oranı göz önünde bulundurulduğunda daha az mebusun yeni Meclis’e girmesi gerekmektedir. Zira 1908’den itibaren Osmanlı Devleti’nin toprak kayıpları sonucu seçim bölgeleri daralmıştı. Nitekim bir önceki dönem (İkinci Yasama Yılı) seçim yapılan sancak sayısı 115’ti. Trablusgarp ile birlikte Balkan Savaşları sonucu 26 sancak kaybedildi⁵⁸. Üç milyon kilometre karelik ülkenin yaklaşık bir milyon kilometre karelik kısmı artık yoktu⁵⁹. Ayrıca 20 milyonluk nüfus 18 milyona indi⁶⁰.

⁵³ Birinci; *a.g.e.*, s.146.

⁵⁴ Demir, *a.g.e.*, s. 287.

⁵⁵ *Düstur*, II. Tertip 4. Cilt, s. 698.

⁵⁶ Güneş; *a.g.e.*, s.264.

⁵⁷ “İntibah”, *Tanin*, 13 Teşrinievvel 1329, nr. 1740, s. 1.

⁵⁸ Demir, *a.g.e.*, s. 331. Bunlar Trablusgarp, Bingazi, Cebel-i Garbi İpek, İşkodra, Prezrin, Debre, Draç, Elbasan, Berat, Görice, Ergiri, Seniçe, Serfiçe, Yanya, Preveze, Priştine, Üsküp, Manstır, Selanik, Serez, Drama, Taşlıca, Gümilcine ve Dedağaç’tır. Bkz. Demir, *a.g.e.*, s. 328-331..

⁵⁹ Demir, *a.g.e.*, s. 300.

Seçim yapılamayacak olan sancaklar; Trablusgarp, Bingazi, Cebel-i Garbi, İpek, İşkodra, Prezrin, Debre, Draç, Elbasan, Berat, Görice, Ergiri, Seniçe, Serfiçe, Yanya, Preveze, Priştine, Üsküp, Manastır, Selanik, Serez, Drama, Taşlıca, Gümülcine ve Dedeğaç'tı. Tüm bu sancaklardan seçilen mebus sayısı 60 civarındaydı. Dolayısıyla yeni Meclisi'ne girmesi gereken mebus sayısının 221 civarında olması gerekmektedir. Fakat hükümet mebus sayısındaki azalmayı aldığı tedbirlerle engelleyerek yeni seçim sancakları kurdu. Örneğin Halep Vilayeti'ne bağlı Antep kazası liva yapılarak sancaktan üç mebus seçilmesine karar verildi⁶¹. Ayrıca özel statüsü nedeniyle daha önce Meclis-i Mebusan'a temsilci göndermeyen ancak 1916 yılı itibarıyla bu ayrıcalıklı statüsüne son verilen Cebel-i Lübnan'dan üç mebus seçildi⁶². Dahası bazı sancaklar kontenjanın üzerinde mebus çıkardı. Şam için dört mebus seçilmesi uygun görülüşken seçim sonucunda Meclis'e gönderilen mebus sayısı beşti. Hatta sancağın seçim sonucuna yapılan itiraza rağmen Teftiş Heyeti yaptığı değerlendirmede bölge nüfusunun beş mebus çıkarmaya uygun olduğunu bildirdi⁶³. Benzer bir şikâyet Basra'dan altıncı sırada seçilen Seyyid Talip Bey için geldi. Teftiş Heyeti hazırladığı raporda sancağın altı mebus çıkaracak nüfusa sahip olduğunu Meclis'e bildirdi⁶⁴. Ayrıca Gelibolu, Aydın, İstanbul, Bitlis, Hakkâri, Beyrut, Şam, Nablus, Asir ve Süleymaniye Sancaklarından birer, Ammare ve Divaniye'den ikişer, Bağdat, Taiz ve Basra Sancaklarından dörder mebus önceki döneme oranla fazla seçildi⁶⁵. Böylece kaybedilen topraklar ve azalan nüfusa rağmen meclise giren mebus sayısı önceki döneme oranla göre çok büyük bir değişikliğe uğramadı.

Seçim yapılacak sancak sayısı 93'tü. Üçüncü Yasama Devresi'nin seçim vilayetleri ve bağlı sancakları şunlardı:

⁶⁰1914'te Müslüman nüfus 15 044 846, gayri Müslim nüfus 3 475 170 ve toplam nüfus 18 520 016 olarak tespit edildi. Bkz. Stanford Shaw, *The Ottoman Census System and Population 1831-1914*, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 3 (October, 1978), s.334.

⁶¹ BOA, DH.İD (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Evrakı), Dosya: 188, Gömlek 5.

⁶² Meclis, Cebel-i Lübnan seçimlerini bölgenin yeniden anavatana katılımı olarak değerlendirdi. Hatta memnuniyet verici bu olayın kayda geçmesi için İstanbul Mebusu Salah Cimcoz Bey Meclis'te bir konuşma yaptı. Zira Cebel-i Lübnan stratejik açıdan önemli bir bölgeydi. Seçim aynı zamanda I. Dünya Savaşı açısından da önemli bir başarı olarak kabul edildi. Bkz., *MMZC*, D.3, İçt. 3, İ. 35, II, s. 12.

⁶³ Bedii El Müeyyed Bey'in mebus seçilmesine itiraz edildi. İnceleme sonucunda mebus seçilmesine engel bir durumun olmadığı belirtilerek mazbatasını Meclis tarafından onaylandı; *MMZC*, D. 3, İçtima-i Fevk., İ. 5, I, s. 42; *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk., İ. 8, I, s. 75

⁶⁴ *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk., İ. 8, I, s. 75.

⁶⁵ Sayı karşılaştırması Demir'in çalışmasından yararlanılarak yapıldı. Bkz. Demir, *a.g.e.*, s.328; Abdul Rahim Abu Husayn, *a.g.m.*, s. 582.

İstanbul Vilayetine bağlı; İstanbul, Edirne, Tekfurdağı, Gelibolu, Kırkilise, Hüdavendigâr Vilayetine bağlı; Bursa, Ertuğrul (Bilecik), Karahisar-ı Sahip, Kütahya,
Aydın Vilayetine bağlı; Aydın, İzmir, Saruhan Denizli, Menteşe, Ankara Vilayetine bağlı; Ankara, Yozgat, Kayseri, Çorum, Kırşehir, Konya Vilayetine bağlı; Konya, Niğde, Isparta Burdur, Antalya, Kastamonu Vilayetine bağlı; Kastamonu, Sinop, Kengiri (Çankırı), Sivas Vilayetine bağlı; Sivas, Karahisar-ı Şarki, Amasya, Tokat, Trabzon Vilayetine bağlı; Trabzon, Lazistan (Rize), Gümüşhane, Erzurum Vilayetine bağlı; Erzurum, Erzincan, Bayezid, Van Vilayetine bağlı; Van, Hakkâri, Diyarbakir Vilayetine bağlı; Diyarbakir, Siverek, Mardin, Ergani, Bitlis Vilayetine bağlı; Bitlis, Genç, Muş, Siirt, Mamuratu'l Aziz Vilayetine bağlı, Mamuratu'l Aziz, Dersim, Malatya, Adana Vilayetine bağlı; Adana, Kozan, Cebelibereket, Mersin, İçel, Halep Vilayetine bağlı; Halep, Maraş, Antep, Bağdat Vilayetine bağlı; Bağdat, Divaniye, Kerbela, Basra Vilayetine bağlı; Basra, Ammare, Müntefik, Musul Vilayetine bağlı; Musul, Kerkük, Süleymaniye, Suriye Vilayetine bağlı Şam, Hama Havran, Kerek, Hicaz Vilayetine bağlı; Mekke, Medine, Cidde, Beyrut Vilayetine bağlı; Beyrut, Lazkiye, Akka, Trablusşam, Nablus, Cebel-i Lübnan, Yemen Vilayetine bağlı; Hudeyde, San'a, Taaz'dır. Seçimlerde yer alan bağımsız sancaklar ise; Canik, Çatalca, İzmit, Kudüs-ü Şerif, Medine, Asir, Bolu, Kala-i Sultaniye, Karesi, Urfa ve Zor'du.

Seçim kararının yeniden alınması ile birlikte daha önce seçim işlemini tamamlayan sancakların durumu belirsizliğe neden oldu. Zira İkinci Yasama Devresi Meclisi'nin 1912 yılında feshedilmesinin hemen ardından yeni Meclis'in açılması için seçim kararı alındı. Hatta bazı sancaklarda seçim işlemleri başlatıldı⁶⁶. Fakat Balkan Savaşı seçimlerin ertelenmesine neden oldu. Dolayısıyla Hükümet vilayetlere

⁶⁶ "İntihabat", *Tanin*, 12 Teşrinievvel 1329/ 25 Ekim 1913, nr. 1743, s. 2.

gönderdiği yazıda önceki seçimlerin geçerli olmadığını, seçim işlemlerinin yeniden başlatılmasını istedi⁶⁷.

1913'ün Aralık ayı içerisinde seçim hazırlıkları başlamıştı. İstanbul seçimleri için Şehremaneti'nde incelemelerde bulunan Teftiş Heyeti müntehib-î evvelleri belirlemek üzere defter-î esasileri inceledi. İntihab-ı Mebusan Kanun'unun Beşinci Faslına ait seçim kuralları ve cezaları Teftiş heyeti tarafından seçmenlere duyuruldu. İlk kez bu seçim döneminde uygulanacak kanun değişikliğide duyurular arasındaydı⁶⁸.

Değişikliklerden ilki önceki yasama devresine aitti. Kanun 8 Ekim 1912'de Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti tarafından asker ve subayların oy kullanmalarını yasaklamak üzere çıkarılmış⁶⁹ ancak bu seçim döneminde uygulanabilmişti⁷⁰. Seçim esasları ile ilgili bir diğer düzenleme 20 Mart 1916'da yapıldı. Kanun-ı Esasi'nin 72. Maddesi düzenlenerek mebuslara kendi bölgeleri dışındanda seçilme hakkı verildi. Kanun bir kişinin aynı anda “*üçten ziyade daire-i intihabiyede*” aday olamayacağını belirtmekteydi⁷¹. Bu değişiklikle Kanun-ı Esasi'nin 71. Maddesinde belirtilen mebusların tüm Osmanlıyı temsil ettiği esasının desteklendiğine hükmedildi. Fakat Anayasa değişikliği İntihab-ı Mebusan Kanunu'nununda değişmesini gerekli kıldı. Zira mebusun birden fazla yerde seçimi kazanması halinde boş kalan sancakta seçim yapılması gerekmekteydi⁷².

Seçimin ilk hazırlıkları 3 Ocak 1914'te tamamlanarak İstanbul müntehib-î evvel listeleri ilan edildi. Listelerin saat ondan akşam saat dörde kadar on beş gün süreyle askıda kalacağı duyuruldu. İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun 14. Maddesi'ne göre listelerde ismi bulunmayanlar bir dilekçeyle teftiş kuruluna müracaat

⁶⁷ “İntihabat” *Tanin*, 25 Teşrinievvel 1329/ 7 Kasım 1913, nr. 1752, s. 1.

⁶⁸ Kanuna göre “Berr-i ve Bahr-i erkân ümera ve zabitan ile küçük zabitan ve efradıyla mensubin-i askeriyenin hizmet-i askeriyede buldukları müddetçe hakk-ı intihaplarını isti'mal eder. Fiili olarak askerlik yapmayan bilumum mütekaiddiyenin berriye ve bahriye ve silâh altında bulunmayan ihtiyatı zabitanın ve rediflerin” bu hakkı kullanabilir” şeklinde ifade edildi. *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 651; “İntihabat”, *Tanin*, 27 Teşrinisani 1329/ 10 Aralık 1913, nr. 1782, s. 2

⁶⁹ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 651;

⁷⁰ İntihab-ı Mebusan Kanunu İkinci Faslın 9. Maddesi düzenlenmeden önce Osmanlı devlet memurları, silâh altında bulunan nizamiye askerleri ve yedek subaylardan en az teğmen rütbesine sahip olanlar hatta izinli asker ve subayların dahi buldukları yerde oy kullanma hakları vardı. Fakat ortaya çıkan Halaskâran Hareketi ve Balkan Savaşları değişikliğe neden oldu. Hükümet bu yolla askerinin siyaset dışı kalmasını sağlamaya çalışmıştı; bkz. Tunaya, *a.g.e.*, s. 211.

⁷¹ BOA, *DH.HMŞ*, (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği Evrakı), Dosya: 30, Gömlek:146.

⁷² *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ.28, s. 16.

edebilecekti⁷³. Bu arada müntehib-i sanî seçilebilmek için oturdukları bölgeden seçilme şartını kimi yöneticiler nahiyede emlaki bulunup kazada oturanların seçilebileceği yönünde yorumladı. Bu durum seçim talimatnamesinin 19, 28 ve 57. Madde hükümlerine aykırı bulundu. Zira seçmenin o nahiyede kayıtlı olması zorunluydu. Bu arada iki yerden birden seçilen müntehib-î sanînin bir yeri tercih etmesi gerekmekteydi⁷⁴.

1914'ün Ocak ayında İstanbul müntehib-î sanî seçimlerine başlandı. Şubelerde seçimler farklı günlerde yapılacaktı. Müntehib-î evvellere hangi seçim dairesinin, hangi mahallesinde, hangi gün, hangi sandıkta oy kullanacakları hazırlanan listelerle duyuruldu. Nüfusa göre kaç müntehib-i sanî seçileceği de duyurular arasındaydı. Seçimler 24 Ocak 1914 Cumartesi günü Fatih, Kadıköy, Makriköy, Yeniköy, Adalar, Anadoluhisarı, Bayezid ve Üsküdar'da başladı. Seçimler ilgili şubelerde beş gün devam ederek 28 Ocak 1914 Çarşamba günü sona erdi⁷⁵. Diğer seçim şubeleri olan Kartal, Geğiboza, Şile kazaları ile Adakale nahiyelerinde işlemler 15 Şubat 1914'te tamamlandı. İlk sonuçlar İstanbul'un en küçük seçim bölgesi olan Adalar Şubesi'nden geldi. İttihat ve Terakki adaylarının müntehib-î sanî olmaya hak kazandıkları bildirildi⁷⁶. İstanbul için 468 müntehib-î sanî seçildi. Bunların 47'si Rum, 32'si Ermeni ve 16'sı Museviydi.⁷⁷

Müntehib-î saniler belirlendikten sonra İttihat ve Terakki Fırkası on bir İstanbul mebus adayını ilan etti. Adaylar; eski mebuslardan Hüseyin Cahit Bey, Ahmet Nesimi Bey, Şefik Bey, Haralambidis Efendi, Bedros Hallaçyan Efendi, Kirkor Zöhrap Efendi, Selanik eski Mebusu Emanuel Karasu Efendi, İstanbul Şehremini İsmet Bey, Kalem Gazetesi Sahibi ve Muharriri Osmaniye'den Müfit Salah Bey, Vükelayı Deavi'den Orfanidis Efendi, Selanik Vilayeti Ecnebiye eski Müdürü Victor Beyler'di⁷⁸.

Teftiş heyeti seçimlerin 28 Şubat 1914 Cumartesi günü saat onda Darülfünun Konferans Salonu'nda gerçekleşeceğini müntehib-î sanîlere duyurdu⁷⁹. Müntehib-î

⁷³ *Tanin*, 21 Kanunuevvel 1329/ 3 Ocak 1914, nr. 1806, s. 2.

⁷⁴ Güneş, *a.g.e.*, s. 268.

⁷⁵ "İstanbul İntihabatı Başlıyor", *Tanin*, 9 Kânunusani 1329 / 22 Ocak 1914, nr. 1824, s. 3

⁷⁶ "İntihabat", *Tanin*, 14 Kânunusani 1329/ 27 Ocak 1914, nr. 1829, s. 3.

⁷⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk. İ. 3, I, s. 21; Demir, *a.g.e.*, s. 326.

⁷⁸ "İntihabat- İstanbul Mebus Namzetleri", *Tanin*, 15 Şubat 1329/ 28 Şubat 1914, nr. 1861, s. 1.

⁷⁹ "İntihabat", *Tanin*, 14 Şubat 1329/ 27 Şubat 1914, nr. 1860, s. 1.

saniler belirtilen tarihte Darülfünun Konferans Salonu'na gelerek mazbatalarını kaydettirdi. Teftiş Heyeti seçmenlere Mebus Seçim Kanunu'nun 46. Maddesi'nde belirtilen şekle uygun olarak mühürlenmiş, üzerinde oy verecekleri kişilerin isimlerinin yazılacağı pusulaları dağıttı. Seçilmesi istenen Mebus adaylarının isimleri salondaki Teftiş Heyeti Başkanlığı'nın arka duvarında asılıydı. Levhalardan birinde İttihatçı mebus adayları diğ erinde ise müstakil (bağımsız) adayların isimleri yer almaktaydı. Saat on buçuğa doğru Teftiş Heyeti Başkanı Nedim Bey kürsüye çıkarak İstanbul'dan seçilmesi gereken mebus sayısını bildirdi. Esasında sayının dokuz olduğu fakat Ermeniler için iki kişilik kontenjan ayrıldığı bu nedenle pusulalara on bir kişinin adlarının yazılması istendi. İttihat ve Terakki, Ermeniler adına Hallaçyan ve Zöhrap Efendileri aday olarak göstermişti⁸⁰.

İntihab-ı Mebusan Kanunu'nun 47. Maddesine göre seçimde pusulaların atılacağı sandığın içinin boş olduğu seçmenlere gösterildikten sonra sandık mühürlendi. Mühürleme işlemi teftiş heyetinin gözetiminde müftü, beldenin ruhani reisleri, İstanbul Kadısı ve ikinci seçmenlerden Halim Bey tarafından yapıldı. Bu arada Kasım Paşa Camii İmamı Edip Efendi seçimden önce dua etti. Ardından Teftiş Heyeti Başkanı Nedim Bey, şehit tayyareciler Fethi ve Sadık Beyler⁸¹ için kısa bir konuşma yaptı. İntihab-ı Mebusan Kanunu nun 48. Maddesine uygun olarak seçmenler tek tek oy kullanma işlemine başladı. Müntehib-î saniler arasında eski Şeyhülislam ve Ayan Üyesi Musa Kazım Efendi ile Sadrazam Said Halim Paşa'da vardı. Seçim sonuçları aynı gün açıklandı. Mebus seçilenler Hacı Şefik Bey, Ahmet Nesimi Bey, Bedros Hallaçyan Efendi, Orfanidis Efendi, Emanuel Karasu Efendi, İsmet Bey, Cahit Bey, Viktor Bey, Haralambidis Efendi, Salah Bey, Kirkor Zöhrap Efendi İstanbul mebusluğu için seçilen isimler oldu⁸². Bağımsız adaylardan Mizancı Murad, eski İtilaf Partisi üyesi Lütfü Fikri ve Tokat eski Mebusu İsmail Paşa

⁸⁰ "İntihabat- İstanbul Mebusları", *Tanin*, 16 Şubat 1329 / 1 Mart 1914, nr. 1862, s. 1. Gayri Müslimlerin öne sürdükleri şartlar seçimlerin gecikmesine neden oldu. Bu sırada taşra seçimleri başlamıştı. Ermenilerin aday gösterecekleri yerler daralmıştı. Bu nedenle İttihat ve Terakki bazı yerlerde adayları kendi kontenjanı üzerinden ilan etti. Ayrıntılı bilgi ilgili bölümün "Gayri Müslim Mebuslar" başlığı altında ifade edildi.

⁸¹ 1914 yılında İstanbul Kahire arasında Türk Havacılığının geldiği noktayı göstermek adına Yüzbaşı Fethi ve Yüzbaşı Nuri Beyler uçuş için görevlendirildi. Yüzbaşı Fethi Bey'e Yüzbaşı Sadık Bey eşlik ederken Nuri Bey'e Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey eşlik etti. Fethi ve Sadık Beylerin 8 Şubat 1914 günü başlayan seyahatleri 27 Şubat günü uçaklarının Taberiye Gölü civarında düşmesiyle son buldu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ajun Kurter, *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi I*, Hv.K.K. Basımevi, Ankara 2002; Orhan Aydar, "33 Yıl Önce Fethi ve Nuri İstanbul Kahire Yolunda Torosları Nasıl Aştılar?", *Havacılık ve Spor*, sayı 351, Ocak 1945; Ahmet Çelik, II. Meşrutiyet döneminde Türk Hava Kuvvetleri, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004.

⁸² "İntihabat- İstanbul Mebusları", *Tanin*, 16 Şubat 1329/ 1 Mart 1914, nr. 1862, s. 1.

seçilmek için yeterli oy alamadı⁸³. Neticede İstanbul seçimlerini İttihat ve Terakki adayları kazandı.

Taşrada seçimler İstanbul'a oranla daha erken bir tarihte 1913'ün Aralık ayında başladı⁸⁴. İlk seçim sonuçları aynı ay içerisinde alındı. Genç Sancağında İttihat ve Terakki Fırkası'nın mebus adayı Mehmet Emin Efendi'nin seçimi kazandığı bildirildi⁸⁵. Bu arada kesinleşmemiş olmasına rağmen seçim sonuçları basın aracılığı ile kamuoyuna duyuruldu. Kala-i Sultaniye seçimlerini İttihat ve Terakki adayları Maliye Nazırı Cavit Bey ile Biga eski mebusu Kazım Bey'in kazandığı duyuruldu⁸⁶. Sancağın kesin sonuçları on beş gün sonra ilan edildi. Sancağın Ayancık, Lâpseki, Bayramiç, Biga, Ezine ve Kale merkez kazalarından alınan sonuçlara göre adı geçen kişiler mebus olarak seçildi⁸⁷.

Taşradan gelen ilk sonuçlar seçimlerin genel olarak İttihat ve Terakki adayları tarafından kazanıldığını göstermekteydi. Zira seçimlerde yer alan tek örgütlü parti İttihat ve Terakki'ydi. İttihat ve Terakki'nin en büyük rakibi Hürriyet ve İtilaf Fırkası resmen ortadan kalkmamış olmasına karşın seçimlerde bir varlık gösteremedi⁸⁸.

İttihat ve Terakki adayları seçildikleri yerlerde seçmenlerin büyük bir kısmının oylarını almayı başardı. Balıkesir'in yetmiş altı müntehib-î sanîsi İttihat ve Terakki adaylarına oy verdi. Siverek'te İttihat ve Terakki adayı Hacıganizade Vehbi Efendi, Çermik ve Viranşehir kazalarındaki yirmi altı müntehib-î sanînin oylarıyla seçildi⁸⁹. Edirne seçimlerinde Dimetoka'nın yirmiki müntehib-î sanîsi oylarının tamamını İttihat ve Terakki adaylarına verdi. Diğer kazalardaki oyların gelmesi sonucu Edirne sancağında hiçbir seçmenin oyu dağılmamış oldu⁹⁰.

Gelen seçim sonuçları Meclis'in İttihat ve Terakki ağırlıklı bir parlamento olacağını işaret etmekteydi. Mardin sancağından seçilen Sırrızâde Ali Rıza Efendi ve Zazazâde Mustafa Efendiler İttihat ve Terakki'nin mebus adaylarıydı⁹¹. Halep

⁸³ Demir, *a.g.e.*, s. 327.

⁸⁴ Balıkesir'de seçimlerin başladığı duyuruldu. *Tanin*, 10 Aralık 1913, nr. 1782.

⁸⁵ "İntihabat", *Tanin*, 13 Kanunusani 1329/ 26 Ocak 1914, nr. 1828, s. 2.

⁸⁶ "İntihabat", *Tanin*, 20 Kanunusani 1329/ 2 Şubat 1914, nr. 1835, s. 2.

⁸⁷ "İntihabat", *Tanin*, 4 Şubat 1329/ 17 Ocak 1914, nr. 1850, s.2.

⁸⁸ Demir, *a.g.e.*, s. 301.

⁸⁹ "İntihabat", *Tanin*, 29 Kanunusani 1329/ 11 Şubat 1914, nr. 1844, s. 2.

⁹⁰ "İntihabat, Dimetoka'da", *Tanin* 3 Mart 1330/ 16 Mart 1914, nr. 1869, s. 2.

⁹¹ "İntihabat", *Tanin*, 31 Kanunusani 1329/ 13 Şubat 1914, nr. 1846, s. 2.

Sancağının altı kazasında yapılan seçimleri İttihat ve Terakki adayları kazandı⁹². Dersim'in beş kazasından gelen sonuçlara göre seçimi İttihat ve Terakki adayı kazanmıştı⁹³. Menteşe sancağından İttihat ve Terakki adayları olan Şûrâ-yı Devlet Reisi Halil Bey ile Mansurizade Said Bey mebus seçilen isimlerdi⁹⁴. Bilecik'te İttihat ve Terakki adaylarından Enver ile Sadık Bey mebus seçildi⁹⁵. İmparatorluğun en uzak köşesindeki seçimleri İttihat ve Terakki Fırkası'nın adayları kazandı. Yemen'e bağlı Sana ve Hudeyde Sancaklarında seçilen sekizi eski ikisi yeni on mebus İttihat ve Terakki fırkasına mensuptu⁹⁶.

Bu arada seçimlerde bağımsız (müstakil) adaylarda yer aldı. Fakat sonuçlar İttihat ve Terakki karşısında şanslarının pek olmadığını göstermektedir. Ankara sancağından bağımsız aday olarak seçime beş kişi katıldı. Neticede Aşar Efendi, Hacı Ziya Bey, Hoca Atıf Efendiler 194 müntehib-î sanîden ancak 5 oy alırken eski Mebus Hacı Mustafa Efendi ancak 4 oy alabildi. Buna karşı İttihat ve Terakki'nin adayları Ömer Mümtaz Bey 194, Şeyh Tayyip Efendi 192, Hilmi Bey 187, Atıf Bey 186 oy alarak mebus seçilen isimler oldu⁹⁷.

Seçimden önce Meclis'in Mart ayında açılacağı duyurulmuştu. Bu nedenle Mart ayı itibarıyla seçimleri tamamlanan sancaklardan mebuslar İstanbul'a gelmeye başladı. Mart ayı itibarıyla seçimi tamamlanan yerler; Ankara, Konya, Hüdavendigar, Adana, Diyarbakır, Sivas, Bitlis, Kastamonu, Musul, Aydın, İstanbul, Trabzon, Basra ve Yemen vilayetlerinin merkez sancakları ile bağlı sancakların bir kısmıydı⁹⁸. İstanbul'dan Yemen'e kadar uzanan imparatorluğun pek çok sancağında seçimler genel olarak tamamlandı. İstanbul'a ilk gelenler Basra Mebusu Kâmilzade Naim Bey, Burdur Mebusu Mustafa Şeref Bey, Siverek Mebusu Vehbi Bey, Diyarbakır Mebusları Feyzi ve Zülfü Beyler, Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey ve Bolu Mebusu Necati Bey'lerdi⁹⁹. Cidde'de Şerif Faysal Bey mebus olarak seçilen isimdi¹⁰⁰.

⁹² "İntihabat", *Tanin*, 22 Kanunusani 1329 / 4 Şubat 1914, nr. 1837, s. 2.

⁹³ "İntihabat", *Tanin*, 23 Kanunusani 1329/ 5 Şubat 1914, nr. 1838, s. 2.

⁹⁴ "İntihabat", *Tanin*, 26 Şubat 1329/ 11 Mart 1914, nr. 1869, s. 2

⁹⁵ "İntihabat", *Tanin* 13 Şubat 1329/ 26 Şubat 1914, nr. 1859, s. 2.

⁹⁶ "İntihabat- Yemen Mebusları", *Tanin*, 12 Şubat 1329/ 25 Şubat 1914, nr. 1858, s. 2.

⁹⁷ "İntihabat, Ankara İntabati", *Tanin*, 5 Mart 1330/ 18 Mart 1914, nr. 1879, s. 2.

⁹⁸ "İntihabat-Şimdiye Kadar İntihap Olunan Mebuslar", *Tanin*, 24 Şubat 1329/ 9 Şubat 1914, nr. 1870, s. 1.

⁹⁹ "İntihabat-Yeni Mebuslar", *Tanin*, 18 Şubat 1329/ 3 Mart 1914, nr. 1864, s. 2.

¹⁰⁰ "İntihabat", *Tanin*, 29 Kanunusani 1329/ 11 Şubat 1914, nr. 1844, s. 2.

Meclisin yarısı ilk kez seçilirken diğer yarısı tecrübeli siyasetçilerden oluşan bir görüntüye sahipti. Zira seçilen 257 mebusun 136'sı Meclis'e ilk kez girmişti. 63 mebus İkinci Yasama Devresi Meclisi'nde görev yapmıştı. Geri kalanlar II. Meşrutiyet'in tecrübeli siyasetçileriydi. Mecis'in ağırlığını İttihat ve Terakki Fırkasına mensup mebuslar oluşturmakta olup sayıları 200 civarındaydı¹⁰¹. Nisan ayı içerisinde seçimler genel itibarıyla tamamlandığından Dâhiliye Nezareti Meclisin 14 Mayıs 1914 tarihinde açılacağını mebuslara duyurdu¹⁰².

Mecliste yer alan mebus sayısına gelindiğinde kaynaklar farklı rakamlar ifade etmektedir. Fevzi Demir sayıyı 254, Erol Tuncer 242¹⁰³, İhsan Ezherli ise ara seçimlerle meclise giren 42 mebusla birlikte sayının 289 olduğunu belirtmektedir¹⁰⁴. Meclis üye sayısının tespiti için Meclis toplantılarının “aza-i mevcude” olarak belirtilen mevcut üye sayıları dikkate alındı. Devre başlarken 254 olarak belirtilen mevcut üye sayısı son iki yasama yılında 257 olarak ifade edildi¹⁰⁵. Zira 1916 yılında yapılan Cebel-i Lübnan seçimleri Meclis üye sayısını artıran bir gelişmeydi¹⁰⁶

2. 1. ARAP MEBUSLAR

Meşrutiyet parlamentoları içerisinde en fazla Arap Mebus Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'nde yer aldı. 1908 Meclis-i Mebusan'ına giren Arap mebus sayısı 48 iken 1912'de 45'ti. 1914 seçimlerinde 69 Arap Mebus Meclis'e girdi. Hatta ara seçimlerle birlikte sayı 73'e yükseldi¹⁰⁷. Meclis'te Arapların temsil oranının artması İttihat ve Terakki'nin yeni dönem politikasının bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

Arap mebus sayısı sancaklarda yapılan yeni düzenlemeler sonucunda arttı. Ayrıca bazı sancaklardan kontenjandan fazla mebus seçildi. Seçimlere ilk kez katılan sancaklar sayının artmasına neden olan bir diğer durumdu. Neticede Beyrut, Şam, Nablus, Asir, Hudeyde, Kerbela, Musul ve Süleymaniye'de önceki döneme göre bir

¹⁰¹ Demir, *a.g.e.*, s. 329-343.

¹⁰² BOA, *DH.SYS (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Siyasi Kısım Evrakı)*, Dosya:49, Gömlek: 70.

¹⁰³ Tuncer, *a.g.e.*, s.59.

¹⁰⁴ İhsan Ezherli, *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusan'ı (1877-1920)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No: 54. s. 169

¹⁰⁵ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 14, s. 163.

¹⁰⁶ Sayı tespiti için Kanun-ı Esasi değişikliği dikkate alındı. İkinci Yasama Yılı içerisinde yapılan değişiklik oylamasında Meclisin “sülüsani adedi mürettebinin” 170 olarak belirtildiği görüldü. MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 28, II, s. 2.

¹⁰⁷ Demir, *a.g.e.*, s. 235.

mebus, Ammare, Bağdat, Basra ve Divaniye'den üç mebus daha fazla seçildi. Ayrıca bir önceki dönem Meclis'e hiç mebus göndermemiş olan Taiz'den bu dönem beş mebus seçildi. 1916 yılında Cebel-i Lübnan'da yapılan seçim sonucu bölgeden üç mebus seçilerek Meclis'e gönderildi¹⁰⁸.

İttihatçılar Arap yanlısı politikalarını Meclis açıldıktan sonrada devam ettirdi. Meclis'e yeni girmesine rağmen Şam Mebusu Emir Ali Paşa Meclis'in en üst organı olan Riyaset Divanı'na Reis Vekili olarak seçildi. Diğer taraftan bazı Arap mebusların seçimine yönelik yapılan itirazlar meclis tarafından dikkate alınmayarak, üyelikler onaylandı. Seçimine itiraz edilen Şam Mebusu Bedi-i el Müeyyed'in mazbatasını Meclis tarafından onaylandı¹⁰⁹. Akka Mebusu Abdülfettah Sadi'nin seçilmesi yönündeki itiraz Meclis tarafından dikkate alınmadı¹¹⁰.

İttihat ve Terakki seçimlerde ihtiyatı elden bırakmayarak bazı bölgelerden fırka adayı mebusların seçilmesine özen gösterdi. Cidde Mebusu Abdullah'a göre İttihat ve Terakki Hicaz bölgesindeki seçimlere müdahale etmemiş fakat bunun dışında kalan yerlerde vali ve mutasarrıfları aracılığıyla kendi adaylarını seçtirmişti. Hatta Yemen ve Asir mebusları valiler vasıtasıyla İttihatçıların içinden "tayin" edilmişti¹¹¹. Neticede Yemen Vilayeti'nin Hudeyde ve Sana Sancaklarında seçilen on mebus İttihat ve Terakki Fırkası'nın adaylarıydı¹¹². İttihat ve Terakki'nin ağırlıklı olduğu yerlerden biri Halep'ti¹¹³. Divaniye'de İttihat ve Terakki Fırkası'nın adayları Ali Haydar, Halit, Fuat ve Sami Beyler seçildi¹¹⁴. Bir diğer İttihatçı ağırlığı olan seçim bölgesi Bağdat olup seçilen yedi mebusun altısı (5'i Arap, 1'i Musevi) İttihat ve Terakki'nin adaylarıydı¹¹⁵. Seçilenler arasında Türk mebuslar da vardı. Divaniye'den seçilen dört mebusun üçü Türk'tü. Hudeyde sancağından seçilen altı

¹⁰⁸ Demir'in *a.g.e.*'inde mebuslara ait liste taranarak veriler tespit edildi. Ayrıca bkz. Hasan Kayalı, *Jöntürkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003, s. 197.

¹⁰⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk, İ. 5, I, s. 41-42.

¹¹⁰ *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk, İ. 8, I, s. 77.

¹¹¹ Kral Abdullah, *Biz Osmanlıya Neden İsyan Ettik?*, çeviren: Halit Özkan, İstanbul 2006, s. 46.

¹¹² "Yemen Mebusları", *Tanin*, 12 Şubat 1329/ 25 Şubat 1914, nr.1858, s. 2

¹¹³ "İntihabat", *Tanin*, 22 Kanunusani 1329/ 4 Şubat 1914, nr.1837, s.2.

¹¹⁴ "İntihabat", *Tanin*, 5 Mart 1330/ 18 Mart 1914, nr. 1879, s. 2.

¹¹⁵ Demir, *a.g.e.*, s. 383.

mebusun beşi Türk, biri Arap'tı. Kerbela, Süleymaniye ve Kerkük bölgesinin ise seçilen üç mebusundan ikisi Türk'tü¹¹⁶.

Bölgelerinde idari görevlerde bulunanlardan mebus olarak seçilenler vardı. Akka Belediye Reisi Abdülfettah es Saadî Bey Akka Mebusu olarak, Şam eski Belediye Başkanı Mehmet Fevzi Paşa Şam Mebusu olarak, Kudüs Belediye Başkanı Sait El Hüseyini Kudüs Mebusu olarak, Beyrut eski Belediye Başkanı Selim Ali Selam Beyrut Mebusu olarak, Kerbela Belediye Başkanı Abdülmehdi Efendi Kerbela Mebusu olarak Meclis'te yer alan isimlerdi¹¹⁷.

Seçim listeleri hazırlanırken bölgelerin etnik unsurları dikkate alındı. Nüfus itibarıyla Beyrut Sancağı'ndan iki mebus seçilmesi yeterli olmasına karşın her etnik unsurun bir temsilci çıkarması merkez tarafından istenince bölgeden bir Sünni, bir Şii ve bir Hıristiyan mebus olarak seçildi¹¹⁸.

İttihat ve Terakki'nin başlangıçtaki Arap yanlısı politikası 1916 Arap isyanı sonucunda değişti. Seyyid Talib Basra'nın İngilizlere ilhakı için Londra'da basılmış zararlı bildirimleri askere dağıtması nedeniyle 1916'da Bağdat Divan-ı Harbine verildi¹¹⁹. Kendisine destek veren Basra Mebusu Abdullah Saib Efendi kürek cezasına çarptırıldı¹²⁰. Yine bir başka Basra Mebusu Süleyman Feyzi ise 1917' de düşmana hafiyelik yapmak nedeniyle Divanı Harb'e verilen isimdi¹²¹. Süleyman Feyzi ile birlikte tahkikata uğrayan diğer mebuslar Mekke Mebusu Hasan Şeybi ve Amara Mebusu Saduni Abdulkerim Efendiler oldu¹²².

Araplar Türklerle birlikteliği uzun süre devam ettirme niyetinde değildi. Bunun işaretlerinden biri Meclis Reis vekilliği yapan Şam Mebusu Emir Ali Paşa'nın bir diğer Şam Mebusu Faris el Huri ile birlikte 1916'da mebusluktan istifa etmesiydi¹²³. Diğer taraftan Mekke Emiri Şerif Hüseyin'in Meclis'te bulunan iki oğlu 1916 Arap isyanında önemli rol oynayan isimlerdi. Osmanlı Devleti'nin Birinci

¹¹⁶ Mebusların dini etnisitelerinin tespiti için Demir'in eserindeki mebusların özelliklerinin belirtildiği tablodan yararlanıldı.

¹¹⁷ Kurt, *a.g.m.*, s. 159.

¹¹⁸ Selim Ali Selam, *Beyrut Şehreminin Hatıraları*, tercüme: Halit Özkan, İstanbul 2009, s. 137.

¹¹⁹ BOA, DH.İ.UM (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti İdare-i Umumiye Evrakı), Dosya:49, Gömlek: 22.

¹²⁰ BOA, İ.HB (Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Harbiye), Dosya:177, Gömlek: 1334.

¹²¹ BOA, DH.ŞFR (Başbakanlık Osmanlı Arşivi Dahiliye Nezareti Şifre Evrakı), 81- 122.

¹²² BOA, DH.İ.UM, 12- 4.

¹²³ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 3, I, s. 15

Dünya Savaşı sonucu parçalanması neticesi Şerif Abdullah Ürdün Kralı olurken, kardeşi Faysal Irak kralı oldu ¹²⁴.

2. 2. GAYRİMÜSLİM MEBUSLAR

Seçimler başladığı sırada bir kısım Ermeniler Doğu Anadolu'da bağımsız bir devlet kurma peşindeydi. Bu nedenle seçim sırasında kendilerini Osmanlı siyasal ve sosyal bütünlüğü dışında tutmaya çalıştılar. İttihat ve Terakki Fırkası ise Kanun-ı Esasi'nin bağlayıcılığı ve ülkenin bütünlüğü prensibini göz önünde bulundurarak Ermenilerin bu isteğini görmezden geldi¹²⁵. Durum diğer Gayri Müslim unsur olan Rumlar için de geçerliydi.

Seçim çalışmaları başladığı sırada İttihatçılarla Ermeni fırkası Taşnak arasındaki yakınlık Ermenilerin haklarının Patrikhane tarafından korunma politikasını ortaya çıkardı¹²⁶. 1908 ve 1912 seçimlerinde parçalı bir yapı gösteren Ermeni cemaat ve siyasal örgütleri bu seçimde Patrikhane'nin çatısı altında birleştirildi. Taşnaksutyun Partisi'nin önerisi doğrultusunda Patriğin gözetiminde ruhanî ve siyasî meclis üyelerinden oluşan özel bir komisyon oluşturuldu. Böylece komisyon tüm Ermenilerin temsilcisi haline getirilmeye çalışıldı. Ermeni partilerinden Taşnaksutyun, Sosyal Demokrat Hınçak ve Ramgavar da komisyona siyasi üye verdi. Komisyon seçimle ilgili kararları almakta tam yetkili kılındı¹²⁷. Protestan, Katolik ve Gregoryen cemaat temsilcilerinin bu oluşumda yer aldı. Komisyon ilk işlem olarak Adliye Nezareti'ne dilekçe vererek Ermeni azınlığın Meclis'te nüfuslarıyla orantılı bir temsil hakkı verilmesini istedi. Mevcut seçim kanuna itiraz edildi¹²⁸.

¹²⁴ Faris el Huri 1950'de Suriye Başbakanı oldu. İngiltere Irak tahtını Faysal'a verirken, Ürdün'ün yönetimini kardeşi Abdullah'a armağan etti. Böylece bölgede İngiliz- Arap ittifakını sağlamlaştırıldı Emir Faysal 8 Mart 1920'de kendisini Suriye Kralı ilan etti. Devlet İtilaf Devletleri'nin onayı alınmadan kurulmuştu. Suriye kısa bir süre sonra Fransız mandasına geçti ve başlangıçta müttefiklerin desteklediği Arap Ulusal Devlet fikri bu şekilde son buldu. Aynı yıl Faysal bu sefer İngiliz mandasının hâkimiyeti altında bulunan Irak'a kral oldu; Bkz. Bessam Tibi, *Arap Milliyetçiliği*, İstanbul 1998, s. 157- 164.

¹²⁵ Erdem Karaca, "1914 Seçimleri Sürecinde İttihat ve Terakki Partisi'nin Ermenilerle Uzlaşma Çabalarının Osmanlı Basınına Yansıması", *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 10, Sayı 19 (Bahar 2014), s. 78.

¹²⁶ Demir, *a.g.e.*, s. 317.

¹²⁷ Şaduman Halıcı, "Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler", *Tarih Dergisi*, 2016, Cilt-Sayı; 62, s. 135- 136.

¹²⁸ BOA, BEO(Başbakanlık Osmanlı Arşivi Babiâli Evrak Odası Evrakı), Dosya: 4202, Gömlek: 315144.

Ermeni Patrikhanesi dilekçesinde, ülkedeki nüfuslarının iki milyonu geçtiğini belirterek seçim kanununda yer alan her 50 bin nüfusa bir mebus hesabından hareketle 20'den fazla mebus çıkarmaları gerektiğinden bahsetti. Ermeniler şimdiye kadar yapılan seçimlerde bu sayının ancak yarısına ulaştıklarını belirttiler. Dolayısıyla bu seçimlerde Ermeniler nüfusları nispetinde mebus çıkarmak istediklerini bildirdiler. Bunun içinde mebusların doğrudan Ermeni müntehib-i sânileri tarafından seçilmesi ve bu yönde vilayetlere acil emirler verilmesi istendi¹²⁹.

Ermeni Patrikhanesi'nin talebi Kanun-ı Esasi'ye aykırıydı. Adliye Nazırı İbrahim Bey talebi şimdiye kadar anayasa tadillerinde dahi görüşülmemiş bir durum olarak değerlendirdi. Meşrutiyetle idare edilen bir ülkede kanuna aykırı bir uygulama olamayacağı gibi bir kanunun fesih ya da ilgasını ancak meclis yapabiliyordu. Bu nedenle talebin kabul edilmesinin mümkün olmadığı bildirildi¹³⁰.

Ülkenin içinde bulunduğu şartlarda Patrikhanenin isteği "ihtilaf" ortaya çıkarmak olarak değerlendirildi. Üstelik Kanun-ı Esasi'ye göre mebuslar seçildikleri anda tüm milletin mebusu olarak kabul edilmekteydi. Dolayısıyla birlik ve beraberliğe zarar veren böyle bir durumun kabul edilmesi mümkün değildi¹³¹. Patrikhane hükümetin cevabını dikkate almadı. Konuyla ilgili yeni bir takrir vermeyi düşündüğünü belirtti. Hükümete göre bu talep gerçekleştiği takdirde Ermeniler ekalliyet (azınlık) olacaktı¹³².

İttihat ve Terakki Ermenilerle seçim müzakerelerine devam etti¹³³. Başlangıçta müzakereleri cemiyet gerçekleştirdi. Fakat Patrikhanenin öne sürdüğü birtakım bahanelerle görüşmeden istenen sonuç alınamayınca müzakerelerin nezaret düzeyinde yürütülmesi için Adliye Nazırı İbrahim Bey görevlendirildi. 4 Aralık'taki görüşmede Ermeni mebusların miktarı hakkında bir uzlaşma yolu bulunacağı belirtildi. Fakat Seçim Kanununun nispi temsil yönünden tadil meselesi yeniden gündeme gelince nazır bunun mümkün olamayacağını ifade etti¹³⁴.

¹²⁹ "İntihabat Hakkında", *Tanin*, 8 Teşrinisani 1329/ 21 Kasım 1913, nr. 1763, s.1.

¹³⁰ "İntihabat; *Tanin*, 6 Teşrinisani 1329/ 19 Kasım 1913, nr. 1761, s.3; bilgi Ermeni *Jamanak Gazetesi*'nden alınmıştır.

¹³¹ "Ermeni Patrikhanesinin Takriri", *Tanin*, 8 Teşrinisani 1329/ 21 Kasım 1913, nr. 1763, s. 1

¹³² "İntihab Meselesi", *Tanin*, 11 Teşrinisani 1329/ 24 Kasım 1913, nr. 1766, s.1

¹³³ "Ermeni İntihabı", *Tanin*, 22 Teşrinisani 1329/ 5 Aralık 1913, nr. 1777, s. 2.

¹³⁴ "Ermeni Patrikhanesi'nde", *Tanin*, 23 Teşrinisani 1329/ 6 Aralık 1913, nr. 1778, s. 2.

Ocak ayı içerisinde Dâhiliye Nazırı Talat Bey, Ermeni Patriği ile Babiali’de üç saatlik bir görüşme gerçekleştirdi. Talat Bey Ermenilere 20 mebus çıkarılabileceklerini fakat üç adayı İttihat ve Terakki’nin gösterecekleri arasından kabul etmeleri istendi. Bu arada Patrik Zevan Efendi’nin İtalya, Avusturya ve Fransız sefirleri ile görüşme yaptığı hükümetin kulağına gelen bilgiler arasındaydı¹³⁵. Ermeni Seçim Komisyonu temsilcilerini kendi seçmenleri tarafından seçilme isteğini yenileyerek seçime girmeme kararı aldıklarını bildirdi. Ermeniler, isteklerinin daha önce Suriye halkına verilenden çok farklı olmadığını, hatta Ermenilerin taleplerinin daha “mutedil” olduğunda ısrar etti¹³⁶. Bunun üzerine hükümet görüşmeleri askıya aldı. Ermeniler seçimlere katılmama kararı aldıklarını bildirdi¹³⁷.

Ermenilerin seçim taleplerinin benzeri Aralık ayı içerisinde Rumlardan geldi. Rumlar adına seçimi Patrikhane kanalıyla bir komisyon yürütmekteydi. Rumlar nüfusları oranında mebusun kendi seçmenleri tarafından belirlenmesi için hükümete bir dilekçe verdi. Ayrıca Patrikhane Türk basınının “*itilaf-ı anasıra hadim bir tarz-ı lisan*” kullanması gerektiği yönünde uyarıda bulundu. Şimdiye kadar sessiz kalan Rumların seçimlere az bir süre kala talepte bulunması ilginç bir gelişmeydi¹³⁸. Talebin Fener Rum Patriği’nin Rus Sefiri tarafından ziyaret edilmesi sonrasında ortaya çıkması dikkat çeken bir durumdu¹³⁹.

Bu arada basında bir gazete haberine dayanılarak Rodos’ta seçimlerin yapılabileceği İtalya’nın, bölgedeki idaresinin bunu engellemeyeceği iddiası ortaya atıldı. Hatta Sakız ve Midilli’de yaşayan İslam ahalisinin Yunan memurların baskılarına dayanamayarak İzmir’e geçtikleri, göç edenlerin bu iki Ada’da yapılacak mebus seçimlerine katılacakları bildirildi¹⁴⁰.

1914’ün Şubat ayına gelindiğinde Rumlarla anlaşma sağlandı¹⁴¹. İttihat ve Terakki’nin Rum mebus adaylarıyla ilgili olarak sunduğu şartlar kabul edildi. Adayların, önceki devrenin siyasetine karışmamış, meşrutiyet aleyhinde olmayan ve Türkçe okuyup yazanlar arasından seçilmesi istendi. Yapılan anlaşmaya göre

¹³⁵ “Ermeni İntihabatı”, *Tanin*, 25 Teşrinisani 1329/ 8 Aralık 1914, nr. 1780, s. 2.

¹³⁶ “İntihabat- Ermeni Mebuslar Hakkında”, *Tanin*, 10 Kanunusani 1329/ 23 Ocak 1914, nr. 1825, s.2.

¹³⁷ “Ermeni Mebusları Hakkında”, *Tanin*, 23 Kanunusani 1329/ 5 Şubat 1914, nr. 1825, s. 2.

¹³⁸ “Rum Patrikhanesi’nin Takriri”, *Tanin*, 29 Teşrinisani 1329/ 11Aralık1913, nr. 1784, s. 3.

¹³⁹ “Fener Patrikhanesi’nde” *Tanin*, 21 Kanunuevvel 1329/ 3 Ocak 1914, nr. 1806, s. 4.

¹⁴⁰ “İntihabat- Adalarda”, *Tanin*, 4 Kanunusani 1329/ 17 Ocak 1914, nr. 1819, s. 4.

¹⁴¹ “İntihabat”, *Tanin*, 21 Kanunusani 1329/ 3 Şubat 1914, nr.1836, s.1.

Patrikhane, seçilecek aday sayısından iki kat fazlasını beyan edecek İttihat ve Terakki ise adayları bunların arasından seçecekti¹⁴². Rumlar hemen harekete geçerek Trabzon, İzmir, Gelibolu¹⁴³, Çatalca, Tekfurdağı, Karesi, Gümüşhane, Niğde, Bursa, Edirne, İzmit, Menteşe adaylarını belirledi. Buna göre Çatalca'dan Tokidis Dimitriyadi, Harisabinos, Tomatidis, Tekfurdağı'ndan Veyani ve Kısantobulos, Gelibolu'dan Doktor Makridi ve Fitos Efendiler, Karesi'den eski mebus Savopolos ile Keladinis, Samsun'dan Arzuoğlu ve Fambanoğlu, Karahisar-1 Şarki'den Keyuenizis ve Karpanizis, Gümüşhane'den Apostolizis ve Sotiyadis, Niğde'den Hacı Yorgi Yuanidis ve Doktor İpokrat, Bursa'dan Batisiz ve Yadigaroğlu, Edirne'den Kaliyas ve Surlas, İzmit'ten Nafta Nikolasazis ve Mihalizis, Menteşe'den Amanonilizis ve Galinos Hacıyorgi, Trabzon'dan Tonokniyos, Saraypoanidis ve Mücidis Efendiler aday olarak gösterildi¹⁴⁴.

Seçimler tamamlandığında Meclis'e giren Rum mebus sayısı 16 oldu. Seçilenler; İstanbul'dan Orfinadis, Viktor Çorbacıoğlu ve Haralambidis Efendiler, Gelibolu'dan Dimitraki Fito Efendi, Tekfurdağı'ndan Timestokali Efkalidis Efendi, Çatalca'dan Tokidis Efendi, İzmit'ten Anastas Efendi, Aydın'dan Emmanuil Emanuildi Efendi, İzmir'den Vangel Mimarçoğlu ve Simonaki Simonçoğlu Efendiler, Karesi'den Konstantin Savopulos Efendi, Niğde'den Ananyas Efendi, Canik'ten Arzuoğlu Todoraki Efendi, Karahisar-1 Şarki'den Kuvanoğlu Yanko Efendi ve Trabzon'dan Hacı Yorgi Yuvanidi ile Matyos Kofidi Efendilerdi.

Rum mebusların siyasete karışmamış isimler arasından seçilmesi çoğunluğun meclise ilk kez girmesine neden oldu. Viktor Çorbacıoğlu, Haralambidis, Timestokali Efkalidis, Tokidis, Vangel Mimarçoğlu, Simonaki Simonçoğlu, Arzuoğlu Todoraki, Kuvanoğlu Yanko, Hacı Yorgi Efendiler ilk kez seçilen isimlerdi. Anastas Efendi İkinci Yasama Devresi Meclisi'nde bulunurken Matyos Kofidis, Konstantin Savopulos ve Emenuil Emanuildi II. Meşrutiyetin üç yasama meclisinde de yer almıştı. Daha önceki dönem İzmir Mebusu olarak meclise giren Emanuil Emenuildi Efendi bu dönem Aydın mebusu olarak seçildi. Bu arada Emanuil Emenuildi, Hacı

¹⁴² “İntihabat- İtilaf-ı Kati”, *Tanin*, 7 Şubat 1329/ 20 Şubat 1914, nr.1853, s.1.

¹⁴³ “İntihabat”, *Tanin*, 23 Kanunusani 1329/ 5 Şubat 1914, nr.1838, s.2.

¹⁴⁴ “İntihabat, Rum Mebus Namzetleri”, *Tanin*, 24 Kanunusani 1329/ 6 Şubat 1914, nr. 1839, s. 2.

Yorgi Yuvanidi ve Anastas Efendi'ler aynı zamanda İttihat ve Terakki Fırkasının adaylarıydı¹⁴⁵.

Ermenilerin Seçim Komisyonu'nda anlaşmazlıklar baş gösterdi ve ruhani temsilciler komisyondan ayrıldı¹⁴⁶. Katolik Cemaati komisyondan ayrı bir karar alarak seçimlere katılacağını bildirdi¹⁴⁷. Cemaat, Meşrutiyet'in önceki meclislerinde bulunan mebus sayılarının korunmasını istedi. Zira 150 bin civarındaki nüfusları göz önünde bulundurulduğunda Meclis'te üç Katolik mebus bulundurmaları gerekmektedir. İttihat ve Terakki cemaatin dava vekili Mezikyan Efendi ile Maarif Nezareti Müfettişlerinden Kirkor Oskan Efendiyi aday olarak göstermesini kabul etti¹⁴⁸.

Şubat ayına gelindiğinde Ermeni komisyonu ile müzakerelere yeniden başlandı. İttihat ve Terakki, 16 mebus şartının kabul edilemeyeceğini en son 13 mebusta anlaşmaya varılabileceğini Patrikhane'ye bildirdi¹⁴⁹. Zira Ermeni temsilci çıkaracak olan Harput ve Kayseri'de seçim imkânı artık kalmamış, İzmit ve Tekfurdağı ise Rumlara tahsis edilmişti. Halep, Kozan, Diyarbakır ve Sivas'ta İttihat ve Terakki kendi adına Ermeni aday çıkarmıştı¹⁵⁰. Görünen o ki Rumlarla anlaşmış olmak İttihatçıların elini güçlendirmişti. Hatta İttihat ve Terakki Cemiyeti Kâtib-i Umumîsi Mithat Şükrü Bey Ermenilere seçimlere katılmaya karar verilmiş olsa dahi geç kaldıklarını zira birçok yerde seçimlerin tamamlanmış olduğunu bildirdi. Seçimlerin henüz başlamadığı yerler için Rumlarla anlaşma yapıldığından dolayı Ermenilerin 18-20 mebus çıkarma imkânı kalmadı¹⁵¹.

Tüm bunlara karşılık İttihat ve Terakki uzlaşmadan yana olduğunu göstermek için Ermenilere bir çözüm önerisinde bulundu. İstanbul'dan seçilecek olan dokuz mebusun, Ermenilere kontenjan ayrılmak suretiyle on bire çıkarılabileceği belirtildi. İttihat ve Terakki'nin adayları olan Hallaçyan ve Kirkor Zöhrap Efendiler

¹⁴⁵ "Mebus İntihabatı", *Tanin*, 9 Mart 1330/ 22 Mart 1914, nr. 1883, s. 2.

¹⁴⁶ "İntihabat", *Tanin*, 6 Teşrinisani 1329/ 19 Kasım 1913, nr.1761, s. 1.

¹⁴⁷ "İntihabat", *Tanin*, 21 Kanunusani 1329/ 3 Şubat 1914, nr. 1836, s. 2.

¹⁴⁸ "İntihabat", *Tanin*, 28 Kanunusani 1329/ 10 Şubat 1914, nr.1843,s.2.

¹⁴⁹ "İntihabat", *Tanin*, 6 Şubat 1329/ 19 Şubat 1914, nr. 1852, s.1.

¹⁵⁰ "Ermeniler ve İntihabat", *Tanin*, 7 Şubat 1329/ 20 Şubat 1914, nr. 1853, s. 1; 9 Şubat 1329/ 22Şubat 1914, nr. 1855, s. 2

¹⁵¹ Bengi Kümbül, *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü 2005, s. 54.

Ermenilerin İstanbul adayları olarak kabul edildi¹⁵². Cemaat geri kalan adayları belirleyecekti.

Ermeni Patriği Zevan Efendi¹⁵³, Meclis-i Umumî ile Ermeni Fırkalarını, taşra mebuslarını belirlemek ve listeleri hazırlamak üzere davet etti. Fakat bazı üyeler İstanbul Mebus adaylarının kendi onayları alınmadan ilan edildiğini belirterek daveti kabul etmedi. Patrik işin çözümsüz kalmaması için bu defa taşra murahhaslarına telgraf çekerek mebus adaylarını belirlemelerini istedi¹⁵⁴. Ermenilerin birlikte hareket etme politikası giderek işleyemez bir hale gelmişti.

Taşra adaylarının hiçbir siyasi partiyle ilişkili olmaması yönünde karar alınmıştı. Bu nedenle Kayseri’den aday olarak gösterilen Diran Kelkiyan Efendi’nin yerine Porofsor Tomayan Efendi’nin adaylığı kabul edildi. Aynı şekilde Hamparsum Boyacıyan Efendi’nin yerine Kozan Ermeni Protestan cemaatinden Matyos Nalbandyan Efendi’nin adaylığı onaylandı. Van’dan aday gösterilen Vahan Papazyan ile Virmiyan Efendilerin de partili oldukları bildirilerek aday seçimi Van ve Muş “murahhas”larına bırakıldı¹⁵⁵. Fakat ilgili kişilerin mebus olarak seçilmesi murahhasların kararı dikkate almadıklarının göstergesiydi.

Ermeni mebusların seçimi Nisan ayı içerisinde tamamlandı. Fakat Erzurum ve Van’da hala seçimler yapılamadığından bölge mebusları Meclis açıldıktan sonra seçilebildi. Bu arada Erzurum’dan aday gösterilmiş olan Karekin Pastırmacıyan seçilemediğinden Üçüncü Yasama Devresi Meclis’ne 15 Ermeni mebus girdi¹⁵⁶.

Tamamlanan seçimler sonucu İstanbul’dan hukukçu ve aynı zamanda Nafia Nazırlığı yapmış olan Bedros Hallaçyan ile avukat Kirkor Zöhrap Efendi¹⁵⁷, İzmir’den Ziraatçı Onnik Efendi¹⁵⁸, Maraş’tan Agop Hiralakyan, Sivas’tan Darülfünun İngilizce öğretmeni Dikran Barsamyan, Kayseri mebusu Papaz Karabet Tomayan, Kozan’dan Matyos Nalbantyan, Halep Merkez Sancağından Artin Boşgezenyan, Bitlis mebusu Minas Çıraz, Van mebusları Onnik Terzekyan Virmiyan

¹⁵² “İntihabat- Ermeni Patrikhanesinin Bir Tebliği”, *Tanin*, 10 Şubat 1329/ 23 Şubat 1914, nr. 1856, s. 2.

¹⁵³ Ermeni Patriği Zevan Efendi için, bkz. Ek-4.

¹⁵⁴ “Ermeni Namzetleri”, *Tanin*, 18 Şubat 1329/ 3 Mart 1914, nr. 1864, s. 2.

¹⁵⁵ “İntihabat- Ermeni Fırkaları ve İntihabat”, *Tanin*, 20 Şubat 1329/ 5 Mart 1914, nr. 1866, s. 2.

¹⁵⁶ Halıcı, *a.g.m.*, s. 171.

¹⁵⁷ Demir, *a.g.e.*, s.359.

¹⁵⁸ Demir, *a.g.e.*, s.363.

ve Vahan Papazyan¹⁵⁹, Erzurum'dan Taşnakçı aynı zamanda Gedikpaşa Ermeni Mektebi Müdürü Ohannes Varteks Serengülyan ile Osib Mededyan¹⁶⁰, Ergani'den İstapan Çıracıyan, Muş Ermeni Murahhashane Kâtibi Kegam Dergarebetyan seçildi¹⁶¹.

İstanbul¹⁶² ve Halep'ten¹⁶³ seçilen mebuslar İttihat ve Terakki Partisi'nin adayları olarak meclise girdi. 1914 Meclis-i Mebusanı'na seçilen Hallacyan, Zohrab, Karabetyan, Boşgezenyan ve Serengülyan Meşrutiyet Parlamento'sunun üç devresinde görev yaptı. Birinci Yasama Devresi Meclisi'nde Papazyan, İkinci Yasama Devresi Meclisi'nde ise Çıracıyan ile Viramyanyan yer aldı. Tomayan, Çiraz, Medetyan, Hırlakyan, Barsamyanyan, Nalbantyan ve İhsan Onnik ise ilk kez mebus seçilen isimlerdi¹⁶⁴.

Osmanlı Parlamentosu'ndaki bir diğer gayri Müslim unsur Musevilerdi. Musevi mebuslar öteki etnik unsurlardan farklı olarak parlamento seçimlerinde daimi surette İttihat ve Terakki'ye tabii bir görüntü verdi¹⁶⁵. İttihat ve Terakki'nin ekonomik ve siyasal bağımsızlık, orta sınıfların yükseltilmesi siyasetini benimsemeleri birlikte politika yapmalarını sağladı¹⁶⁶. Bu nedenle gerek seçim sürecinde gerek sonrasında kamuoyuna yansıyan bir pazarlık ya da bir problem durumu görülmedi. Sayıları diğer unsurlara oranla azdı. Üç Musevi mebus İstanbul, İzmir ve Bağdat'tan seçildi. İstanbul'dan seçilen Musevi Mebus Emanuel Karasu olup İttihat ve Terakki'nin mebus adayı idi¹⁶⁷. Balkan Savaşlarından önce Meclis'te Selanik Mebusu olarak bulunmuştu. Emanuel Karasu II. Meşrutiyet'in üç yasama devresi boyunca Meclis'te bulunan önemli bir isimdi¹⁶⁸. İzmir'den Nesim Mazelyah

¹⁵⁹ *MMZC*, D. 3, İçt.3. İ. 11, I, s. 122

¹⁶⁰ Demir, *a.g.e.*, s. 376.

¹⁶¹ *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk., İ.1, I, s. 2; Karaca, *a.g.m.*, s. 140.

¹⁶² "İntihabat", *Tanin*, 7 Şubat 1329/ 20 Şubat 1914, nr.1853, s. 1.

¹⁶³ "İntihabat", *Tanin*, 22 Kanunusani 1329/ 4 Şubat 1914, nr. 1837, s. 2.

¹⁶⁴ Halıcı, *a.g.m.*, s. 172.

¹⁶⁵ Tarık Zafer Tunaya, *a.g.e.*, Cilt I, s. 561.

¹⁶⁶ Bülent Tanör, *Osmanlı Türk Anayasal Gelişmeleri*, YKY yay., İstanbul 2005, s. 210.

¹⁶⁷ "İntihabat", *Tanin*, 15 Şubat 1329/ 28 Şubat 1914, nr. 1861, s. 1.

¹⁶⁸ Emanuel Karasu 1863 yılında İzrael Karasu'nun oğlu olarak Selanik'te doğdu. Alyans İzrail Mektebi'ni bitirdi. Avukatlığın yanı sıra ticaretle uğraştı. Bella isimli bir hanımla evli olan Emanuel Karasu'nun dördü kız, üçü erkek yedi çocuğu vardı. Mason örgütünde 'Macedonia Rivorto' locasına giren Karasu İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin mason localarıyla işbirliğini sağlayan kişi oldu. Bkz. Ahmet Kısa, "Meclis-i Mebusan'da Musevi Vekiller ve faaliyetleri (1908- 1912)", *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* Haziran 2015, Yıl 8, Sayı XXII, s.355.

Efendi seçilirken¹⁶⁹ Bağdat'tan Ziraat Nezareti Müsteşarı olan Sason Hasgayl¹⁷⁰ seçilen diğer Musevi mebusu.

2. 3. ARA SEÇİMLER

İntihab-ı Mebusan Kanun-ı Muvakkatı'nın Genel Konular başlığı altında yer alan 78. Maddesine göre sancaklarda yeni mebus seçimi yapılmasını gerektiren durumlar; mebusların istifaları ve mebusluktan başka bir görevi kabul etmeleri, Kanun-ı Esasi hükmüne göre istifa etmeleri, ölüm, mebuslar kurulu tarafından kabul edilmeme veya medeni hakları kullanamama durumlarıydı. Beş yasama yılı boyunca 50 kadar mebusun belirtilen nedenlerin pek çoğuna bağlı olarak sancağı boşaldı. Yapılan ara seçimlerle birlikte Meclis'e 35 mebusun girdiği tespit edildi¹⁷¹.

Hükümetin bazı mebusları idari görevlere ataması nedeniyle seçim sancaklarının boş kalmasına neden olan bir durumdu. Zira görevi kabul etmeleri halinde Kanun-ı Esasi'nin 67. Maddesine göre istifa etmeleri gerekmekteydi. Bir kişinin aynı anda hem Meclis-i Mebusan üyeliğini hem hükümet memuriyetini üzerinde bulundurması yasaktı¹⁷². Meclis Dâhili Nizamnamesi'nin, 187. Maddesi'ne göre istifalar Meclis-i Mebusan'da görüşülüp karara bağlanırdı. Sancaklardaki istifa veya boşalma gerekçesi meclis tarafından araştırılır daha sonra durum sadrazamlık makamına oradan da mebusun ilgili bulunduğu sancağın valisine yazılı olarak bildirilirdi¹⁷³.

¹⁶⁹ Nesim Mazeliyah, 1892 Manisa doğumludur. İstanbul'da Mektep-i Hukuk-ı Şahane'yi bitirdi. Üniversite tahsilinden sonra Selanik Ticaret Mahkemesi üyeliğine tayin edilen Nesim Masliyah, buradayken İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne üye oldu. Selanik'te siyasi ve gazetecilik faaliyetleri dışında, Selanik Polis Mektebi'nde idare ve kapitülasyonlar dersinde hocalık yaptı. Hukuk ve devletler hukuku bilgisinden dolayı o sırada cemiyetin müfettiş-i umumisi sıfatıyla Selanik'te bulunan Hüseyin Hilmi Paşa'ya yardımcı oldu. Eşi Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti'nin merkez kadın kollarında görevliydi. Meclis-i Mebusan'da Muvakkat Kâtiplik, Rüşumat Encümeni Zabıt Kâtipliği görevlerinde bulundu; bkz. Kemal Saygı, Meclis-i Mebusan'da İzmir Mebusları (1908-1918), Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014, s. 151-152; Güneş, *a.g.e.*, s. 261.

¹⁷⁰ BOA, BEO(Başbakanlık Osmanlı Arşivi Babıalı Evrak Odası), Dosya:1, Gömlek: 1331.

¹⁷¹ Sason Efendi 1875 yılında Erkel Efendi'nin oğlu olarak Bağdat'ta dünyaya geldi. Meclis-i Mebusan'ın Birinci Devresi'nde Rüşumat Encümeni Reisliği'nde bulundu. Ziraat Nezareti Müsteşarlığı yapan Sason Efendi, Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'nde Kütüphane Encümen Reisliği yaptı. Ayrıca Osmanlı Vapur Şirketi'nde yönetici olarak çalıştı. Bkz. Ahmet Kısa, *a.g.m.*, s. s.357; Güneş, *a.g.e.*, s.281.

¹⁷² Cebel-i Lübnan'dan seçilen üç mebusun seçiminin dönem içerisinde gerçekleşmesi nedeniyle sayısal veriye dâhil edildi.

¹⁷³ Erdem, *Anayasalar ve Belgeler...*, s. 37.

¹⁷⁴ Erdem, *Anayasalar ve Belgeler...*, s. 101.

Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'nde hükümet tarafından idari görevlere atanan mebuslar ve görevleri şunlardı. Şurâ-yı Evkâf Riyasetine atanan Kastamonu Mebusu Ahmet Mahir Efendi, Çorum Mebusu Mehmet Münir Bey ve Evliya Efendi'nin Meşihat Müsteşarlığı'na naklinden dolayı Evkaf Nezareti Müsteşarlığı'na atanan Münir Bey¹⁷⁴, 13 Ağustos 1914'de Konya Valiliğine atanan Çorum Mebusu Azmi Bey, 29 Kasım 1914'te İstanbul Şehreminliği'ne atanan İstanbul Mebusu İsmet Bey¹⁷⁵, 28 Kasım 1914'te Burdur Mutasarrıflığı'na atanan Bursa Mebusu Rafet Bey¹⁷⁶, 1 Aralık 1914'te Umur-u Mahalliyye-i Vilâyat Müdüriyeti'ne (Mahalli İdareler Müdürlüğü) atanan Burdur Mebusu Atıf Bey¹⁷⁷. 6 Aralık 1914'te Zımar Kaymakamlığı'na atanan Sana Mebusu Seyyid Abdülkadir Bey¹⁷⁸, Tokat Sancağı Mutasarrıflığı'na atanan Amasya Mebusu İsmail Hakkı Bey¹⁷⁹, 22 Temmuz 1915 tarihinde Hudeyde Rusumat Başmüdürlüğü'ne atanan Hudeyde Mebusu Zühtü Bey¹⁸⁰. Meclis-i Ayan'a üye seçilen eski Şeyhülislam Hayri Efendi'nin damadı Niğde Mebusu Halid Bey ile İzmir Mebusu Seyyit Bey¹⁸¹, azledilen Muha Kaymakamı Davud Nail Efendi'nin yerine atanan Taizz Mebusu Ali Osman Efendi¹⁸², 7 Mart 1918'de İstanbul Polis Müdür-i Umumiliği'ne atanan Canik Mebusu Nihat Bey, Lazistan Mutasarrıflığı'na atanan Trabzon Mebusu Servet Bey¹⁸³, Meclisi Meşayih Riyaseti'ne atanan Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi¹⁸⁴,

¹⁷⁴ MMZC, D. 3, İçt. Fevk., İ. 4, I, s. 27; BOA, DH.S, 49- 73.

¹⁷⁵ İsmet Bey İstanbul Şehreminliğine atandı. Fakat Zöhrap Efendi'nin öldürülmesi nedeniyle boşalan İstanbul Mebusluğuna seçilerek meclise yeniden girdi. Bkz. Demir, a.g.e., s. 359.

¹⁷⁶ Hasan Refet Canitez, II, III, IV, V, VI, VII. Dönemlerde de Bursa Mebusu olarak mecliste görev aldı. *TBMM Albümü 1920 2010*; 1. Cilt:1920-1950, TBMM Basın ve Halkla İlişkiler Yayınları, Ankara 2010.

¹⁷⁷ Mustafa Atıf Bey III, V, VI, VII. Dönemlerde İstanbul mebusluğu yaptı. *TBMM Albümü 1920 2010*; 1. Cilt:1920- 1950. Bkz. Demir, a.g.e., s. 366.

¹⁷⁸ Zımar Kaymakamının Habur Kaymakamlığına atanması dolayısıyla yerine atandı. *BOA, BEO*, 4325- 324313.

¹⁷⁹ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 34, I, s. 484. Erbaa Kaymakamlığı'nda yapmış olan mebus III, IV, V, VI. dönemlerde Amasya mebusu seçildi. *TBMM Albümü 1920- 2010*, 1. Cilt 1920- 1950.

¹⁸⁰ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 5, I, s. 73. Savaş nedeniyle uzak bölgelerden gelen mebuslar yol şartlarını gerekçe göstererek meclis açılışlarına katılamamışlardı. Bu durumdakilerden biri Zühtü Bey'di. 1915'e kadar Meclis toplantılarına katılamadı. Hudeyde Rusumat Baş Müdüriyetine atanan Hakkı Bey ise aynı sebeple Hudeyde'ye gidemedi. Bunun üzerine Hakkı Bey Trabzon'a gönderilerek ondan boşalan Hudeyde Rusumat Başmüdürlüğüne Zühdü Bey tayin edildi. Bkz. Mustafa Selçuk, "Hudeyde Mebusu Zühdü Efendi ve Yemen Layihası", *History Studies: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: Enver Konukçu Armağanı, Yıl: 2012, Samsun 2012, s. 309-326.

¹⁸¹ MMZC, D.3, İçt.3, İ.3, c.1, s.17.

¹⁸² MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 41, I, s. 566; BOA, İDH (*Başbakanlık Osmanlı Arşivi İrade Dâhiliye*), Dosya: 1516-Gömlük:1333.

¹⁸³ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 64, II, s. 2.

¹⁸⁴ 1866 yılında şeyhülislamlığa bağlı olarak kurulan Meclis-i Meşayih, tarikatları tek bir çatı altında birleştirmeyi amaçladı. 5 Mart 1918 de Meşihat Dairesi'nde Darü'l Hikmetil İslamiye'nin kuruluşunu öngören bir kanun çıkarıldı. Medrese, tekke arasındaki uçurumun kapatılması için oluşturulan kurum, 1918'de taşra teşkilatlarını oluşturdu. Teşkilat, müftüler aracılığı ile tekkeleri kontrol altında tutmaya çalışmaktaydı. Bkz. Esra Yakut, *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, Kitap Yayınevi, İstanbul 2005, s. 62-65; Zekeriya Akman;

Karahisar-ı Sahip Mutasarrıflığı'na atanan Karesi Mebusu Vehbi Bey, Ticaret ve Ziraat Nezaret Müsteşarlığı'na atanan Karahisar-ı Şarki Mebusu Ali Muammer Beydir¹⁸⁵.

Mebuslar atamayı kabul etmediği takdirde mebusluğa devam edebilirdi. Bu şekilde 8 Temmuz 1914 tarihinde Eskişehir Kaymakamlığına tayin edilen Karesi Mebusu Vehbi Bey atamasını kabul etmeyerek mebus olarak görevine devam etti¹⁸⁶. 14 Ağustos 1914'de Muntefik Mutasarrıflığına atanan Hakkâri Mebusu Hamza Bey atamayı kabul etmesine rağmen savaş nedeniyle görevine gidemedi¹⁸⁷. Bu durumda mebusluğa geri dönmek istedi fakat görevi kabul etmiş olması dolayısıyla talebi reddedildi¹⁸⁸.

Diğer taraftan mebus seçilmesine rağmen istenildiği takdirde göreve devam edilebilirdi. Medine'nin Hanefi Müftüsü Memun Berri Efendi, Medine'den mebus seçilmesine rağmen müftülüğü tercih ederek mebusluktan istifa etti¹⁸⁹. Yerine Belediye Reisi Seyyid Ahmet Safi Efendi seçildi¹⁹⁰.

Meclis'te birden fazla kez mebus seçilmek mümkündür. 1915'te Ticaret ve Ziraat Müsteşarlığı'na atanan¹⁹¹ Konya Mebusu Mustafa Şeref Bey¹⁹² 1917'de yapılan ara seçim sonucu Kayseri Mebusu olarak Meclis'e yeniden girdi¹⁹³. 1914'te İstanbul Şehreminliği'ne atanan İstanbul Mebusu İsmet Bey, İstanbul Mebusu Kırkor Zöhrap Efendi'nin ölümü ile 1916'da yeniden İstanbul Mebusu seçilerek Meclis'te yer aldı¹⁹⁴.

Mebusların istifaları sancakların boş kalmasına neden olan bir durumdu. Basra Mebusu Seyyid Talip Bey¹⁹⁵. 6 Haziran 1914 tarihinde istifa etti. Meclis talebi

Osmanlı Devletinin Son Döneminde Bir Üst Kurul Darül-Hikmeti'l İslamiye (1918-1922), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

¹⁸⁵ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 3, I, s. 19.

¹⁸⁶ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 2, I, s. 14.

¹⁸⁷ BOA, MV (.Başbakanlık Osmanlı Arşivi Meclis-i Vükela Mazbataları), Dosya: 208, Gömlek: 85

¹⁸⁸ BOA, DH.İ.UM, 12-4

¹⁸⁹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 8, I, s. 145.

¹⁹⁰ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 36, I, s. 146.

¹⁹¹ BOA, MV, 241- 213.

¹⁹² BOA, İ.DUİT (Başbakanlık Osmanlı Arşivi 9- 25.

¹⁹³ BOA, DH.İ.UM, 12- 4

¹⁹⁴ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 17, I, s. 219.

¹⁹⁵ Basra'nın ileri gelen ailelerinden birine mensuptur. Arap milliyetçisi olarak tanınmıştır. 1908, 1912, 1914 seçimlerinde Basra Mebusu olarak Meclis'e girdi. İttihatçılarla anlaşamadığı için 1914 Haziran'ında istifa etti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra sonra Geçici Irak Hükümet başkanlığında bulundu; Güneş, *a.g.e.*, s. 299; Demir, *a.g.e.*, s. 382.

kabul etti¹⁹⁶. Şam Mebusları Emir Ali Abdülkadir El Cezairi ile Faris El Huri Efendiler Üçüncü Yasama Yılı başlarken sağlık gerekçesiyle istifa etti. Talepleri Meclis tarafından değerlendirilerek kabul edildi¹⁹⁷.

Mebusların ölümleri halinde seçim sancağı boşaldığından yeni seçim yapılması gerekmektedir. Üçüncü Yasama Devresi içerisinde vefat eden mebuslar; Mardin Mebusu Ali Rıza Efendi¹⁹⁸, Isparta Mebusu Mehmed Emin Efendi¹⁹⁹, Musul Mebusu Hacı Salih Saadi Bey²⁰⁰, Bağdat Mebusu Mehmet Şevket Paşa²⁰¹, Kastamonu Mebusu İzzettin Bey²⁰², Kerbela Mebusu Abdülmehdi Efendi²⁰³, Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi²⁰⁴, Isparta Mebusu Mahmut Esat Bey²⁰⁵, Burdur Mebusu Seyyid Haşim Bey, İstanbul Mebusu İsmet Bey,²⁰⁶ Halep Mebusu Ebrizade Beşir Efendi²⁰⁷, Karesi Mebusu Kostantin Savaopulos Efendi²⁰⁸, Genç Mebusu Mehmet Emin, Kengiri Mebusu Mustafa Nedim ve Trabzon Mebusu Mahmut Memduh²⁰⁹, Muş Mebusu Keygam Efendi²¹⁰ ve Divaniye Mebusu Fuat Bey'dir²¹¹.

Kanun-ı Esasi'nin 48. Maddesi'ne göre hıyanet ve Kanun-ı Esasi'yi çiğnemek gibi suçları işleyen mebusların üyelikleri meclisin üçte ikisinin kabul etmesi halinde düşmekteydi. Kanun-ı Esasi'nin 74. Maddesinde ise meclise uzun süre devam etmemiş mebusların da üyeliklerinin düşerek ertesi yasama yılı için seçim yapılması gerektiği ifade edilmekteydi. Dolayısıyla Üçüncü Yasama Devresi içerisinde işledikleri suçlar ve devamsızlıkları nedeniyle mebuslukları düşürülenler oldu. Meclis Riyaseti bir yasama yılı boyunca Meclis toplantılarına mazereti olmaksızın devam etmeyen mebusların akıbeti ile ilgili sadarete gönderdiği tezkere ile önce bilgi

¹⁹⁶ İstifa dilekçesini Basra mebusları aracılığıyla meclise gönderdi; *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk., İ. 10, I, s. 143; *BOA*, *DH.SYS*, 49- 76.

¹⁹⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 3, I, s. 15.

¹⁹⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk., İ. 7, I, s. 69; *BOA*, *DH.SYS*, 49- 74.

¹⁹⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 13, I, s. 176.

²⁰⁰ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 7, I, s. 128.

²⁰¹ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 14, I, s. 275. Sadaret tarafından 25 Kasım 1916 tarihli Meclise gönderilen belgede mebusun yerine seçim yapılması gerektiği bildirildi; *BOA*, *DH. İUM*, 12-2 /4-16

²⁰² *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 15, I, s. 299.

²⁰³ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 29, I, s. 30.

²⁰⁴ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 5, I, s. 37.

²⁰⁵ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 61, III, s. 376.

²⁰⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 22, I, s. 378.

²⁰⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 11, I, s.133.

²⁰⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 3, I, s.19.

²⁰⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 4, I, s. 28.

²¹⁰ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 20, I, s. 214.

²¹¹ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 26, I, s. 327.

istedi. Sadaret gönderdiği cevapta mebusların bir kısmının Divan-ı Harp'te yargılandıkları sırada öldürüldüklerini bildirdi. Erzurum Mebusu Varteks²¹² ile İstanbul Mebusu Kirkor Zöhrap Efendiler 20 Mayıs 1915 tarihinde Diyarbakır Divan-ı Harbi'nde yargılanmak üzere götürüldükleri sırada yolda öldürülmüştü²¹³. Mebusları öldüren Çerkez Ahmet Şam Divan-ı Harbi'nce mahkeme edilerek idam edilmişti. Durum 15 Ekim 1915'te Meclis'e bildirildi²¹⁴. Ermeni mebusların bir kısmı Ermeni isyanı sırasındaki çatışmalar sırasında öldürülmüştü. Ermeni çetelerine iştirak eden Van mebusu Vahan Papasyan Efendi Muş'ta, Ergani Mebusu İstefan Efendi Van isyanı sırasında, Van Mebusu Onnik Terezekyan Virmiyen Efendi Bitlis taraflarında çatışırken ölmüştü. Ayrıca Avrupa'ya gittiği halde dönmeyenler söz konusuydu. Bitlis Mebusu Çiraz Efendi ile Kayseri Mebusu Tomayan Efendi'nin Avrupa'dan dönmedikleri Meclis Riyaseti'ne sadaret tarafından bildirildi. Mebuslar toplantılara yasal devam etme süresini aşmıştı. Meclis-i Ayan süreyi yasama yılının yarısından bir fazlasına devam etmeme şeklinde değerlendirmişti²¹⁵.

Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'ne ara seçimle giren mebuslar ve seçimin yapılma nedenleri şu şekildedir. Bursa Mebusu Raif Bey'in Mutasarrıflığa tayininden dolayı yerine Hacı Adil Bey, İsmet Bey'in vefatı ile İstanbul Mebusluğuna Osman Bey²¹⁶, Kerbela Mebusu Abdülmehdi Efendi'nin vefatı ile yerine Kerkük eski Mutasarrıfı Sami Bey²¹⁷, Bağdat Mebusu Şevket Paşa'nın vefat etmesi ile²¹⁸ yerine Hamdi Bey²¹⁹, Musul Mebusu Salih Efendi'nin vefatı ile yerine Hicaz eski Valisi Hacı Emin Bey²²⁰, İstanbul Mebusu Kirkor Zöhrap Efendi'nin vefatı ile yerine eski Şehremini İsmet Bey seçildiler²²¹. Basra Mebusu Talib Bey'in istifası ile yerine İstanbul İnas Sultanîsi eski müdürü ve Vilayet Maarif Müdürü Hilmi Bey²²²,

²¹² Zöhrap Efendi, 1861'de İstanbul'da dünyaya geldi. Mühendis Mektebini bitirdi. Dâva vekilliği de yapan Zöhrap Efendi 11 Aralık 1911'de 392 oy ile İstanbul Mebusu seçildi. İkinci ve Üçüncü Yasama Devrelerinde mebus olarak bulundu. Güneş, *a.g.e.*, s.410; Yılmaz Koç; *Osmanlı Mebusan Meclisinde Görev Yapan Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2009, s. 32

²¹³ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 11, I, s. 122; *BOA, DH.İ.UM*, 12-2 /4-16.

²¹⁴ *BOA, DH. ŞFR*, 493-106.

²¹⁵ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 11, I, s. 123. Mecliste yerleri boşalan yirmi mebusa ait tezkere sadaret tarafından Meclis'e gönderildi; *BOA, DH.İ.UM*, 12- 2 / 4- 16.

²¹⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 41, I, s. 566.

²¹⁷ *BOA, DH.İ.UM*, 12- 4.

²¹⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 21, I, s. 275.

²¹⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 47, I, s. 401.

²²⁰ *BOA, DH.İ.UM*, 12- 4.

²²¹ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 17, I, s. 219.

²²² *BOA, DH.SYS*, 49- 76.

Hudeyde Mebusu Zühtü Bey'in yerine daha önce Yemen'de görev yapmış bulunan Darüşşafaka Müdürü Hasan Rıza Paşa mebus seçildi²²³. Ayrıca Niğde Mebusluğu'na Meşihat Müsteşarı Ebülala Bey²²⁴, boşalan Kayseri Mebusluğu'na Ticaret ve Ziraat Nezareti Müsteşarı Mustafa Şeref Bey, Mustafa Şeref Bey'den boşalan Konya Mebusluğu'na Ziraat mütehasıslarından Hamdi Bey, İzmir Mebusluğu'na Meclis-i Umumi-i Vilayet Azası Bergamalı Rahmi Bey, Medine-i Münevvere Mebusluğu'na Belediye Reisi Seyyid Ahmed Safi Efendi, Karesi Mebusluğu'na Posta, Telgraf ve Telefon Nazırı Haşim Bey, İzmir Mebusluğu'na Meclis-i Umumi-i Vilayet Azası Bergamalı Rahmi Bey, Burdur Mebusluğu'na İttihad ve Terakki Cemiyeti Katib-i Umumisi Midhat Şükrü Bey, Karesi Mebusluğu'na Celal Arif Bey²²⁵, Maden Mebusluğu'na Kastamonu eski Valisi Reşit Paşa²²⁶ seçildiler.

Bu arada ayrıcalıklı statüsünden dolayı Meclis-i Mebusan'a temsilci göndermeyen Cebel-i Lübnan'da 1916'da seçimler yapılarak bölgeden üç mebus seçildi. Bunlar; Ramizade Raşit, Arslanzade Mir Adil ve Mir Haris Şihap Bey'lerdi²²⁷ (Tablo 1).

²²³ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 24, I, s. 481.

²²⁴ *BOA, DH.ŞFR*, 70 - 112 .

²²⁵ *BOA, DH.İ.UM*, 12- 4.

²²⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 17, I, s. 219.

²²⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 35, II, s. 126.

Tablo 1. Üçüncü Yasama Devresi Ara Seçimleri Sonucu Meclise Giren Mebuslar

Seçim sancakları	Önceki seçilen Mebus	Ara seçimle seçilen Mebus
Basra	Talip Bey	Hilmi Bey
Mardin	Ali Rıza Efendi	İhsan Bey
İsparta	Mehmet Emin Efendi	Cudi Bey
Konya	Mustafa Şeref Bey	Hamdi Bey
İstanbul	İsmet Bey	Sahip Molla Beyzade Osman Bey
Bursa	Refet Bey	Hacı Adil Bey
Hakkâri	Hamza Bey	Münib Efendi
Sana	Seyyid Abdülkadir Efendi	
Çorum	Azmi Bey	Muhyiddin Bey
Bağdat	Mehmet Şevket Paşa	
Kerbela	Abdülmehti Efendi	
Amasya	İsmail Hakkı Bey	Asım Bey
İsparta	Mehmet Şevki Bey	Mahmut Esat Efendi
Burdur	Atıf Bey	Seyyid Haşim Bey
Hudeyde	Zühtü Bey	Hasan Rıza Paşa
Kastamonu	Ahmet Mahir Efendi	Sahip Mollazade İsmail
Kastamonu	İzzettin Bey	Ahmet Rüştü Bey
Kayseri	Tomayan Efendi	Mustafa Şeref Bey
Musul	Salih Saadi Efendi	Hacı Emin Bey
Cebel-i Lübnan	-	Ramizade Raşit Bey
Cebel-i Lübnan	-	Arslanzade Mir Adil Bey
Cebel-i Lübnan	-	Mir Haris Şihap Bey
İstanbul	Zöhrap Efendi	İsmet Bey
Ergani Madeni	Istefan Efendi	Reşit Paşa
Niğde	Hayri Bey	Ebul'ula Efendi
İzmir	Seyyid Bey	Rahmi Bey
Bağdat	Şevket Paşa	Hamdi Bey
Kerbela	Abdülmehti Efendi	Sami Bey
Medine-i Münevvere	Memun Berri Efendi	Seyyid Ahmed Safi Efendi
Şam	Emir Ali Paşa	Mürdüm Beyzade Sami Paşa
Şam	Faris El Huri Efendi	Kuvvetlizade Şefik Efendi
Taizz	Ali Osman Bey	
Van	Onnik Terezekyan Virmiyen Efendi	
Van	Vahan Papasyan Efendi	
Erzurum	Varteks Efendi	
Halep	Beşir Efendi	Ali Münif Bey
Karesi	Savapulos Efendi	Haşim Bey
Bitlis	Çiraz Efendi	
Burdur	Seyyid Haşim Bey	Mithat Şükrü Bey
İstanbul	İsmet Bey	Osman Bey
İstanbul	Kostantin Savaopulos Efendi	Fethi Bey
Canik	Nihat Bey	
Trabzon	Servet Bey	
Karesi	Vehbi Bey	Celal Arif Bey
Karahisar-ı Şarki	Ali Muammer Bey	
Genç	Mehmet Emin Efendi	
Urfa	Şeyh Saffet Efendi	
Kengiri	Mustafa Nedim Bey	Behçet Bey
Trabzon	Mahmut Memduh Bey	
Divaniye	Fuat Bey	

İKİNCİ BÖLÜM

MECLİSİN AÇILMASI VE ÇALIŞMASI

1. ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ MECLİSİ'NİN AÇILMASI

Seçimlerin tamamlanmasının ardından sıra meclisin açılışına geldi. Kanun-ı Esasi'nin 45. Maddesine göre Meclis-i Umumi'nin açılışı padişah veya vekili, sadrazam, vükelâ-yı devlet (hükümet) ve her iki meclis üyelerinin hazır buldukları bir törenle gerçekleşmekteydi. II. Meşrutiyet'in "Üçüncü Devre-i İntihabiye" olarak adlandırılan Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'nin 14 Mayıs 1914 Perşembe günü açılacağı duyuruldu²²⁸.

Törenden iki gün önce açılışa yer alacaklara davetiyeleri gönderilmeye başlandı. Davetiyede açılışa katılacakların üniforma giymeleri, üniforması bulunmayanların ise "İstanbul"²²⁹ adlı özel kıyafetleri ile gelmeleri ve siyah boyun bağı takmaları gerektiği belirtildi. Davetiyesi olmayan ve kıyafeti tören için uygun bulunmayanlar açılışa katılamayacaktı. Davetlilerin açılıştan bir saat önce tören yerinde hazır bulunmaları istendi²³⁰. Meclisin açılış töreninde Padişah Sultan V. Mehmet Reşat ile birlikte Şehzade Vahdettin ve Şehzade Selahattin Efendiler de hazır bulunanlar arasındaydı. Padişah saat üç civarında Meclis'e geldi²³¹.

Kanun-ı Esasi'nin 45. Maddesi'ne göre meclis Padişah tarafından içinde bulunulan yılın iç ve dış meseleleri ile ilgili "nutku iftitahi" adı verilen açılış konuşması yapmasıyla çalışmalarına başladılar. Meşrutiyet boyunca padişahın meclisi açılış nutukları ya mabeyn başkâtipleri ya da sadrazamlar tarafından okundu²³². Nutkun okunmasıyla birlikte meclis faaliyetlerine başlamış sayılırdı. Kanun-ı Esasi'nin 46. Maddesine göre mebusların "*Zat-ı hazreti padişahiye ve vatana sadakat ve Kanun-ı Esasî ahkâmına ve uhdesine tevdi olunan vazifeye riayetle*

²²⁸ "Meclis-i Umumi", *Tanin*, 30 Nisan 1330, nr. 1925, s. 1.

²²⁹ II. Mahmut döneminde ortaya çıkan setre- pantolon askeri resmi kıyafet olarak tanımlanmıştı. Daha sonra halk arasında yayılmaya başlayınca İstanbul terzileri alaturka bir setre modeli olan İstanbul'ı icat ettiler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Emine Koca, Fatma Koç, "Geleneksel Giysi Tarzlarının Değişimi ve Türk Modasının Oluşumunda İstanbul";7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi, Kasım 2009, Ankara, s. 2177.

²³⁰ "Meclis-i Umuminin Küşadı", *Tanin*, 29 Nisan 1330, nr. 1924, s. 1.

²³¹ Meclis-i Umumi'nin küşadı", *Tanin*, 29 Nisan 1330, nr. 1924, s. 1 (Ek-5); *Tanin*, 2 Mayıs 1330, nr. 1927, s. 1.

²³² II. Meşrutiyet'le birlikte nutuklar Mabeyn Başkâtibi Cevad Bey tarafından okunmaya başlandı. Daha sonra eski geleneğe yeniden dönüldü. Fakat Said Halim Paşa'nın sadareti döneminde nutuklar tekrar Mabeyn Başkâtibi tarafından okunmaya başlandı. Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat (Türkgeldi) Bey'e göre bu değişikliğin sebebi sadrazamın mecliste beyanname okuyacak ses ve sedaya sahip olmamasıydı. Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 112.

hilâfından mücanebet eyleyeceğine” dair yemin metnini okumasıyla Meclis üyeliğine kabulün ilk şartı gerçekleştirilmiş olurdu²³³.

1. 1. YASAMA YILLARI

Kanun-ı Esasi'nin 69 Maddesi'ne göre Meclisin yasama süresi dört yıldır. Fakat 1914-1918 arasındaki Meclis, Birinci Dünya Savaşı nedeniyle beş yasama yılı faaliyette bulunmak durumunda kaldı. Zira Birinci Dünya Savaşı 1918 yılının Dördüncü Yasama Yılı'nın sonuna yaklaşılmamasına rağmen hala sonuçlanamamıştı. Meclisin süre sonunda üç ay içerisinde seçimlere gitmesi gerekmektedir. Fakat toprakların bir kısmı işgal altında olduğundan sağlıklı bir seçimin yapılması mümkün değildi. Talat Paşa Hükümeti durum üzerine Kanun-ı Esasi'nin 69. Maddesi'nin yeniden düzenlenmesi için Meclis'e bir tasarı sunarak seferberlik durumunda meclisin çalışma süresinin uzatılabileceği belirtildi. Fakat Meclis değişikliğin ileride suiistimal edilmemesi için tasarıda belirtilen seferberlik hali durumunu sadece savaşın gerekçe olarak kullanılabilmesi şeklinde yeniden düzenledi²³⁴. Böylece II. Meşrutiyet'in en uzun yasama devresi ortaya çıktı.

Yeni Meclis II. Meşrutiyet'in milad alınmasından dolayı “Üçüncü Devre-i İntihabiye” olarak adlandırıldı. Bu tanımlamayı doğru bulmayan Karahisar-ı Sahip Mebusu Rıza Paşa'ya göre I. Meşrutiyet söz konusu edildiğinde devrenin “Dördüncü Devre-i İntihabiye” (Dördüncü Seçim Devresi) olarak isimlendirilmesi gerektiğini belirtti. Zira Ayan'dan hayatta kalanlar 1908 Meclisi'nde yer almıştı. Dolayısıyla Meşrutiyet dönemleri arasında bir devamlılık söz konusu olduğundan devrenin “dördüncü” olarak ifade edilmesi uygundu²³⁵. Meclis bu isimlendirmeye karşı çıktı. İstanbul Mebusu Hacı Şefik Bey Ayan'da bulunanların maaş aldıklarını lakin bu maaşı ne Kanun-ı Esasi'ye, ne de başka bir kanuna dayanarak almadıklarını üstelik Mebusan'ın işlevsiz hale getirildiğine dikkat çekti. Dolayısıyla bunun kabul edilmiş bir isimlendirme olduğundan tartışmaya gerek olmadığı belirtildi. Halep Mebusu

²³³ MMZC, D. 3, İkt. Fevk., İ. 1, I, s. 2.

²³⁴ MMZC, D. 3, İkt. 4, İ. 67, III, s. 109. Kanun oylamasına 197 mebus katıldı ve 195 oyla teklif kabul edildi.

²³⁵ MMZC, D. 3, İkt. Fevk., İ. 3, I, s. 21. Osmanlı bürokrasisi üzerine çalışan Findley'in ifadeleri Rıza Paşa'yı destekler niteliktedir. Zira I. Meşrutiyet Parlamentosunun çalışması 1878'de durdurulmuştur. Fakat Meclis-i Ayana'ya 1880 yılına kadar üye ataması devam etmiştir. Üstelik üyeler maaşlarını alarak protokoldeki yerlerini 1908'e kadar korumuştur. Bkz. Carter V. Findley, *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform (1789-1922)*, çeviren: Lati Boyacı, İzzet Akyol, İstanbul 1994, s. 211-216.

Artin Boşgezenyan Efendi 1908 öncesinin bir anlam taşımadığına dikkat çekerek “...biz Meşrutiyeti 10 Temmuz’da doğmuş biliriz, ondan öteyi tanımıyoruz...” sözleri ile tartışmayı noktaladı²³⁶.

Meclisim beş yasama yılı boyunca oldukça yoğun bir faaliyet süresine sahip olduğu görülmektedir. Bunun en önemli göstergelerinden biri Meclis’in açık kalma süresi ile toplantı sürelerinin oranıdır. 661 gün açık kalan Meclis bu süre zarfında 310 toplantı gerçekleştirmiştir (Tablo-2).

Tablo 2. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanı’nın Çalışma Süresi ve Toplantı Sayısı

YASAMA YILI	İçtima-i Fevkalade (14Mayıs1914-2Ağustos1914)	Birinci Yasama Yılı (14Aralık1914-1 Mart1915/ 28Eylül1915-13Kasım1915)	İkinci Yasama Yılı (14Kasım 1915-13 Mart 1916)	Üçüncü Yasama Yılı (1Kasım 1916- 31 Mart 1917)	Dördüncü Yasama Yılı (1Kasım 1917- 31 Mart 1918)	Beşinci Yasama Yılı (1 Ekim 1918- 21Aralık 1918)
Süre (gün)	80	(77+46) 123	92	142	142	82
Toplantı sayısı	47	48	44	63	79	29

Meclisin haftalık toplantı sayısı yoğunluğun bir diğer göstergesidir. Zira olağanüstü bir durum olmadığı takdirde meclisin haftalık çalışma süresi genellikle iki gün olup günlük ortalama çalışma süresi iki saattir. Toplantılar olağanüstü bir durum olmadığı takdirde genellikle öğleden sonra başlayarak saat dört gibi sona ermektedir²³⁷. Meclis artan iş yoğunluğuna bağlı olarak çalışma süresini kimi zaman haftada üç- dört güne kadar çıkarmıştır. Dâhili Nizamanme 86. Maddesi sürenin genel kurul kararıyla arttırılabileceğini belirtmektedir. Dolayısıyla Meclis riyaseti gerekli gördüğü veya meclisten bu yönde bir talep geldiği takdirde çalışma gün ve saatinde değişiklik yapabilmıştır.

²³⁶ MMZC, D. 3, İçt. Fevk., İ. 3, I, s. 22.

²³⁷ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 19, I, s. 307.

Meclisin en yoğun çalışma dönemi İctima-i Fevkalade²³⁸ yılı oldu. Zira bir önceki Meclisin feshedilmesi sonucu²³⁹. Meclis iki yıl gibi uzun bir aradan sonra faaliyetine başladı. Önceki dönemden kalma çok sayıda muvakkat kanun Meclis'te görüşülmeyi beklediğinden iş yoğunluğu artmıştı. Bu nedenle meclis haftalık toplantı sayısını dört gün e çıkardı.

Dördüncü Yasama Yılı yoğunluğun fazla olduğu bir diğer dönemdi. Çok sayıda kararname (muvakkat kanun) Meclis'te görüşülmeyi beklediğinden riyaset Meclis'in cumartesi, pazartesi ve perşembe olmak üzere haftada üç gün toplanmasını genel kuruldan talep etti²⁴⁰. Hatta meclis oturum saatlerine müdahale edilerek öğleden sonra saat ikide başlayan meclis oturumlarının saat beşe kadar devam etmesi istendi²⁴¹. Bu arada çalışma günleri için uzatma yapılırken Vükela'nın (Bakanlar Kurulu'nun) toplantı günü olan çarşamba günleri kapsam dışında bırakıldı. Zira kimi Meclis toplantılarında nazırların hazır bulunması gerekmekteydi²⁴².

Haftalık çalışma sürelerinin yetersiz kalması durumunda Meclis, yasama yılı çalışmalarını uzatma kararı aldı. Uzatma gerekçeleri daha çok bütçe kanunları ile muvakkat kanun görüşmelerinin tamamlanamamasıydı. İlk olarak İctima-i Fevkalade yılının çalışma süresi iki defa uzatıldı²⁴³. Zira kanun görüşmeleri tamamlanamadığı gibi Balkan Savaşları dolayısıyla Gazi Ahmet Muhtar ve Kamil Paşalara açılan Meclis soruşturmaları henüz neticelendirilememişti²⁴⁴.

Bir diğer uzatma kararı Üçüncü Yasama Yılı için istendi. Zira bütçe incelemeleri tamamlanamadığı için Meclisin çalışma süresi on beş gün uzatıldı²⁴⁵. Dördüncü Yasama Yılı çalışmaları da benzer nedenlerle iki defa uzatıldı²⁴⁶.

²³⁸ Kanun-ı Esasi'nin 28 Mayıs 1914'te düzenlenen 43. Maddesi'ne göre Meclis'in dört ay içerisinde toplanamaması halinde yeni başlayacak dönem Meclis'in altı aylık ilk yasama yılına eklenen bir içtima-i fevkaladeydi. İctima-i fevkaladenin toplantı süresi iki ay olup meclis çalışma süresini uzatılabilmekte fakat erteleyememekteydi. *Düstur*, II. Tertip, 6. Cilt, s. 749; *MMZC*, D. 3, İct. 1, İ. 14, I, s. 196.

²³⁹ 1909 yılı anayasasına göre meclisin çalışma süresi altı aydır. Şubat 1915te yapılan değişiklik sonucu süre dört ay olarak belirlendi.

²⁴⁰ *MMZC*, D. 3, İct. 4, İ. 3, I, s. 20.

²⁴¹ *MMZC*, D. 3, İct. 4, İ. 13, I, s. 173.

²⁴² *MMZC*, D. 3, İct. 4, İ. 19, I, s. 307.

²⁴³ *Düstur*, II. Tertip, 6. Cilt, s. 858; *MMZC*, D. 3, İct. Fevk., İ. 32, I, s. 180.

²⁴⁴ *MMZC*, D. 3, İct. Fevk., İ. 41, I, s. 579.

²⁴⁵ *Düstur*, II. Tertip, 9. Cilt, s. 271. "1333 senesi Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun müzakeresinin ikmali ve tetkiki tamamlanamadığı..." gerekçesiyle uzatma kararı alındı; *MMZC*, D. 3, İct. 3 İ. 55, I, s. 228.

²⁴⁶ *MMZC*, D. 3, İct. 4, İ. 59, I, s. 574.

Meclisin çalışma süresine etki eden durumlardan biri Birinci Dünya Savaşı'ydı. Savaş, Meclis çalışmalarının vaktinden önce başlaması ve sona ermesine neden oldu. İctima-i Fevkalade Meclisi'nin çalışmalarını uzatma kararı alması sonucu 7 Ağustos 1914'te faaliyetlerine son vermesi gerekmekteydi. Fakat Avusturya-Sırbistan arasındaki savaşın genel bir hal alması gerekçe gösterilerek Meclisin çalışmaları 2 Ağustos 1914'te ani bir kararla sona erdi²⁴⁷. Aynı gün Birinci Dünya Savaşı için seferberlik kararı alındı²⁴⁸.

Birinci Dünya Savaşı'nın en fazla etkilediği dönem Birinci Yasama Yılı çalışmaları oldu. Birinci Yasama Yılı çalışmaları Osmanlı Devleti'nin 29 Ekim 1914 itibarıyla Birinci Dünya Savaşı'na fiilen dâhil olması sonucu bir ay ertelendi. Meclis çalışmaları 14 Aralık 1914'te başladı²⁴⁹. Bayur'a göre bu erteleme'nin nedeni Hükümetin aldığı savaş kararına Meclis'in müdahalesini engellemek ve bir oldubitti yaratmaktı²⁵⁰.

Savaş aynı yasama yılının Meclis çalışmalarına 28 Şubat 1915'te Kanun-ı Esasi'nin 7. Maddesi'ne dayanılarak ara verilmesine neden oldu. Ara verilme gerekçesi olarak "Muvazene-i Umumiyye ve tahsisatı Harbiyyeye müteallik" kanunların tamamlanması ve savaşın devam etmesi gösterildi²⁵¹. Erteleme kararı savaş açısından oldukça kritik bir dönemde alındı. Zira bir taraftan Cemal Paşa Süveyş'e Kanal taarruzu için ilerlerken²⁵² diğer taraftan İngilizler Çanakkale'nin dış tabyalarına saldırılara başlamıştı²⁵³. Saldırıları askerî açıdan önemli olmasa da İngilizler bunu İstanbul'un alınacağı yönünde bir propagandaya dönüştürmüştü²⁵⁴. İstanbul'un tehdit altında olması Meclis çalışmalarını aksatacaktı. Zira Çanakkale Savaşları boyunca İstanbul'u etkileyecek her türlü bilgi sıkı bir sansüre tabi tutuldu. Ancak kara savaşlarının başarıya ulaşmasından sonra hayat normale dönebildi²⁵⁵. Neticede Meclis çalışmalarına 28 Eylül 1915'te yeniden başladı. Dört aylık yasal çalışma süresini 13 Kasım 1915'te tamamlayarak çalışmalarına son verdi. İkinci Yasama Yılı çalışmalarına ise hemen ertesi gün 14 Kasım 1915'te başlandı.

²⁴⁷ MMZC, D. 3, İct. Fevk., İ. 47, I, s. 662.

²⁴⁸ BOA, HR.SYS, 2097-1_8, 29-29; Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I,...s. 40-41.

²⁴⁹ Düstur, II. Tertip, 6. Cilt, s. 1342.

²⁵⁰ Bayur, a.g.e., II. Cilt, I. Kısım, s. 425.

²⁵¹ Düstur, II. Tertip, 7. Cilt, s. 252; MMZC, D. 3, İct. 3, İ. 33, I, s. 480.

²⁵² Cemal Paşa, a.g.e., s. 202.

²⁵³ BOA., HR. MA., 1111- 34.

²⁵⁴ Bayur, a.g.e., s. 62.

²⁵⁵ Mustafa Selçuk, Çanakkale Seferberliği Savaş Eğitim Cephe Gerisi, İstanbul 2016, s. 14-17.

Birinci Dünya Savaşı en sonuncu yasama yılı olan Beşinci Yasama Yılı çalışmalarını da etkiledi. Meclis 1 Ekim 1918’de faaliyetlerine başladı. Zira İttifak Devletleri I. Dünya Savaşı’ndan çekilme kararı almış, Osmanlı Devleti ise ateşkes talep etmişti. Meclis, hükümetin aldığı ateşkes talebini değerlendirmek üzere bir ay erken toplantıya çağrıldı²⁵⁶.

1.2. RİYASET DİVANI

Riyaset Divanı meclisin en önemli üst organı olup bir reis iki reis vekili, en az ikisi mecliste dönüşümlü bulunmak üzere dört kâtip ile meclisin korunmasına ve iç muhasebe işlerine bakmak üzere idare memurlarından oluşan bir yapıydı. Meclisin ilk birleşiminde en yaşlı üyenin geçici reisliğe, en genç üyelerin kâtipliğe getirilmesi ile içtima olarak adlandırılan meclis toplantılarına başlanırdı. Meclisi en yaşlı üyenin açma geleneğine Üçüncü Yasama Yılı’na kadar devam edildi. İçtima-i Fevkalade ve Birinci Yasama Yılı Meclis açılışları en yaşlı üye sıfatıyla Karahisar-ı Sahip Mebusu Rıza Paşa tarafından yapıldı. O’nun vefatından sonra İkinci Yasama Yılı açılışı Antalya Mebusu Hamdullah Emin Paşa²⁵⁷ tarafından gerçekleştirildi. Dâhili Nizamanme değişikliği neticesi açılışın önceki yılın birinci reis vekili tarafından yapılabileceği belirtildi. Bu nedenle Üçüncü Yasama Yılı ve sonraki meclis açılışları Hüseyin Cahit Bey tarafından yapıldı²⁵⁸. Bu usul geçici kâtiplik divanı içinde geçerli kabul edildi²⁵⁹.

İttihat ve Terakki Fırkası’na mensup mebuslar Meclisin ilk toplantısına kimin reislik yapacağını belirlemek üzere 13 Mayıs 1914 günü Dâhiliye Nazırı Talat Bey ile Maliye Nazırı Cavit Bey başkanlığında Meclis’te toplandı. Yapılan görüşmede ilk oturumu en yaşlı üye sıfatıyla Karahisar-ı Sahip Mebusu Rıza Paşa’nın yönetmesine karar verildi. En genç üyeler Karesi Mebusu Ferhat, Şam Mebusu Bedii el Müeyyed, Konya Mebusu Şeref ve Antalya Mebusu Fuat Hulusi Beyler geçici kâtipliğe getirildi²⁶⁰.

²⁵⁶ MMZC, D. 3, İct. 5, İ. 1, I, s. 1

²⁵⁷ Hamdullah Emin Paşa için; bkz. Ek-2.

²⁵⁸ Şeref İba, *Türkiye’de Meclis Başkanlığı ve Başkanlık Divanı*, Nobel Yayınevi, Ankara 2001, s. 31, Armağan, a.g.e., s. 150.

²⁵⁹ İba, a.g.e., s. 24.

²⁶⁰ “Meclis-i Mebusan- Dünkü İçtima”, *Tanin*, 1 Mayıs 1330/14 Mayıs 1914, nr. 1936, s. 1.

Dâhili Nizamname'ye göre Meclis açıldıktan sonra ilk toplantıda muvakkat (geçici) reis ve reis vekili seçiminin Meclis tarafından yapılması gerekmekteydi. Meclis reisi ve reis vekili seçimi için mebuslar oy pusulasına her bir makam için uygun gördükleri üç kişinin adlarını yazdıktan sonra yapılan gizli oylama sonucu reis ve reis vekilleri belirlenmiş olurdu. Meclis reis ve reis vekili seçimi için oylamada mevcudun ekseriyet-i mutlakası (salt çoğunluk) aranırdu. Bunu sağlayan aday seçimi kazanmış olurdu. İlk turda ekseriyet sağlanamadığı takdirde ikinci tura geçilir, en fazla oy alan altı aday arasında yeniden gizli oylama yapılırdı. Salt çoğunluk yine sağlanamadığı takdirde seçim en çok oy alan üç aday arasında gerçekleşirdi. Bu turda en fazla oy alan kişi meclis reisi seçilirdi. Oyların eşitliği halinde sonuç kura ile belirlenirdi. Oy sandığını açmak, oy pusulasında yazılmış isimleri kayda geçirmek ve sonuçları ilan etmek üzere mevcut mebuslardan birkaç kişi kura ile belirlenirdi (Madde 9). Nizamnamede oy tasnifi için kişi sayısı belirsiz olmasına rağmen meclisten beş kişi kura ile seçilmiştir.

İçtima-i Fevkalde yılının muvakkat reis vekilliğine Karahisar-ı Sahip Mebusu Rıza Paşa 194 mebustan 174'ünün oyunu alarak seçildi. Şam Mebusu Emir Ali Paşa 149 oy ile geçici reis vekilliğine getirildi²⁶¹. Birinci Yasama Yılı başladığında riyaset divanı seçiminin yeniden yapılp yapılmayacağı meselesi ortaya çıktı. Zira Meclisin İçtima-i fevkalade olarak adlandırılan ilk yasama yılı Birinci Yasama Yılına bağlı bir süreçti. Dâhili Nizamname'nin 12. Maddesine göre Riyaset divanı üyeleri bir yıllığına seçilmekteydi. Meclis Reisi Halil Bey bu nedenle yeniden reis seçimine gerek olmadığını, mevcut riyaset divanının görevine devam etmesi gerektiğini belirtti. Fakat Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi Kanun-ı Esasi'nin 77. Maddesi'nde belirtilen "*Heyeti Mebusan Riyasetiyle Birinci ve İkinci Reis Vekâletlerine, Heyet tarafından her sene içtimainda ekseriyetle birer zat intihap olunması...*" hükmünün dikkate alınarak riyaset seçiminin yeniden yapılmasını istedi. Durum bundan sonrası için bir teamül oluşturacağından her iki teklifte meclisin onayına sunuldu. Oylama sonucu Abdulllah Azmi Efendi'nin teklifi Meclis tarafından kabul edildi.

²⁶¹ MMZC, D. 3, İçt. Fevk, İ. 1, I, s. 4.

Meclis Reisi Halil Bey kürsüyü en yaşlı üye sıfatıyla Karahisar-ı Sahip Mebusu Rıza Paşa'ya bıraktı²⁶². Ardından Meclisin en genç üyeleri kâtiplik divanını oluşturdu. Riyaset divanı seçiminde oyları tasnif edecek beş kişi kura ile belirlenerek oylamaya geçildi. Yapılan oylama sonucu Menteşe Mebusu Halil Bey mevcut 127 mebusun 126'sının oyunu alarak Meclis Reisliği'ne yeniden seçildi²⁶³. Reis vekillikleri için yapılan seçimde Şam Mebusu Emir Ali Paşa 92 oy ile yeniden Birinci Reis Vekilliğine getirildi. İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey 89 oy ile İkinci Reis Vekilliğine yeniden seçilen isim oldu. Ardından Divan Kâtiplikleri için seçim yapıldı. Şam Mebusu Bedi El Müeyyet Bey (96 oy), Karesi Mebusu Hasan Ferhat Bey (95 oy), Manisa Mebusu Ali Haydar Bey (92 oy), İzmir Mebusu İstefan Efendi (85 oy) kâtipliğe getirildi. İdare memurluğuna Bursa Mebusu Rıza (99), İstanbul Mebusu Salah Cimcoz (97) ve Biga Mebusu Kazım Beyler (96 oy) seçildi.

Meclis Dâhili Nizamnamesi'nin 7. Maddesine göre riyaset divanı üyelerinin seçimine mebusların üçte ikisinin yemin etmesinden sonra geçilmesi gerekmektedir. İçtima-i Fevkalade Meclisi daimi riyaset divanının üyelerini üçüncü toplantıda seçebildi. Yapılan oylama sonucu mevcut 127 mebusun 126'sının oyunu alan Menteşe Mebusu Halil Bey Meclis Reisliğine seçildi. 92 oy alan Şam Mebusu Emir Ali Paşa Birinci Reis Vekilliğine ve 89 oy alan İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey İkinci Reis Vekilliğine getirildi²⁶⁴.

Tüm devre boyunca mecliste iki isim meclis reisliği görevinde bulundu. Bunlardan ilki Menteşe Mebusu Halil Bey olup Birinci Yasama Yılı içerisinde Hariciye Nazırlığına atanmasından dolayı seçimlerin yenilenmesi gerekti²⁶⁵. Yapılan seçimi Bursa Mebusu Raif Bey'in Mutasarrıflığa tayin edilmesi nedeniyle yerine seçilen ve hatta seçimin yapıldığı gün yemin eden Edirne Valisi Hacı Adil Bey 153

²⁶² MMZC, D. 3, İct. 1, İ. 1, I, s. 3.

²⁶³ MMZC, D. 3, İct. Fevk., İ. 1, I, s.3.

²⁶⁴ MMZC, D. 3, İct. Fevk., İ. 1, I, s.3.

²⁶⁵ Talat Bey ile Said Halim Paşa arasındaki rekabetin sonucunda 24 Ekim 1915'te Halil Bey Hariciye Nazırlığı'na atandı. Talat Paşa Çanakkale Savaşı'nın başarıya ulaşması üzerine Sadrazam Said Halim Paşa'ya karşı kendini ön plana çıkarmadan Hariciye Nezaretine güvenilir bir adamını getirdi. Said Halim Paşa duruma itiraz etmek istediysede Talat Paşa arkadaşları ile beraber hükümetten istifa edecekleri tehdidinde bulundu. Bunun üzerine Sadrazam durumu kabul etmek zorunda kaldı. Bkz. Halil Menteşe, *Halil Menteşenin Anıları*, Giriş: İsmail Arar, İstanbul 1986, s. 223; Hasan Babacan, *Mehmed Talat Paşa 1874-1921*, TTK Yay., Ankara 2005, s. 142;

mebustan 128'inin oyu ile aldı²⁶⁶. Böylece devrenin ikinci meclis reisi olarak görevini dördüncü yasama yılına kadar sürdürdü.

Hacı Adil Bey İkinci Yasama Yılı Meclis Reisliği'ne 162 mebusun 151'inin oyları ile yeniden seçildi. Birinci Reis Vekilliği'ne 143 oy ile Şam Mebusu Emir Ali Paşa, İkinci Reis Vekilliği'ne ise 136 oy ile İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey yeniden getirildi. Meclis Divan Kâtipliklerine Saruhan Mebusu Haydar Bey (154 oy), Trabzon Mebusu Servet Bey ve Divaniye Mebusu Fuat Bey (144 oy), Edirne Mebusu Faik Bey (129 oy) seçildi. Bağdat Mebusu Tevfik Bey (141 oy), Saruhan Mebusu Sabri Bey (119 oy) ve İstanbul Mebusu Salâh Cimcoz Bey (113 oy) idare memurluklarına seçilen isimler oldu.

Üçüncü Yasama Yılı Meclis Reisliği'ne 132 mebusun 107'sinin oyunu alan Bursa Mebusu Hacı Adil Bey yeniden seçildi. Oy oranına bakıldığında daha önceki yasama yıllarına oranla seçim mutabakatında bir azalma söz konusuydu. Diğer taraftan İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey 120 oy ile Birinci Reis Vekilliği'ne yeniden seçilirken, Şam Mebusu Fevzi Paşa 113 oy ile İkinci Reis yeni seçilen isim oldu²⁶⁷. Aynı toplantıda divan kâtipleri ve idare memurları seçiminde ekseriyet sağlanamadı. Zira en aza 127 mebusun oylamaya katılması gerekmekteydi²⁶⁸. 122 mebusun hazır bulunduğu ertesi günkü ikinci toplantıda da ekseriyet sağlanamadığından seçim bir sonraki toplantıya bırakıldı²⁶⁹. Üçüncü toplantıda 142 mebusun oy kullanması sonucu Saruhan Mebusu Haydar Bey (134 oy), ile Edirne Mebusu Faik (127 oy) ve Bursa Mebusu Memduh Bey ile Kerbela Mebusu Nuri Bey (117 oy) divan kâtipliğine seçildi. İdare memurluğuna ise Çanakkale Mebusu Kâzım Bey (113 oy), Van Mebusu Âsaf Bey (102 oy) ve Gelibolu Mebusu Süleyman Bey (86 oy) seçildi²⁷⁰.

Dördüncü Yasama Yılı Meclis Reisliği'ne Bursa Mebusu Hacı Adil Bey 140 mebusun 94'ünün oylarıyla yeniden seçildi. Birinci reis vekilliğine 117 oy ile Hüseyin Cahit Bey yeniden getirilirken, İkinci Reis Vekilliği'ne 109 oy ile Şam Mebusu Mehmet Fevzi Paşa tekrar seçildi. Reis vekillikleri için yapılan seçime 126

²⁶⁶ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 41, I, s. 566.

²⁶⁷ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 1, I, s. 2- 5.

²⁶⁸ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 1, II, s. 6.

²⁶⁹ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 2, I, s. 8.

²⁷⁰ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 3, I, s. 17-18.

kişi katılırken, divan kâtipleri seçimine 115 mebusun katılması nedeniyle önceki yasama yılında olduğu gibi ekseriyet sağlanamayarak seçim ertelenmek zorunda kaldı. Toplamda 247 mebusun mevcudiyetinden dolayı ekseriyetin 125 olması gerektiği belirtildi²⁷¹.

Ertesi günkü toplantıda Meclis Reisi bir uyarıda bulunarak Hacı Adil Bey'in 94 değil 92 oyla Meclis Reisi seçildiğini belirtti. Reis vekilleri seçimi ise yapılmış fakat mevcut mebus sayısının hesaplanması ile ilgili hata fark edilerek Meclis'te ekseriyet olmadığı anlaşılmıştı. Bu nedenle seçimin yeniden yapılması gerekmektedir. Hesaplama hatasına neden olan durum ara seçimler yapılmadığı gerekçesiyle Meclis mevcudunun eksik hesaplanmasıydı. Oysa ara seçim meclisin toplam mevcudunu etkilememektedir. Bu nedenle ekseriyetin 129 olması gerektiği belirtilerek seçimin yenilenmesi istendi. Hüseyin Cahit Bey mevcut 145 mebusun 137'sinin oylarını alarak Birinci Reis Vekilliği'ne yeniden seçilirken Şam Mebusu Mehmet Fevzi Paşa 124 oy ile İkinci Reis Vekilliği'ne yeniden seçilen isim oldu. Divan kâtipliklerine Bursa Mebusu Memduh Bey (139 oy), Saruhan Mebusu Haydar Bey (138 oy), Edirne Mebusu Faik Bey (125 oy) ve Kerbela Mebusu Nuri Bey (102 oy) seçildi. İdare memurluklarına ise Gelibolu Mebusu Süleyman Bey (144 oy), Van Mebusu Asaf Bey (143 oy) ve Kala-i Sultaniye Mebusu Kazım Bey (142 oy) seçilen isimlerdi²⁷².

Beşinci Yasama Yılı'na gelindiğinde Mentеше Mebusu Halil Bey 131 mebusun 70'inin oyları ile Meclis Reisi'ne seçildi²⁷³. Dâhili Nizamnamede yapılan değişiklik sonucunda riyaset divanı üyelerinin seçimleri kendi içinde birleştirilmişti. Bu nedenle mebuslardan oy pusulalarına reis vekillikleri için iki, idare memurlukları için üç ve kâtiplikler için dört veya altı isim yazmaları istendi. Oy tasnif edecek mebuslar kura ile belirlendikten sonra seçim sonuçları açıklandı. 129 kişinin katıldığı oylamada İstanbul mebusu Hüseyin Cahit Bey 93 oyla birinci reis vekilliğine, Şam Mebusu Mehmet Fevzi Paşa 95 oy ile ikinci reis vekilliğine yeniden seçildi. Yasama yılları boyunca birinci reis vekilliği için yapılan tüm seçimleri İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey kazanmıştı. Şam mebusları ise ikinci

²⁷¹ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 1, I, s. 5.

²⁷² MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 2, I, s. 8-10.

²⁷³ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 1, I, s. 3-4.

reis vekilliği görevini devre boyunca yürütmüşlerdi. Kâtiplikler için yapılan oylamada ekseriyet bulunamadığından seçim ertelendi²⁷⁴.

Ertesi gün divan kâtiplikleri ve idare memurluğu seçimi iki ayrı sandıkta aynı anda yapıldı. 133 mebusun katıldığı seçimde Saruhan Mebusu Haydar Bey (131 oy), Erzincan Mebusu Halet Bey (129 oy), Bursa Mebusu Memduh Bey (126 oy), Siverek Mebusu Vehbi Bey (122 oy) kâtipliğe seçildi. İdare Memurluklarına ise Gelibolu Mebusu Süleyman Bey (121oy), Antalya Mebusu Fuat Hulusi Bey (117 oy), Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey (102 oy) seçilen isimler oldu²⁷⁵ (Tablo 3).

Tablo 3. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanı Riyaset Divanı Üyeleri

Yasama Yılları	Reisler	Birinci Reis Vekilleri	İkinci Reis Vekilleri	Divan Kâtipleri	İdare Memurları
İçtima-i Fevkalade	Halil Bey (Menteşe)	Emir Ali Paşa (Şam)	Hüseyin Cahit Bey (İstanbul)	Ferhat Bey(Karesi), Bedii el-Müeyyed Bey(Şam), Haydar Bey(Saruhan), İstapan Efendi(Ergani).	Rıza Bey (Bursa), Salah Bey (İstanbul), Kâzım Bey (Biga)
Birinci Yasama Yılı	Halil Bey (Menteşe) Hacı Adil Bey(Bursa)	Emir Ali Paşa (Şam)	Hüseyin Cahit Bey (İstanbul)	Bedi El Müeyyed (Şam), Hasan Ferhat (Karesi), Ali Haydar(Manisa), İstapan Efendi(İzmir)	Rıza Bey (Bursa), Salah Cimcoz Bey (İstanbul), Kazım Bey (Biga)
İkinci Yasama Yılı	Hacı Adil Bey (Bursa)-	Emir Ali Paşa (Şam)	Hüseyin Cahit Bey (İstanbul)	Servet Bey (Trabzon), Haydar Bey (Saruhan), Fuat Bey(Divaniye), Faik Bey(Edirne),	Tevfik Bey (Bağdat), Sabri Bey (Saruhan), Salâh Bey (İstanbul)
Üçüncü Yasama Yılı	Hacı Adil Bey (Bursa)	Hüseyin Cahit Bey (İstanbul)	Mehmet Fevzi Paşa (Şam)	Haydar Bey (Saruhan), Faik Bey (Edirne), Memduh Bey (Bursa), Nuri Bey (Kerbela)	Kâzım Bey (Çanakkale), Asaf Bey (Van), Süleyman Bey (Gelibolu)
Dördüncü Yasama Yılı	Hacı Adil Bey (Bursa)	Hüseyin Cahit Bey (İstanbul)	Mehmet Fevzi Paşa (Şam)	Memduh Bey(Bursa), Haydar Bey (Saruhan), Faik Bey(Edirne), Nuri Bey(Kerbela)	Süleyman Bey (Gelibolu), Asaf Bey(Van), Kazım Bey (Kala-i Sultaniye)
Beşinci Yasama Yılı	Halil Bey (Menteşe)	Hüseyin Cahit Bey (İstanbul)	Mehmet Fevzi Paşa (Şam)	Haydar Bey (Saruhan), Halet Bey (Erzincan) Memduh Bey(Bursa) Vehbi Bey(Siverek)	Süleyman Bey (Gelibolu), Fuat Hulusi Bey (Antalya), Şemsettin Bey (Ertuğrul)

²⁷⁴ MMZC, D. 3, İct. 5, İ. 2, I, s. 8-9.

²⁷⁵ MMZC, D. 3, İct. 5, İ. 3, I, s. 18-19.

1. 3.ŞUBE VE ENCÜMENLERİN OLUŞTURULMASI

Meclis'in ilk toplantısında muvakkat reis ve divan üyelerinin seçiminden hemen ardından mebuslar bir yıl görev yapacakları beş şubeden birini kura ile belirlerdi²⁷⁶. Şubeler meclis tarafından görüşülmesi istenen konular ve layihaları değerlendirmek üzere oluşturulurdu. Şubelerde konular oylanarak karara bağlanırdı (D.N. 12. Madde).

Şubelerin içerisinde kurulan encümenler, mecliste uzmanlık isteyen konularla ilgili rapor hazırlamakla görevliydi. Dâhili Nizamname daimi encümende bulunması gereken kişi sayısını beş ile on beş arasında belirtmişti. Bu durum Dâhili Nizamname düzenlenirken on beş olarak belirgin hale getirildi (D.N. 12. Madde).

Encümenler daimi, muhtelif ve özel olarak sınıflandırılırdı. Meclis'teki daimi encümen sayısı on altı olup bunlar; İstida, Orman ve Maadin ve Ziraat, Defter-i Hakani ve Emval-i Gayri Menkule, Posta ve Telgraf ve Telefon, Ticaret ve Sanayi ve Rüsumat, Hariciye, Dâhiliye, Sıhiyye, Adliye, Askeri, İlmiyye ve Evkaf, Kavanin-i Maliye, Layiha, Maarif, Muvazane-i Maliye, Nafia Encümenleriydi. Tüm bunların dışında birde Kütüphane Encümeni'nin kurulmasına karar verilmişti²⁷⁷.

Dâhili Nizamname'nin 13. Maddesi'ne göre meclis tarafından lüzum görülmesi halinde muhtelif encümenler kurulurdu (D.N. 14.Madde). Dolayısıyla her encümen yasama yılı boyunca aktif değildi. Meclis gerekli gördüğü konuları incelenmek üzere özel encümene havale ederdi. Üçüncü Yasama Devresi boyunca Meclis'te kurulan özel encümenler arasında Mazbata Tetkik Encümeni, Kanun-ı Esasi Encümeni, Arıza-i Cevabiye Encümeni, Tetkik-i Mezuniyet Encümeni, Dâhili Nizamname Encümeni vardı.

Mazbata Tetkik Encümeni, mebusların seçim mazbatalarını incelemekle görevliydi. Bunun için her şubeden beş kişi seçilirdi. Encümende bir reis, kâtip ve mazbata muharriri bulunurdu. Meclis Reisi mebusların çektikleri kura sonucunda mazbataları ilgili şubelere gönderirdi. Dâhili Nizamname düzenlenirken seçim mazbatalarının alfabetik sırayla şubelere gönderilmesine hükmedildi (D.N. 27. Madde). Meclis reisine gönderilen inceleme raporlarında, mebusun adı ve seçim dairesi, mazbatanın hangi encümende incelendiği, usule ve kanuna uygun olup

²⁷⁶ MMZC, D. 3, İçt. Fevk, İ. 1, I, s. 4.

²⁷⁷ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 7, I, s. 67.

olmadığı belirtilirdi²⁷⁸. Rapor okunduktan sonra genel kurul salonunda oylama yapılır, ekseriyet (oy çokluğu) sağlandığı takdirde mebus meclis üyeliğine kabul edilmiş olurdu (D.N. 28.Madde)²⁷⁹.

Anayasa hükümleriyle ilgili değişiklik teklifleri Kanun-ı Esasi Encümeni tarafından incelenirdi. Hükümetten gelen teklifler doğrudan encümene gönderilirken mebuslardan gelenler önce layiha encümeninde incelenerek kanunlaşmaya uygun olup olmadığı değerlendirilirdi.

Mebusların izin istekleri Tetkik-i Mezuniyet Encümeni'nde değerlendirilirdi. Dâhili Nizamname'nin düzenlenen 173. Maddesine göre meclis reisinin mebuslara sekiz güne kadar izin verme yetkisi vardı. İzinler riyaset divanında görüşülerek mecliste oylama sonucu değerlendirilirdi. Fakat talep halinde izinler Tetkik-i Mezuniyet Encümeni tarafından da incelenirdi. Daha çok izinle ilgili tereddüt yaşandığı durumlarda encümenin incelemede bulunması istenmişti²⁸⁰.

Üçüncü Yasama Devresi içerisinde faaliyette bulunan bir diğer encümen Meclisin İchtüzük esaslarını düzenlemek üzere kurulan Dâhili Nizamname Encümeniydi. Meclis Riyaseti tarafından kurulan encümen iki yıl boyunca Dâhili Nizamname değişikliği için çalışmıştır²⁸¹

Arıza-i Cevabiye Encümeni ise Meclis'in açılışıyla birlikte kurulurdu. Zira padişahın Meclisi açış nutkuna Meclis-i Mebusan'ın teşekkür cevabını yazmakla görevliydi. Dâhili Nizamname'de üyelerinin şubelerden veya genel kurul içerisinde seçilebileceği belirtilmekteydi²⁸². Encümen tarafından teşekkür cevabının taslağının beş gün içerisinde hazırlanarak meclise sunulması gerekirdi²⁸³. Arıza-i cevabiyelerde hükümetlerin icraatları ifade edilirdi. Dolayısıyla siyasi bir içeriğe sahipti. Bu nedenle maddelerin meclis görüşmeleri kimi zaman tartışmalara neden

²⁷⁸ Meclise gönderilen mazbata örneği Ek-1.

²⁷⁹ Mebusluğa kabul oylaması sırasında Halil Bey'in "ekseriyetle kabul olundu" cümlesine mebuslar itirazda bulundu. Zira bir mebusun mazbatasına itiraz edilmediği sürece müttefikan kabul edilmiş sayılacağı belirtildi. Sükut durumu kabul manasına gelmekteydi. Meclis Reisi Dâhili Nizamname'de yer alan kaydın zait (geçersiz) kabul edilmesi için öneriyi oylamaya sundu. İfadenin "müttefikan kabul edilmiştir" şeklinde yeniden düzenlenmesine karar verildi. Buna rağmen Dâhili Nizamname düzenlenirken ekseriyet-i ara (oy çokluğu) ifadesinin hâlâ kullanıldığı görülmektedir. *MMZC*, D. 3, İkt. Fevk, İ. 2, I, s. 9- 10.

²⁸⁰ Tetkik-i mezuniyet encümeninde değerlendirilen izinlerle ilgili bilgi çalışmanın "Meclis-i Mebusanda İzin Görüşmeleri" bahsinde ele alındı.

²⁸¹ İlgili Encümen faaliyetleri ile ilgili bilgi çalışmanın "Dâhili Nizamname" konusunda yer almaktadır.

²⁸² *MMZC*, D. 3, İkt. Fevk, İ. 3, I, s. 22- 24.

²⁸³ "Heyeti Teşriyye Meclis-i Mebusan'da", *Tanin*, 9 Mayıs 1330, nr. 1944, s. 2; *MMZC*, D. 3, İkt. Fevk, İ. 4, I, s. 32-37.

olabilmekteydi. Fakat Üçüncü Yasama Devresi arıza-i cevabiye görüşmeleri genel olarak sakin ve tartışmasız bir ortamda gerçekleşmişti. Bu durum basın tarafından eskiye oranla bir iyileşme olarak kabul edilerek meclisin “az söz, çok iş” fikriyle hareket etmesinin bir sonucu olarak değerlendirilmişti²⁸⁴.

Arıza-i cevabiye görüşmeleri teamülen hükümet üyelerinden birinin hazır bulunduğu ortamda gerçekleşirdi. Dördüncü Yasama Yılı arıza-i cevabiye müsveddesi görüşüldüğü esnada Meclis salonunda hükümet üyelerinden birinin bulunmaması Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey tarafından eleştirilmişti. Meclis Reisi, Sadrazam Talat Paşa'nın gelmek üzere olduğunu, o gelinceye kadar önce arıza-i cevabiyenin genel metninin okunmasını istedi. Maddelerin müzakeresine geçilmesine rağmen hükümetten bir yetkilinin hâlâ gelmemesi görüşmenin devam edip etmeme durumunun oylamaya sunulmasına neden oldu. Oylama sonucu müzakerenin devam etmesine karar verildi. Müzakere başladıktan sonra meclise gelen Sadrazam Talat Paşa arıza-i cevabiyenin padişaha sunulan bir belge olduğunu bu nedenle yaşanan tartışmanın padişahın şahsına ve makamına karşı bir saygısızlık olarak algılanabileceğini belirtti. Karahisar-ı Sahip Mebusu Salim Efendi sadrazamın tavrını eleştirerek mebusların “kürsü serbestiyetinin” engellenemeyeceğini belirtti. Zira arıza-i cevabiye görüşmeleri “...kendi ahvali dahiliyemize müteallik olan dertlerimizi, yaralarımızı söylemek ve bu münasebetle Hükümete karşı vaki olacak tenkidatı” dinletirmek için bir fırsattı. Esasında tartışmanın ortaya çıkma nedeni her sene arıza-i cevabiyenin Meclis'te müzakere edilmeden önce firkada görüşülerek ortak bir karara bağlanmasıydı. Arıza-i cevabiye bu sene firkada değerlendirilmediğinden mebuslar söz söyleme ve münakaşa etmenin serbest olduğunu düşünmüşlerdi²⁸⁵.

2. MECLİSİN ÇALIŞMASI

2. 1. DÂHİLİ NİZAMANAME (İÇTÜZÜK)

Meclis-i Umumiyei oluşturan Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan'ın kendi iç kuralları Dâhili Nizamnamede (içtüzük) belirtilmektedir. Her meclis kendi içtüzüğünden sorumludur. Dâhili Nizamnameler meclislerin toplanmasını,

²⁸⁴ “Meclis-i Mebusan'da Arıza-i Cevabiye”, *Tanin*, 11 Mayıs 1330, nr. 1946, s. 1.

²⁸⁵ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 6, I, s. 46- 58.

gündemini, mevzuların müzakere edilip karara bağlanma yollarını ve anayasanın parlamentoya verdiği diğer görevlerin ne şekilde yerine getirileceğini gösteren metinlerdir²⁸⁶.

Osmanlı'daki ilk içtüzük çalışması Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe girmesinden sonra başlatılmıştı²⁸⁷. Meclisin işleyiş esasları ile müzakerelerin cereyan usullerinin dâhili nizamnamede belirtilmesi istenmişti²⁸⁸. Dâhili Nizamname'nin hazırlanması için Meclis tarafından kurulan komisyonda İngiltere ve Fransa gibi parlamenter devletlerin parlamento işleyiş mekanizmaları incelenerek 16 fasıl ve 105 maddeden oluşan Dâhili Nizamname meydana getirildi. Hazırlanan Dâhili Nizamname 13 Mayıs 1877'de padişah tarafından onaylandı²⁸⁹.

II. Meşrutiyetle birlikte Dâhili Nizamname'nin ihtiyaca kâfi gelmediği görüldü. Bunun için bir takım düzenleme çalışmaları başlatıldı fakat çalışmalar kapsamlı bir şekil alamadı. 1914 yılına gelinceye kadar kayda değer bir değişiklik söz konusu olmadı.

2. 2. ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ'NDE DÂHİLİ NİZAMNAME DEĞİŞİKLİĞİ

Dâhili Nizamname Parlamentonun kendine ait kanunudur. Dolayısıyla her Meclis Dâhili Nizamnamesi ile ilgili tasarruflarda bulunma hakkına sahiptir²⁹⁰. İchtüzük olarak adlandırılan Dâhili Nizamnameler ilgili meclisleri bağlayıcı kurallardı. Bu nedenle Meclis tamamlanan kurallar çerçevesinde kabul ettiği maddeleri tatbik edebilmekteydi. Yani tüm kuralların değişme zorunluluğu yoktur. Bu arada kabul edilen veya tadil edilen içtüzüğün hangi tarihten itibaren yürürlüğe gireceği ayrı bir kararlar belirlenirdi²⁹¹.

Meşrutiyet boyunca özellikle Kanun-ı Esasi değişikliğine bağlı olarak meclisin yetki durumunda meydana gelen değişmeler nizamnamede değişiklik yapılmasını gerektirdi. Bu nedenle eski nizamnamenin tadil görmüş şekli 17 Kasım

²⁸⁶ Ergun Özbudun, "Parlamento Kararları ve Yasama Meclislerinin İchtüzükleri", *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1979, Cilt 36, Sayı 1-4, s. 16; Servet Armağan, *Memleketimizde İchtüzükler*, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, İstanbul 1972, s. 3.

²⁸⁷ Armağan, *a.g.e.*, s. 19.

²⁸⁸ *MMZC*, D. 3, İ. 2, İ. 32, II, s. 112.

²⁸⁹ Armağan, *a.g.e.*, s. 24.

²⁹⁰ *MMZC*, D. 3, İ. 1, İ. 4, I, s. 32.

²⁹¹ Armağan, *a.g.e.*, s. 4.

1910 tarihinde mecliste görüşülmeye başlandı. Fakat tasarının görüşülmesindeki gecikmeler ve müzakerelerdeki uzun aralar ancak üç maddenin görüşülerek tamamlanmasına neden oldu²⁹². Benzer nitelikteki sorunlar 28 Mayıs 1912'deki görüşmeler sırasında da yaşandı. Maddelerle ilgili uzayan konuşmalar ve verilen tehir (erteleme) takrirleri müzakerelerden istenen sonucun alınmasını engelledi.

1914 yılında yeni Meclisin açılması ile birlikte Dâhili Nizamname'nin düzenleme konusu yeniden gündeme geldi. Meclis Reisi, yedi seneden bu yana meclisin işleyişi ile ilgili pek çok şikâyet olduğuna dikkat çekerek hem bunun giderilmesi hem de meclisin toplantı süresi boyunca düzgün çalışabilmesi için değişikliğe ihtiyaç duyulduğunu belirtti²⁹³. Üstelik Kanun-ı Esasi tadilatı dolayısıyla Nizamname'nin Kanun-ı Esasi'ye temas eden noktalarında yapılan düzenlemeler, nizamnamenin derli toplu bir hale getirilmesini zorunlu kılmaktaydı. Dahası Fransız ve İngiliz parlamentolarının iç tüzük metinleri neredeyse aynen tercüme edildiğinden kavramların anlaşılmasında birtakım sıkıntılar yaşanmaktaydı²⁹⁴.

Düzenlemenin yapılması için önce Dâhili Nizamname Encümeni'nin kurulması gerekmektedir. Meclis Reisi encümen üyelerinin seçim işinin riyasete bırakılmasını genel kuruldan talep etti. Talebin uygun bulunmasıyla çalışmalar başlatıldı. On üç üyeden oluşan Dâhili Nizamname Encümen Reisliği'ne İstanbul Mebusu Hüseyin Cahit Bey getirildi. Encümen üyeleri; İzmir Mebusu Seyyid, Bağdat Mebusu Sason, Halep Mebusu Halid, Karesi Mebusu Ferhat, Şam Mebusu Faris El Huri, İstanbul Mebusu Salah Cimcoz, Saruhan Mebusu Sabri, Tokat Mebusu Tahsin, Aydın Mebusu Veli, İzmir Mebusu Nesim Masliyah, Burdur Mebusu Seyyid Haşim, Karahisar-ı Şarki Mebusu Muammer ile Antalya Mebusu Fuad Hulusi Beylerdi. Meclis Riyaseti öncelikle Birinci Yasama Yılı çalışmalarına ara verildiği sırada pekçok devletin parlamento nizamnamesini tetkik ettirerek uygun görülenlerin çevirilerini yaptırdı²⁹⁵.

Encümenin çalışmaları eski nizamnamenin düzenlenmesi mi yoksa yeni bir nizamname teşkil edilmesi mi daha doğru olur tartışmasıyla başladı. Zira eski nizamname uzunca bir süredir tatbik edildiğinden alışlagelmiş usulleri terk etmek

²⁹² Armağan, *a.g.e.*, s. 28.

²⁹³ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 111.

²⁹⁴ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 42, II, s. 419.

²⁹⁵ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 35, I, s. 497.

birtakım sıkıntılara neden olabilirdi. Bu nedenle mevcut nizamnameye ilave yapılması ve bazı maddelerin değiştirilmesine karar verilerek komisyonun çalışmaları başlatıldı²⁹⁶.

21 Şubat 1916 tarihinden itibaren Dâhili Nizamname'nin düzenlenen maddeleri Meclis'te görüşülmeye başlandı. Görüşmeler son yasama yılına kadar devam ederek düzenleme büyük ölçüde tamamlandı. Görüşmeler başladığında mebusların bir kısmı nizamname maddelerinin görüşülmesinin uzun süreceğini belirterek bunun gelecek toplantılara bırakılmasını önerdiyse de Meclis Reisi nizamnamenin geçen senede ertelendiğine dikkat çekerek isteği reddetti. Bunun üzerine Encümen Reisi Hüseyin Cahit Bey, maddelerin müstecaliyetle (sadece birkez) görüşülmesini istedi. Talep genel kurul tarafından kabul edildi²⁹⁷. Nizamnamenin müstecaliyetle görüşülmesi maddelerin mecliste bir kere müzakere edilmesini sağlayacak ve zaman kaybını ortadan kaldıracaktı²⁹⁸. Diyarbakir Mebusu Feyzi Bey müstecaliyet için yapılan oylamada ekseriyet olmadığını belirtince Meclis Reisi “ekseriyet var o bendenize ait” diyerek itirazı dikkate almadı. Zira “*yedi senedir her tarafı didiklenmiş... bir kaç kere tadil edilmiş nizamname-i dahiliyi...*” elden geldiği kadar süratle çıkarmak gerekmektedir. Bu nedenle görüşmelere bir an önce başlanması istendi²⁹⁹.

Dâhili Nizamname üç yasama yılı içerisinde dokuz oturumda değerlendirildi. Dâhili Nizamname öncekinden beş fasıl fazlalaştırılarak 21 bölüm haline getirildi. Ayrıca 105 olan madde sayısı, düzenleme sonucunda 190 oldu. Bu durum komisyonun kapsamlı bir içtüzük çalışması yaptığının göstergesiydi.

Dâhili Nizamname görüşmelerine Meclis'in İkinci Yasama Yılı'nın 32. toplantısında başlandı. Dâhili Nizamname Fasıllarına ait maddelerin büyük bir kısmı ilgili yasama yılında görüşüldü. Yapılan altı Meclis toplantısının (34, 36, 38, 41, ve 42.) sonucundada on iki fasıla ait 110 maddenin görüşmesi tamamlandı. İkinci Yasama Yılı'nda görüşülen fasıl ve kabul edilen madde sayıları şunlardır;

²⁹⁶ Armağan, *a.g.e.*, s. 32.

²⁹⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 111.

²⁹⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 44, II, s. 489.

²⁹⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 111.

Birinci Fasıl, “Meclisi Mebusan’ın Teşekkülü”ne ait yedi madde (1-7. maddeler arası),

İkinci Fasıl, “Şubeler- Encümenler”e ait on yedi madde (8- 26. maddeler arası),

Üçüncü Fasıl; “Mezabıtı İntihabiye”ye ait beş madde (27-31. maddeler arası),

Dördüncü Fasıl, “Kanun Layihaları”na ait yedi madde (32-38. maddeler arası),

Beşinci Fasıl, “Teklif-i Kanuni”ye ait beş madde (39- 43. maddeler arası),

Altıncı Fasıl, “Celselerin Sureti Akti”ne ait on sekiz madde (44- 61. maddeler arası),

Yedinci Fasıl, “Kanun Lâyiha ve Tekliflerinin Heyet-i Umûmiyyede Suret-i Müzakeresi- Tâdilnameler”e ait on altı madde (62- 77. maddeler arası),

Sekizinci Fasıl; “İstical Kararı”na ait beş madde (78-82. maddeler arası),

Dokuzuncu Fasıl, “Bütçe Müzakeratı ve Hesabı Kati”ye ait yedi madde (83- 89. maddeler arası),

Onuncu Fasıl, “Muvakkaten Kanun Hüküm ve Kuvvetinde Olan Kararların Müzakeresi”ne ait altı madde (90- 95. maddeler arası),

On Birinci Fasıl, “İstihsâl-i Ârânın Usûl ve Kavâidi”ne ait on bir madde (96- 106.) maddeler arası ve Fasıl-ı Mahsus’a ait altı madde (185-190. maddeler arası) görüşüldü.

Üçüncü Yasama Yılı’nın üç toplantısında (3, 5 ve 8. Toplantılarında) sekiz fasla ait 56 madde görüşüldü. Görüşülen fasıl ve kabul edilen madde sayıları;

On Yedinci Fasıl; “Divanı Riyaset”e ait on dört madde (152- 165. maddeler arası),

On Sekizinci Fasıl; “Meclis-i Mebusan Hidemat-ı Dahiliyyesi ve Hesabat”a ait yedi madde (166-172. maddeler arası),

On Dokuzuncu Fasıl; “Mezuniyet”e ait altı madde (173- 178. maddeler arası),

Yirminci Fasıl; “İnzibatı Dâhilî”ye ait altı madde (179-184. maddeler arası),

Fasıl mahsusa ait altı madde (185- 190. maddeler arası),

On Üçüncü Fasıl; “Mücazat-ı İnzibatıyye”ye ait sekiz madde (127- 134. maddeler arası),

On dördüncü Fası; “Vükela-yı Devletten Biri Aleyhine Şikâyet”e ait bir madde (135. madde),

On beşinci Fası; “Hey'et-e Verilen Arzuhallar”e ait sekiz madde (136-143. maddeler arası).

Beşinci Yasama Yılında görüşülen fasıl ve kabul edilen maddeler;

On İkinci Fası olan “Sual ve İstizah (107-111. maddeler arası) faslına ait beş madde görüşülerek düzenleme tamamlanmış oldu³⁰⁰.

2. 2. 1. Dâhili Nizamname Değişikliğine İlişkin Meclis Görüşmeleri

Dâhili Nizamname'nin Meclis görüşmeleri başlarken Urfa Mebusu Saffet Efendi usule dair bir uyarıda bulunarak “93 senesinde neşredilmiş olan nizamnamenin irade-i seniyyeye iktiran etmedikçe evvelki Nizamname-i Dâhiliyi tadil edemeyeceğini...” belirtti. Zira ilk Nizamname padişahın onayı ile yürürlüğe girmişti. Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi kendilerinin yapıp, müzakere ederek karar verdikleri bir durum için hiç kimsenin tasdikine ihtiyaç olmadığını belirtti. Dâhili Nizamname Encümen Başkanı Hüseyin Cahit Bey'de benzer bir yorumla Meclis-i Mebusan'ın çalışma şartlarını söz konusu eden kanuna hiç kimsenin karışamayacağını belirtti³⁰¹. Saffet Efendi, itirazının usulle ilgili olduğunu belirterek “...irade-i seniyye ile iktiran etmediği takdirde değişikliğin keyfiyete dönüşeceğini” dikkat çekti. Hüseyin Cahit Bey encümenin bu mahzuru göz önüne aldığını ve tedbir olarak nizamname görüşmelerinin bir celsede tamamlanamayacağına dair madde konulduğunu belirtti (D.N. Madde 42)³⁰².

Dâhili Nizamname'nin maddeleri İkinci Yasama Yılı'ndan itibaren Meclis'te görüşülmeye başlandı³⁰³. İlk olarak “Meclisi Mebusan'ın Teşekkülü” başlıklı Birinci Fasla ait (1 ile 7. Maddeler arası) Maddeler görüşüldü. Fasıla ait ilk madde mebusların göreve ne şekilde başlayacaklarını ifade etmekteydi. Mebuslar yasama devresinin ilk toplantısında Kanun-ı Esasi'nin 46. Maddesine binaen yemin etmek

³⁰⁰ Dâhili Nizamnamenin düzenlemesi ile ilgili son görüşme Beşinci Yasama Yılı'nın 25. oturumunda gerçekleşti. Fasla ait tüm maddelerin görüşmesi tamamlanamadı.

³⁰¹ Özbudun, *a.g.e.*, s. 16.

³⁰² MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 112-113.

³⁰³ Maddelerle ilgili kelime tadilleri encümende görüşülerek düzeltmeler yapıldı. Bazı maddeler incelenmek üzere encümene yeniden gönderildi. Bunlar altıncı fasla ait 45 ve 53. Maddeler, dokuzuncu fasla ait 85 ve 88. Maddeler, on birinci fasla ait 97, 98 ve 100. Maddeler, on üçüncü fasla ait 133 ve 134. Maddeler ile on beşinci fasla ait 136. Maddelerdi.

suretiyle vazifelerine başlamalarına rağmen bu husus dâhili nizamnamede yer almamaktaydı. Böylece uygulamada olan bir durum Dahili Nizamname’de belirtilmiş oldu.

İkinci madde meclisin ilk oturumuna kimin başkanlık yapacağı meselesini ifade etmekteydi. Meclis’in açılışıyla birlikte en yaşlı üye geçici riyasete getirilmekteydi. Fakat düzenleme sonucu önceki yasama yılının reis vekili tarafından toplantılar başlatıldı. Bu özellikte bir kişi bulunamadığı takdirde eski usul olan en yaşlı meclis üyesinin geçmesi ya da geçici bir reis seçiminin yapılması da tercih olarak belirtildi.

4. Madde divan-ı riyasetin seçim zamanını ifade etmekteydi. Önceki nizamname meclis üyelerinin üçte ikisinin yemin etmesinden sonra riyaset divanı seçiminin yapılmasını belirtmekteydi. Yeni düzenleme ile mebusların yarısının yemin etmesi seçim için yeterli görüldü. 5. Madde divan üyelerinin seçim usulünü belirtmekteydi. Öncekinden farklı olarak divan üyelerinin her birinin seçimi kendi içerisinde birleştirildi. Divan-ı riyasette yer alanlar; bir reis, iki reis vekili, dört katip ve üç idare memuru olup bunların gizli oylama usulü ile seçilmesine hükmedildi. Riyaset divanının dört kâtiple sınırlandırılmasına Edirne Mebusu Talat Bey itiraz ederek işlerin çoğalmasında kâtime duyulan ihtiyacın artacağını bu nedenle sayının altıya çıkarılmasını teklif etti. Öneri meclis tarafından kabul edildi. Fakat Talat Bey’in nazır olarak dâhili nizamname ile ilgili öneride bulunamayacağından teklifini Edirne Mebusu olarak encümenine sunması istendi³⁰⁴.

Dâhili Nizamname’nin görüşmelerine 26 Şubat 1916 tarihli toplantıda devam edildi. İkinci Fasla ait “Şubeler- Encümenler” faslına ait (8 ile 26. Maddeler arası) maddeler görüşüldü. Nizamnamenin 8. Maddesi geçici riyaset divanı oluştuktan hemen sonra mebusların kura ile beş şubeye ayrılması ve görevlerini gelecek yasama yılı başlayıncaya kadar devam etmelerini belirtmekteydi. Divaniye Mebusu Fuat Bey şubelerin teşkil nedeninin belirsiz olduğuna dikkat çekerek şubelerin kaldırılmasını teklif etti. Zira şubelerdeki mevcut sayı işleri aksatmaktaydı. Bu nedenle Kanun-ı Esasi’nin 31. Maddesindeki³⁰⁵ ifadeyi bozmayacak şekilde şubelerin isimlerinin

³⁰⁴ MMZC, D. 3, İkt. 2, İ. 32, II, s. 111-115.

³⁰⁵ Kanun-ı Esasinin 31. Maddesi’nde; “Mebusan âzasından biri veyahut birkaçı Heyet-i Mebusan’ın dahil daire-i vazifesi olan ahvaldan dolayı Vükelâ-yı Devletten bir zat hakkında mes’uliyeti mucip şikâyet beyan ettiği halde

muhafaza edilerek encümenlere dönüştürülmeleri ve sayılarının on altıya çıkarılmasını teklif etti. Üstelik şubeler kaldırıldığı takdirde her mebus bir encümene dâhil olacağı gibi muhaliflerin girme imkânı bulamadığı encümenlerde herkes yer alabilecekti. Diğer taraftan birkaç gün faaliyette bulunan encümenler için şubelerin bir yıl boyunca faaliyette tutulması gereksizdi. Fakat Meclis oylama sonucu Fuat Bey'in önerisini kabul etmedi. Maddeyle ilgili bir başka teklif Urfa Mebusu Saffet Efendi'den geldi. Şubelerin "ertesine sene toplantı başlayıncaya kadar görevine devam etme" ifadesinin doğru olmadığını zira meclis kapandığı an şube ve encümenlerin görevlerinin sona erdiğini belirtti. Hüseyin Cahit Bey maddenin içtima-i fevkalade toplantıları dikkate alınarak hazırlandığına dikkat çekti³⁰⁶.

9. ve 10. Maddelerin kabulünün ardından³⁰⁷ 11. Madde'de arıza-i cevabiye encümeninin üye sayısı ele alındı. Sayı düzenleme sonucunda on beşten beşe indirildi. Bayazıt Mebusu Mehmet Şefik Bey düzenlemeye itiraz ederek beş gün içerisinde arıza-i cevabiyenin hazırlanması gerektiğine dikkat çekti. Bu nedenle encümenin eskisi gibi on beş kişi olması yönünde Meclis'e bir takrir (önerge) verdi. Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi'de encümen üye sayısının fazlalığının o makama verilecek cevabın ehemmiyetini gösterdiğini belirterek önergeye destek verdi. Dahası "*...nutku iftihadide yazılmış bulunan ve hükümetin bir nevi siyaseti demek olan fikaratın düşünülerek yazılması*" için kişi sayısının fazla olması uygundu. Ayrıca çok üye ile yazılması mecliste münakaşayı azaltan bir durumdu. Çorum Mebusu Muhittin Bey ise karşıt bir görüşle arıza-i cevabiyenin yazı yazmaktan ibaret bir durum olduğunu zaten bunun bir kişiye havale edilerek yazdırıldığını dolayısıyla çok kişiye ihtiyaç bulunmadığını belirtti. Hüseyin Cahit Bey'de benzer bir görüşle İngiliz Parlamentosu'nda bunun matbu bir teşekkür

evvelâ Heyet-i Mebusan'ın nizamı dahilisi mucibince ve misillu mevaddın Heyete havalesi lazım gelip gelmiyeceğini müzakereye memur olan şubede tetkik olunmak üzere şikâyeti müşâir Heyet-i Mebusan Reisine verilecek takrir Reis tarafından nihayet üç gün zarfında o şubeye gönderilir ve bu şube tarafından tahkikatı lâzime icra ve istikâ olunan zat tarafından izahatı kâfiye istihsal olunduktan sonra şikâyetin şayanı müzakere olduğuna dair ekseriyetle terkip olunacak kararname Heyeti Mebusan'da kıraat olunarak ve ledeliktiza şikâyet olunan zat davetle bizzat veya bilvasıta vereceği izahat istima kılınarak âzayı mevcudenin sülusan ekseriyeti mutlaka ile kabul olunur ise muhakeme talibini müş'ir mazbatası Makam-ı Sadarete takdim ile ledelarz müteallik olacak irade-i seniye üzerine..." keyfiyetin Divan-ı Âliye havale olunacağını belirtmekteydi.

³⁰⁶ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 150-155.

³⁰⁷ İlgili bölüm Dâhili Nizamname'nin düzenlenen maddelerinin Meclis 'te hangi şartlar altında kabul edildiğini ele almaktadır. Dolayısıyla Meclis tarafından doğrudan kabul edilen maddelerle ilgili açıklamada bulunulmayarak kabul edildi şeklinde belirtilmiştir.

belgesi olmaktan ibaret bulunduğunu söyledi. Tüm bu tartışmalar sonucu maddeye beş yerine on kelimesi eklenerek eski haliyle kabul edildi³⁰⁸.

12. Madde daimi encümenlerle ilgiliydi. 8 Şubat 1909 tarihinde belirlenmiş on beş üyeden müteşekkil on altı daimi encümen yeniden gözden geçirildi. Meclise sunulan taslakta; İstida, Orman ve Maadin ve Ziraat, Evkaf ve Defter-i Hakani, Posta, Telgraf ve Telefon, Ticaret, Sanayi ve Rüsumat, Hariciye, Dâhiliye, Sıhiyye, Adliye, Askeri, İlmiyye, Kavanin-i Maliye, Layiha, Maarif, Muvazane-i Maliye, Nafia Encümenleri yer aldı. Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi birleştirilen Evkaf ve Defteri Hakani Encümenlerinin yeniden yapılandırılmasını ve İlmiyye Encümeninin buna ilave edilmesini istedi. Zira her iki yapı tek kişinin bünyesindeydi. Ayrıca bu iki encümenin meseleleri birbirleriyle ilgiliydi. Diğer bir birleştirme talebi Defter-i Hakani Encümeni ile Emvali Gayri Menkule Encümenleri için teklif edildi. Neticede her iki önerge dikkate alınarak encümenler birleştirildi. Evkaf ve İlmiyye Encümeni ile Defter-i Hakani ve Emvali Gayri Menkule Encümeni yeniden yapılandırıldı³⁰⁹.

Encümenlerle ilgili bir diğer talep Urfa Mebusu Saffet Efendi'den geldi. Her sene Muvazane-i Umumiye Kanununun görüşmeleri sırasında dile getirilen Devair-i Merkeziye Teşkilatı'nın on yedinci encümen olarak nizamnameye eklenmesini istedi. Bu yolla Hükümetin teşkilat kanunlarını Meclis-i Mebusana bırakması doğru bir karar olacaktı³¹⁰.

Encümenlerle ilgili bir diğer istek Diyarbekir Mebusu Feyzi Bey'den geldi. Tetkik-i mezuniyet encümeninin yeniden kurulmasını, İstida (arzuhal) encümeninin işlevinin ise kimse tarafından anlaşılmadığına dikkat çekti. Zira ilk sene istida encümenine on bin ile on iki bin kadar dilekçe gelmişti. Encümen bunları ilgili nezaretlere göndermiş fakat sualler cevaplandırılmamıştı. Bu nedenle encümenin ya ilga edilmesi ya da esaslı bir teşkilata kavuşturulması istendi. Hüseyin Cahit Bey tetkik-i mezuniyet encümenine gerek olmadığını zira sekiz güne kadar olan mezuniyetlerin meclis reisinin kararıyla kabul edildiğini, bunun haricinde kalanların ise divanı riyaset tarafından değerlendirildiğini belirtti. Bu nedenle on beş kişinin

³⁰⁸ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 155-156.

³⁰⁹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 156-158.

³¹⁰ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 159.

boşuna tetkik-i mezuniyet encümenine hapsedilmesine gerek yoktu. Özellikle Saffet Efendi'nin bir teşkilat encümeni kurulma fikrini “teşkilat” kelimesinden dolayı ürkütücü bulduğunu belirten Hüseyin Cahit Bey, yedi-sekiz seneden beri dile getirilen bu kelime yüzünden kadro harici, ithal ve ihraç diye birçok muamelelerin yapıldığını ve kadro harici maaşlar verildiğine dikkat çekti. Meclis genel kurulu lüzum gördüğü takdirde geçici bir encümen kurulabilirdi. Bu arada ilgili maddeye bir fıkra eklenerek encümen azalarının aynı şubeye mensup olma şartı kaldırıldı. Kendi şubesi dışında başka bir şubeden seçilmiş olan encümen üyelerinin numara sırası birinci olanın seçimini dikkate alması gerektiği belirtildi³¹¹.

13. Madde'nin tartışmasız bir şekilde kabulünün ardından 14. Madde bir layiha veya kanun teklifinin ait olduğu encümen dışında başka bir encümene havale edilme durumunda encümenin ne şekilde kurulması gerektiğini belirtmekteydi. Buna göre “...mezkr encümen azası, Heyet-i Umumiyenin kararına göre ya meclisçe ya şubelerce yahut makamı riyasetçe...” seçilebilecekti. Tokat Mebusu Tahsin Bey maddeye “ ...ve bu encümenin müddeti memuriyeti havale olunan hususun ikmal ve intacına kadar devam eder...” cümlesinin ilave edilmesini istedi. Hüseyin Cahit Bey bunun uygun olduğunu Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi ise özel encümenin meclis kararıyla kurulabileceğini bunun nizamnameye eklenmesine gerek olmadığını belirtti. Kerkük Mebusu Abdullah Safi Bey ile Bayazıt Mebusu Mehmet Şefik Bey ise teklif sahiplerinin ilgili encümen yerine değerlendirmeyi başka bir encümende yapılmasını talep etmelerinin hem meclise karşı bir güvensizlik hem de gereksiz meşguliyete sebep olacağını belirtti. Bu konuda verilen takrirler kabul edilmeyerek madde şekliyle onaylandı³¹².

15. Madde, encümen kararlarının üyelerin üçte birinin hazır olmasıyla görüşülmeye başlanacağını belirtmekteydi. Ayrıca kararlar mevcut üyelerin ekseriyetiyle alınacaktı. Zor Mebusu Mehmet Nuri Efendi on beş kişilik encümen heyetinden sadece beş kişiyle müzakerenin yapıp, üç kişi ile karar alınmasının doğru olmayacağını belirtti. Özellikle sayı mali konularla ilgili kararlarda sıkıntı oluşturabilirdi. Bu nedenle eski nizamnamedeki nısıf (yarı) suretiyle yani en az sekiz kişi ile karar alma hükmünün kalmasını istedi. Hüseyin Cahit Bey encümen kararının

³¹¹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 159- 163.

³¹² MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 163- 165.

meclisi bağlamayacağını onların ihtisas sahibi kişiler olarak sadece aldıkları kararları meclise bildirdiklerine dikkat çekti. Ayrıca son söz yine meclise aitti. Hükmün konma sebebi encümenlerin her daim belirtilen sayıyla toplanmasının zor olmasıydı. Nuri Bey'in tavrı meclis tarafından kabul edilmedi ve madde şekliyle onaylandı.

16. Madde'nin kabulünün ardından 17. Madde “ *mazeretlerini haber vermeksizin bir encümenin üç celsesinde sırayla hazır bulunmayan mebusların...*” encümenden istifa etmiş kabul edilerek bir başkasının seçilmesini belirtmekteydi. Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey mebusun encümenden istifasının kâfi olmayacağını bu durumdaki kişiye ait tezkerenin meclis reisi tarafından okunmasının daha caydırıcı bir durum olacağını belirtti. Hüseyin Cahit Bey encümende konunun tartışıldığını ve istifanın yeterli olacağına kanaat getirildiğini ifade etti. Şam Mebusu Faris El Huri Efendi görevin vekâlet olduğuna dikkat çekerek bir cezanın söz konusu olamayacağını, teşhirin ise bir ceza olduğuna dikkat çekti. Tahsin Rıza Bey'in tavrı oylama sonucunda kabul edilmedi ve madde şekliyle onaylandı³¹³.

18. ve 19. Maddeler kabul edildikten sonra fasla ait 20. Madde'nin görüşülmesine geçildi. Meclis Reisi şube ve encümenlerde müzakere olunacak hususla ilgili evrakı şube ve encümenlere gönderirdi. Meclis üyelerinden her biri şube ve encümenlere müracaat ederek, konuyla ilgili bilgi alabilirdi. Şube ve encümenler belge ve tavrırları, kanun hakkında heyeti umumiyede “*kararı kati verildikten sonra*” Meclis-i Mebusan'a mahsus Hazine-i Evraka gönderirdi. Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey maddeyle ilgili eksik kalan bir durumu dile getirerek, mebusların görüşmelerde sadece dinleme yapmalarını değil görüş beyan etmeleri gerektiğine dikkat çekerek bu hususunun maddeye ilave edilmesini istedi. Karar encümen tarafından uygun bulundu. Meclis maddeyi yeni hükmüyle onayladı³¹⁴.

21. Madde şube ve encümenlerin lüzum gördükleri takdirde nazırları ve konu ile ilgili uzmanları davet edebileceklerini belirtmekteydi. Meclis Reisi maddede yer alan “*şube ve encümenlerle hükümet arasında vasıta-i muhabere meclis-i mebusan veya şube ve encümen reisleridir*” ifadesini doğru bulmadığını belirtti. Zira şube, encümen ve hükümet arasındaki haberleşme işlerinin meclisi reisi dışında başka reisler tarafından yürütülmesi bütünlüğü bozarak, uyulması gereken kuralları altüst

³¹³ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 166.

³¹⁴ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 167- 169.

edecekti. Meclisle hükümet arasındaki iletişimin meclis reisi tarafından sağlanması gerektiğini belirtti. Bu yönde verilen taktir genel kurul tarafından kabul edildi. Maddenin ikinci fıkrası kaldırılarak madde yeni şekliyle onaylandı³¹⁵.

22. Madde, bir encümen kendisine havale olunan layiha veya kanun teklifinin diğer bir encümen kapsamına ait bulunduğunu görürse, gerekçe beyan ederek o encümene havalesini talep edebilirdi. Ayrıca encümenlerinde kanunları incelemek üzere talepte bulunma hakları vardı. Divaniye Mebusu Fuat Bey maddedeki “talep edebilir” cümlesinin yerine “talep eder” cümlesinin kullanılmasını istedi. Meclis Reisi ise “talep edebilir” den kastın encümenlere esneklik sağlamak olduğunu belirtti. Maddeyle ilgili bir taktir olmadığından madde şekliyle onaylandı³¹⁶.

23. Madde bir encümene havale olunan bir kanun layiha veya teklifinin havale tarihinden itibaren üç ay içerisinde Meclis-i Umumi’de görüşülmesi gerektiğini belirtmekteydi. Hükümetin veya sahiplerinin kanunun “...doğrudan doğruya ruzname-i müzakereye...” eklenmesini talep etme hakkı vardı. Zor Mebusu Mehmet Nuri Bey üç ay olarak belirtilen müddeti fazla bularak bunun bir aya indirilmesini istedi. Kerkük Mebusu Abdullah Safi Bey bunun iki aya indirilmesi gerektiğini belirtti. Bayazıt Mebusu Mehmet Şefik Bey ise kimi zaman üç yüz dört yüz maddelik kanunların encümene gönderildiğine dikkat çekerek süre sınırlamasının kaldırılması istedi. İzmir Mebusu Nesim Mazelyah Efendi ise mecliste daha 1326 (1908-1909) senesinden kalma görüşülmeyi bekleyen kanunlar olduğunu, bu nedenle işlerin sürüncemede kalmaması için süre konulması gerektiğine dikkat çekti. Neticede madde şekliyle kabul edildi³¹⁷.

24. ve 25. Maddelerin kabulünün ardından fasla ait son madde olan 26. Madde görüşüldü. Madde daimi encümenlerin mesaisi hakkında senede iki defa baş kitabet tarafından rapor düzenlemesi ile ilgiliydi. Bu raporlar çoğaltılarak, meclise gönderilirken ayrıca hükümetin “resmi ceridesiyle” neşredilebileceği belirtildi. Meclis Reisi ifadedeki “baş kitabet” cümlesini uygun bulmadı. Zira baş kitabet raporları tanzim ve hazırlamakla görevliydi. Mesaiyle ilgili rapor hazırlamak ise riyasetin görevi olup aksi takdirde baş kitabetin mebuslara karşı hesap vermek veya

³¹⁵ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 169- 170.

³¹⁶ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 170- 171.

³¹⁷ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 171- 172.

mebuslardan hesap almakla karşı karşıya kalacağını bununda problem ortaya çıkaracağını belirtti. Kerbela Mebusu Nuri Bey Meclis'e bir takrir vererek maddeye “...makamı riyaset tarafından tanzim ettirilir...” cümlesinin ilave edilmesini istedi. Encümen bunu uygun bularak madde tadil teklifi ile birlikte oylanarak kabul edildi³¹⁸.

29 Şubat 1916 tarihli otuz altıncı toplantıda Dâhili Nizamname'nin Üçüncü Faslı'nı oluşturan “Mezâbit-ı İntihâbiye” (seçim mazbataları) (27 ile 31. Maddeler arası) ile ilgili maddeleri görüşüldü. Eski nizamnamede madde olarak yer alan konu yeni düzenleme ile fasıl haline getirildi. Mebuslara ait seçim mazbataları meclis reisi tarafından geliş sırasına göre numara verilerek incelenmek üzere şubelere gönderilirdi. 27. Madde'deki yeni düzenlemeyle artık mazbataların alfabetik sırayla şubelere gönderilmesi kararına varıldı. Fasla ait 28. ve 29. maddeler her hangi bir itiraz olmaksızın kabul edildi. 30. Madde bir mebusun üyeliğinin Meclis tarafından rededilmesiyle birlikte seçimin tekrar edilme gerekçesinin makamı sadarete meclis reisi tarafından bildirilmesini belirtmekteydi. Zor Mebusu Mehmet Nuri Efendi maddede bir yanlışlık olduğunu mebusluğa kabul için meclisin ya çoğunluğunun veya üçte ikisinin onay verdiğini, reddin de aynı şekilde yapılması gerektiğini verdiği takrirda belirtti. Hüseyin Cahit Bey, “...âza-yı mürettebimiz 126 kişi ise, mutlaka 126 kişi ile karar verilmesi gerekmediğini...” sadece meclis açılışında 126 kişi ile Meclisin açılacağını ve 66 kişi ile de karar verilebileceğini, çoğunluğun mevcut olana göre belirlendiğini ifade etti. Ayrıca bütün kanuni ve cezai konularda da benzer şekilde karar verilmekteydi. Bu durum yalnızca Kanun-ı Esasi tadilatında istisnayı. Mebusluğa kabul edilme şartı ne ise reddedilmesinin de aynı olması gerektiği belirtildi. Meclis, Mehmet Nuri Bey'in takririni kabul etmeyerek maddeyi şekliyle onayladı³¹⁹.

Aynı oturumda, nizamnamenin Dördüncü Faslı olan Kanun Layihalarına ait (32 ile 38. Maddeler arası) maddelerin görüşülmesine geçildi. Önceki Nizamname kanun layihaları ile kanun tekliflerini aynı başlık altında birleştirmişti. Yeni düzenleme ile bunlar ayrı fasıllar haline getirildi. 32. Madde kanun layihalarını tanımlamakta ve meclise ne şekilde gönderileceğini belirtmekteydi. Hükümet adına

³¹⁸ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 172-174.

³¹⁹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 36, II, s. 219- 220.

Meclis-i Mebusan'a takdim olunan kanun lâyhalarının gerekçesi dışında "*sadrızamın ve taalluk ettiği Nazır-ı mesulün imzasıyla Riyasete ya irsal, ya Heyet-i Umumiyyede tevdi*" olunması gerekmekteydi. Meclis talep ettiği takdirde kanunun gerekçesi okunabilirdi. Kanun lâyhaları ait olduğu encümene havale olunacağı gibi heyet arzu ederse tetkikini şubelere de havale edebilirdi. Reis önemli gördüklerini "*...esbab-ı mucibeyi havi muhtıra ile beraber tab' ve azaya tevzi...*" ettirebilirdi³²⁰.

Kanun layihalarının görüşülme usulünde birtakım değişiklikler söz konusu oldu. 35. Madde'ye göre hükümet kanun layihalarını, Meclis-i Mebusanı haberdar etmek suretiyle geri alabilecekti. 36. Madde, Meclisi Mebusan'ın gerek fesih ve gerek "*devre-i intihabiyenin hitamı*" sebebiyle yeniden seçilmesi halinde önceki Meclis tarafından kabul edilmemiş olan "*...bircümle levayih ve teklifatı kanuniye ile arzuhaller...*" yeni gelen Meclis için "*keenlemeyekûn*" hükmünde kabul edildi. Böylece yeni Meclisin iş yükü azaltılarak bir önceki devreye ait kanunları inceleme yetkisi ortadan kaldırıldı.

Önceki meclis tarafından kabul edilerek Meclis-i Ayan'a gönderilmiş olan kanun layiha ve teklifleri tadil edilerek yeni Meclise iade edildiği takdirde, bunlar için Meclis-i Ayan'dan iade edilen kanun hükmünün geçerli olacağı belirtildi. Hüseyin Cahit Bey, "*Her memleketin nizamname-i dâhilisinde bu babda ahkâm mevcut olduğu halde*" kendilerinde bunun bulunmamasının bir noksanlık oluşunu, düzenleme sonucu bunun giderildiğini belirtti. Usul yeni meclisin iş yoğunluğunu azalttığı gibi tamamıyla yeni bir çalışma dönemi ortaya çıkarmayı amaçlamaktaydı. Bu Madde'de istidaların da (arzuhaller) yok hükmünde kabulü itirazlara sebep oldu. Şam Mebusu Faris El Huri Efendi nizamnamenin meclisi ilgilendiren bir husus olduğunu, istidasına cevap isteyen vatandaşın mağdur edilmemesi gerektiğini bu kısmın maddeden çıkarılmasını istedi. Neticede itirazlar dikkate alındı ve madde yeniden düzenlenerek arzuhaller hükmün dışında bırakıldı. 37. ve 38. Maddeler kabul edilerek dördüncü fasla ait maddelerin görüşmesi tamamlandı³²¹.

Beşinci Fası "Teklif-i Kanuni"lerle ilgili (39 ile 43. Maddeler arası) hükümleri içermekteydi. Fasla ait 39. ve 40. Maddeler itiraz olmaksızın kabul edildi. 41. Madde layiha encümeninin kendisine havale olunan kanun tekliflerini 15 gün

³²⁰ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 220.

³²¹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 220-223.

içerisinde inceleyip meclise sunmasına hükmetmekteydi. Meclis'e sunulan mazbatanın "nazar-ı mütalaaya alınma, reddolunma veya müzakereye mahal olmama" şıklarından birini içermesi gerekmekteydi. Ayrıca Encümen isterse kanun teklifinin müstecal olark görüşülmesini isteyebilirdi. Kanun teklifi Meclis tarafından "nazar-ı mütalaaya alınmaya" uygun görüldüğü takdirde ilgili encümene havale edilir hatta lâyiha encümeni bir kanun teklifinin "*mevcut Encümenlerden birinin iştiğalatına taallukunu görürse...*" o encümene havalesini Meclis'e teklif edebilirdi. Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi, maddenin son fıkrasında yer alan hükme dikkat çekerek bunun layiha encümeninin vazifesini ortadan kaldırdığını belirtti. Zira lâyiha encümeni mevcut ve daimî encümenlerin her birisine ilgili kanunları zaten havale etme yetkisine sahipti. Divaniye Mebusu Fuat Bey layiha encümeninin teşkilinden maksadın "*vaki olan teklifin kanun mahiyetinde olup olmaması, Kanun-ı Esasi'yi yahut Meşrutiyeti muhil bulunup bulunmaması...*" noktasında incelemekten ibaret olduğunu belirtti. Dolayısıyla belirtilen bu durum tanıma uygun değildi. Aksi halde layiha encümeni uzman bir encümen gibi kanunların diğer encümenlerde incelenmesine gerek kalmadan karara varabilirdi. Bu durum bir görev aşımıydı. Diğer taraftan hükümetten gelen kanunlara nazaran mebusların verdiği kanun tekliflerinin daha fazla incelemeye tabi tutulması Meclis tarafından eleştirildi. Neticede Meclis maddeyi şekliyle onayladı. 42. ve 43. Maddeler tartışma söz konusu olmadan kabul edilerek fasıl tamamlandı³²².

Altıncı Fasıl "Celselerin Sureti Akti" ne ait (44 ile 61. maddeler arası) hükümleri içermekteydi. 44. Madde meclisin açılması için mebus yeter sayısını ve açılıştaki mevcut olmayan mebusların zabta geçirilme meselesini ifade etmekteydi. Meclis Reisi, ruznamede muayyen olan saatte celseyi açar ve zapt-ı sabık hülâsasını kâtiplerden birine okutturarak toplantıyı başlatırdı. Bunun için "*...Mürettep olan azanın nısfından bir ziyade*" fazlasının hazır bulunması gerekmekteydi. Sayı yeterli görülmediği takdirde meclis reisi yoklama yaptırarak "*...müzakereye mübaşeret edilemeyeceğini beyan...*" ederek celse olarak ifade edilen oturumu kapatırdı. "*Meclis ertesi içtima için mukarrer olan günde*" aynı ruzname ile ve aynı saatte toplanırdı. Bayazıt Mebusu Mehmet Şefik Bey, mecliste mevcut olanların da olmayanların da zapta kaydedilmesi hükmünün maddede yer alması gerektiğini

³²² MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 223- 225.

belirtti. Hüseyin Cahit Bey bunun inzibat bahsinde ele alınan bir hüküm olduğundan yoklamada bulunmayan vekillerin sadece zapta geçmesi gerektiğini, bunun haricinde Takvim-i Vakayi'de teşhir olunması gibi bir durumun söz konusu olamayacağını ifade etti. Müzakerelerin yapılabilmesi için toplantı yeter sayısı mebusların yarıdan bir fazlasıydı. Bağdat Mebusu Cemil Zehavi Efendi değişikliği “...verilecek kararda temini isabet” olarak değerlendirdi. Sayı yeterliliği sadece oturum açılışları için geçerli kabul edildi. Oylamayla ilgili hususlarda ekseriyetin olup olmamasına göre celsenin devam edip etmeme kararı meclise bırakıldı³²³.

45. Madde de yer alan toplantının son celsesinin “*zabıtnamesi, celsenin hitamında kıraat olunur...*” hükmündeki zabıt kelimesi Divaniye Mebusu Fuat Bey’in önerisiyle “zabıtname hülasası” olarak değiştirildi. 45. Madde’nin ikinci fıkrasında yer alan “*Zabıt Heyetçe kabul olunduktan sonra zaptın ait olduğu günde riyaset etmiş olan zat ile kâtiplerden ikisi tarafından imza edilir...*” cümlesine Divaniye Mebusu Fuat Bey itiraz etti. Zira bugüne kadar meclis tarafından heyetin tasdikine sunulan bir zabıt söz konusu değildi. Okunan yapılanların özeti idi. Fuat Bey bunun zaptı okumakla aynı olamayacağını belirterek bunun dolaylı bir kabul olduğunu dile getirdi. Meclis Reisi, zabıt ceridesinin kâtipler ve meclis reisi tarafından imza edilip meclis onayladıktan sonra geçerli olacağını bu durumun zabıt ceridelerine resmi bir belge hüviyeti kazandıracağını belirtti. Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey maddenin encümene yeniden incelenmesini teklif etti. Teklif kabul edilerek madde encümene geri gönderildi³²⁴.

Meclis’in 5 Mart 1916 tarihli 38. oturumunda encümene gönderilen 45. Madde’nin henüz meclise gelmemesi dolayısıyla 46. Maddenin görüşmesine geçildi. Maddede yer alan “zabıtın imzası” başlıklı bölümün önceki maddeyle ilişkili olduğu belirtilerek encümene iade edildi. Meclise yeni bir kural getiren 47. Madde’de mebusların oturumlarda söz söylemek için isimlerini kâtiplere kaydettirmeleri veya celse esnasında reisten müsaade almaları gerektiği belirtildi. Yeni hüküm mebuslar tarafından meclisin kendiliğinden oluşmuş kaidelerine (teamüle) aykırı bulundu. Kurula uymak isteyenlerin uyabileceği ama serbest söz söyleme hakkının da devam ettirilmesi gerektiği belirtildi. Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi ikinci fıkrada

³²³ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s. 225-228.

³²⁴ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 36, II, s. 228-233.

yer alan “...Müzakere bir kanun lâyihası üzerine cereyan edecekse, o lâyihaya dair ait olduğu Encümenin mazbatası ruznameye ithal edilmedikçe kâtipler kimsenin ismini kayıt edemezler...” cümlesinin serbest söz söyleme hakkını ortadan kaldırdığını belirterek maddenin esnetilmesini istedi. Ayrıca reisin söz hakkı vermediği hiç kimsenin konuşamaması kürsü hakkının sınırlandırılmasıydı. Hüseyin Cahit Bey mebusların isimlerini kayıt ettirmelerinin düzen sağlamak üzere alınmış bir karar olduğunu belirtti. Madde şekliyle onaylandı³²⁵.

48. Madde leh ve aleyhte münavebeten (nöbetleşe) söz alma meselesini ifade etmekteydi. Bu maddenin ikinci fıkrasında yer alan, bir madde ile ilgili söz söyleme hakkının tadil teklif edecek hatiplere bırakılması şeklindeki hüküm Meclis tarafından mebusların özgürlüklerine müdahale olarak değerlendirildi. Hüseyin Cahit Bey zaten kanun layihası hakkında söz söylemeye önce aleyhte kişilerle başlanıldığını fakat yeni düzenlemeyle itirazların yazılı hale getirildiğini ve boş yere söz söylemenin önünün alındığını belirtti. Böylece konuşmalar kanun layihasının sadece aleyhinde olanlar için söz konusu olmayacak, lehte ve aleyhte herkes fikrini beyan edebilecekti. Zor Mebusu Mehmet Nuri Efendi ikinci maddenin kaldırılmasını teklif etti. Zira bir kanunun leh ve aleyhinde söz söylendikten sonra herkesin rey ve mütalaasını beyan etmeye yetkisi vardı. Tadil teklifi kanunun ikinci müzakeresi için söz konusu olmalıydı. Hüseyin Cahit Bey meclisteki kanun görüşmeleri ile ilgili eleştiride bulunarak mebusların encümenden kanunun mazbatasını alıp tab ve tevzi oluncaya kadar ilgilenmediklerini belirtti. Kanun ancak meclise geldiğinde mebusların kürsüye çıkıp istediklerini söyleme hakkını kendilerinde bulduklarını, bu nedenle teamülün değişmesi gerektiğini ifade etti. Böylece kanunla ilgili fikir ve ihtisas sahibi olanların konuşması sağlanmış olacaktı.

Karesi Mebusu Ali Galip Efendi meclise verilen takrirlerle ilgili eleştiride bulunarak, takrir müzakerelerinin kişisel tavır içerisinde yürütüldüğünü belirtti. Hatta evvelce takriri hoş gitmediği için reddolunmuş birinden sonra verilen takrirlerin de ne olursa olsun reddedildiğine dikkat çekti. Erzurum Mebusu Raif Efendi kanunla ilgili konuşacak kişinin lehte mi aleyhte mi yoksa hakkında mı konuşacağı ile ilgili durumu belirtmesini doğru bulmayarak bunun bin türlü müşkülât yaratacağını belirtti. Bu nedenle fıkranın kaldırılmasını teklif etti. Meclis Reisi maddeyle ilgili bir

³²⁵ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 38, II, s. 282-284.

öneride bulunarak fıkrada yer alan hatip kelimesinin yerine mebus kelimesinin eklenmesini istedi. Madde şekliyle kabul edildi.³²⁶.

Meclis'in 39. oturumunda 49. Madde görüşüldü. Madde mebusların mecliste söz alma ve söyleme biçimleri ve sürelerini ifade etmekteydi. Maddeye göre, "...söz söyleyecek Mebusun kürsi-i hitabete çıkması..." lazımdı. Yerinde konuşma yapmak istediği takdirde reisten müsaade alması gerekmekteydi. Ayrıca "*Hatip yalnız Reise veya Hey'et-i Umumiyyeye hitap edebilir. Mebuslar kürsi-yi hitabetten nutuklarını okuyabilirler; fakat kıraat müddeti bir çeyrek saati*" geçemezdi. Madde mebusların meclis reisine hitap etmek yerine "efendiler, arkadaşlar" şeklinde hitaplar kullanmalarını önlemek için hazırlanmıştı. Ayrıca mebusların kendilerine verilen konuşma süresini daha iyi kullanabilmeleri için yazılı olarak hitapta bulunmaları istenmekteydi³²⁷.

50. Madde meclis reisinin müzakerelere ne suretle katılacağını ifade etmekteydi. Meclis reisliği, mebusluktan ayrı bir makamdı. Bu nedenle oy kullanma esnasında meclis reisi lehte ve aleyhte oyunu belli edemezdi. Müzakereye iştiraki söz konusu olduğu takdirde "mevki-i riyaseti" terk ederek kürsüye inmesi ve madde ile ilgili oylama bittikten sonra tekrar riyaset görevine dönmesi gerekmekteydi. Aslında Kanun-ı Esasi'de meclis reislerine oy kullanma yetkisi verilmişti. Fakat oyun açık bir şekilde ifade edilmesi yasaktı. Zira meclis reisleri tarafsız olmak durumundaydı. Bazı mebuslar hükme itiraz ederek bunun meclis reisine güvenilmeme durumu olarak algılanacağını dile getirdi. Bayazıt Mebusu Şefik Bey fıkranın kaldırılmasını teklif ettiyse de genel kurul takriri kabul etmeyerek maddeyi şekliyle onayladı³²⁸.

51. Madde mebusların "*Ahval-i şahsiyyesi hakkında düçar-ı tariz olan yahut dermeyan eylediği mütalaa hilafında kendisine bir fikir isnat*" olunması halinde her zaman söz isteme hakkına haiz olduklarını belirtmekteydi. Yalnız söz isteyen mebusun ne münasebet ve mecburiyetle beyanda bulunmak istediğini reise bildirmesi gerekmekteydi. Reis, söz vermeye mahal olmadığını beyan edip de mebus bu konuda ısrar ederse, "...*Heyet, bilâ-müzakere re'y-i işarı ile...*" karar vereceği gibi bu durum müzakere sonunada ertelenebilirdi. Maddede belirtilen "rey-i işarı" kelimesinin ne

³²⁶ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 38, II, s. 284- 292.

³²⁷ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 39, II, s. 316-317.

³²⁸ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 39, II, s. 317-319.

anlama geldiği Bağdat Mebusu Cemil Zehavi Efendi tarafından soruldu. Meclis Reisi kullanılan oy anlamını taşıdığı, bunun el kaldırmak veya ayağa kalkmak suretiyle gerçekleştirildiğini belirtti. Madde şekliyle kabul edildi³²⁹.

52. Madde onaylandıktan sonra 53. Maddenin görüşülmesine geçildi. Mebusların bir madde ile ilgili iki defadan fazla söz alamayacağı, nazırlarla mazbata muharrirlerinden başka hiç kimsenin belirtilen sürenin dışında söz söyleme hakkının bulunmadığı ifade edilmekteydi. Bayazıt Mebusu Mehmet Şefik Bey bir önceki maddede kabul edilen mebusun tadilname vermediği halde söz söyleyebilme hakkı varken tadilname verenlere bunun verilmemesinin sorun olacağını belirtti. Ayrıca mazbata muharrirlerine tanınan her nokta-i nazarda konuşup maddeyi meclise kabul ettirme durumunun takrir verenler için de söz konusu olması gerektiği belirtildi. Hüseyin Cahit Bey kararın tedbir amacıyla bazen bir konu hakkında 5-10 defa söz alarak meclisin işleyişini akamete uğratanlara karşı alındığını belirtti. Üstelik süre sayesinde Meclis'te daha çok kişinin söz alması sağlanacaktı. Mamuratülaziz Mebusu Mehmet Sait Efendi süre kısıtlamasının meselelerin aydınlatılmasını engelleyeceğini belirterek maddenin kaldırılmasını teklif etti. Erzurum Mebusu Raif Efendi'de konuya dair takrir vererek maddenin kaldırılmasını istedi. Meclis teklifi kabul etti. Şefik Bey tadilname teklif eden mebusun bundan hariç tutulması yönünde bir teklifte bulundu. Teklifi kabul edildi. Madde incelenmek üzere encümene gönderildi³³⁰.

54. Madde “*Müzakereye mahal olmadığı teklifleriyle ruznameye yahut Nizamname-i Dâhiliye riayete davet teklifleri ve hakkı takaddüme...*” dair takrirlerin daima “mesele-i asliyeye takaddüm ettiği” belirtilirken böyle bir teklif vuku bulduğu takdirde birer mebusun lehte ve aleyhte çeyrek saati geçmeyecek şekilde söz söyleme hakkı olduğunu ifade etmekteydi. Ayrıca oylama söz konusu olduğu takdirde “*rey-i işari*” ile meselenin halledileceği belirtildi. Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi bu maddeyle mebuslara söz söyleme usulünün gösterildiğini fakat mesele üzerinde birer mebusa lehte ve aleyhte söz söyleme hakkının verilmesinin uygun olmadığını belirtti. Diğer taraftan meselenin çeyrek saatle ifade edilmesi meclisin kürsü serbestiyetini tehdit eder bir durumdu. Hüseyin Cahit Bey kararın meclisi çalıştırmak

³²⁹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 39, II, s. 319.

³³⁰ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 39, II, s. 319-322.

istemeyenlere karşı alınmış bir tedbir olduğunu belirtti. Zor Mebusu Mehmet Nuri Efendi'de kararı olumlu bulmadığını ifade etti. Hatta İngiltere örnek gösterilerek orada bir kanunun dört defa müzakere edildikten sonra bir de incelenmek üzere komiteye gönderildiğine dikkat çekildi. Bir mebusun takrir vermediği sürece söz hakkının olmayışı müzakere usulüne aykırıydı. Bu nedenle maddede yer alan “birer mebus” ve “bir çeyrekten fazla söz söylenilmeme” kelimelerinin kaldırılması teklif edildi. Yapılan oylama sonucu madde incelenmek üzere encümenine gönderildi³³¹. Encümen inceleme sonucunda maddenin mebusların konuşma süresi ve sayısını sınırlandıran hükmünü kaldırarak “*Müzakereye mahal olmadığı teklifleriyle ruznameye yahut Nizarnname-i Dâhiliye riayete davet teklifleri ve hakkı tekaddüme dair takrirler daima mesele-i asliyeye takaddüm ederler. Neticede reye müracaat olunursa reyi işarî ile mesele hallolunur*” şeklinde tadil etti³³².

56. Madde “*Meselenin leh ve aleyhine lâakal birer hatip iradı kelam ettikten sonra her bir mebus, müzakerenin hitamını talep edebilir.*” denilirken eğer müzakereye son verilmesi aleyhine söz isteyenler bulunursa, içlerinden bir mebusa konuşma izni verildikten sonra talep oylamaya sunulacaktı. Oylamada “*ekseriyet hakkında reis ve kâtiplerce iştibâh hâsıl olursa*” bir kere daha oylama yapılacaktı. Bu durumun devam etmesi halinde müzakereye devam edileceği belirtildi. Müzakereye son verilmesi yönünde ekseriyet hâsıl olduğunda yalnızca “*...meselenin reye sureti vazı hakkında irad-ı kelam etmek isteyenlere...*” söz hakkı verileceği belirtildi.

Madde’de, 54. Madde’dekine benzer bir sınırlandırma olduğuna dikkat çeken Bağdat Mebusu Cemil Zehavi, Kütahya Mebusu Abdullah Azmi ve Zor Mebusu Mehmet Nuri Efendiler maddeye itiraz etti. Hüseyin Cahit Bey, meselenin aleyhinde söz isteyen bir kişi ile sınırlandırma sebebinin müzakerenin bir an evvel son bulması olduğunu belirtti. Verilen takrirler neticesinde madde encümen tarafından yeniden düzenlenerek “*Meselenin leh ve aleyhine irad-ı kelâm edildikten sonra her mebus, müzakerenin kifayetini talep edebilir. Müzakereye hitam verilmesinin aleyhine söz isteyenler bulunursa içlerinden yalnız bir mebusa ruhsat verilir. Badehu reye*

³³¹ MMZC, D. 3, İct. 2, İ. 39, II, s. 322-323.

³³² Armağan, a.g.e., s. 165.

müracaat olunur...” şeklinde düzenlendi. Celselerin Suret-i Akdi Faslı’na ait geride kalan 57, 58, 59, 60 ve 61. Maddelerin görüşmesi aynı toplantıda tamamlandı³³³.

Dâhili Nizamname görüşmelerine 8 Mart 1916 tarihli 41. oturumda devam edildi. Nizamname’nin Yedinci Faslına ait olan “Kanun Lâyiha ve Tekliflerinin Heyet-i Umûmiyyede Suret-i Müzakeresi- Tâdilnameler” başlığına ait (62 ile 77. maddeler arasındaki) maddeler görüşüldü. 62. ve 63. Maddeler Meclis’te tartışmasız bir biçimde onaylandı. Hüseyin Cahit Bey sadece 63. Maddede yer alan kanun layihalarına “kanun teklifi” kelimesinin eklenmesini istedi³³⁴.

64. Madde kanun lâyihasının ilk müzakeresinin önce “heyet-i umumiyesi” hakkında cereyan etmesi gerektiğini belirtmekteydi. Maddenin mecliste müzakere edilip edilemeyeceğine meclis reisinin yaptırdığı oylama sonucu karar verilirdi. Müzakereye geçilmeme kararı alındığı takdirde durum lâyihanın kabul edilmediği şeklinde değerlendirilirdi. Müzakeresine karar verilen maddeler “müteferri tâdilât teklifleriyle beraber” müzakere edilerek görüşmesi tamamlanırdı. Ardından ikinci müzakereye geçilip geçilmeme kararı meclis tarafından alınırdı. Bağdat Mebusu Cemil Zehavi Efendi kanun tekliflerinde ilk müzakerenin heyeti umumiye üzerinden gerçekleşmesi durumuna itiraz ederek layihanın madde madde incelenmeden tümü hakkında bir fikir yürütülemeyeceğini belirtti. Ayrıca maddeler incelenmeden esas üzerinde bir müzakerenin söz konusu olamayacağına dikkat çekti. Fakat oylama sonucu Meclis maddeyi şekliyle kabul etti³³⁵.

65. Madde bir encüme havale olunan kanun lâyihası ile ilgili mebusların tadil verme şekli ve mecliste görüşülme usulü belirtildi. Maddelerle ilgili tadilname isteklerinin meclis reisine verilmesi gerekmekteydi. Tâdilnameler reis tarafından ilgili olduğu encüme havale edilirdi. Tâdilnamelerde bunların kanunun hangi maddesine veya muvazenin hangi faslına ait bulunduğu belirtilirdi. Tadilname isteyenlerin gerekçeleri ile encümenin kararı mazabatada ifade edilirdi. Kanun lâyihasının Mecliste müzakere edildiği esnada ilgili tadilatın sırası geldiğinde sahibi gerekçesini belirtir “...azâ-yı mevcûdeden terviç ve teyid eden bulunursa...” müzakere edilir aksi takdirde müzakeresinden sarf-ı nazar olunurdu. Bayazıt Mebusu

³³³ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 39, II, s. 326.

³³⁴ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 41, II, s. 374.

³³⁵ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 41, II, s. 374-375.

Mehmet Şefik Bey mebusların konuyla ilgili tadilname takdimini olumlu karşılamakla birlikte dördüncü fıkrada belirtilen “...*lâyihanın Heyet-i Umûmiyye’de müzakeresi esnasında o tadilatın sırası geldikte, sahibi, esbâb-ı mucibesini tafsil edip, azâ-yı mevcûdeden terviç ve teyid eden bulunursa...*” maddesinin kaldırılmasını istedi. Bunun yerine “*tafsil edecek, nazar-ı alınıp alınmamasına Heyet-i Umumiyye’ce karar verilecektir*” fıkrasının ilâvesini teklif etti. Zira bir üyenin kendiliğinden kalkıp muvafaktır demesi için reis tarafından, “ne diyorsunuz?” sorusuna cevap vermesi gerekmektedir. Madde ile ilgili olarak verilen tahrir kabul edilmeyerek madde şekliyle onaylandı³³⁶.

66. Madde bir kanun layihasının birinci müzakeresi yapıldıktan sonra, arz olunan yeni tâdilnamelerin “*o layihanın tetkikine memur encümene*” gönderilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Meclis Reisi ifadede bir eksiklik olduğunu zira bir önceki maddede tadilnamelerin reis tarafından encümene gönderileceğinin beyan edildiğini ifade etti. Bağdat Mebusu Sason Efendi tadilnamelerin reis tarafından encümene havale olunacağını, bundan sonraki maddelerde de mevzunun bu yönde anlaşılması gerektiğini belirtti. 67. ve 68. Maddeler herhangi bir itiraz söz konusu olmadan kabul edildi³³⁷.

69. Madde tadilat teklif edenlerin, tadilnamelerinin havale olunduğu encümene açıklamada bulunmak istedikleri takdirde, encümenin dinlemesinin zaruri olduğunu belirtmekteydi. Hudeyde Mebusu Hasan Rıza Paşa maddeye itiraz ederek tadilnamesi olan mebusun encümende oy sahibi olması gerektiğini, aksi halde fikrini kabul ettiremeyeceğini belirterek maddenin tadili için bir tahrir verdi. Meclis tadili kabul etmeyerek maddeyi şekliyle onayladı³³⁸.

70. Madde’nin kabulünden sonra 71. Madde’nin görüşmesine geçildi. Madde tadilnamelerin daima “madde-i asliyeden” evvel oylamaya konulması gerektiğini belirtmekteydi. Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey maddeye itiraz ederek bazı tadilnamelerin pek muhtelif mahiyet taşıdığını bunlarla ilgili nizamnamede açık bir hükmün olmadığını oysa mazbatada Belçika Nizamname-i Dâhilîsi’nden alınarak yazılmış bir fıkra bulunduğuna dikkat çekti. O fıkrada yer alan ifadede bir madde

³³⁶ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 41, II, s. 376.

³³⁷ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 41, II, s. 376-377.

³³⁸ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 41, II, s. 377-378.

hakkında birçok tadil teklifleri verildiği takdirde, diğerlerinin “*muahharan reye konulmalarına mani olmayan teklifler, hakkı tekaddümü haizdirler*” denildiğini bu ifadenin maddeye ilavesinin uygun olacağını belirtti. Bunun üzerine Meclis Reisi esbabı mucibede belirtilen bir ifadenin nizamname hükmünde yer alamayacağını zira nizamnamelerin “*hududu esasiyeyeyi*” tayin eden hükümlerden oluştuğuna dikkat çekti. Tartışılan bir diğer husus yok hükmüne karar verilen bir madde için verilen tadil teklifinin görüşülüp görüşülememe meselesiydi. Hüseyin Cahit Bey’e göre bir madde ile ilgili meclis aleyhte karar vermişse zaten madde yok hükmündeydi. Hatta madde ile ilgili zaten tadil teklif edilmekteydi³³⁹.

Meclis’in 42. oturumunda Dâhili Nizamname’nin “İstical Kararı” başlığı altındaki Sekizinci Faslına ait maddeler (78 ile 82. Maddeler arası) görüşüldü. 78. Madde, bir kanun teklifi veya layihasının mecliste görüşüldüğü sırada hükümetin, mebusların yahut teklif sahibinin isticial kararında bulunulabileceğini belirtmekteydi. 79. Madde’ye göre isticial talebinin yazılı olması lazım gelmekteydi. Eğer kimse itiraz etmediği takdirde de şifahi olabilirdi. Fakat şimdiye kadar bunun böyle olmadığı belirtildi. Konu düzenlemeye ihtiyaç duyulması dolayısıyla ele alınmıştı. Ardından Faslın 80, 81 ve 82. Maddeleri şekliyle kabul edildi³⁴⁰.

Aynı oturumda Nizamname’nin yeni fasıllarından biri olan Dokuzuncu Fasla ait Bütçe Müzakeratı ve Hesabı Kati ile ilgili (83 ile 89 arasında) maddeleri görüşüldü. 83. Madde Muvazene Encümeni’nin tetkikine havale olunacak konu başlıklarını belirtmekteydi. Buna göre;

1. Meclis-i Mebusan Muvazenesiyle tahsisat-ı munzammesi hakkındaki kanun lâyihaları,
2. Muvazene-i Maliye Kanunu,
3. Tahsisat-ı munzamme ve tahsisat-ı fevkalade talebini içine alan kanun lâyihaları,
4. Devletin gelir ve giderini “tezyid ve tenkisini intaç edecek” her nevi kanun lâyiha ve tekliflerinin encümene havale edilmesi gerektiği belirtildi.

³³⁹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 41, II, s. 378- 380.

³⁴⁰ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 42, II, s. 412.

İstanbul Mebusu Salah Cimcoz Bey, konuyla ilgili başka bir noktaya temas ederek, Muvazene Encümeni'nin meclisin ve hükümetin bütçesini kontrol ettiğini fakat Meclis-i Ayan bütçesinin bağımsız olduğuna dikkat çekti. Üstelik hükümet bütçesi ile meclis bütçesine ait incelemelerde birbirinden farklıydı. Hükümet bütçesi önce Meclis'e, ardından Muvazene Encümeni'ne daha sonra Meclis tarafından Heyet-i Umûmiyye'ye gönderilirken, Meclis bütçesi, hükümet bütçesine göre beş defa daha fazla kontrol edilmekteydi. Öyle ki Meclis-i Mebusan Bütçesi İdare Heyeti tarafından yapıldıktan sonra oradan Muhasebe Encümenine daha sonra Divan-ı Riyasete gönderilir ve en son Heyet-i Umumiye'ye gelirdi. Salah Bey tüm bunlara rağmen Meclisi Ayan'ın bütçesinin denetlenmemesine itiraz ederek bunun doğrudan doğruya Meclis-i Mebusan'ın izzet-i nefesine yönelik bir mesele olduğu dahası Meclis-i Ayan'ın bütçesini hiçbir yere göndermiyor olmasının “...ben müstakilim...”. şeklinde anlaşılacağını belirtti. Hüseyin Cahit Bey duruma açıklık getirerek bunun eskiye ait bir düzenleme olduğunu üstelik iki meclisi birbiri ile kıyaslamının doğru olmadığını ifade etti.

Hükümetin bütçesi Muvazene-i Maliye Encümeni tarafından kontrol edilmekteydi. Meclis bütçesi ise “kuvve-i icraiyyesi” olan İdare Encümeni'nde Reis ile beraber yapıldıktan sonra tetkik edilmekteydi. Hüseyin Cahit Bey bütçenin hangi encümen tarafından tetkik edilmesi sorununa çözüm bulmak gerektiğini belirtti. İncelemenin Tetkik-i Muhasebat Encümeni'nde mi, yoksa Muvazene-i Maliyye Encümeni'nde mi yapılması daha uygundu. Salah Bey Fransızların mebusan bütçelerini muhasebe encümenine verdiklerini daha önce uygulanan usulün bu sene bozulduğunu belirterek durumu eleştirdi. Halep Mebusu Hamit Bey, Hüseyin Cahit Bey'e destek vererek “Muvazene-i Maliyye Encümeni'nin umumî bütçenin bir kısmı olan Meclis-i Mebusan bütçesini de tetkik etme yetkisinin olduğunu belirtti. Tartışmalar sonucunda Meclis maddeyi şekliyle onayladı³⁴¹.

85. ve 86. Maddeler de Dâhili Nizamname'nin yeni hükümleri arasındaydı. Bütçe disiplini oluşturmak adına hazırlanan maddelerin meclis görüşmesi oldukça tartışmalı geçti. 85. Madde bir daire bütçesine ait mazbatasının mebuslara dağıtımından sonra içindeki fasıllar hakkında bütçenin arttırılması için verilecek tadilname “...veya mevaddı munzamme teklifinin” dağıtımdan itibaren üç celse

³⁴¹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 42, II, s. 412- 423.

içerisinde mebusların görüş beyan edebilecekleri belirtildi. Süre sona erdikten sonra mebuslar hakkını kaybedecekti.

Bütçeyle ilgili görüş beyanının üç celse ile sınırlandırmasına Zor Mebusu Mehmet Nuri Bey itiraz etti. Zira Meclisin en önemli meselesi “varidat ve masarifat”tı. Üstelik mesele görüşülürken kimi zaman aynı gün üç celse yapılmaktaydı. Mebus o gün orada olmadığı takdirde bu haktan mahrum kalacaktı. Benzer bir eleştiri Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi’den geldi. Bu durum mebusların hukukunu sınırlandırmaktaydı. 86. Madde’de tadilnamelerin kabul olunmaması durumunun Kanun-ı Esasisi’nin 80. Maddesi’nde yer alan “*Masarifatın miktarı, Heyeti Mebusanca tayin edilir*” hükmüne de muhalifti. Bu nedenle maddenin kaldırılmasını teklif etti. Bunun üzerine Hüseyin Cahit Bey maddenin ortaya çıkma nedenini bütçe görüşmeleri ile ilgili eleştiride bulunarak açıkladı. Zira meclisin denetleyici olması lazım gelirken Birinci Devre’den itibaren her mebusun kendi seçim bölgesine hizmet götürmek niyetiyle bütçeyi açık verir bir hale getirdiğini belirtti. Üstelik hükümetlerin masrafı arttırmaya meyilli oldukları meclisin onu zapt etmesi gerektiği halde bunun gerçekleşmediğine dikkat çekti. Mebusların bu tavrı bütçeye ek yük getirmekteydi. Durum ancak bu yolla sınırlandırılabilirdi. Mebuslara verilen bu hak İngiliz parlamentosunda dahi yoktu.

Diyarbakir Mebusu Feyzi Efendi bütçe tetkiki konusunda Avrupa’daki uygulamaların farklı olduğunu belirtti. Onların yasama yılının ilk iki ayı içerisinde görüşmeleri gerçekleştirdiklerini bizde ise yasama yılının son ayının on, on beş günlük süresi içerisinde incelemelerin yapıldığını belirterek durumu bu yönüyle eleştirdi. Bu nedenle üç celse olarak ifade edilen sürenin beş celseye çıkarılmasını talep etti. Madde ile ilgili verilen üç takrirden sadece Yozgat Mebusu Şakir Efendi’nin, “*Bir daire bütçesinin mebuslara tevziinden sonra mütehavvil fasıllar hakkında masarifin tezyidi miktarını mucip olacak tadilname veya mevaddı munzamme teklifi ancak tayin-i esami suretiyle reye vaz olunabileceği...*” yönünde verdiği takrir kabul edilerek madde incelenmek üzere encüme geri gönderildi.

Bu arada maddelerin İngiliz ve Fransız parlamento nizamnamelerinden tercüme edilmesi, kelimelerin anlamlarının yorumlanmasını güçleştirmekteydi. Fransızca çeviride “seans” diye belirtilen sürenin karşılığının celse mi yoksa

toplantı mı olması gerektiği mecliste tartışıldı. Neticede seansın toplantı ifadesinin karşılığı olduğu kararlaştırıldı³⁴².

Ardından mebusların tadil tekliflerini sınırlandıran 86. Madde'nin görüşmesine geçildi. Madde mebusların "*Maaşat, tahsisat, yevmiye, harcırah ve maşat-ı zatiyenin tezyidi mikdarına ve memuriyet ve hidemat ihdasına veya bunların kavanin-i cariye ile muayyen hudutları haricinde olarak...*" düzenlemesi yönünde hiçbir teklifte bulunamayacağını belirtmekteydi. Bununla birlikte hükümet veya Muvazene Encümeni tarafından kabul edilen veyahut doksan imzayı bulan tâdilnamelerin "*madde-i sabıkada gösterilen müddetten sonra dahi takdim*" olunabileceği belirtildi. "*...tezyidi masrafa dair*" verilecek teklifler Muvazene Encümeni'nin görüşü alınmadan oylanamayacaktı.

Urfa Mebusu Şeyh Saffet Efendi 85. Maddedeki tadilin kabul edilmesi ile aslında bu madde hükmünün ortadan kalktığını belirterek maddenin kaldırılmasını istedi. Diğer taraftan Erzurum Mebusu Raif Efendi'ye göre mebuslara verilen kanun teklif etme hakkı bu madde ile ihlal edilmekteydi. Zor Mebusu Mehmet Nuri Efendi ise "*kanun teklifi salahiyetini haiz olan bir mebusun masarifatın tenkis veya zammı hakkında bir teklife hak ve salahiyeti olmadığı yolunda...*" bir kayıt koymanın doğru olmadığını belirtti. Ayrıca Kanun-ı Esasi tadilatı esnasında Hariciye Nazırı Halil Bey'in "*Meclisi Mebusan'ın elinde bir silah vardır ki o da Muvazene-i Umumiye Kanunu'dur. Mademki Muvazene-i Umumiye Kanunu elimizde bir silahtır, biz bu silahı daima istimal etmeliyiz ...*" sözleri hatırlatıldı. Bağdat Mebusu Sason Efendi bu söze itiraz ederek "*zamları mı zam yapmak suretiyle mi?*" şeklinde ifadeyi eleştirdi. Madde'nin memurlara verilen tahsisat ve maaşla ilgili olduğu, bunun dışındaki hususları kapsamadığına dikkat çekildi. Ardından madde ile ilgili tadil tekliflerinin görüşülmesine geçildi. Hüseyin Cahit Bey tadil teklifi ile ilgili oylamanın rey-i işari usulüyle yapılmasını istedi. Bunun için Meclis Reisi'ne bu yönde on beş imzalı bir dilekçe verildi. Önce madde ile ilgili takrirler okunarak kabul edenlerin beyaz etmeyenlerin ise kırmızı renkte oy kullanmaları istendi. İkinci takrir için de aynı işlem gerçekleştirildi. Her iki takrir de meclis tarafından reddedildi. Ardından

³⁴² MMZC, D. 3, İct. 2, İ. 42, II, s. 423.

encümenin önerisi ile maddede yer alan “hidemat” kelimesinin kaldırılmasına karar verildi³⁴³.

87. Madde'nin kabul edilmesinden sonra 88. Madde'nin görüşmesine geçildi. Madde'de bütçe fasıllarının görüşmesi sırasında mebuslara tanınan konuşma süresi belirtilmekteydi. Buna göre “*Hükümet veya Muvazene Encümeni tarafından veyahut alelusul tadilname itası suretiyle Mebusan canibinden tadili talep olunmayan bütçe fasılları muhtasaran*” müzakere edilirdi. Her bir hatip bir fasıl hakkında bir defadan fazla ve bir çeyrek saatten fazla konuşamazdı. Ayrıca verilen tadilname hakkında söylenecek söz haricinde fasıllarının müzakeratının “*aynı muhtasar kaideye*” tabii olacağı belirtilmekteydi. Son fıkrada yer alan süre konusuna Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi itiraz ederek çeyrek saatin kürsüde nutuk okuyanlar için geçerli olduğunu, söz söyleyenler için böyle bir sınırlandırmanın söz konusu olamayacağını belirtti. Karahisar-ı Sahip Mebusu Ağaoğlu Ahmet Bey bu maddenin nereden tercüme edildiğini sordu. Ardından Avrupa meclislerini örnek göstererek hatiplerin bütçe konusunda orada günlerce konuştuğuna dikkat çekti. Üstelik mebusun memleketinin durumunu ancak bu yolla ifade ettiğini, bu nedenle sınırlandırmanın doğru olmayacağını belirtti.

Hüseyin Cahit Bey sınırlandırmanın bütçenin fasıllar bölümüne ait olduğunu, bütçenin geneli hakkında bir mebusun dilediğince konuşma hakkına sahip bulunduğunu ifade etti. Madde'de yer alan “her bir hatip” cümlesiyle başlayan fıkranın kaldırılmasına dair üç tahrir verildi. Meclis tahrirleri kabul etti. Madde incelenmek üzere encüme geri gönderildi³⁴⁴. Encümen Maddeyi “*Hükümet veya Muvazene Encümeni tarafından veyahut alelusul tadilname itası suretiyle Mebusan canibinden tadili talep olunmayan bütçe fasılları muhtasaran müzakere edilir. Her bir hatip bir fasıl hakkında iki defadan ziyade ve bir çeyrek saatten fazla iradı kalam edemez*” şeklinde yeniden düzenledi³⁴⁵.

89. Madde Dâhili Nizamname'nin yeni hükümlerinden biriydi. Madde Her yasama yılının sonunda şubelerden seçilen beş kişinin “...*Divan-ı Muhasebat Encümeni, Muhasebe-i Kat'iyye Kanunu Lâyihasiyle sarfiyat taahhüdatı*

³⁴³ MMZC, D. 3, İct. 2, İ. 42, II, s. 423-428.

³⁴⁴ MMZC, D. 3, İct. 2, İ. 42, II, s. 428-429.

³⁴⁵ İba, a.g.e., s. 319.

hakkındaki...” gelişmelerini her üç ayda bir Divan-ı Muhasebat’ın raporlarını incelemek suretiyle meclise sunmasını belirtmekteydi. Böylece bütçe gelişmelerinden meclis haberdar olacaktı. Meclis maddeyi büyük bir memnuniyetle karşıladı. Meclis Reisi “*Encümen bunu hakikaten gayet iyi düşündü.*” derken mebuslar maddeyi “şayan-ı teşekkürdür” sedaları arasında kabul etti³⁴⁶.

11 Mart 1916 günü 43. toplantıda Nizamname’nin Onuncu Faslına ait “Muvakkaten Kanun Hüküm ve Kuvvetinde Olan Kararların Müzakeresi” ne ait (90 ile 95 arasındaki) beş maddenin görüşmesi gerçekleşti. Maddelerle ilgili herhangi bir tartışma yaşanmadan meclis tarafından kabul edildi³⁴⁷. Muvakkat kanunlar ve görüşülme usulü ayrı bir fasla kavuşturulmuş oldu.

Aynı oturumda On birinci Fasıll olan “İstihsal-i Aranın Usul ve Kavaidi” faslına ait (96 ile 106. Maddeler arası) maddeler görüşüldü. 96. Madde Meclis-i Mebusan müzakerelerinde mebusların oy kullanma şekillerini belirtmekteydi. Buna göre oylama üç şekilde yapılmaktaydı. Bunlar “...*rey-i işârî... rey-i alenî ...rey-i hafiydi*”. “Rey-i işârî” el kaldırmak veya ayağa kalkmak sureti ile yapılan oylamaydı. “*Rey-i alenî*”adından anlaşılacağı üzere açık oylama olup mebuslar evet veya hayır şeklinde oylamaya katılır veya üzerlerinde isimlerinin yazılı olduğu pusulalarla oylama yapılırdı. “*Rey-i hafî*” gizli oylama olup işaretli yuvarlaklarla “...*îtâ-yı rey etmekti...*”. Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi Meclisin açılışından beri en sık kullanılan usulün kolay uygulanması nedeniyle rey-i işari olduğunu belirtti. Ayrıca “*rey-i işârî el kaldırmak ve ayağa kalkmaktır, aksi tatbik edilmedikçe muteber değildir*” şeklindeki ifadenin maddeye eklenmesini istedi. Abdullah Azmi Efendi’nin tavrının maddeye ilave edilmesi uygun görüldü. Tokat Mebusu Tahsin Efendi’nin benzer tavrı dikkate alınarak madde yeni şekliyle kabul edildi³⁴⁸.

97. Madde mebuslara verilecek cezaların mecliste oylanma şeklini belirtmekteydi. Mecliste “rey-i alenî veya hâfiye” müracaat zaruret olmadığı takdirde oylanmanın “rey-i işari” ile yapılacağı belirtildi. Komisyon Başkanı Hüseyin Cahit Bey maddenin son fıkrâ hükmüne “*Rey-i işari istimali halinde her maddede leh ve*

³⁴⁶ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 42, II, s. 430.

³⁴⁷ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 43, II, s. 452-453.

³⁴⁸ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 41, II, s. 453-455.

aleyhte bulunanların birbirini müteakip istihsal-i araları lâzımdır” şeklinde bir fıkra ilavesini teklif etti. Bunun üzerine madde değerlendirilmek üzere encüme gönderildi³⁴⁹.

98. Madde'nin kabulünün ardından 99. Madde'nin görüşmesine geçildi. Bu Madde'de Muvazene-i Umûmiyye Kanun Lâyihası ile “*vergi ihdas ve ilgasına ve tezyid ve tenkisine müteallik*” kanun lâyhalarının mecliste oylama usulü belirtilmekteydi. İlgili kanun layihalarının doğrudan doğruya rey-i alenî ile oylanmasının zaruri olduğu ancak “...*Rey-i işârîye müracaat zarurî olmayan sair bilcümle hususat hakkında rey-i alenî icrasının*” talebe bağlı olacağı ifade edildi. Divaniye Mebusu Fuat Bey bu durumun Kanun-ı Esasi'nin 98. Maddesi'nde belirtilen hususa uymadığına dikkat çekti. Zira bütçenin yani Muvazene-i Umumiye Kanunu'nun Meclis-i Umumi'de madde madde tetkik ve kabul olunması gerekmekteydi. Bağdat Mebusu Sason Efendi oylamada tayini esamiye lüzum olmadığını, on beş kişinin teklifi ile zaten bu usulün kullanılabilceğini belirtti. Ayrıca Kanun-ı Esasi'de bununla ilgili bir madde bulunmamaktaydı. Yalnız Muvazene-i Umumiye Kanun Layihası'nın tamamı için Nizamname'de tayini esami usulü emredilmekteydi. Maddeyle ilgili verilen takrirler Meclis oylamasında reddedilerek madde şekliyle kabul edildi³⁵⁰

100. Madde mecliste oylama usulünü belirtmekteydi. Oylama alfabetik olarak gerçekleşirdi. Hangi taraftan başlanacağı kura sonucu belirlenirdi. İsmi okunan mebus ayağa kalkarak “kabul, ret veya istinkâf (çekimser)” kelimelerinden birini telaffuz ederek oyunu bildirir, oylar kâtipler tarafından kaydedilirdi. Diğer taraftan ismi okunan mebus kürsüye konulan kutuya oy pusulasını atar veya çekimser olduğunu belirtirdi. Oyunu kullanmamış olanların ismi bir kez daha okunur ve bu sırada meclise gelmiş olanlar varsa oy kullanmaya davet edilirdi. Oy pusulaları beyaz ve kırmızı renkteydi. Beyaz pusula kabul ve kırmızı pusula red manasını taşımaktaydı. Bu iki usulden hangisiyle rey-i aleniye müracaat edileceğini reis genel kurula sorarak karar verirdi. Oy toplama işleminin bittiği, meclis reisi tarafından genel kurula duyurulurdu. Oy sandıkları kâtipler tarafından açılarak, her birinin içinde bulunan pusulalar tasnif edilirdi. Çekimserlerin miktarı oylama sonucuna etki

³⁴⁹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 43, II, s. 455-460.

³⁵⁰ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 43, II, s. 460-463.

etmemekteydi. Sonuç lehte ve aleyhte bulunanların miktarına göre belirlenirdi. Kâtiplerin saydıkları oy miktarı ilgili celsede ayrıntısıyla (lehte, aleyhte, çekimserlerin miktarı ve iptal olunmuş pusulalar varsa, bunların adedi) reis tarafından ilan edilirdi.

Bununla birlikte tayin-i esami usulünde mecliste oylamaya nereden başlanacağı konusu sorun oluşturmaktaydı. Yeni yapılan düzenlemeyle alfabetik sıralama usulü getirildi. Çekilen kura neticesinde oylamaya nereden başlanacağı sorunu ortadan kaldırıldı. Kâtipler tarafından ismi okunan mebus kürsüye gelebileceği gibi olduğu yerde evet, hayır demek suretiyle oyunu kullanabilecekti. Böylece yazılı yerine sözlü şekilde beyanda bulunmak sureti ile zaman tasarrufu sağlanmış olacaktı. Bağdat Mebusu Cemil Zehafî Efendi usulü uygun bulmadığını zira müstenkifleri oy beyanına mecbur bırakacağını belirtti. Oysa müstenkif demek rey beyan etmeyen demektir. Hüseyin Cahit Bey kura çekmedeki amacın ilk oyu beyan etme müşkilatını ortadan kaldırmak olduğunu belirtti. Zira her daim aynı kişiden oylamaya başlamak (alfabetik sıraya göre) doğru olmadığından kura usulü tercih edilmişti. Karahisar-ı Sahip Mebusu Ağaoğlu Ahmet Bey usulün birbiriyle çeliştiğine dikkat çekti. Madde’de ifade edilen “*Esâmî kiraati müteakip esnayı kiraatte reye iştirak etmemiş olanların esâmisi bir kere daha okunur ve bu sırada Meclise gelmiş olanlar varsa îtâ-yı reye davet edilir*” hükmü pazarlık konusu olabilirdi. Zira kişiler bir takım şahsi durumları gözeterek parlamento salonuna girip oyunu kullanabileceği halde adı okunduktan sonra oy verebilirdi. Hüseyin Cahit Bey İngiliz Parlamentosunun oy verme işlemi sırasında kapıların kilitlendiğini, böyle bir durumu heyet-i aliyenin kabul etmeyeceğinden mazereti sebebiyle gelmeyişi oy hakkından mahrum etmemek için bu kuralın konulduğunu belirtti. Yapılan oylama sonucu madde şekliyle kabul edildi³⁵¹.

13 Mart 1916 tarihli İkinci Yasama Yılı’nın son toplantısında (44. Toplantı) On birinci Fasla ait maddelerin görüşülmesine devam edildi. Meclis Reisi şimdiye kadar müzakere edilen ve kabul edilen maddeleri küçük bir kitapçık halinde bastırmak istediğini ve gelecek yasama yılının başlangıcında bunu mebuslara

³⁵¹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 43, II, s. 463- 465.

dağıtmayı düşündüğünü belirtti³⁵². Dolayısıyla kabul edilen maddeler gelecek yasama yılından itibaren Meclis'te uygulanmaya başlanacaktı.

101. Madde gizli oylamalarla ilgiliydi. Mecliste bulunan on beş kişinin “reyi hafi” (gizli oylama) usulünü talep etmesi halinde çoğunluk kararı alınarak oylama bu usulde gerçekleştirilecekti. Madde'nin kabulünün ardından 102 ve 103. Maddeler itiraz olmaksızın genel kurul tarafından onaylandı. 104. Madde üçte iki çoğunluk esası gerekmeyen bütün meclis müzakere kararlarının mecliste hazır bulunanların ekseriyet-i ile alınacağını belirtmekteydi. Oyların eşitliği halinde meclis reisine ait oy, iki oy olarak kabul edilmekteydi. Toplantı ve oylamalar için meclisteki mevcut mebus sayısını belirlemek reis ve kâtiplerin göreviydi. Bir meselenin oylaması sırasında mevcut miktar konusunda reis ve kâtipler arasında tereddüt oluşması halinde sayı, yoklama yapılarak belirlenecekti. Eğer toplantı yeter sayısı yoksa oylama yapılamayacağından müzakerede bulunulan konunun kararı ertesi meclis toplantısına bırakılacaktı. Oylamanın tekrar edeceği ruznamede belirtilecekti. İkinci oylamaya katılanların sayısına bakılmaksızın oylama yapılmasına hükmedildi. Bağdat Mebusu Cemil Zehavi Efendi maddede ifade edilen eşitlik halinde reisin oyunun iki oy olarak kabul edilmesi yerine “reisin tercihi dikkate alınır” şeklinde ifadenin kullanılmasının daha doğru olacağını belirtti. Hüseyin Cahit Bey ifadenin Kanun-ı Esasi'de geçen bir ibare olduğunu bu nedenle değiştirilemeyeceğine dikkat çekti³⁵³.

105. Madde meclisin hükümetlerle ilgili şikâyetle bulunma şeklini ifade etmekteydi. Şikâyetle ilgili teklifin kabulü için mevcudun üçte iki ekseriyeti gerekmekteydi. Kanun-ı Esasi'nin tadiline dair tekliflerde ise toplam üye sayısının üçte ikisinin kabul etme şartı vardı. Bu arada ifadede yer alan Heyet-i Ayan kelimesine itiraz edilerek, Kanun-ı Esasi'ye göre her meclisin kendi içindeki meselelere ait bir yürürlüğü olduğuna dikkat çekildi. Encümen öneriyi uygun buldu ve ifadeyi kaldırdı. 106. Madde'nin kabul edilmesiyle on birinci fasıl tamamlandı³⁵⁴.

Aynı oturumda Yirmi Birinci Fasla ait (186 ile 190 arası) maddeler Hüseyin Cahit Bey'in talebiyle görüşmeye alındı. Talebe neden olan durum mecliste

³⁵² *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 44, II, s. 486- 488.

³⁵³ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 44, II, s. 488- 489.

³⁵⁴ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 44, II, s. 489.

nazırların yerine kimlerin vekâlet edebileceğiydi. Zira “*bu, rüesâ-yı memurin kaydıyla tahdit edildiği halde teamül bir dereceye kadar gerek Kanun-ı Esâsî ahkâm-ı sarihâsını ve gerek nizamnamenin sarahatini değiştirmiş ve biraz arzu edilmeyecek*” bir duruma dönüşmüştü. Bu nedenle ertesi yasama dönemi başlamadan bu iki maddenin görüşülmesi istendi³⁵⁵.

Kanun-ı Esasi'nin 38. Maddesi vükelaya, mecliste kendini bir vekille temsil etme yetkisi vermektedir. Dâhili Nizamname'nin 188. Maddesi meclis görüşmelerinde nazırlara kimlerin vekâlet edeceğini belirtmektedir.³⁵⁶ Buna göre

1. Makam-ı Sadaret ve Meşihat Müsteşarları ilâ bilumum Nezâret Müsteşar ve Muhasebe Müdürleri,
2. Evkaf Nezâreti: Hicaz Demiryolu Müdür-i Umûmîsi ve Muhasebecisi,
3. Bahriye Nezâreti: Birinci Daire Reisi,
4. Posta ve Telgraf ve Telefon Nezâreti: Telgraf ve Posta Umûm Müdürleri,
5. Ticaret ve Ziraat Nezâreti: Sanayi, Maadin, Ticaret, Ziraat, Orman, Ziraat Bankası Müdür-i Umûmîleriyle Umûr-u Baytariyye ve İstatistik İdare- i Umûmiyyesi Müdürleri,
6. Harbiye Nezâreti: Umûm jandarma Kumandanı, Sıhhiyye ve Levazım Daireleri reisleri, (Müsteşar Muavini, Adliye Askeriye Encümeni Reisi, Ordu Dairesi Reisi ve Muavini, Harbiye Reisi ve Vekili, Umum Jandarma Kumandanı, İmalatı Harbiye Müdür-i Umumisi,
7. Hariciye Nezâreti: Umûr-u Siyâsiye ve İdariyye Müdür-i Umûmîleri,
8. Dâhiliye ve Sıhhiye Nezâreti: Şehremini, Polis, Sıhhiyye, Müdür-i Umûmîleri, Emniyyet-ı Umumiyye Müdürü, İdare-Umûmiyye-i Vilâyât ve İdare-i Mahalliyye- i Vilâyât Müdürleri (Şehremini, polis, sıhhiye aşair ve muhacirin müdiri umumileri, emniyeti umumiye müdürü, idarei umumiye, vilayat ve idarei mahalliye vilayat müdürleri
9. Adliye Nezâreti: Umûr-u Cezâiyye, Hukukiyye ve Mezahip Müdürleri,
10. Maliye Nezâreti: Defter-i Hâkanî Emmi, Rûsumat, Muhasebe-i Umumiyye, Varidat Müdür-i Umûmîleri, Muhassasât-ı Zâtıyye, Düyûn-u Umumiyye ve Muameiât-ı Nakdiyye Müdürleri
11. Mâarif Nezâreti: Tedrîsât-ı Âliye, Tâliye ve İptidaiyye Müdür-i Umûmîleri,
12. Nafia Nezâreti: Demiryol ve Limanlar, Tunik ve Meâbir, Umûr-u Nâfia Müdür-i Umûmîler³⁵⁷, Meclis toplantılarına nazırları adına vekâlet edecek olan memurlardı.

189 ve 190. Maddelerin onaylanmasının ardından İstanbul Mebusu Salah Cimcoz Bey Meclis İdare Heyeti adına söz alarak teşrifatta yaşanan karışıklıkların giderilmesi için bir işarete ihtiyaç olduğunu belirterek Nizamname'nin 186. Maddesi'nin yasama yılı başlamadan görüşülmesini istedi. Madde mebusların özel merasimlerde kullanacakları mebusluk işaretini tanımlamaktaydı. Buna göre “*Merasim-i mahsusada istimal olunacak mebusluk işareti, yarısı kırmızı, yarısı*

³⁵⁵ MMZC, D. 3, İct. 2, İ. 44, II, s. 487- 490.

³⁵⁶ Kanun-ı Esasi'nin 38. Maddesi'ne göre; “İstizahı madde için vükelâdan birinin huzuruna Meclis-i Mebusan'da ekseriyetle karar verilerek davet olundukta ya bizzat bulunarak veyahut maiyetindeki rüesâyı memurinden birini göndererek irad olunacak suallere cevap verecek veyahut lüzum görür ise mes'uliyetini üzerine alarak cevabını tehir etmek selâhiyetini haiz olacaktır.” denilmektedir.

³⁵⁷ MMZC, D. 3, İct. 2, İ. 44, II, s. 490.

beyaz bir mahayil ile nihayetine muallâk mineli bir ayyıldızdan ibaretti.” İşaretin “İdare memurları tarafından tedarik ve tevdi edileceği belirtildi. Bunun dışında mebusu tanımlayacak bir diğer yardımcı unsur “...her birine üzerinde isimleri, daire-i intihabiyeleri ve devre-i intihabiyenin tarihleri muharrer ve fotoğrafları merbut birer hüviyet varakası” verilmesiydi. Madde Meclis tarafından kabul edildi³⁵⁸.

187. Madde mebusların istifası ile ilgiliydi. “*Mebusanın istifası yalnız Meclis-i Mebusanca kabul olunabilir... istifanamer Reise takdim olunmak lâzımdı*”. Maddenin kabulüyle birlikte Nizamname’nin İkinci Yasama Yılı’na ait görüşme konuları tamamlandı³⁵⁹.

Üçüncü Yasama Yılı’nın başlamasıyla birlikte Dâhili Nizamname’nin kalan kısımları Mecliste görüşülmeye başlandı. Yasama Yılı’nın üçüncü oturumunda, On Yedinci Fasil olan “Divanı Riyaset”e ait (152 ile 165. arasındaki) maddeler görüşüldü. Fasla ait on üç madde arasında en çok tartışma 164. Madde’de yaşandı. Bu Madde’de meclisin feshi veya yasama devresinin sona ermesi durumunda dahi idare memurları ve kâtiplerin mecliste görevlerine devam etmeleri belirtilmekteydi. Hüseyin Cahit Bey tahsisatça diğer mebuslardan bir farkı olmayan idare memurlarının dönem başlayıncaya kadar fahri olarak çalıştıklarını bu nedenle üç bin ile dört bin kuruş arasında bir tahsisat ödenmesinin uygun olacağını belirtti. İstanbul Mebusu Haralambidis Efendi mebusların ya mebus ya memur olmaları gerektiğini bu nedenle maaş alamayacaklarını bunun Kanun-ı Esasi’ye aykırı olduğunu ifade etti.

Hüseyin Cahit Bey, “*Meclis kapandıktan sonra bakılacak birçok şey vardır. Yani Meclis-i Mebusanın bu kadar dairesi, memuru hademesi var. Tabiidir ki bunlara İdare Memurları bakacak.*” diyerek gerekçeyi açıkladıysa da Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi yasama devresinin sonlanmasıyla mebusluk görevine haiz hiç kimsenin kalmadığını dolayısıyla bunun doğru olmayacağını belirtti. Ayrıca bu şahısların yeniden mebus olarak seçilmedikleri takdirde bir memur sıfatıyla mebuslara hesap vermeleri gerekecekti. Trabzon Mebusu Servet Bey’de benzer bir gerekçeyle bu işin meclisin daimi memurları tarafından yürütülmesinin uygun olacağını belirtti. Hüseyin Cahit Bey, meclisin normal devresinin bitmesi durumunda diğer mebusların seçilmesine kadar önceki mebusların fiili olarak zaten görevlerini

³⁵⁸ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 44, II, s. 490-491.

³⁵⁹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 44, II, s. 491.

devam ettirdiklerine dikkat çekti. Ayrıca meclisin feshi durumunda muhafazasının onu fesheden hükümete bırakılacağına, milletin temsilcilerine bırakılmasının uygun olacağını belirtti³⁶⁰.

Bunun üzerine Hüseyin Cahit Bey maddeye bir fıkra ilavesi için tahrir verdi. Tahririnde, “*Meclisin feshinden veya devre-i intihabiyyenin hitamından sonra ifa ettikleri hidemat için kendilerine şehri dört bin kuruş tazminat verilir*” şeklinde maddenin düzenlenmesini istedi. Meclis tadili kabul ederek maddeyi şekliyle onayladı. Fakat Muş Mebusu İlyas Sami Efendi maddenin bütçeye taalluku sebebiyle tayini esami suretiyle oylanması gerektiğini belirtti. Bunun üzerine Meclis Reisi Dâhili Nizamname'nin 99. Maddesi'ne göre Muvazene-i Umumiye Kanunu'yla alakalı olan, verginin azaltılması veya çoğaltılması durumlarında tayini esamiye müracaat edilmesi gerektiğini fakat burada böyle bir durumun söz konusu olmadığını belirtti. 165. Madde'nin de kabul edilmesiyle fasıl sona erdi³⁶¹.

Aynı oturumda On Sekizinci Fasla ait “Meclis-i Mebusan Hidemat-ı Dahiliyyesi ve Hesabat”a ait (166 ile 172. Maddeler arası) maddelerin müzakeresine geçildi. 167. Madde'de “*Bilcümle memurunin nasp, terfi ve azilleri Divan-ı Riyasetle bilistişare, Reis tarafından icra olunur. Hademe ve odacılar ile sair müstahdemin, İdare Memurlarının emirleri tahtında ifa-yı vazife*” edecekleri belirtildi. Memurların idare memurlarının teklifi ile reis tarafından “nasp” ve azledilecekleri ifadesi Mecliste tartışma yaşanmasına neden oldu. Kengiri Mebusu Fazıl Berki Bey hükümdeki iki noktanın gereksiz olduğunu belirtti. Bunlardan ilki memurların “azil ve nasbinin” Divan-ı Riyasetle görüşülerek Reis tarafından icra edilme meselesiydi. Diğer ise idare memurlarının emirleri altında bulunacak müstahdemin, idare memurları tarafından teklif edilmesi üzerine yine riyaset tarafından “azil ve nasp” durumuydu. Zira Nizamname'nin 159. Maddesinde bu iki durum zaten yer almaktaydı. Dolayısıyla maddenin kaldırılması gerekmekteydi. Hüseyin Cahit Bey maddenin tekrar edilmiş olduğunu kabul etmekle beraber hükmün meclisin “hidematı dâhiliyesi” olarak bu fasılda yer alması gerektiğine dikkat çekti. Verilen tahrir kabul

³⁶⁰ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 3, I, s. 20-22.

³⁶¹ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 3, I, s. 23- 24.

edilmeyerek madde meclis tarafından şekliyle onaylandı. Ardından 172. Maddenin onaylanması ile fasıl sona erdi³⁶².

Nizamname'nin On Dokuzuncu Faslı mebusların "Mezuniyet" (İzinler) durumları ile ilgili (173 ile 178. Maddeler arası) esasları belirtmekteydi. Mebusların devamsızlık meselesi 176. Madde'de ifade edildi. Buna göre mebusların birbirini takip eden üç celse içerisinde mecliste yapılan yoklamaya, ya da "tayin-i esami" suretiyle yapılan oylamaya veya şube ve encümen görüşmelerine katılmadıkları anlaşıldığı takdirde meclise devam etmediklerine karar verilerek "*gaib-i gayr-i mezun*" kabul edileceklerdi. Konu idare memurları tarafından tetkik edilecekti. Ayrıca "gaib-i gayr-i mezun addolunan mebusanın gaybubeti", meşru bir mazerete dayanmadığı takdirde ismi "ceride-i resmîyede" ilan edilecekti. Bu husustaki şikâyet Divan-ı Riyasete bildirilecekti. Bayazit Mebusu Mehmet Şefik Bey, ifadede geçen birbirini takip eden celse cümlesine dayanarak, mecliste böyle bir durumun olmadığına dikkat çekti. Maddenin düzenlenmesi için bir tahrir vererek üç celse ifadesi yerine "*bir ay zarfında*" ifadesinin kullanılmasını istedi. Ayrıca ikinci fıkranın "...idare memurları 15 günde bir netice-i tetkikatlarını bir kıta rapor ile Makam-ı Riyasete arzederler..." şeklinde düzenlenmesini istedi. Hüseyin Cahit Bey tahrirle ilgili olarak eski nizamnamede bunun altı celse olduğunu, kendilerinin bunu üç celseye indirdiklerini, aslında bu durumu mebusların vicdanına bırakmanın daha doğru olacağını ifade etti. Verilen tahrir Meclis tarafından kabul edilmeyerek madde şekliyle onaylandı³⁶³.

Meclis Dâhili Nizamnamesi'nin Yirminci Faslı "İnzibatı Dahilî"ye (179 ile 184. Maddeler arası) başlığını taşımaktaydı. 179. Madde Meclis-i Mebusanın emniyetinden meclis reisinin sorumlu olduğunu, askeri müfrezenin dahi emri altında bulunduğunu belirtmekteydi. Meclis reisinin Mebusan Riyasetine mahsus konakta ikamet ettiği de maddede belirtilen hususlardandı. Madde meclis tarafından kabul edildi.

180. Maddenin kabulünün ardından 181. Madde görüşüldü. Buna göre Meclisi Mebusan'a silahla girmek yasaktı. Ayrıca hariçten bir kimse hiçbir sebeple mebusana mahsus müzakere salonuna giremezdi. Yalnızca Meclis-i Mebusan memur

³⁶² MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 3, I, s. 25-26.

³⁶³ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 3, I, s. 26-27.

ve müstahdemi vazife nedeniyle reisin emriyle Meclise girebilirdi. Bu durum meclise saygının bir ifadesiydi. 183. ve 184. Maddeler kabul edilerek ilgili faslın görüşmeleri tamamlandı.³⁶⁴

İsmi konmadığından dolayı “müteferrika, şetta” olarak adlandırılan Nizamname’nin son faslına ait görüşmeler aynı celsede gerçekleşti. Meclis Reisi’nin önerisi ile bölüm “Faslı Mahsus” olarak adlandırıldı. Faslı Mahsusa ait (185-190. Maddeler arası) maddelerin bir kısmı daha önce görüşülmüştü³⁶⁵. Kalan maddelerin görüşmesi, ilgili toplantıda gerçekleşti. 185. Madde görüşülerek törenlerde Meclis-i Mebusan’ı temsil yetkisinin divanı riyasete ya da meclisten seçilen veya kura ile belirlenen bir heyete verilmesi kabul edildi. Heyette reis vekillerinden biri ile kâtiplerin ikisi ve idare memurlarından birisinin de dâhil olması istendi³⁶⁶.

Dâhili Nizamname’nin “Mücazat-ı İnzibatıyye” başlıklı On Üçüncü Faslına ait (127 ile 135. Maddeler arası) maddeleri 27 Kasım 1916 tarihli oturumda görüşülmeye başlandı. Fasıl, mebusların Meclis oturumlarında hangi durumlarda ceza alacaklarını belirtmekteydi. Maddelerin görüşmeleri bir hayli tartışmalı geçti. 127. Madde mebusların alacakları ceza çeşitlerini belirtmekteydi. Buna göre üç çeşit ceza sözkonusuydu. Bunlardan “...birincisi ihtar, ikincisi takbih, üçüncüsü Meclisten muvakkaten ihraçtı”. Denizli Mebusu Mehmet Sadık Bey ihracı manasız bularak maddeden çıkarılmasını istedi. Zira mebuslardan hiç biri aldıkları ilk ihtardan sonra ikinci bir ihtara meydan vermezlerdi. Hüseyin Cahit Bey meclis toplantılarının idare edilebilmesi için buna gerek olduğunu belirtti. Bu cezalar;

“Heyet-i Umûmiyye müzakeratında halkı muamelât-ı cebriyye, muharebat-ı dâhiliye ikâına veya Kanun-u Esasinin ahkâmına tecavüze teşvik etmek, Heyet-i Mebusan’ın umumunu veya bir kısmını veya reisini tahkir etmek, Vükelâyı tahkir veya tehdit eylemek, Zât-ı Hazret-i Pâdişâhî, Hanedan-ı Saltanat, Heyet-i Ayan veya Heyet-i Hükümet hakkında hakarete cür’et...” etmekte³⁶⁷.

130. Madde meclis içerisindeki cezalara ne şekilde karar verildiğini ifade etmekteydi. Bir celsede iki defa ihtar alan bir mebusun celse sona erinceye kadar “kelâmdan memnui’yyetine, reisin teklifi üzerine meclis bilâmüzakere rey-i işârî ile” karar verebilirdi. Konya Mebusu Ali Haydar Bey mebusların söz söyleme haklarının

³⁶⁴ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 3, I, s. 27-28.

³⁶⁵ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 44, I, s. 490-491.

³⁶⁶ Bu bölüme ait diğer maddeler (186-190) İkinci Yasama Yılı’nın son toplantısında (44. toplantı) görüşüldü; MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 5, I, s. 47-49.

³⁶⁷ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 5, I, s. 42.

elinden alınamayacağını belirterek maddenin kaldırılması için tahrir verdi. Hüseyin Cahit Bey böyle bir kanaatin oluşması halinde reis in teklifi meclise götüreceğini ve kararı oylamaya sunacağına dikkat çekti. Meclis maddeyi şekliyle onayladı³⁶⁸.

131. Maddede meclis içerisinde cezaya yol açan durumlar sıralanmaktaydı. Buna göre;

“Aynı günde iki defa ihtar cezası gördüğü halde bunu müstelzim harekâttan vazgeçmemek, bir ay zarfında üç defa ihtar muamelesine mâruz bulunmak, Mecliste bir gürültüye sebep olmak veya mesa-î Meclise iştirakten imtina için bir ittifak akdetmeye Heyet-i Umûmiyye’de önyak olmak, rüfekasından bir veya birkaç zâtı tahkir veya tehdit etmek” ceza gerektiren durumlar olarak belirtildi³⁶⁹.

Ali Haydar Bey cezaların meclisin şeref ve haysiyetini zedeleyici olduğunu bu nedenle maddenin yeniden düzenlenmesini istedi. Hüseyin Cahit Bey, maddenin yeni olmadığını, eski nizamnamede yer alan 92. Maddeden aynen alındığını belirtti. Madde, mecliste düzeni bozma teşebüslerinin engelleme amaçlamaktaydı. Yozgat Mebusu Şakir Bey ceza durumunun mebusun konuşma hürriyetine kısıtlama getireceğine dikkat çekti. Maddeyle ilgili verilen dört tahrir kabul edilmeyerek madde şekliyle onaylandı³⁷⁰.

132. Madde mebuslara hangi durumlarda muvakkat ceza verileceğini belirtmekteydi. Muvakkat cezaya sebep olan durumlar şunlardı. Takbih cezasına uğradığı halde itaat etmemek ve aynı toplantıda üçüncü defa takbih cezasına uğramak, Heyet-i Umumiyye görüşmelerinde halkı “*muamelât-ı cebriyyeye, muharebat-ı dahiliyye ikaına veya Kanun-u Esasi ahkâmına tecavüze teşvik etmek*”, Heyet-i Mebusan’ın geneli veya bir kısmını veya reisini, vükelâyı küçük düşürmek veya tehdit etmekte. Ayrıca padişaha, ailesine, Meclis-i Ayan’a hakaret etmek te cezaya sebep olan unsurlardı. Bayazıt Mebusu Mehmet Şefik Bey maddede geçen cebir kelimesinin kastettiği anlam ile “*muharevat-ı dahiliyye ikaına ve Kanun-ı Esasi ahkâmına tecavüze teşvik etmek*” fıkrasının nispet kabul etmeyecek derecede ağır bir suç olduğunu belirtti. Ayrıca “*halkı muharebat-ı dahiliyye ikaına veya Kanun-u Esasi ahkâmına tecavüz teşvik etmek, emniyyet-i dahiliyyeyi ihlale tasaddidir, vatana ihanettir*” diyerek bu davranışı gösterenlerin Meclisten geçici olarak uzaklaştırılıp on beş gün sonra yine Meclise alınmasının doğru olmayacağını

³⁶⁸ MMZC, D. 3, İct. 3, İ. 5, I, s. 43.

³⁶⁹ MMZC, D. 3, İct. 3, İ. 5, I, s. 44

³⁷⁰ MMZC, D. 3, İct. 3, İ. 5, I, s. 45-46.

belirtti. Bu nedenle konu ile ilgili yeni bir maddenin hazırlanmasını ve bunun için beş kişilik bir komisyonun konuyu incelemek üzere toplanmasını istedi.

Hüseyin Cahit Bey mebusların söz söyleme haklarını muhafaza etmek ve suiistimale meydan vermemek üzere kuralların konulduğunu aksinin kürsü özgürlüğünü ortadan kaldıracağına dikkat çekti. Bu nedenle teklif kabul edilemezdi. Madde meclis tarafından şekliyle onaylandı³⁷¹.

133. Madde Mecliste cezaların ne şekilde verileceğini belirtmekteydi. Takbih ve muvakkaten ihraç cezaları meclis reisinin teklifi ile genel kurulda görüşülerek oylama sonucuna göre karar verilecekti. Ceza teklif edilen mebusun kendisi veya arkadaşlarından birisi duruma dair açıklamada bulunma hakkına sahipti. Takbih ve geçici ihraç kararı “zabıt hulasasına” eklenirdi. Mebusun aldığı takbih cezasının neticesinde bir haftalık, geçici ihraç durumunda ise on beş günlük tahsisatı kesilecekti. Konya Mebusu Ali Haydar Bey, bu durumda bir adamın iki cezaya birden maruz kalacağını belirtti. Ceza alan kişi ihtar ve kınama ile manevi anlamda, tahsisatının kesilmesi ile de maddi anlamda cezaya uğramış olacaktı. Dolayısıyla “bir koyundan iki post alınmaz” sözünden hareketle cezanın tek olması uygundu. Bu nedenle tahsisat kesim cezasının kaldırılması istendi. Hüseyin Cahit Bey mebusların aldığı tahsisatın görev karşılığı olduğunu mecliste bulunmayan birisinin tahsisatının kesilmesi gerektiğini manevi cezanın ise caydırıcılığı sağlamak üzere konulduğunu belirtti. Verilen tahrir Mecliste kabul edilerek madde encümenine gönderildi³⁷². Encümen maddenin son fırcasında yer alan “*takbih cezası, bir haftalık; ihracı muvakkat cezası ise on beş günlük tahsisatın katını istilzam eder*” hükmünü kaldırdı³⁷³.

134. Madde cezaların tatbik şekliyle ilgiliydi. Buna göre Meclis’ten muvakkaten ihraç cezası alan mebus derhal Heyeti Umumiye’den çıkmaya mecburdu. Ondan sonrada on beş gün Meclis binasına girmesi yasaktı. Ceza alan mebus Meclisi terk etmekten imtina ettiği takdirde celseye geçici olarak ara verilir ve reis mebusun binadan çıkarılmasını sağlardı.

³⁷¹ MMZC, D. 3, İct. 3, İ. 5, I, s. 46-47.

³⁷² MMZC, D. 3, İct. 3, İ. 5, I, s. 47- 48.

³⁷³ Armağan, a.g.e., s. 187.

Karesi Mebusu Ali Galip Bey belirtilen cezaların çok ağır olduğunu uygulamaların ise insanların haysiyet ve şerefini rencide edici durumlara neden olacağını belirtti. Bunun üzerine Hüseyin Cahit Bey, bir mebusun meclisten çıkması konusunda uyarıldığı fakat bunu yerine getirmemesi durumunda ne yapılabileceğinin göz önüne alınarak eleştiri yapılmasını istedi. Fransız ve İngiliz parlamentolarını örnek göstererek idare memurlarının orada kişiyi hapis ve tevkif edebildiğini belirtti. Bunun üzerine Erzurum Mebusu Raif Efendi bir öneride bulunarak binadan ihraç yerine salondan çıkarmanın yeterli olmasını istedi. Verilen tavriler neticesinde madde incelenmek üzere encüme gönderildi³⁷⁴. Encümen incelemesi sonucu madde geri gönderilerek şekliyle kabul edildi³⁷⁵.

Dâhili Nizamname'nin On dördüncü Fası, "Vükela-yı Devletten Biri Aleyhine Şikâyet" ile ilgili tek maddelik bir bölümdü. Kanun-ı Esasi'den aynen alınan madde Dâhili Nizamnamenin 135. Maddesi olarak Meclis tarafından kabul edildi³⁷⁶.

Üçüncü Yasama Yılı'nın Sekizinci Toplantısı'nda Dâhili Nizamname'nin on beşinci Fası'na ait "Hey'et-e Verilen Arzuhallar" konusu (136 ile 143. Maddeler arasında) görüşüldü. Fası, Meclis-i Mebusan'a verilen arzuhallerle ilgili yeni kurallar getirmekteydi. 136. Madde arzuhalde en az bir kişinin imzası ve adresinin olması gerektiğini belirtmekteydi. Arzuhallerin meclis reisine takdim edilmesi gerekmekteydi. Bunun için arzuhalin mebusun kendisi veya mebuslardan birinin vasıtası ile şerh veya imza takdim ile verilmesi istendi. "Cem'i gafîr" tarafından verilen arzuhallerin riyaset tarafından kabul edilmeyeceği belirtildi. Madde'nin son fıkrasındaki "cem'i gafirin" neyi ifade ettiği mecliste tartışmaya yol açtı. Hüseyin Cahit Bey Madde'nin esasında sokakta nümayiş yapan ve sonrasında dilekçe verenleri bertaraf etmek üzere hazırlandığını ifade etti. İstanbul Mebusu Haralambidi Efendi eylem sonrası verilen dilekçenin bir "hakkı iştiga" olduğunu bunu takdir yetkisinin meclise ait olması gerektiğini belirterek ifadenin düzeltilmesi için tavriler verdi. Meclis genel kurulu tavrileri kabul ederek maddeyi incelenmek üzere encüme gönderdi³⁷⁷. Encümen duruma açıklık getirerek maddeyi "...nümayiş suretiyle

³⁷⁴ MMZC, D. 3, İkt. 3, İ. 5, I, s. 49.

³⁷⁵ Şeref İba, *Osmanlı'dan Günümüze Meclis İktüzük Metinleri*, TBMM Basımevi, Ankara 2007, S. 326.

³⁷⁶ MMZC, D. 3, İkt. 3, İ. 5, I, s. 49.

³⁷⁷ MMZC, D. 3, İkt. 3, İ. 8, I, s. 76- 77.

topllanmış bir cem'i gafir tarafından verilen...” şeklinde düzenledi³⁷⁸. Fasla ait 137, 138 ve 139. Maddeler tartışma olmaksızın kabul edildi³⁷⁹.

140. Madde Meclise verilen arzuhaller konusunda genel kurulun bilgi sahibi olmasını temin etmeyi amaçlamaktaydı. Madde'de “*Arzuhal Encümenince arzuhallerin numarasını, sahibinin isim ve şöhret ve mesken ve hülasa-i istidasını ve encümente ittihaz olunan karar ile esbab-ı mucibe-i muamelesini mübeyyin bir cetvel tanzim olunup...*” bir nüshasının meclis üyelerine dağıtılacağı belirtildi. Kengiri Mebusu Mustafa Nedim Bey uygulamayı doğru bulduğunu fakat “lüzum görüldüğü halde” ifadesinin bu niyeti ortaya çıkaramayacağını belirtti. Zira cümle keyfiyet bildirmekteydi. Hüseyin Cahit Bey öncelikle her arzuhalin kaydının tutulduğuna dikkat çekti. Encümen kararına ilişkin matbu bir belgenin hazırlanacağını, dileyen kişinin de bilgi almak üzere encümene müracaat edebileceğini, asıl maksadın arzuhallerle ilgili encümenin verdiği karar hakkında mebusların bilgi alabilmesini sağlamak olduğunu belirtti. Madde meclis tarafından şekliyle kabul edildi³⁸⁰.

141 ve 142. Maddelerin kabulünden sonra fasıla ait son madde olan 143. Maddenin görüşülmesine geçildi. Madde hükümete yönelik meclise verilen arzuhallerle ilgiliydi. “*Nazırlar kendilerine tebliğ edilen arzuhaller hakkında ittihaz ettikleri mukarrerat ve icra ettikleri takibatı...*” altı ay içerisinde Meclisi Mebusan üyelerine tevzi edilen cetvellere kaydettirerek bildirmeye mecbur oldukları belirtilmekteydi. Bayezit Mebusu Mehmet Şefik Bey meclisin toplantı süresinin dört ay olduğuna dikkat çekti. Bu süre içerisinde verilen arzuhaller meclis kararına vakıf olmadan ertesi seneye kalacağından sürenin üç aya indirilmesini istedi. Hüseyin Cahit Bey memleketteki haberleşme güçlüğü nedeniyle sürenin bu şekilde belirlendiğini ifade etti. Madde meclis tarafından şekliyle kabul edildi³⁸¹.

Bu arada Dâhili Nizamname görüşmelerine Beşinci Yasama Yılı'nın yirmi beşinci toplantısında “Sual ve İstizah” başlığı altında yer alan On İkinci Fasla ait maddelerin görüşülmesiyle yeniden başlandı. Toplam yirmi maddeden oluşan faslın ancak 107 ile 111. Maddeler arasındaki hükümleri görüşülebildi. Önceki

³⁷⁸ İba, a.g.e., s. 327.

³⁷⁹ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 8, I, s. 77.

³⁸⁰ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 8, I, s. 77-78.

³⁸¹ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 8, I, s. 78.

nizamnamede sadece istizah (gensoru) başlığı altında ele alınan fasla, soru önergeleride ilave edilmişti. Böylece birbirine karıştırılan konular düzenlenmiş olacaktı. Fasla ait maddelerin görüşülmesine Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi sonucu meclise verilen soru ve gensoru sayısının arttığı bir dönemde başladı³⁸².

“Sual ve İstizah” Faslına ait maddelerin görüşülmesi sırasında Trabzon Mebusu Yorgi Yuvanidi Efendi müzakere için elde nizamnamenin bulunmadığını, maddelerin dört sene önce hazırlandığını elde olmayan belgeyle neyin müzakere edileceğinin bilinmediğini belirtti. Meclis Reisi, bazı mebuslarda nizamnamenin bulunduğunu, “olmayanların olanlardan alabileceğini” belirterek görüşmeyi başlattı. Soru önergesinin Meclise ne şekilde verileceği 107. Madde’de ifade edilmekteydi. Buna göre “*Her Mebus Vükelâ’yı Devletten birine şifahî veya tahriri sualler*” sorabilirdi. Genel kurul ifadede geçen “şifahi” kelimesinin değiştirilerek yüz yüze anlamına gelen “vicahi” kelimesinin eklenmesini istedi. Talep Meclis tarafından kabul edildi.

108. Madde’de soru önergesinin “*Sual: Falan vaka doğru mudur, falan haber Hükümetçe mesmu olmuş mudur veya sahih midir, Hükümet falan mesele hakkında bir karar vermiş midir veya vermek üzere midir?...*” tarzında kısa ve açık olması gerektiği belirtildi. Ayrıca “*...Sual varakasında cevabının şifahî (yani Heyeti Umumiyye muvacehesinde) veya tahriri (yani ceridei müzakerat nihayetine derç edilmek suretinde) olduğu tasrih edilmek muktazidir.*” denilerek soru önergesini yalnız bir mebusun verebileceği belirtildi. Aydın Mebusu Emanuil Emanuildi Efendi Madde’de yer alan kısa kelimesinin neyi ifade ettiğinin bilinmediğini bu nedenle suiistimale açık bir durum olduğunu belirterek, kelimenin ilgasını istedi. Madde’nin “*... sarih malumat talebinden ibarettir*” şeklinde düzenlenmesinin uygun olacağı belirtildi³⁸³.

Dâhili Nizamname Encümen Reisi Hüseyin Cahit Bey, “*Meclisi Mebusanlarda murakabe hususunda cereyan eden muzakeratın*” iki kısma ayrıldığını bunlardan birinin sual, diğerinin istizah olduğunu belirtti. Esasında mecliste tartışmalara sebep olan durum istizah yani gensorulardı. Gensoru her şeyden önce “*mahiyeti siyasiyyeyi haiz*” bir durumdu. Hüseyin Cahit Bey’e göre bir suale

³⁸² MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 25, I, s. 305-307.

³⁸³ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 25, I, s. 307.

cevap almak gibi bir durum değildi. Aradaki fark “...İstizah; Hükümeti muahaze etmek ve indelicab iskat eylemek” gayesindeydi. Soru önergesi istenildiği takdirde gensoruya dönüşebilirdi. Emanuil Emanuildi Efendi soruların kısa süre içerisinde tartışılmasını mebusların ifade özgürlüğünün elinden alınması olarak değerlendirdi. Hüseyin Cahit Bey maddenin en fazla özgürlüğe sahip Fransa Nizamnamesi’nden alındığını hatta Fransız Nizamnamesi’nin kavramı kısa ifade etmesi dolayısıyla İtalyan Nizamnamesi’ndeki tanımın kullanıldığını belirtti.

Emanuil Emanuildi Efendi Kanun-ı Esasi’ye konulan madde ile hükümetten birinden veya bütün kabineyle ilgili gensoru için meclisten ekser çoğunluk istemenin doğru olmadığına dikkat çekti. Zira bu durum azınlık hukukunu ortadan kaldırmaktaydı³⁸⁴.

110. Madde için sadece “fezleke-i müzakerat” yerine “zabıt ceridesi” ifadesini kullanılması uygun görüldü. Maddenin kabulünün ardından 111. Madde’nin görüşülmesine geçildi. Madde, riyaset tarafından celse sonunda suallerin okunması ve ilgili nazıra gönderilmesi ve cevabın ne şekilde verileceği ile ilgiliydi. “Nazırların gerek tahriri, gerek şifahî suallere menafî umumiyye mülahazasına mebni cevap veremeyeceklerini veyahut malumatı müktazziyenin istihsali maksadyyla” cevaplarını bir müddet erteleyebilecekleri belirtildi. Eğer soru sahibi soruyu okunduğu sırada mecliste bulunmadığı takdirde “sualini geri almış” kabul edilecekti. Trabzon Mebusu Yorgi Yuvanidi Efendi maddeye “Sualler okunduktan sonra takririn sahibi olan Mebus izahat ita eder. Nazır cevap verir...” cümlesinin eklenmesini istedi. Zira “...o soru üzerine cevap verecek olan Nazırın izahatını gayrı kâfi gören Mebusun bir hakkı kelamı daha vardır ki Mebus o suretle gayrı kâfi gördüğü cevabı tenkit eder. Onun için burada, takrir sahibinin izahatını dinledikten sonra cevap verilmesi” lazım geldiğini belirtti.

Bu sırada Hudeyde Mebusu Hasan Rıza Paşa “...esnayı kıraatta hazır bulunmazsa soru gerisini geri almış addolunur” cümlesine başkasının da bu konuda ortak bir fikirde olabileceği düşünülerek “Binaenaleyh o bulunmayacak olursa diğer Mebus o suale tesahup edebilir.” cümlesinin ilavesini istedi. Bağdat Mebusu Sason Efendi aynı fikre sahip olan kişinin zaten soru gerisini yazarak meclis riyasetine takdim

³⁸⁴ MMZC, D. 3, İkt. 5, İ. 25, I, s. 307-309.

edebileceğini belirtti. Hüseyin Cahit Bey maddeyle ilgili olarak evvela suale hükümet tarafından verilen cevabın dinlenmesini ardından gerekirse bir istizah takririnin verilebileceğine dikkat çekti. Emanuil Efendi verilen takririn sözlü olarak da ifadesinin lazım geldiğini veya bu faslın iki defa görüşülmesi gerektiğini o vakit encümenin sual hakkında ki görüşünün ortaya çıkacağını ifade etti. Dimistokli Efendi, mebusun maksadını izahtan önce hükümetin açıklamada bulunmasının doğru olmayacağını belirterek mahkemede dahi davacının davasını istediği kadar izah hakkı bulunduğunu belirtti. Tartışmaların uzaması üzerine Hüseyin Cahit Bey hazırlanan maddelerin endişeleri ortadan kaldırmayı amaçladığını az önce Dimistokli Efkalidis Efendi'nin endişesinin gereksiz olduğunu zira parlamentolarda kabul edilen usulün de bu yönde olduğunu ifade etti. Bunun üzerine Lazistan Mebusu Yusuf Ziya Molla Bey burada iki kelimenin dahi ne kadar süredir tartışıldığına dikkat çekerek nizamname olmadığı takdirde müzakerenin uzamasının engellenebilmesi için bir sınırlandırmaya ihtiyaç olduğunu ayrıca sual ile istizah arasında fark bulunduğunu sualin muhtasar (kısa) olması gerektiğini belirtti³⁸⁵. Ardından madde ile ilgili verilen takrirler değerlendirilerek Yorgi Yuvanidi Efendi'nin takriri oylama sonucu reddedildi.

Hüseyin Cahit Bey, maddelerin iki defa görüşülmesini talep etti. Fakat Meclis Reisi layihaya ait maddelerin bir kısmının bir defa bir kısmının iki defa müzakeresinin söz konusu olamayacağını belirterek teklifi reddetti. Emanuil Efendi buna itiraz etti. Dâhili Nizamname'nin maddelerinin iki defa müzakerenin söz konusu olduğunu belirtince Meclis Reisi teklifi oya sunabileceğini, bunun istizah ile ilgili maddelerin görüşülmesinden sonraya bırakılmasını önerdi³⁸⁶. Böylece fasla ait sınırlı sayıda maddenin görüşmesi tamamlanabildi.

³⁸⁵ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 25, I, s. 309-312.

³⁸⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 25, I, s. 312.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM MECLİSTE GÖRÜŞÜLEN KONULAR

1. KANUNLAR

Kanun-ı Esasi'nin 80. Maddesi'ne göre Meclis-i Mebusan, kendisine havale edilen kanun layihalarını müzakere etmekle görevliydi. Meclis aynı zamanda kanun layihalarını mali açıdan ve Kanun-ı Esasi'ye uygunluk noktasında denetleyerek bunları, ret, kabul veya tadil ederdi. Ayrıca bütçeyi tetkik ederek gelirin miktarı ve teminine hükümetle birlikte karar verirdi. Dolayısıyla meclisin en önemli gündem maddeleri arasında kanun görüşmeleri yer almaktaydı.

Kanun-ı Esasi'nin 1909'da değişiklik yapılan 53. Maddesine göre; Hükümet, Meclis-i Ayan ve Mebusan Meclisleri'nin kanun düzenleme veya tadil teklif etme hakları vardı. Hükümet tarafından verilen kanun önerileri layiha olarak adlandırılırken meclislerden gelenler teklif olarak tanımlanmaktaydı. Meclislerden her biri “...müceddeden veya tadilen kaleme aldığı kanun lâyhalarını” değerlendirilmek üzere diğer meclise gönderirdi. Kanun-ı Esasi'nin 1909'da değişiklik yapılan 54. Maddesine göre layihalar “...Meclis-i Mebusan ve Ayanca tetkik ve kabul olunarak ledel arz tasdik ile icrayı ahkâmına irade-i seniye-i Hazireti Padişahi taalluk...” ettikten sonra kanunlaşır. Aynı Madde'ye göre kanunların iki ay içerisinde ya kabul edilmesi ya da yeniden incelenmek üzere encümene iade edilmesi gerekmektedir. İade edilen kanunun tekrar müzakere edilmesi için meclisin üçte ikisinin onay verme şartı vardı. Müstaceliyetle görüşülmesine karar verilen kanunlar için süre daha kısaydı. Kanunların on gün içerisinde ya tasdik olunması ya da iade edilmesi gerekmektedir.

Kanun-ı Esasi'nin 55. Maddesi kanun layihalarının Meclislerde görüşülme şeklini belirtmekteydi. Kanun önce Meclis-i Mebusan ardından Meclis-i Ayan'da “bend bend okunup ve her bendine” oy verilerek ekseriyet kararıyla kabul edilirdi.

1. 1. KANUN-I ESASİ DEĞİŞİKLİK TEKLİFİ

Kanun-ı Esasi'nin 116. Maddesi'ne göre gerek hükümetin gerekse Âyan ve Mebusan Meclis üyelerinin anayasa hükümleri ile ilgili değişiklik önerisi verme

hakları vardı. Verilen değişiklik teklifi önce Meclis-i Mebusan'da üye tam sayısının üçte ikisi tarafından kabul olunduktan sonra Meclisi Âyan'da yine aynı oranla tasdik olunarak irade-i seniye'nin dahi o merkezde olması şartıyla değiştirilebilirdi. Dâhili Nizamname'nin 71. Maddesi'nde de durum aynı şekilde ifade edilmişti.

Kanun-ı Esasi ile ilgili değişiklik talepleri meclis tarafından kanun layihası veya teklifi şeklinde değerlendirilirdi. Hükümet tarafından verilen kanun layihaları esbabı mucibe muhtırası (gerekçesi) ve sadrazamın veya teklifi veren nazırın imzası ile riyasete veya meclise gönderilirdi. Meclis reisi Dâhili Nizamname'nin 32. Maddesi'ne göre layihayı doğrudan Kanun-ı Esasi Encümeni'ne havale eder, yalnız mebusların verdiği teklifler hükümetinkinden farklı bir usule tabi tutulurdu. Teklifler öncelikle müzakereye "mahal olup olmadığı" yönünde layiha encümeni tarafından incelenirdi. Encümenin "mahal yoktur" şeklindeki görüşüne rağmen meclis teklifi kendisi değerlendirirdi. Kısaca teklifle ilgili son karar mercii meclis genel kurulu idi. Meclisin teklifi uygun bulması sonucu ilgili madde incelenmek üzere Kanun-ı Esasi Encümeni'ne gönderilirdi³⁸⁷.

Kanun-ı Esasi'nin daha öncede belirtilen 53. Maddesine göre "*Müceddeten kanun tanzimi veya kavanini mevcudeden birinin tadilini teklife vükela ve Ayan ve Mebusandan her birinin hakkı*" söz konusuydu. Değişiklik teklifi hangi meclise verilmişse onaylandıktan sonra incelenmek üzere diğer meclise gönderilirdi. "*Orada dahi kabul olunduktan sonra tasdiki Hazreti Padişahîye arz*" olunurdu³⁸⁸.

Kanun-ı Esasi ile ilgili değişiklik veya düzenleme teklifleri Kanun-ı Esasi Encümeni tarafından incelenirdi. Dâhili Nizamname'nin 14. Maddesi'ne göre encümenin üyeleri parlamentodan çıkan karara göre ya meclisten ya şubelerden ya da riyaset makamı tarafından seçilirdi. Encümen üye sayısı asgari altı, azami ondu. Sayı meclis tarafından belirlenirdi³⁸⁹. Kanun-ı Esasi encümeni diğer kanun tekliflerinin Kanun-ı Esasiye uygunluğu konusunda Ayan ve Mebusan Meclislerinin ihtilafı konularını çözümlenmek üzere de görev yapardı. Bu nedenle komisyonun daimi bir

³⁸⁷ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 30, II, s. 34.

³⁸⁸ MAZC, D. 3, İçt. 4, İ. 36, II, s. 75-76.

³⁸⁹ MAZC, D. 3, İçt. 4, İ. 36, II, s. 76.

encümen haline getirilmesi Dördüncü Yasama Yılı'nda dile getirilmiş, istek Meclis tarafından da kabul edilmişti³⁹⁰.

Dâhili Nizamname'nin 62. Maddesi'ne göre encümeden gelen raporun genel kurula dağıtılmasından sonra kanunun görüşülme günü belirlenirdi. Nizamname'nin 24. Maddesi'ne göre şubelere havale edilen tasarı ve evrakın dağıtımından en az bir gün sonra (24 saat geçmesi) görüşmeler başlardı. Buna rağmen sürenin tamamlanamadığı durumlarda Meclis Reisi genel kurul kararı doğrultusunda görüşmeleri başlatma yetkisine sahipti³⁹¹. Dâhili Nizamname'nin 64. Maddesi'ne göre önce maddenin geneli üzerinde değerlendirmede bulunulur, genel kurulun kabul etmesi sonucunda maddelerle ilgili görüşmeye geçilirdi.

1. 1. 1. Üçüncü Yasama Devresi Kanun-ı Esasi Değişiklik Teklifleri

Üçüncü Yasama Devresi'nde Kanun-ı Esasi ile ilgili Heyet-i Vükela (Hükümet) tarafından on, Meclis-i Mebusan tarafından üç ve Meclis-i Ayan tarafından bir değişiklik teklifi verildi. Heyet-i Vükela tarafından düzenlenmesi ve değişiklik yapılması istenenler; 7, 35, 43, 48, 69, 72, 73, 76, 102 ve 117. Maddelerdi. Meclis-i Mebusan tarafından düzenleme ve değişiklik yapılması istenenler ise 7, 67, 74, 80, ve 85. Maddeler olup Meclis-i Ayan tarafından sadece 36. Madde ile ilgili düzenleme önerisi verildi. Kanun-ı Esasi'nin aynı maddeleri üzerinde birden fazla kez değişiklik önerisi de verildi. En fazla değişiklik teklifi 7. Madde ile ilgili olup üç kez düzenleme yapılması istendi. Ayrıca 35 ve 43. Maddeler ile ilgili iki defa değişiklik önerisi verildi.

Kanun-ı Esasi'nin Devleti Osmaniye Faslına ait olan 7. Maddesi, meclisin açılıp kapanmasına dair düzenlemeleri içermekteydi. 35. Madde Vükela-yı Devlet Faslı'na ait olup meclisle hükümet arasındaki ihtilafa ait düzenlemeleri ifade etmekteydi. 43 ve 48. Maddeler ise Meclisi Umumi Faslına ait olup 43. Madde parlamentonun çalışma süresi ile ilgili düzenlemeleri, 48. Madde mebusların ne şekilde yargılanabileceklerini belirtirdi. 69, 72 ve 73. Maddeler Meclisi Mebusan Faslına ait olup 69. madde seçim süresini belirlerken, 72. Madde mebus seçimleri ile ilgili düzenlemeyi ve 73. Madde meclisin toplantı süresini ifade etmekteydi. 102.

³⁹⁰ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 46, II, s. 243.

³⁹¹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 28, II, s. 3.

Madde mali işler faslına ait olup muvazene kanunu ile ilgili düzenlemeleri içermektedir. 117. Madde mevadî şetta faslına ait olup kanunların kimler tarafından tefsir edileceğini ifade etmektedir. Bu arada 1909 Anayasa değişikliği sırasında unutulmuş olan 73. Madde bu devre içerisinde yürürlükten kaldırıldı³⁹².

1. 1. 1. 1. Mebuslar Tarafından Verilen Kanun-ı Esasi Değişiklik Teklifleri

Kanun-ı Esasi ile ilgili Meclis'e en fazla değişiklik teklifi veren kişi Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi oldu. Artin Boşgezenyan Efendi'nin ilk değişiklik teklifi 7. Madde ile ilgiliydi. Kanun teklifi 23 Aralık 1914 tarihli meclis toplantısında görüşüldü. Teklifte hukuken padişaha verilmiş olan "harp ilan" hakkının Meclisi Umumi'ye de verilmesi istenmekteydi. Artin Efendi'ye göre savaş milleti ilgilendiren bir durumdu. Dolayısıyla "...her kimlerin ki, canı, malı tehlikeye, muhataraya ilka olunacak ise evvel be evvel onların rıza ve muvafakatinin istihsal olunması tabiatı maslahat icabı..." olacağı gerekçede belirtildi. Teklif, kanuni açıdan uygunluğunun denetlenmesi için önce layiha encümenine gönderildi³⁹³. Layiha Encümeni 5 Ocak 1915 tarihli raporunda "*Kanun-u Esasi'nin yedinci maddesinin ilanı harbe müteallik fıkrası, ihtiyacı hal ve zamana muvafık ve tadil lüzumundan vareste olduğunu*" belirtti. Ayrıca teklif olunan tadilin sırf nazarı olduğu fiiliyatta tatbikine imkân bulunmadığı bu nedenle teklifin "nazarı mütaalaya" alınmasına gerek olmadığı vurgulandı. Genel kurul kanun değişikliği teklifini oylayarak reddetti³⁹⁴.

Artin Efendi'nin verdiği ikinci teklif Kanun-ı Esasi'nin 85. Maddesi'ne bir fıkra ilavesiydi. Teklif 8 Şubat 1915 tarihinde Meclis Genel Kurulu'na geldi. Madde'de "*Mahkemeler, rüyet edecekleri hususatta Kanun-ı Esasi ile kavanin-i saire ahkâmı arasında mübayenet görürlerse*" böyle bir durum karşısında Kanun-ı Esasiyi tercih etmeleri belirtilmekteydi. İlgili hükme ilavesi istenilen fıkra "*bir kanun ve nizamın icrasından kendisini mutazzır addeden şahıs, o kanun veya nizamın Kanun-u Esasiye mugayir olduğundan bahisle mahkemeye istida verir ve mahkeme*

³⁹² 1909 yılında Kanun-ı Esasi'nin 7. Maddesi düzenlenerek fesih sonrası meclisin üç ay içerisinde açılması istendi. Dolayısıyla 73. Madde'de belirtilen fesih sonrası meclisin altı ay içerisinde açılma hükmü ortadan kalktı. Maddenin unutulduğu için anayasadan kaldırılmadığı düşünülmektedir.

³⁹³ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 4, I, s. 31.

³⁹⁴ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 10, I, s. 123.

dahi işbu iddiayı haklı görürse, Kanun-u Esasiye mugayir olan o kanunun, müstedi hakkında icra olunmamasına karar vermekle mükelleftir” şeklindeydi.

Kanun incelenmek üzere önce layiha encümenine gönderildi³⁹⁵. Encümeden gelen rapor 27 Aralık 1916 tarihli Meclis toplantısında değerlendirildi. Encümen adına açıklamada bulunan Bayazıt Mebusu Mehmet Şefik Bey, kanunla Meclisten mahkeme ve dairelere bir *“merci-i istinaf ittihaz etsin”* denildiğini *“mugayir kavanin çıkmasının ihtimali vardır, böyle olursa, siz, bizden çıkan kavanine bakmayın, Kanun-u Esasi hükmüne göre hareket edin”* anlamına geleceğine dikkat çekti. Dolayısıyla hiçbir yasama meclisinin böyle bir maddeyi kabul edemeyeceğini belirtti. Raporda kanunun *“şayanı müzakereye alınmasına gerek olmadığı”* belirtildi. Meclis oylama sonucu teklifi Encümen raporu doğrultusunda değerlendirerek reddetti³⁹⁶.

Artin Efendi'nin son teklifi Meclis'te 23 Şubat 1918 tarihinde değerlendirildi. Teklif mebusların tahsisatıyla ilgili olup Kanun-ı Esasi'nin tadil edilen 76. Maddesi'nin *“külliyyen tayy ve ihraç”* edilmesi istendi. Zira *“Devletin teşkilât-ı asliyyesini, yani kuva-yı umûmiyyenin cûret-i teşekkülünü bu kuvvetlerin yekdiğeriyle olan münasebâtını tanzim ve efrada karşı o kuvânın hareketlerinin tayin”* eden bir belgede böyle bir maddenin bulunması yakışıksız bulundu. Artin Efendi teklifinin Kanun-ı Esasi tadilatları için kurulan Encümeni Mahsus'ta görüşülmesini talep etti³⁹⁷. Layiha encümeni teklifle ilgili hazırladığı raporda durumu dikkate aldı. Meclisinde talebi kabul etmesiyle teklif incelenmek üzere ilgili encümene gönderildi³⁹⁸.

Kanun-ı Esasi ile ilgili düzenleme teklifi verenlerden biri Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey ve arkadaşlarıydı. Teklifte Kanun-ı Esasi'nin 79. Maddesi'ne bir fıkra ilave edilmesi istenmekteydi. 30 Ocak 1916 tarihinde Meclis gündemine gelen teklif Meclis-i Ayan ve Mebusan üyelerinin devletle bağlantılı veya doğrudan devletle ilgili şirketlerde hizmet ve vazife kabul etmelerinin yasaklanmasına yönelikti. Hatta aksi harekette bulunanların, *“Âyanlık ve Mebusluktan sukutu”*

³⁹⁵ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 35, II, s. 185.

³⁹⁶ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 30, II, s. 30-34.

³⁹⁷ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 55, II, s. 446-447.

³⁹⁸ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 64, III, s. 3. Meclis tutanaklarında teklifin değerlendirilmesiyle ilgili bir belgeye rastlanılmadı.

gerektiği teklifte belirtildi. Teklif incelenmek üzere Kanun-ı Esasi Encümeni'ne gönderildi³⁹⁹.

1. 1. 1. 2. Meclis-i Ayan Üyeleri Tarafından Verilen Kanun-ı Esasi Değişiklik Teklifleri

Meclis-i Ayan üyeleride Kanun-ı Esasi ile ilgili değişiklik önerisi verebilirdi. Ayan üyesi Ahmet Rıza Bey Kanun-ı Esasi'nin 36. Maddesi'ne bir fıkra ilavesi için Meclis-i Ayan'a bir teklif verdi. Teklif muvakkat kanunların meclis tarafından bir an önce değerlendirilmesine yönelikti. Ahmet Rıza Bey teklifinde;

“Meclis-i Umumî münakit olmadığı zamanlarda Devleti bir muhataradan veyahut emniyet-i umumiyeyi halelden vikaye için bir zarureti mübremeye zuhur ettiği ve bu babda vazına lüzum görülecek kanunun müzakeresi için Meclisin celp ve cemine vakit müsait olmadığı halde, Kanun-u Esasi ahkâmına mugayir olmamak üzere, Heyet-i Vükela tarafından verilen kararlar Heyet-i Mebusan'ın içtimai ile verilecek karara kadar ba irade-i seniye muvakkaten, kanun hüküm ve kuvvetinde olup ilk içtimada Heyet-i Mebusan'a tevdi edilmek lazım geleceğini...” belirtmekteydi⁴⁰⁰.

Önerinin layiha encümenine gitmesinden önce, teklifin meclis adına mı yoksa kişisel olarak mı, verilip verilemeyeceği Meclis'te tartışıldı. Kanun-ı Esasi'nin 116. Maddesi'nde geçen “*Ya Heyeti Vükela veya Heyeti Ayan veya Heyeti Mebusan tarafından işbu tadile dair bir teklif vuku bulduğu halde...*” hükmündeki “heyet” kelimesinden hareketle teklifin meclis adına verilmesi gerektiği belirtildi. Duruma tepki gösteren Ahmet Rıza Bey “*Hey'et bir şahsiyet-i maneviyedir. Böyle bir fikir hey'etten çıkıpda nûr gibi semaya yükselecek değil ya. Herhalde böyle bir fikri hey'et-i azadan bir zat teklif edecektir.*” diyerek yaklaşımı eleştirdi⁴⁰¹:

Teklif daha sonra meclis gündemine yeniden geldi. Zira benzer bir tartışma Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi'nin Kânun-ı Esasisinin 7. Maddesi'nin tadili için verdiği teklif sırasında Meclis-i Mebusan'da da yaşanmıştı.⁴⁰² Ayan Üyesi Topçu Feriki Rıza Paşa, Ahmet Rıza Bey'in teklifine Meclisin yaklaşımını istisnai bir durum olarak değerlendirdi. Yapılması gereken öncelikle teklifin bir encümene havale edilerek orada değerlendirilmesiydi. İcap ederse teklif Heyet-i Umûmiyye'ye sevk edilerek oradan çıkacak karara göre hareket edilmesi gerektiği belirtildi. Meclis-

³⁹⁹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 13, I, s. 259. Meclis tutanaklarında teklifin değerlendirilmesi ile ilgili bir bilgiye rastlanmadı.

⁴⁰⁰ MAZC, D. 3, İçt. 4, İ. 18, I, s. 231.

⁴⁰¹ MAZC, D. 3, İçt. 4, İ. 18, I, s. 232.

⁴⁰² MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 4, I, s. 32.

i Ayan Reisi Rifat Bey teklifin Kanun-ı Esasiye ait olmasından dolayı istisnai muamelenin ortaya çıktığına dikkat çekti.

Ayan üyesi İbrahim Bey tadil teklifinin heyet adına verilmesi gerektiği belirterek, tadile lüzum olup olmadığı konusuna öncelikle meclisin karar vermesini istedi. Ahmet Rıza Bey teklifinin yaklaşık bir aydır değerlendirilmeyi beklediğine dikkat çekti. Hatta bu sırada Kanun-ı Esasi'nin 69. Maddesi ile ilgili görüşmenin gerçekleşmesine istinaden teklifinin Kanun-ı Esasi Encümeni'ne gönderilmesi gerektiğine işaret etti. Neticede kanun teklifinin değerlendirilmek üzere Kanun-ı Esasi Encümenine gönderilmesine ekseriyet oyları ile karar verildi⁴⁰³.

1. 1. 1. 3. Hükümet Tarafından Verilen Kanun-ı Esasi Değişiklik Teklifleri

Hükümetlerinde Kanun-ı Esasi ile ilgili tadil veya değişiklik teklifi verme hakları vardı. Üçüncü Yasama Devresi içerisinde verilen ilk değişiklik teklifi 1911 Meclisi'nden kalma 7. 35. ve 43. Maddelerle ilgiliydi. Maddeler İttihatçıların 1911 Meclisini feshetmeye çalışmalarının bir sonucuydu. Bunu başaramadıklarını görünce anayasa değişikliği yoluyla Meclisi tekrar 1876'daki biçimine geri döndürmeyi planlamışlardı⁴⁰⁴. Zira 1909 yılında yapılan değişiklik padişahın elindeki Meclis-i Mebusan'ı dağıtma yetkisini sınırlandırmıştı⁴⁰⁵. 1911 Meclisi'nin dağıtılmasından sonra 1912 seçimleri ile tekrar iktidar gücünü eline alan İttihatçılar dağıtmayı kolaylaştıracak bir anayasa değişikliği teklifinde bulundu ve Meclis-i Mebusan tarafından teklif onaylandı. Böylece Meclis-i Ayan'ın onay koşulu ortadan kaldırıldı. Ayrıca meclis çalışmalarına ara verebilme yetkisi de söz konusu oldu. Fakat değişiklik Meclis-i Ayan'da görüşülemeden Gazi Ahmet Muhtar Paşa yeni hükümeti kurdu. İttihatçılardan kurtulmak isteyen Ahmet Muhtar Paşa, Sait Paşa'nınkinden daha zorlama bir yöntemle yeni bir değişiklik teklifinde bulundu. Değişiklikte fesih

⁴⁰³ MAZC, D. 3, İçt. 4, İ. 37, II, s. 125-128.

⁴⁰⁴ 1911 yılında Hürriyet ve İtilaf Partisi ile parlamentoyu paylaşmak durumunda kalan İttihat ve Terakki Partisi ortaya çıkan bu güçlü muhalefetten kurtulmak üzere hazırlık yaptı. Anayasanın 35. Maddesini eski haline getirmek suretiyle parlamentonun padişah tarafından feshini kolaylaştırmak istedi. Fakat meclis kararı onaylamadı. Bunun üzerine Said Paşa anayasayı zorlayarak padişahın elinden aldı ve Meclis-i Ayan'a onaylattığı dağıtma kararıyla parlamentoyu fesh ettirdi. Cem Eroğul, "Anayasa Değişikliği Önerisinde Değişiklik Yapılması", *Ankara Üniversitesi Sbf Dergisi*, 64-1, s. 91- 92.

⁴⁰⁵ 1909'daki düzenlemeye göre anlaşmazlık durumunda önce hükümet çekilecekti, yeni hükümet eskisinin tavrını devam ettirdiği takdirde padişah meclisi dağıtma kararı alacaktı. Padişahın aldığı dağıtma kararını Meclis-i Ayan'ın onaylaması gerekmektedir. Bkz. Eroğul, *Anayasa Değişikliği Önerisinde*, s. 92.

için Ayan'ın onay koşulu yeniden kabul edildi. Muhtar Paşa padişah'tan aldığı fesih kararını tıpkı Sait Paşa'nın yaptığı gibi Ayan'a onaylatmak sureti ile Meclis'i feshettirdi⁴⁰⁶.

Üçüncü Yasama Devresi başlarken hükümet anayasa değişikliğini tekrar Meclis gündemine getirdi. Değişiklik 25 Mayıs 1914 günü Meclisi Ayan'ın gündemine geldi. Teklif müstaceliyet (ivedilik) kararı alınarak aynı gün karara bağlandı. Bu arada toplantı teamüllerin dışında gerçekleşmişti. Öyle ki kanunun Meclis-i Ayandaki değerlendirmesi, Meclisi Mebusan'a ait Kanun-ı Esasi Encümen mazbatasını ile gerçekleştirildi⁴⁰⁷.

7. Madde'de yapılan değişiklik sonucu fesih için Meclis-i Ayan'dan onay alma koşulu kaldırıldı. Meclis toplantılarının ertelenme ya da toplanmış meclisin tatile gönderilme işlemi padişahın onayına bırakıldı. Toplantı erteleme veya tatil edilme süresi toplantı yılının yarısını aşamayacaktı. Erteleme süresinin ilişkin olduğu yasama yılına eklenerek tamamlanması gerekmekteydi⁴⁰⁸. Kanun-ı Esasi'nin 35. Madde değişikliği ile Hükümetle Meclis-i Mebusan arasında anlaşmazlık çıktığı takdirde hükümetin değiştirilmesini öngören önceki hüküm kaldırıldı. Meclis tarafından hükümet önerisinin iki kez arka arkaya reddedilmesi halinde hükümetin değiştirilmesi ya da Meclisi Mebusan'ın feshi şıklarından biri, padişahın tercihine bırakıldı. Fesih durumunda, yeni meclisin dört ay içinde seçilmesi ve toplanması istendi. Yeni meclisin eskisinin görüşünde direnmesi halinde meclis kararının uygulanmasının zorunlu olacağı hükmü korundu. Toplantı yılının "Teşrinisani iptidasında" (Kasım başında) çağrısız olarak açılacağını belirten 43. Madde kuralına, erteleme kararı varsa, toplantının, ancak erteleme süresinin sonunda, yine çağrısız olarak açılacağı hükmü eklendi. Toplantı yılının altı ay olma kuralı korunurken fesih durumunda, dört ay içinde seçilip toplanacak yeni meclisin bu toplantısının olağanüstü toplantı sayılacağı ve iki ay süreceği belirtildi ki bu durum içtima-i fevkalade (olağanüstü toplantı) olarak tanımlandı. Fesih sonrası yapılacak toplantının süresi uzatılabilecek fakat ertelenemeyecekti. Ayrıca Meclislerden birinin, bulunmadığı zaman öteki de toplanamayacaktı⁴⁰⁹.

⁴⁰⁶ Eroğul, *Anayasa Değişikliği Önerisinde...*, s. 92- 93.

⁴⁰⁷ MAZC, D. 3, İçt. Fevk., İ. 3, I, s. 18- 26.

⁴⁰⁸ Eroğul, *Anayasa Değişikliği Önerisinde...*, s. 110.

⁴⁰⁹ Eroğul, *Anayasa Değişikliği Önerisinde...*, s. 111- 112.

Hükümetin Kanun-ı Esasi'nin 7, 43 ve 102. Maddeleriyle ilgili değişiklik teklifi 18 Ocak 1915'te Meclis gündemine, Şam Mebusu Faris El Huri Efendi'nin müstecaliyet teklifi ile geldi. Meclis isteği kabul etti. Önce mazbata muharriri Konya Mebusu Mustafa Şeref Bey, tadilata dair değişikliğin “esbabı mucibesi” üzerine Meclis'e bilgi verdi. Hükümet başlıca dört noktada tadilat istemekteydi. Bunlardan biri toplantı müddetinin kısaltılması, diğeri tadili, bir diğeri ertelenmesi ve sonuncusu da olağanüstü toplantı hakkı ile ilgili meselelerin halledilmesi⁴¹⁰.

İlk düzenleme, altı ay olarak belirlenmiş olan yasama yılının dört aya indirilmesi idi. Bu şekilde hükümete bir özgürlük alanı oluşturulması düşünülüyordu. İkinci düzenleme meclisin toplanma zamanıyla ilgiliydi. Davetsiz bir şekilde toplanması istenen meclisin, üç ayı geçmeyecek ve tekrar etmeyecek surette toplantı veya erteleme hakkı söz konusuydu. Üçüncü düzenleme olağanüstü toplantının tanımı üzerinedir. Kanun-ı Esasi'de mevcut toplantı devresinin, tanımı karşılamadığı düşünülerek bir tadilat yapılması gerektiği belirtildi. Zira olağanüstü toplantı, bir tacil (çabuklaştırma) devresinin vaktinden önce başlaması olayı idi. O halde hükümetin teklifi ile çağrılan meclisin yine hükümetin teklifi ile kapatılabilmesi gerekmekteydi. Ve son olarak kanundaki devre-i içtimaiye tabirinin kaldırılarak yerine sene-i içtimaiye tabirinin kullanılması istendi. Hükümetin istediği kanun değişiklikleri meclis tarafından olumlu karşılanmışsa da bunun tek taraflı bir yetki kullanımını olduğu fikrini öne sürenler oldu. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi bu maddelerin bundan evvelde meclise geldiğini gayet titizlikle değerlendirildiğini, o nedenle tatiller konusunda hükümete sunulan imkânın benzerinin denge gözetilmek sureti ile meclise de sunulması gerektiğini belirtti⁴¹¹.

7. Madde'de yapılan değişiklik sonucu meclis açılışının ertelenmesi ve çalışmalarına ara verilmesinde uyulacak toplam üç aylık üst sınır kaldırılmış oldu. Yerine yalnızca erteleme için üç aylık bir sınır konarak bu yetkinin ancak bir kez kullanılabilmesi ayrıca dört aylık toplantı süresinin aynı yıl içinde doldurulması gerektiği belirtildi. “Meclis-i Umuminin belirlenmiş günde açılma ve tatili” ibaresinin yeni getirilmiş tatil kurumu ile karıştırılmaması için, “tatili” sözcüğü yerine “kapatılması” sözcüğü ilave edildi. Ayrıca, Meclis-i Umumi'nin “vaktinden

⁴¹⁰ MMZC, D. 3, İct. 2, İ. 14, I, s. 192.

⁴¹¹ MMZC, D. 3, İct. 2, İ. 14, I, s. 192- 196.

evvel içtimaa daveti” yerine, “gerek vaktinden evvel gerek sureti fevkalâdede içtimaa davet” ifadesi kullanıldı. Kasım başından önce toplantının bitmesi ve anayasa gereğince kasım başında ya da erteleme süresinin sonunda bitmiş toplantı “fevkalade içtima” olarak tanımlandı⁴¹².

43. Madde’de yapılan değişiklikle 1909’da altı aya çıkarılmış olan toplantı süresi dört aya indirildi. Başka bir deyişle, 1876 Anayasası şartlarına geri dönüldü.

102. Madde’yle bütçenin bir yıla özgü olduğu ve ancak çıkarıldığı yıl için geçerli olacağı kabul edildi. Ayrıca hükmün, “tecil ve tatil” ile ihlâl edilemeyeceği belirtildi. Böylece anayasa düzenine giren erteleme ve ara verme yetkilerini hükümetin bütçe üzerinde kararname ile düzenlemesi engellenmeye çalışıldı⁴¹³. Kanun-ı Esasi tadilatı mecliste bulunan 185 mebustan 184’ü tarafından kabul edildi. Sadece Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi teklife ret oyu verdi⁴¹⁴.

Kanun-ı Esasi ile ilgili hükümetin üçüncü değişiklik teklifi görüşmesi, 14 Şubat 1916 günü başladı. Kanun-ı Esasi’nin 7. Madde’sine bir fıkra ilavesi, 35. ve 117. Madde hükümlerinin kaldırılması 48, 72 ve 76. Madde’lerin tadili hükümetin istekleriydi⁴¹⁵. Meclis’te Anayasa tadili için toplantı yeter sayısı olan toplam mebus sayısının üçte ikisinin hazır bulunduğu anlaşılması ile görüşmeler başladı. Maddelerin önce genel müzakeresinin yapılması gerekmekteydi. Fakat hükümet adına Meclis’e bilgi verecek olan Hariciye Nazırı Halil Bey, maddelerin içeriklerinin birbirleri ile aynı olmadığını belirterek izahatı madde görüşmesi sırasında vermenin uygun olacağını ifade etti. Bunun üzerine maddelerin genel müzakere usulü terk edilerek tek tek müzakeresi için oylama yapıldı. Önerinin kabulü ile görüşmelere başlandı.

İzmir Mebusu Emanuil Emanuildi Efendi usulle ilgili itirazda bulundu. kanunla ilgili raporun meclise dağıtılmasından yirmi dört saat geçmeden müzakerelere başlanamayacağını belirtti. Emanuil Efendi “*mamañih bazı rüfekayı kiramin söyledikleri veçhile dün saat üçte kanunun henüz tab olunmamış ancak saat dörtte tab olunmuş*” olduğunu bu nedenle böyle esaslı bir kanun incelemesinin

⁴¹² Cem Eroğul, “1908 Devrimi’ni İzleyen Anayasa değişiklikleri”, Editörler: Sina Akşin, Sarp Balcı, Barış Ünlü 100. Yılında Jön Türk Devrimi, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010, s. 113.

⁴¹³ Eroğul, “1908 Devrimi’ni İzleyen...”, s. 114.

⁴¹⁴ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 14, I, s. 204.

⁴¹⁵ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 28, II, s. 24.

haftaya bırakılmasını teklif etti. Zira müstecaliyetine karar verilen kanunlar istisna, şubelere havale edilen tasarı ve evrakın görüşülmesine dağıtım gününden en az bir gün sonra başlanması gerekmekteydi. Bunun üzerine Meclis Reisi kanunun üç gün önce ruznameye konduğunu, kanunun meclise geliş ve encümene gönderiliş süresinin ise çok daha uzun olduğunu, sürenin yirmi dört saati geçtiğini, müzakerenin devamına genel kurulun karar vereceğini belirtti. Genel kurulun onaylaması ile görüşmeler başladı.⁴¹⁶.

Hariciye Nazırı Halil Bey 7. Madde'den başlayarak hükümetin değişiklik isteğinin gerekçesini açıkladı. Madde'nin Meşrutiyetin başlangıcından beri "müteaddid sefahat geçiren" bir madde olduğuna dikkat çekti. Düzenleme "tefrik-i kuvvanın (kuvvetler ayrılığı) gerçekleşmesi için yapılmıştı. Meşrutiyetin buhranlı devirleri arasında yapılan tadilatın ne kadar muzır neticeler verdiğinin herkes tarafından bilindiğini ifade etti. Bu nedenle "adl-ü muvazeneti" tesis etmek üzere tadilat tekrar ele alınmıştı. Bu yolla daha önce yapılan birtakım "takyidat ve tahdidattan sarfı nazar etmek" istenmekteydi. Diğer taraftan aynı amaç doğrultusunda hareket eden ve birbirleriyle görev ve sorumluluklarının ortaklığı nedeniyle bir arada olmak zorunda kalan kuvvetlerin birbirinden ayrılması için 7. Madde başta olmak üzere diğer maddelerin düzenlenmesi gerektiği konuşmada vurgulandı⁴¹⁷.

Hükümetin kuvvetler ayrılığını belirgin hale getirecek düzenlemeler yapmaya devam ettiği belirtildi. Özellikle 7. Madde'deki tadilatların mecliste birtakım istenmeyen neticeler doğurması nedeniyle maddenin yeniden ele alınması gerekmişti. 35. Madde'nin kaldırılması istenmekteydi. Zira mecliste vuku bulan tehdit ve kısıtlamaları düzeltmek amacıyla hazırlanarak ve tadil edilen kanun, aykırı durumları engelleyememişti. Bu nedenle Madde'de yer alan, hükümdarın dört aylık süre içerisinde seçimleri yapıp meclisi açması ve mebusanı feshetme yetkisi 7. Madde'ye devredildi. Halil Bey'e göre bundan dolayı artık kanuna gerek kalmamıştı. Üstelik kuvvetler ayrılığı bu yolla daha belirgin hale getirilmişti. Bu arada Bayezit Mebusu Mehmet Şefik Bey ve arkadaşları tarafından Madde'de geçen "dört ay zarfında

⁴¹⁶ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 28, II, s. 2- 4.

⁴¹⁷ Bilgi için bkz. Orhan Aldıkaçtı, *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, 3. Baskı, İÜHF Yay., İstanbul 1978, s. 70-76; Hüseyin Denizhan, *Türk Anayasa Hukukunda Kanun Hükmünde Kararnameler*, Ankara 2006, s. 20.

intihap ve içtima etmek üzere” cümlesi ile ilgili bir takrir verildi. “İntihap” kelimesinden sonra olunup, “içtima” kelimesinden sonra da etmek kelimelerinin ilavesi istendi. Encümen adına takrيره cevap veren İzmir Mebusu Seyyit Bey, değişiklikle dört ay sonra intihap olunmak ve altı sene sonra da içtima etmek manası çıkacağını, her ikisinin birden dört ay içinde gerçekleşmesini vurgulamak adına ifadenin kullanıldığına dikkat çekti. Kelimelerin kullanılış biçimleri üzerine yapılan tartışmalar sonucunda “...dört ay zarfında bilintihap içtima etmek üzere ledeliktiza heyet-i mebusan’ın feshi.... ilalahiri hukuku padişahîdedir.” ifadesi kabul edilerek, Madde meclis tarafından onaylandı⁴¹⁸.

Hükümetle meclis arasındaki uyuşmazlıkları çözmek üzere hazırlanan 35. Madde meşrutiyetin selamete cereyan etmesini engelleyen bir madde olarak görülmekteydi. Bu nedenle yürürlükten kaldırılması istendi. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan 35. Madde’nin feshine taraf olmasına rağmen, hükümetlerin bu durumda kendi dileğini gerçekleştirmeyen her meclisi kapatabileceğinden endişe ettiğini belirtti. Bu nedenle bir denetleyici yapı olarak hükümet dışında oylamaya Ayan’ında katılmasını istedi. İzmir Mebusu Emanuil Emanuildi Efendi’de benzer bir ifadeyle hükümetin gücüne güç katmasından endişe duyduğunu “*Biz hükümetin kuvvetli olmasını istedik, hükümeti hazırada kuvvetli oldu... Zannımca pek az hükümetler bu güce sahip olabildi*” sözleri ile dile getirdi. Mebuslar tarafından dile getirilen bir diğer endişe meclisin açılıp kapanmasının keyfiliğe dönüşme meselesiydi.

Bu ifadeleri sitemle karşılayan Halil Bey, o devirlerin bittiğini meşrutiyetin olgunlaştığını belirtti. Hükümet ile mebusan arasındaki ihtilafın feshe dönüşmesini engellemek üzere hazırlanmış olan 35. Madde’nin 7. Madde değişikliğiyle hükmü kalmadığından hükümet maddenin yürürlükten kaldırılmasını istemekteydi. Meclisin teklifi onaylaması sonucu kanun yürürlükten kaldırıldı. 7. Maddeye yapılan ilave ile padişah yeniden Meclisin feshinden sorumlu kişi haline getirildi⁴¹⁹.

Düzenlenmesi istenen Kanun-ı Esasi’nin 48. Madde’si mecliste üyeliklerin hangi durumlarda düşeceğini belirtmekteydi. 1876’da anayasa hazırlanırken meclis üyesinin “hapis ve nefyi (sürgün) mucip” bir ceza ile mahkûm olması halinde

⁴¹⁸ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 28, II, s. 4-5.

⁴¹⁹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 28, II, s. 6.

üyeliklerinin düşeceği belirtilmişti. Yeni düzenleme ile hükümet suçları sınıflandırarak meclisin bu konuda insiyatif kullanabilmesine olanak sağlamaya çalıştı. Bu nedenle “cinayet veya sirket (hırsızlık) veya dolandırıcılık gibi muhilli şeref ve haysiyet bir cünha (suç) ile mahkûm olan” kişinin üyeliğinin düşmesi gerektiği, bu tarz bir kabahatin yasa uyarınca hapisle cezalandırılabilmesine dikkat çekildi. Oysa kimi durumlarda cinayet nefsi-i müdafa nedeniyle de işlenebilmekteydi. Böyle bir durum meclis üyeliğinden düşmeyi gerektirmemeliydi. Ayrıca alınan cezalar cezai, adi ve siyasi olarak üçe ayrılmaktaydı. Birinci durumda mahkeme kararından önce mebusluktan ayrılmak gerekirken diğer durumların milli ve vatani bir konu olarak meclis tarafından değerlendirilmesi gerektiği belirtildi. İzmir Mebusu Seyit Bey meclisin üçte ikisinin verdiği karar üzerine mebusluğun düşürüleceğini ifade etti. Kanunla ilgili çok sayıda taktir verildi. Bunun üzerine Kastamonu Mebusu İsmail Mahir Efendi maddenin encümenine iadesini teklif etti. Meclis teklifi kabul ederek maddeyi yeniden incelenmek üzere encümenine gönderdi⁴²⁰.

Kanun-ı Esasi'nin 72. Madde'si mebusların ancak kendi bölgelerinden seçilebileceğine hükmetmekteydi. Kanunla ilgili değişiklik kararı mebuslara bölgeleri dışından da seçilme hakkının verilme isteğiydi. Teklif mebusların aday gösterileceği il sayısını üç ile sınırlandırmaktaydı. Değişikliğe gerekçe olarak seçime hak kazanmış her vatandaşın memleketin her yerinden seçilme hakkına sahip olması gerektiği gösterildi. Kanun-ı Esasi Encümeni Mazbata Muharriri Ertuğrul (Bilecik) Mebusu Şemsettin Bey değişiklik sonucu seçme hakkı kullanımının daha da serbestleşmiş olacağına dikkat çekti. Avrupa'da Fransa ve Belçika dışındaki tüm ülkelerde bu usul kullanılmaktaydı. Fransa ise yaşadığı bir olay sonrası bundan vazgeçmek zorunda kalmıştı⁴²¹. Kanun taslağına göre mebusun iki veya üç yerden birden seçimi kazanması halinde sadece birini tercih etmesi ve bunu meclise bildirmesi gerekmektedir. Fakat bu durumda intihap (seçim) kanununun da düzenlenmesi zira birden fazla yerde seçim kazanan mebusun boşalan diğer yerlerde

⁴²⁰ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 28, II, s. 2- 23. Madde ile ilgili meclis zabıt ceridelerinde başka bir görüşme tespit edilemedi.

⁴²¹ Fransa müteaddit namzetlik usulünü, “Bulanje meselesi” olarak bilinen ve cumhuriyete muhalif bir harekete dönüşerek General Buolangerin diktatörlüğe gitmesine neden olan olay sonrası kaldırdı; *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 28, II, s. 17.

mebus seçiminin yapılması gerektiği belirtildi. Neticede meclis 72. Madde ile ilgili düzenlemeyi kabul ederek onayladı⁴²².

Değişikliği istenen bir diğer Kanun-ı Esasi maddesi 76. Madde olup kanun mebuslara toplantı yılı için verilen ödeneklerle (tahsisat) ilgiliydi. 1909'da yapılan değişiklik sonucu mebusların ödenekleri yirmi bin kuruştan otuz bin kuruşa çıkarılmıştı. Ayrıca, yasama yılının uzaması durumunda aylık beş bin kuruş ödenek verilmesi hükme bağlanmış; yolluğun aylık beş bin kuruş maaşa göre hesaplanması hükmüne ise dokunulmamıştı. Diğer taraftan toplantı yılının uzaması ya da olağanüstü toplantı durumunda ek ödenek verilmesi istenmişti. Ayrıca fesihden sonra seçilen meclis üyelerine yıllık ödeneğin yarısının verilmesi kararına varılmıştı⁴²³. Yapılmak istenen yeni düzenleme ile Meclis-i Mebusan üyelerinden her birine yıllık elli bin kuruş tahsisat ve aylık dört bin kuruş azimet ve avdet harcırahı verilmesi uygun görüldü. Öncekinden farklı olarak toplantı yılının uzaması ya da olağanüstü toplantı yapılması halinde mebuslara ek ödenek verilmeyeceği belirtildi⁴²⁴.

Madde ile ilgili olarak Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi Kanun-ı Esasi'de böyle bir hükmün bulunmasının uygun olmadığını belirtti. Zira “ *devletin sureti teşekkülünde yani bir memleketi idare eden kuvvetlerin salahiyetinden yekdiğerine olan münasebetinden yekdiğerine karşı olan vaziyetinden ve birde efradı hukuku tabiyesinden* ” bahseden Kanun-ı Esasi'nin içerisinde vükelanın maaşı ya da hanedanı saltanatın maaşından bahsedilmesi abesti. Bu nedenle tahsisatla ilgili hükmün Kanun-ı Esasi'den kaldırılmasını ve yerine kanun yapılmasını teklif etti. Hariciye Nazırı Halil Bey, Artin Efendi'yi haklı bularak tahsisat maddesine Kanun-ı Esasi maddesi demenin doğru olmayacağını buna rağmen tadil için teklif edilen bir maddede ilganın da söz konusu olamayacağını belirtti⁴²⁵.

Değişikliği istenilen bir diğer kanun, Kanun-ı Esasi'nin 117. Maddesi'ydi. Bir kanun maddesi ile ilgili tefsire ihtiyaç duyulma halinde müracaat edilmesi gereken kurumlar maddede belirtilmekteydi. Buna göre adliye ile alakalı kanun maddeleri için Mahkeme-i Temyize, idare-i mülkiyeye ait kanunlarda Şura-yı Devlete ve

⁴²² MMZC, D. 3, İct. 2, İ. 42, II, s. 406; *Düstur*, 2. Tertip VIII. Cilt, s: 754.

⁴²³ Fahri Bakırcı, Meclis Üyelerinin Aylık ve Diğer Ödenekleri, *Yasama Dergisi*, Sayı. 3, Ekim Kasım Aralık 2006, s. 33; Eroğul, *a.g.e.*, s. 22.

⁴²⁴ *Düstur*, 2. Tertip, VIII. Cilt, s. 483.

⁴²⁵ Artin Efendi daha sonra maddenin kaldırılması yönünde teklif verdi. Konuyla ilgili bilgi çalışmanın “Mebusan Tarafından Kanun-ı Esasi ile İlgili Verilen Değişiklik Teklifleri” başlığı altında ele alındı.

Kanun-ı Esasi ile ilgili kanunlar için Heyet-i Âyana müracaat gerekmektedir. Hükümet kanunun yürürlüğünün kaldırılmasını zira meclisin görevinin kanun yapmak olduğunu belirtti. Üstelik kanunlar meclis tarafından yeterince incelemeye tabi tutulmaktaydı. Bu durum yasama kuvveti olarak meclisin üstünde güç oluşumuna izin veren bir anlayıştı. Halil Bey kanunun vakti zamanında heyeti mebusanın görevini sınırlandırmak amacıyla çıkarıldığını şu an itibarıyla buna gerek olmadığını belirtti. Ayrıca Meclis-i Ayan ve Mebusan arasında artık eşitlik söz konusu olduğundan her iki meclisin kararının kendisini bağlayacağını ifade ederek eskiden kalma bu anlayışın düzeltilmesi gerektiğine dikkat çekti. Üstelik madde Meclis-i Ayan'a Mebusan karşısında üstünlük sağlamaktaydı. Bu madde kaldırılarak anayasada vurgulan eşitlik ortaya çıkarılmış olacaktı. Meclis aldığı karar neticesi değişiklik yapılması istenen tüm kanunları aynı anda oylamaya sundu. Mecliste bulunan 193 mebusun tamamı değişikliklere onay vererek tasarılar kabul edildi⁴²⁶. Kanunlar daha sonra Ayan Meclisi'ne gönderildi. Neticede 7, 35 ve 76. Maddelerle ilgili değişiklik istekleri kabul edilirken 72. Madde'nin korunarak ifadesinin değiştirilmesine, 117. Maddenin görüşmesinin ertelenmesi kararına varıldı⁴²⁷. Fakat Meclis Zabıt Ceridelerinde 117. Madde ile ilgili başka bir görüşmeye rastlanmadı.

Meclis'in beşinci ve son yasama yılına gelindiğinde hükümet Kanun-ı Esasi'nin 69. Maddesi'ne yeni bir hükmün ilavesini istedi. 5 Mart 1918 günü meclise gelen teklif anayasa ile ilgili devrenin son değişiklik görüşmesiydi. 69. Madde mebusların seçim süresi ve kişinin tekrar mebus seçilme hakkını ifade etmekteydi⁴²⁸. Meclisin dört yıllık yasama süresinin sonunda yeni seçimlerin yapılması gerekmektedir. Dolayısıyla Üçüncü Yasama Devresi'nin 1918 yılı Mart ayı itibarıyla sona ermesi gerekmesine rağmen Birinci Dünya Savaşı'nın hala devam ediyor olması hükümeti harekete geçirdi. Yasama devresinin süresinin uzatılması için bir kanun tasarısı hazırlandı. Zira savaş ortamında sağlıklı bir seçimin gerçekleşmeyeceği düşünülmekteydi. Üstelik toprakların bir kısmı işgal altındaydı. Bu durumda kısmi bir seçim söz konusu olacağından ortaya adil bir sonuç çıkamayacaktı. Encümen kanunun suiistimal edilme meselesine dikkat çekerek hükümetin teklifinde yeni bir düzenlenme yapmasını istedi. Kanunla ilgili değişiklik

⁴²⁶ *MMZC*, D.3, İçt. 2, İ. 28, I, s. 26.

⁴²⁷ Eroğul, *a.g.m.*, s. 121.

⁴²⁸ *Düstur*, 2.Tertip X. Cilt., s. 176.

teklifi için “*ekseriyyetin aded-i mürettebin sülûsanımı, yoksa, mevcudun sülûsan-ı ekseriyyetimi*” konusu tartışıldı. Neticede “*aded-i mürettebin sülûsan-ı ekseriyyetinin*” kabulü ile sürenin uzatılabileceği kararına varıldı. Ayrıca umumi seferberlik yerine savaşın başlaması durumunun dikkate alınması istendi. Bunun için de muhabere kelimesinin kanun da kullanılması uygun bulundu. Maddeyle ilgili yapılan oylamada 2 kişi aleyhte 195 kişi lehte oy vererek, madde kabul edildi⁴²⁹. Kanun’un Ayan’daki görüşmesinde eleştirilerde bulunularak maddenin seçim hakkına müdahale olduğu belirtildiyse de teklif Ayan Meclis’i tarafından kabul edildi⁴³⁰.

1. 2. KANUN LAYİHALARI VE TEKLİFLERİ

Dâhili Nizamname’de yapılan düzenleme sonucu kanun layiha ve teklifleri ayrı fasıllar haline getirildi. Dâhili Nizamname’nin 32. Maddesi’ne göre kanun layihaları Heyet-i Vükela tarafından hazırlanırken, 39. Madde de kanun tekliflerinin Meclis-i Mebusan tarafından hazırlanarak Meclis’e sunulması gerektiği belirtilmekteydi. Hükümet adına sadaret tarafından meclise gönderilen layihalar tezkere-i samiyeye olarak adlandırılırdı. Layihalar sadrazamın ve ilgili nazırın imzası ve “esbabı mucibe muhtırasıyla” (gerekçe) birlikte meclise gönderilirdi⁴³¹. Kanun teklifleri de yine aynı usulle meclise gönderilir ve meclis riyasetine sunulurdu.

Kanun teklifi ile layihaların mecliste görüşülme usulü birbirinden farklıydı. Meclise gönderilen kanun layihaları doğrudan ilgili encümenlere gönderilirken, kanun teklifleri önce layiha encümeninde incelenerek kanunlaşmaya uygun olup olmadığı belirlenirdi. Layiha encümeninin raporu mecliste değerlendirildikten sonra ilgili kanun oylama sonucu konuyu inceleyecek olan encümene havale edilirdi⁴³². Layiha encümeni kanun teklifini incelediği sırada mebusların maddeye ilavede bulunma hakkı vardı. Layiha encümeni yeni isteği dikkate alarak incelemeyi tamamlardı⁴³³. İlave veya düzeltme istekleri kanunun mecliste görüşüldüğü sırada da

⁴²⁹ MMZC. D. 3, İçt. 4, İ.67, III, s. 96-123.

⁴³⁰ MAZC. D. 3, İçt. 4, İ. 36, II, s. 75-80.

⁴³¹ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 5, I, s. 34.

⁴³² MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 24, I, s. 483.

⁴³³ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 12, I, s. 240.

gerçekleşebilirdi. Bu takdirde yeni teklifin görüşmeye alınması için oylama yapılırdı. Kabul edildiği takdirde kanun tekrar encüme gönderilmezdi⁴³⁴.

Encüme havale edilmiş kanun layihaları ile ilgili tadil istekleri meclis reisine sunulurdu. Teklifler ilgili encüme meclis reisi tarafından havale edilirdi. Bu arada tadil isteğinin hangi kanunun hangi maddesine veya bütçe kanunu ile ilgiliyse hangi faslına ait olduğunun açık bir şekilde yazılması gerekmekteydi. Encümen tadille ilgili görüşünü mazbatasında beyan ederdi. Kanun teklifi encümen tarafından reddedilmiş olsa dahi mebusun, genel kurulda tadilat teklifinin gerekçesini müdafaa etme hakkı vardı. Zira kanunla ilgili son söz meclise aitti⁴³⁵. Dâhili Nizamname'nin 65. Maddesi'ne göre meclis tadilat isteğini onayladığı takdirde müzakeresine geçilir aksi takdirde görüşmeye alınmazdı.

Dâhili Nizamname'nin 42. Maddesi'ne göre kanun teklifi, meclis tarafından görüşmeye alınmış olsa dahi teklifi veren mebus tarafından geri çekilebilirdi. 35. Madde'ye göre layihalar için bu durum geçerli değildi. Hükümet ancak meclise bilgi verdikten ve uygun görüldükten sonra teklif geri çekilebilirdi.

Layiha encümenin kanun tekliflerini on beş gün içerisinde incelemesi ve hazırladığı raporu meclis genel kuruluna sunması gerekmekteydi. Rapor, encümen mazbata reisi, zabıt kâtibi, mazbata muharriri ve üyelerin imzaları ile meclise gönderilirdi. Encümenden gelen rapor genel kurulda okunduktan sonra söz isteyen olmadığı takdirde, teklifin görüşmeye alınıp alınmayacağı oylama yapılarak değerlendirilirdi⁴³⁶. Dâhili Nizamname'nin 41. Maddesi'ne göre layiha encümeni kanun teklifinin bir diğer encümen tarafından da incelenmesini uygun görebilirdi. Takdirini mazbatasında belirtmesi gerekmekteydi. Kanun teklifi meclisin onayına sunulduktan sonra ilgili olduğu encüme havale edilirdi⁴³⁷. Dâhili Nizamname'nin 62. Maddesi'ne göre encümen raporları hazırlandıktan sonra kanun teklif ve layihalarının meclis görüşmesi başlardı. Müstaceliyet isteğinde bulunan kanunlar hariç, teklif edilen kanunlar beş gün ara ile iki defa görüşülür ve ardından oylamaya geçilirdi (D.N. Madde 63). Kanun tekliflerine ait encümen raporlarının üç ay içinde

⁴³⁴ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 77, II, s. 407.

⁴³⁵ MMZC, D. 3, İçt. Fevk. 15, İ. 4, I, s. 282.

⁴³⁶ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 17, I, s. 247.

⁴³⁷ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 4, I, s. 32.

meclise sunulma şartı vardı. Sunulmadığı takdirde mebus teklifinin ruznameye eklenmesini isteyebilirdi (D.N. Madde 23)⁴³⁸.

Mecliste, ilk önce kanun ve layiha teklifleri hakkında genel görüşme yapılır ardından maddelerin müzakeresine geçilip geçilmeyeceğine dair oylama gerçekleşirdi. Gerek olmadığı yönünde çıkan karar neticesinde layiha veya teklif kabul edilmemiş sayılırdı. Maddelerin görüşülmesi sırasında tadil teklifleri de değerlendirmeye alınırdı. Görüşme tamamlandıktan sonra kanunun ikinci müzakeresine geçilmesi yönünde oylama yapılırdı (D.N. Madde 64).

Kanunun birinci müzakeresi sırasında tadilat isteği gerçekleştiği takdirde istek ilgili encüme havale edilirdi (D.N. Madde 66). Kanunun birinci ve ikinci müzakeresi esnasında tadilat tekliflerinin encüme havale edilmesi mazbata muharriri tarafından da talep edilebilirdi (D.N. Madde 67). Tadil tekliflerinin encüme havalesi mazbata muharriri tarafından talep olunmadığı takdirde tadilat gerekçesi teklifi verenler tarafından kısaca açıklanırdı. Gerekçe ile ilgili konuşma süresi 15 dakika ile sınırlandırılmıştı⁴³⁹. İkinci müzakere sırasında sadece encümen üyeleri açıklamada bulunma hakkına sahipti. Tadil teklifinin görüşmeye alınıp alınmaması için genel kurulda oylama yapılır çıkan sonucuna göre encüme gönderilip gönderilmemesine karar verilirdi (D.N. Madde 68). Tadil teklifinde bulunan mebuslar dilerlerse encüme bilgi verme hakkına sahipti (D.N. Madde 69). Kanunun ikinci müzakeresi sırasında encüme iade olunan maddeler hakkında diğer mebusların tadil teklif etme hakları vardı (D.N. Madde 70). Tadilat tekliflerinin ilgili maddenin görüşülmesine geçilmeden önce oylanması gerekirdi (D.N. Madde 71). Bir kanun birden fazla bölümden oluştuğu takdirde her bölüm için ayrı görüşme teklif edilir ve kabul edilirse görüşme bu şekilde gerçekleşirdi (D.N. Madde 72). Kanunun ikinci görüşmesi sırasında her madde ve ona bağlı tadil teklifleri oylanır daha sonra kanunun genelinin kabul veya reddine dair oylama gerçekleştirilirdi (D.N. Madde 73).

Dâhili Nizamname'ye göre iki defa görüşülmesine gerek olmayan, sadece bir kez görüşülmesi yeterli olan kanun teklifleri söz konusuydu. Bunlar; gelir- gider bütçesi, muhasebeye ait konular, tahsisat-ı fevkalade ve munzame ilaveleriydi

⁴³⁸ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 43, II, s. 173.

⁴³⁹ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 30, II, s. 30.

(Madde 74). Bu arada Heyet-i Umumiye tarafından reddedilen bir kanun teklifi aynı yasama yılı içerisinde tekrar meclise sunulamazdı (D.N. Madde 75)⁴⁴⁰.

Yapılan anlaşmalar meclise kanun layihası şeklinde sunulurdu. Zira Kanun-ı Esasi'nin 1909'da düzenlenen 7. Maddesi gereğince anlaşmaların Meclis-i Mebusan tarafından da onaylanması gerekmektedir. Yalnız anlaşmalara ait maddeler kanun layihalarından farklı olarak oylamaya sunulmaz ve metne dair bir tadilat teklifinde bulunulamazdı. Kanunun birinci müzakeresi sırasında anlaşmanın maddeleriyle ilgili bir itiraz, ancak layihanın encümenine iadesini talep etmek şeklinde olabilirdi. İade ancak genel kurul isteğinin sonucunda gerçekleşirdi. Encümen teklife dair hazırladığı mazbatayı bastırarak genel kurula dağıtırdı. Mazbatada kanunun kabul, ret ya da ertelenmesine dair karar açıklanırdı. Kararın encümen tarafından reddedilmesi halinde müzakere devam eder karar daha sonra oylanırdı. Encümenin “müzakereye mahal yoktur” yönündeki kararı, müzakereye gerek olmadan mazbatanın heyetin onayına sunulması anlamına gelirdi⁴⁴¹. Ertelemeye dair raporun ne şekilde düzenleneceği ilgili maddede belirtilmişti. Eğer anlaşmaların müstaceliyetle görüşülmesi talep edilmişse encümen tadilat tekliflerine ilişkin önermeleri itiraza uğramayan maddelerin görüşülmesinden sonra genel kurula sunardı (D.N. Madde 76). Kanun görüşmesi sırasında erteleme talebi söz konusu edilmişse önce encümenine gönderilip gönderilmeme meselesi oylamaya sunulur, maddelerin görüşülmesine karar verildiği takdirde teklif encümenine gönderilirdi⁴⁴². Hükümet tarafından yapılan sözleşmeler de benzer usulle görüşülürdü (D.N. Madde 77).

1. 2. 1. Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'ne Verilen Kanun Teklifleri

Kanun teklifleri mebuslar tarafından meclise verilirdi. Dâhili Nizamname gereğince teklif önce layiha encümeni tarafından anayasaya uygunluk noktasında incelenirdi. Hazırlanan rapor genel kurulda değerlendirilir ve kanun incelenmek üzere ilgili encümenine gönderilirdi. Üçüncü Yasama Devresi boyunca Meclise elli kadar kanun teklifi verildi (Tablo 4).

⁴⁴⁰ Kanun-ı Esasi'nin 1909'da düzenlenen 54. Maddesi'ne göre iade edilen kanunun tekrar müzakere edilmesi için meclisin üçte ikilik kararı gerekmektedir. Bahsedilen durum 1909 öncesine aittir.

⁴⁴¹ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 30, II, s. 32.

⁴⁴² MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 43, II, s. 172.

Tablo 4. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanına Verilen Kanun Teklifleri

Kanun Teklifi	Kanun Teklifi Veren Mebus	Teklifin Verilme Tarihleri	Kabul Edilme Tarihleri
İdare-i Vilayat Kanunu'na bir madde ilavesine dair kanun teklifi	Ertuğrul Mebusu Sadık ve Karahisar-1 Sahip Mebusu Salim Efendiler	15 Haziran 1914	
Taşra Belediyeleri için sipariş edilen su borularının gümrük resminden istisnasına dair kanun teklifi	Ertuğrul Mebusu Sadık Efendi	6 Haziran 1914	20 Kasım 1915
Nizamname-i Dâhili'nin 13 ve 22. maddelerinin tadiline dair kanun teklifi	Karahisar-1 Sahip Mebusu Rıza Paşa	6 Haziran 1914	Reddedildi
İlga edilen rüsumu müteferrikanın tekrar vazı hakkında kanun teklifi	Yemen Mebusları	6 Haziran 1914	
Aşar borcu olan mültezimlerin borçlarının tecili hakkında kanun teklifi.	Karahisar-1 Sahip Mebusu Salim Bey	12 Temmuz 1914	
Diyarbakir harikinde (yangın) emlâki muhterik (yanmış) olanların emlâk vergilerinin tecili hakkındaki kanun teklifi	Diyarbakir Mebusu Fevzi ve Lütfi Beyler	4 Ocak 1915	9 Mart 1915
Çiftçinin Ziraat Bankasına olan borcunun tecili hakkında kanun teklifi	Kozan Mebusu Matyos Nalbantyan Efendi	4 Ocak 1915 ⁴⁴³	
Kânun-ı Esasi'nin 7. Maddesi'nin ilân-ı harbe müteallik fıkrası hakkında kanun teklifi	Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi	5 Ocak 1915	Reddedildi
Evkaf-ı mazbuta ve mülhakaya ait akaret hakkında kanun teklifi	Urfa Mebusu Saffet Efendi ve arkadaşları	11 Ocak 1915	
Sinin-i sabıka aşar intizamı bedalatı hakkında kanun teklifi	Akkâ Mebusu Abdülfettah Efendi	16 Ocak 1915	
Bağdat Şimendifer hattına muktazı miktardan mada arazi-i metrukenin ila bedel talibine ihalesine dair kanun teklifi	Musul Mebusu Süleyman Sudi Bey	17 Ocak 1915	
Kahta (Kuraklık) maruz kalan Havran kura ahalisinin vergilerinin teciline dair kanun teklifi	Havran Mebusu Sadettin Efendi	23 Ocak 1915	
Tevellüdatı haber vermeyen peder ve velilerden, bir sene müddetle cezayı nakdî alınmamasına dair kanun teklifi	Ertuğrul Mebusu Sadık Efendi ve arkadaşları	23 Ocak 1915	
Isparta ve Burdur Sancaklarında vukua gelen zelzele münasebeti ile emlak ve arazi vergilerinin tecili hakkında kanun teklifi	Isparta Mebusu Hakkı Bey	30 Ocak 1915	
İdare-i Ecnebiyyeye geçen mahaller memurininin maaşatı hakkındaki kanunun tadiline dair kanun teklifi	Konya Mebusu Şakir Bey	2 Şubat 1915	
Mebuslukta geçen hizmetin tekaüd ve mazuliyete mahsubu kanun teklifi	Tokad Mebusu Tahsin Rıza Bey ve arkadaşları	17 Şubat 1915	
Temettü Kanununun Osmanlılara ait kısmının 1332 senesinden itibaren mevki-i tatbika konmasına dair kanun teklifi	Trabzon Mebusu Yorgi Yuvanidi Efendi		

⁴⁴³ Tecili Düyun Kanun layihasında Ziraat Bankası'na olan düyunatın tecile tabi olmamasına karar verildiğinden kanunun görüşülmesine gerek olmadığı zira meclisin yekdiğerine münafi karar veremeyeceği Meclis Reisi tarafından ifade edildi *MMZC*, D. 3, İct. 1, İ. 9, I, s. 107.

Tahsisat-ı fevkalade ve munzamaları mümkün mertebeye kadar azaltmak amacıyla Muhasebe-i Umumiyye Kanununa ilave edilmesi istenen maddelerle ilgili kanun teklifi	Şam Mebusu Faris El-Huri Efendi		
Varaka parası ve katibiyye namı ile alınan resm hakkındaki kanun teklifi	Ayntap Mebusu Ali Cenani Bey	20 Şubat 1915	
Darüleytam teşkili hakkında kanun teklifi		28 Eylül 1915	
1330 senesi aşar mültezimini borçlarının kısmen teciline dair kanun teklifi.	Kerkük Mebusları Abdullah ve Nâzım Beyler	29 Eylül 1915	
Seferberlikte hidematı askeriyeden istisna edilenlerden bedeli nakdî alınması hakkında kanun teklifi	Yozgat Mebusu Şakir Bey	27 Aralık 1915	
Seferberlikte memuriyet ve hizmetleri dolayısı ile Hizmeti Askeriyeden istisna edilenlerden bedeli nakdî alınmamasına dair kanun teklifi	Yozgat Mebusu Şakir Bey	29 Aralık 1915	
Kanun-ı Esasinin 79. Maddesi'ne bir fıkra ilavesine dair kanun teklifi.	Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey ve arkadaşları	30 Aralık 1915	
Silahaltındaki efradı askeriyenin arazisini idare edenlere Ziraat Bankasınca ikrazatta bulunulmasına dair kanun teklifi	Havran Mebusu Sadettin Efendi	30 Aralık 1915	
Şehir ve kasabalar dâhilindeki köprülerin belediyelere rabtına dair kanun teklifi.	Divaniye Mebusu Fuat Bey	17 Ocak 1915	
Memurinin işe mübaşeret ve infikaklarına dair muamelatın vakti zamanında temşidine dair kanun teklifi	Musul Mebusu Fazıl Efendi	6 Ocak 1916	
Ormanların hüsnü muhafazası hakkında kanun teklifi	Sinop Mebusu Ömer Lütfi Bey	7 Şubat 1916	
Mülkiye ve Asker-î Tekaüd Kanunları mucibince iki cihetten maaş alanlar hakkında kanun teklifi	Basra Mebusu Ahmet Naim Efendi	20 Ocak 1916	
Sevahili hakaniyede nakliyatı bahriyenin sefaini Osmaniyeye hasr ve tahsisine dair kanun teklifi.	Ayntap Mebusu Ali Cenani Bey ve arkadaşları	28 Şubat 1916	
Kanun-ı Esasi'nin 85. maddesine bir fıkra ilavesine dair kanun teklifi	Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi		
Sürefa ve saadat maaşatının şerafet tertibine nakli hakkındaki kanun teklifi	Asir Mebusu Seyyid Yusuf Fazıl Bey	2 Mart 1916	
1330-1331 senelerinde teslis sureti ile karye namına ahaliye ihale olunan aşar borçları hakkında kanun teklifi	Ertuğrul Mebusu Sadık ve Karahisar Mebusu Salim Beyler	6 Ocak 1916	20 Mart 1916
Hükümet Kinin İdaresi'nin teşkiline dair kanun teklifi	Sivas Mebusu Ömer Şevki Bey	13 Mart 1916	
Devair-i hükümet ile eşhas beyninde tekevvün eden ve hükümet aleyhine sadır olan ilamatın sureti infazına dair kanun teklifi	Kengiri Mebusu Nedim Bey	27 Kasım 1916	
Mebusandan ihtiyarî olarak tekaüt ve mâzuliyet aidatı ahzıyla meb'uslukta buldukları müddetin tekaüt ve ma'zuliyet müddetine mahsubu hakkında kanun teklifi	Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey ve arkadaşları	9 Aralık 1916	27 Şubat 1917
Usul-ü Muhakemat-ı Hukukiyye Kanununun bazı maddelerinin tadiline dair kanun teklifi	Denizli Mebusu Reşit Bey	23 Aralık 1916	

Sabiler ve kendilerini müdafaaya muktedir olamayan alillerle acezeye karşı irtikâp olunan ceraimе dair kanun teklifi	Karahisar-ı Şarki Mebusu Ali Muammer Bey ve arkadaşları	11 Ocak 1917	
Tarik Bedelat-ı Nakdiyyesi bakayasının tesviyesi hakkında kanun teklifi	Karesi Mebusu Mehmet Ömer Vehbi Bey	31 Aralık 1917	
Kura ve bahçelere ait nehirlerin tathir ve tamir masrafını ita etmeyenler hakkında kanun teklifi	Şam Mebusu Mehmet Fevzi Paşa	1 Ocak 1918	
Nizamname-i Dâhili'nin 90. Maddesine bazı fıkralar ilavesine ve Kararname Encümeni teşkiline dair kanun teklifi	Aydın Mebusu Emanuil Emanuilidi Efendi	1 Ocak 1918	
Ceraim-i miyafaiyye hakkında bir faslı mahsusun Kanunu cezaya ilâvesi hakkındaki t kanun teklifi	Divaniye Mebusu Fuat Bey	2 Şubat 1918	
Meclis-i Umumî azasının "bizzat rey itası hakkındaki kanun teklifi	Bayazıt Mebusu Şefik Bey	25 Şubat 1918	
Kanun-ı Esasi'nin 76. Maddesi'nin tayyına dair kanun teklifi	Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi	Mart 1918	
Memurinin tehvini ihtiyacı hakkında kanun teklifi	Cebelibereket Mebusu Hasan Sezai ve Yozgat Mebusu Şakir Beyler	11 Mart 1918	
Mahsulât-ı arziyyeden kanunen istifa edilen vezn ve kantariyye resminden maada resm istifa olunmayacağına dair kanun teklifi	Bursa Mebusu Ahmet Hamdi Efendi ve arkadaşları	14 Mart 1918	
Beypazarı, Bolu ve Sinop harikzadegamına meccanen kereste tedâriki hakkında kanun teklifi	Ankara Mebusu Atıf Bey ve arkadaşları	19 Mart 1918	
Divan-ı Harplerce, irade-i seniyyesi beklenilmeksizin icra edilen idam cezası mahkumini hakkında kanun teklifi.	Divaniye Mebusu Fuat Bey	26 Ekim 1918	
Aff-ı Umumî hakkında kanun teklifi	İstanbul Mebusu Haralambidis Efendi ve arkadaşları	7 Aralık 1918	

Layiha encümenine meclis tarafından gönderilen kanun tekliflerinin on beş gün içerisinde incelenmesi ve hazırlanan raporun Meclis-i Mebusan'a sunulması gerekmekteydi. Raporla teklif "nazarı mütaalaya alınma, redolunma veya müzakereye mahal olmama" seçeneklerinden birisiyle değerlendirilirdi. Dâhili Nizamname'nin 63. Maddesi'ne göre müstaceliyet söz konusu değilse, teklifler mecliste encümenin raporu değerlendirildikten sonra beş gün ara ile iki defa görüşülerek kanunlaşmasına hükmedilirdi. Meclis tarafından müzakeresine geçilmesine gerek olmadığı belirtilen kanunlar Dâhili Nizamname'nin 64. Maddesi'ne göre kabul edilmemiş sayılırdı.

Kanun-ı Esasi'nin 54. Maddesine göre kanunların Meclis'te iki ay içerisinde değerlendirilmesi aksi takdirde iade edilmesi gerekmekteydi. Bu süre zarfında

incelenme tamamlanamadığı takdirde kanun sahibi teklifinin müzakereye alınması için müracaatta bulunabilirdi. Buna rağmen Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'ne verilen kimi kanun tekliflerinde yasal inceleme süresi aşıldı.

Divaniye Mebusu Fuat Bey'in verdiği iki kanun teklifi değerlendirme süresini aşmıştı. Bu nedenle mebus tarafından Meclis'e bir önerge verildi. Önergede 20 Kasım 1915 tarihinde Dâhiliye Encümenine havale edilen “Şehir ve kasabalarda köprülerin belediyelere raptına dair” kanun teklifinin aradan üç yıl geçmesine rağmen encümen mazbatasını meclise hala gönderilmemişti. Bu nedenle kanun teklifinin 1918 yılı Şubat ayı içerisinde görüşülmesini talep etti. Encümen mazbata muharriri, teklifin bekletilme nedenini kanunun İdare-i Vilayet Kanunu ile alakalı olması ve ilgili kanunun henüz hazırlanmaması olarak belirtti. Dolayısıyla teklif, ilgili kanunla birlikte değerlendirilmek üzere bekletilmekteydi⁴⁴⁴.

Çankırı Mebusu Nedim Bey'in “devair-i hükümet ile eşhas beyinde mütekevvin deavî hakkındaki” teklifini encümen İcra Kanunu'nun içerisinde ele alınmaya uygun bulunduğu ilgili kanunla birleştirilmesi uygun görüldü. Teklif bu yönde değerlendirildi⁴⁴⁵.

Basra Mebusu Ahmet Naim Efendi Mülkiye ve Askerî Tekaüd Kanunları dolayısıyla iki taraftan maaş alanlarla ilgili verdiği kanun teklifinin 1916 yılı Bütçe Kanunu'na ilave edilmesini istedi. Teklif, tekaüt ve aile maaşlarının bütçeye devrinden önce “Muhtacin ve Çıraklık tertiplerinden” tahsis edilmiş olan maaşların her ikisinin birden ödenmesi ile ilgiliydi. Her iki maaşı 500 kuruşun üzerinde olanlardan fazla olan miktar, muhtacin veya çıraklık tertibinden kesilmekteydi. Kesintinin fazla olan ücretler üzerinden yapılması mağduriyet yarattığından durumun düzeltilmesi için teklif verildi⁴⁴⁶.

Divaniye Mebusu Fuat Bey Meclis'e ikinci bir dilekçe vererek “ceraimi miyahiyeye hakkında bir fasl-ı mahsusun Kanun-u Cezaya ilavesi hakkında” ki kanun teklifinin 17 Ocak 1916 tarihinde Adliye Encümeni'ne gönderilmesine rağmen hâlâ mazbatasının hazırlanmamış olduğunu belirtti. Bu nedenle kanunun Meclis ruznamesine alınması ve bilgi verilmesi için Meclise yeni bir tahrir verdi. Teklifin

⁴⁴⁴ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 43, II, s.172.

⁴⁴⁵ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 43, II, s. 173-174.

⁴⁴⁶ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 19, I, s. 372.

Adliye Encümeni tarafından bugünlerde tetkik edileceği bilgisinin verilmesi üzerine Fuat Bey takririni geri aldı⁴⁴⁷.

Kanunlarla ilgili uygulamadaki aksaklıkların giderilmesi için Meclis'e bir kanun teklifi verildi. Seferberlik sırasında düzenlenen muvakkat kanun ile hükümdara verilen idam yetkisi, ordu, kolordu ve fırka kumandanlarına da tanınmıştı. Fakat bu yetkinin ancak irade-i seniyye ile tasdiklendikten sonra kullanılabilmesi belirtilmişti⁴⁴⁸. Divan-ı Harplerce, irade-i seniyye beklenilmeksizin icra edilen idam cezalarına dair 12 maddelik kanun teklifi Divaniye Mebusu Fuat Bey tarafından hazırlanarak Meclis'e verildi. Zira dünyanın her yerinde millete ve hükümdara ait olan yetkinin ordu, kolordu ve fırka kumandanlıklarına verilmiş olması doğru değildi. Kanunun verdiği yetki sonucu idam edilmiş olan sivil ve asker şahısların bir listesinin Harbiye Nezareti tarafından hazırlanması istendi. Fuat Bey, idam kararının hangi divanı harpte, ne suretle ve hangi tarihte verildiği, nerede mahkûm edildiği "*...ve idamının irade-i seniyye istihsaline kadar tehirindeki mahzurun*" ne olduğu ve neden ileri geldiği ile hangi tarih ve mevkide, ne suretle idam edildiğinin bir ay zarfında basın veya ilan yoluyla duyurulmasını teklifinde belirtti. Usulsüz idamlarla ilgili yargı yolunun bir an önce açılması için mahkemelerin kurulmasını istedi⁴⁴⁹.

Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'ne verilen kanun tekliflerinin pek azı Meclis'te değerlendirilebildi. Dördüncü Yasama Yılı Daimi Encümen Mesai Raporuna göre meclise verilen 20 kanun teklifinden ancak on ikisi encümenlere incelenmek üzere gönderildi. Layiha Encümeni'nde incelenmeyi bekleyen 3 kanun teklifi vardı. Layiha encümeninde incelenmesi tamamlananlar diğer encümenlere sevk edildi. Orman, Maadin ve Ziraat Encümeni, Ticaret Sanayi ve Rusumat Encümeni, Defter-i Hakani ve Emval-i Gayri Menkule Encümeni, Kavanin-i Maliye Encümeni, Maarif Encümeni ile Nafia Encümenin'e bir, Dâhiliye ve Adliye Encümenlerine iki, Muvazene-i Maliye Encümeni'ne ise yedi teklif incelenmesi için

⁴⁴⁷ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 43, II, s. 173-174.

⁴⁴⁸ 23 Eylül 1914 günü çıkarılan muvakkat kanunun ikinci maddesine göre Divan-ı Harplerden çıkacak kararın tasdik ve tenfizini kolordu komutanları ile aynı salahiyyette sahip donanma komutanlarına verildi. Yalnız bu yetkinin kullanılabilmesi için kararın irade-i seniyye ile tasdiklenmesi şarttı; Düstur. II. Tertip, 6. cilt, s. 1234.

⁴⁴⁹ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 7, I, s. 63.

gönderildi. Bunlardan beşinin encümen incenlemesi tamamlanabildi. Tekliflerden dördü Muvazene-i Maliye Encümeni, biri ise Nafia Encümeni tarafından incelendi⁴⁵⁰.

1. 2. 2. Muvakkat Kanunlar

Kanun-ı Esasi, hükümete ani gelişen siyasal ve ekonomik sorunlar karşısında yetersiz ve güçsüz kalmaması, sorunlara hızlı bir şekilde çözüm bulması ve siyasal kararlar alabilmesini sağlamak amacıyla kanun hükmünde kararname (muvakkat kanun) çıkarma yetkisi vermektedir⁴⁵¹. Kanun-ı Esasi'nin 36. Maddesi'ne göre "*Meclisi Umumî halelden vikaye için bir zaruret mübremeye zuhur ettiği ve bu bapta vaz'ına lüzum görünecek kanunun müzakeresi için*" Meclisin toplanmasına vakit müsait olmaması halinde Kanun-ı Esasî ahkâmına aykırı olmamak üzere Heyet-i Vükelâ kanun çıkarma yetkisine sahipti. Diğer taraftan çıkan kanunlar "*...Heyeti Mebusan'ın içtima ile verilecek karara kadar ba irade-i seniye muvakkaten kanun hüküm ve kuvvetinde...*" kabul edilmekteydi. Kısaca olağanüstü hallerde yürütme organının vereceği kararlar, parlâmentonun toplanıp karar vermesine ve irade-i seniye ile yürürlüğe girmesine kadar, muvakkatta olsa (geçici), kanun hüküm ve kuvvetindeydi.

Diğer taraftan Kanun-ı Esasi'nin 101. Maddesi yine olağanüstü durumlarda hükümete, muvazene kanununu haricinde meclisin açık bulunmadığı zaman zarfında yaptığı harcamaların sorumluluğunu üzerine almak ve meclisin açılışı akabinde görüşülmek üzere muvakkat kanun çıkarma yetkisi vermektedir. Tahsisat-ı fevkaladeler bu kanuna dayanılarak çıkarılmaktaydı⁴⁵².

Muvakkat kanunlar Meclisin çıkardığı kanunlardan farklı usulle yürürlüğe girmektedir. Kanun layihaları veya teklifleri önce Meclis-i Mebusan, ardından Meclisi Ayan'da değerlendirilerek irade-i seniyyesi çıktıktan sonra yürürlüğe girerken, "kuvve-i icraiye'nin emri" olarak tanımlanan muvakkat kanunlar yürürlüğe girdikten sonra meclis onayına sunulurdu. Ayrıca kanun layihalarının görüşmesi devre içerisinde tamamlanamadığı takdirde "keenlemyekün" (yok hükmünde) kabul

⁴⁵⁰ MMZC, D. 3, İct. 4, İ. 32, II, s. 482-484.

⁴⁵¹ Denizhan, a.g.e., s. 34- 44.

⁴⁵² Öztel, a.g.e., s. 41.

edilmekteyken muvakkat kanunların incelemesi bir sonraki devreye bırakılırdı. Bu nedenledir ki İkinci Yasama Devresi'nden kalma 542 adet muvakkat kanun Üçüncü Yasama Devresi Meclis'inde incelendi⁴⁵³.

Muvakkat kanunlar yürürlükte olan kanunlar olmasına karşın meclis incelemesi sonucu rededilebilirlerdi. Reddedilen kanuna ait hüküm yine bir kararname aracılığı ile duyurulurdu⁴⁵⁴. Fakat ret kararı ile ilgili Mecliste bir düzenlemenin yapılması özellikle muvazene-i maliye encümeni tarafından talep edildi. Zira ret veya ilga kararı Meclis zabıt ceridesine eklenmekle birlikte zamanla muvakkat kanun sayısı çoğaldığından bunlardan hangi kanun-u muvakkatin red ve ilga edildiği, Meclisin zabıt ceridelerinin uzun uzadıya tetkikine muhtaç bir mesele haline gelmişti. Bu nedenle usulün değiştirilmesi istendi. Yapılan öneride kararların Meclis tarafından kararname olarak kabulü ve Takvim-i Vakayi'de neşri ve düstura eklenmesi istendi⁴⁵⁵. Üçüncü Yasama Devresi Meclis'inde 70'e yakın muvakkat kanunun "ilga ve ademi kabul" şekliyle ya kaldırıldı ya da yürürlüğü durduruldu. Meclis-i Mebusan tarafından ilga veya reddedilen muvakkat kanunların Meclis-i Ayan'a gönderilmesine lüzum yoktu⁴⁵⁶.

Dâhili Nizamname'nin 92. Maddesi'ne göre yasama yılı içerisinde görüşülemeyen muvakkat kanunlar ertesi yasama yılı içerisinde müstaceliyet isteğinde bulunan kanunlardan sonra görüşmeye alınırdı. İlgili karara rağmen muvakkat kanunların belirtilen zamanda meclise gelmediği görüldü. 1914 yılında çıkarılan "Zabıta-i Sıhhiyye-i Hayvaniyye" hakkındaki kanunu muvakkat, dört yıl Ziraat Encümeninin de beklemiş, dört kez encümen tadilinden geçmiş ve ancak 1918 yılında meclise gelebilmişti⁴⁵⁷.

Hükümet çıkardığı muvakkat kanunların yürürlüğünü başka bir muvakkat kanunla durdurabilirdi. Fakat bu durumu meclis hoş karşılamamıştır. Örneğin "Oktruva Kanunu'nun (duhuliye resmi) yürürlüğünü hükümet, birer yıl ara ile iki kararname çıkararak erteledi. Fakat sebep gösterilmeksizin yapılan bu ertelemelerin

⁴⁵³ MMZC, D. 3, İçt. Fevk., İ. 4, I, s. 27.

⁴⁵⁴ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 8, I, s. 91.

⁴⁵⁴ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 4, I, s. 31.

⁴⁵⁴ MAZC, D. 3, İçt. 4, İ. 42, II, s. 244.

⁴⁵⁵ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 3, I, s. 37-38. 25 Haziran 1917 tarihli "Sigara kâğıtlarının resmi istihlakına" dair muvakkat kanun, Düstur'da kararname olarak yer aldı; *Düstur*, II. Tertip, 9. Cilt, s. 696.

⁴⁵⁶ MMZC, D. 3, İçt. Fevk., İ. 40, II., s. 526.

⁴⁵⁷ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 10, I, s. 82.

meclisin sorgulama yetkisini ortadan kaldırdığı belirtilerek son erteleme isteği Meclis tarafından reddedildi⁴⁵⁸. Meclis, bir zaruret karşısında olursa dahi ertelemenin meclisin yasama gücünün elinden alınması olarak değerlendirdi⁴⁵⁹.

Diğer kanunlar gibi muvakkat kanunlar için de mecliste müstaceliyet isteğinde bulunulabilirdi. Kanunların tek oturumda görüşülüp karara bağlanması anlamına gelen müstaceliyet isteği Meclis tarafından pek hoş karşılanmamıştır. İstanbul Mebusu Kirkor Zöhrap Efendi'ye göre müstaceliyet, bir kanunun bir an evvel yürürlüğe girmesini sağlamak üzere alınan bir karardır. Dolayısıyla yürürlükte olan kanunlar için gerekli bir durum değildir. Üstelik bu yolla meclis kendi tetkik hakkının bir kısmını da terk etmekteydi. Kanunun kısa sürede değerlendirilme isteği esasında meclisin bir emri vaki ile karşı karşıya bırakılması olarak değerlendirildi. Benzer bir düşünce Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi tarafından da dile getirilerek hükümet tarafından çıkarılan bir kanunun meclis tarafından çıkarılan kanundan daha üstün tutulmaması gerektiğini belirtti. Bu durum meclisin üzerinde bir baskı olarak değerlendirilmekteydi⁴⁶⁰.

Muvakkat kanunlarla ilgili müstaceliyet istekleri kanunların yeterli sürede incelenmesini engelleyen bir durum olarak da değerlendirildi. On bir sayfa ve on beş maddeden oluşan "*Tedarik-i vesait-i nakliye-i bahriye, mavuna ve at kayığı ve salapuryaların esnayı seferberide sureti istihdamları...*" hakkındaki muvakkat kanun yirmi dört saatlik yasal süreyi doldurmadan müstaceliyet isteği ile Meclise gönderildi. Duruma tepki gösteren Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi kanuna okunmadan oy verilmesine neden olacağına dikkat çekti. Meclis kanunla ilgili müstaceliyet isteğini kabul etmedi⁴⁶¹.

Meclis kimi zaman kanun layihalarının kabul edilmemesi halinde muvakkat kanuna dönüşebileceği endişesi ile müstaceliyet isteklerini kabul etti. Rüsumu Belediye Kanun layihası için bulunulan müstaceliyet isteği kanun kabul edilmediği takdirde muvakkat olarak çıkabileceği endişesine neden oldu. Meclisten çıkan bir

⁴⁵⁸ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 44, II, s. 327.

⁴⁵⁹ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 40, II, s. 218-219.

⁴⁶⁰ MMZC, D. 3, İçt. Fevk., İ. 5, I, s. 27-30.

⁴⁶¹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 41, II, s. 382.

kanunun asla meclise uğramamış bir kanuna feda edilmemesi gerektiğine dikkat çekilerek talep kabul edildi⁴⁶².

Muvakkat kanunlarla ilgili mebusların da tasarrufta bulunma hakları vardı. Encümene gönderildiği halde meclise henüz gelmemiş olan “Asakir tarafından ika olunan ceraim-i adiyenin merci-i muhakemesi” hakkındaki muvakkat kanunla ilgili 20 Eylül 1917 tarihinde Şam Mebusu Mehmet Fevzi Efendi kırk bir arkadaşı ile taktir vererek kanunun mecliste görüşülmesini talep etti⁴⁶³.

Muvakkat kanunların yürürlüğü diğer kanunlarda olduğu gibi ilga tarihine kadar geçerliydi⁴⁶⁴. Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu’nda yapılan değişiklikle 15 yaş ve altındakiler silâh altına alınmış fakat kanun Meclis tarafından reddedilmişti. Bunun üzerine Meclis silâh altında bulunan bu askerlerin hemen terhis edilmesini istedi. Fakat Cebelibereket Mebusu Hasan Sezai Bey, muvakkat kanun hükmünün, ret tarihine kadar geçerli olduğunu belirterek bugüne kadar cereyan eden muamelenin geçerli olduğuna dikkat çekti⁴⁶⁵.

Dâhili Nizamname’de muvakkat kanunların meclis tarafından reddedilmesi halinde izlenecek yol belirtilmekteydi. Fakat tadil veya kabul edilmeme durumlarıyla ilgili açıklayıcı bir hüküm yoktu. Tadil edilen maddelerin düzenlenme ve Meclis-i Ayan’a gönderilme şekli mecliste tartışıldı. Tadil edilen maddelerin kanun layihalarında olduğu gibi Ayan’da görüşülerek irade-i seniyyesi çıktıktan sonra kanunlaşması kararına varıldı⁴⁶⁶. Tadil edilen maddenin Meclis-i Ayan’a gönderilme usulünde düzenleme yapılırken kanunun kararname olduğunu gösteren bir madde-i tasdik ile mi yoksa kanun olarak mı sunulması bir başka tartışma konusuydu. Sonuçta tadil edilmiş muvakkat kanunlar meclisin onaylaması neticesi kanun hükmü taşıdığından kanunun “ahkâmı tasdik olunmuştur” ifadesi yerine “kanuniyeti tasdik olunmuştur” şeklinde düzenlenmesine ve Meclis-i Ayan’a bu şekilde gönderilmesine karar verildi⁴⁶⁷.

⁴⁶² MMZC, D. 3, İct. Fevk., İ:42, II, s. 589-603.

⁴⁶³ MMZC, D. 3, İct. 4, İ. 24, I, s. 415.

⁴⁶⁴ MMZC, D. 3, İct. 3, İ. 6, I, s. 62.

⁴⁶⁵ MMZC, D. 3, İct. 3, İ. 34, II, s. 112; *Düstur*, II, Tertip 9. Cilt, s. 142.

⁴⁶⁶ MMZC, D. 3, İct. Fevk., İ. 40, II, s. 526.

⁴⁶⁷ MMZC, D. 3, İct. 4, İ. 12, I, s. 154, 161-166.

Hükümetin yürürlükteki bir muvakkat kanunu Meclis'ten geri çekmek istemesi halinde Meclis-i Umumi'den çıkan sonucu beklemesi gerekmektedir⁴⁶⁸. Dâhili Nizamname'nin 94. Maddesi'ne göre bu durumun ilk toplantıda meclise bildirilmesi ve onay alınması şartı vardı. Fakat kimi zaman hükümetin bu kuralı dikkate almaması meclisin tepkisine neden oldu. Askerî Ceza Kanunu'nun 24. Maddesi'nde ki "*İhtiyat zabitanından memaliki ecnebiyeye firar edenlerle...*" ilgili düzenleme teklifi Meclis-i Mebusan tarafından onaylandıktan sonra Ayan Meclisine gönderildi. Hükümet kanunu Ayan Meclisi'ne gitmeden geri çekmek istedi. Meclis-i Ayan Dâhili Nizamname'de konuyla ilgili açıklayıcı bilgi bulunmadığını belirterek kanunu iade etmedi. Bunun üzerine Mebusan Meclisi durumu değerlendirerek, hükümetin meclise bilgi vermeden böyle bir yola gidemeyeceğine hükmetti⁴⁶⁹. Hüseyin Cahit Bey, Dâhili Nizamname'nin 35. Maddesi'ne göre hükümetin kanun layihalarını geri çekebileceğini fakat muvakkat kanunlarla ilgili böyle bir tasarrufta bulunamayacağını belirtti. Muvakkat kanunlar Meclis-i Mebusan'a geldikten sonra, karar mercii artık Meclisti⁴⁷⁰.

Bu arada bir başka sorun yürürlüğü olmayan bir kanunun meclis tarafından müzakeresine gerek olup olmadığı meselesiydi. Mebusların bir kısmı her ne olursa olsun yasama yetkisinin meclise ait olması nedeniyle hükümetin yürürlüğünü ortadan kaldırdığı bir kanunu dahi meclise göndermesi gerektiği kanaatindeydi. Diğer bir grup ise Kanun-ı Esasi'ye muhalif olmadığı sürece hükümetin bu sorumluluğu taşıdığından hareketle kanunun yürürlüğünün durdurabileceğini belirtmekteydi. Sonuç olarak Meclis tatbik edilmemiş kanunların meclise gelmesine gerek olmadığına fakat uygulamaya girmiş olan eski ve yeni her kanunun mecliste görüşülmesi gerektiği kararına vardı⁴⁷¹.

Dâhili Nizamname'nin 95. Maddesi'ne göre Meclis-i Mebusan gerek duyduğu takdirde benzer olduğunu düşündüğü muvakkat kanunları birleştirme ve kanuna dair yeni bir hükmü diğer kanun layihasına madde olarak ekleyebilme

⁴⁶⁸ MMZC, D. 3, İct. 3, İ. 30, II, s. 23.

⁴⁶⁹ MMZC, D. 3, İct. 2, İ. 26, II, s. 535-536.

⁴⁷⁰ MMZC, D. 3, İct. 2, İ. 36, II, s. 223.

⁴⁷¹ MMZC, D. 3, İct. Fevk., İ. 19, II, s. 440.

yetkisine sahipti. Kısaca Meclis, encümenlerin önerisi dâhilinde içerikleri benzer olan muvakkat kanunları birleştirerek görüşmeye alabilmekteydi⁴⁷².

30 Aralık 1913 tarihinde çıkmış olan “Emniyet-i Umumiyye Dairesi’nde bir İstidlaat Müdüriyeti ve şubat-ı idariye te’sisine mütedair kanun-ı muvakkat” ile 26 Şubat 1914 tarihli, İstidlaat Müdüriyeti’nin doğrudan doğruya Dâhiliye Nezareti’ne bağlanmasına dair kanun-ı muvakkat⁴⁷³ ve 26 Eylül 1914 tarihli İstidlâat Müdüriyeti ile Emniyet-i Umumiyye Müdüriyetinin birleştirilmesine dair kararnameler encümen önerisi ile birleştirilerek Meclis’te görüşüldü. Muvazene-i Maliye Encümeni “Emniyet-i Umumiyye Teşkilatının bütçe ile muayyen olması” gerekçesi ile bu üç kararnamenin işlevinin sona erdiğini belirtti. Kanunlar meclis tarafından reddedildi⁴⁷⁴.

1. 2. 2. 1. Muvakkat Kanunların Kanun-ı Esasi ile Çelişkisi

Kanun-ı Esasi’nin 36. Maddesi’ne göre hükümet tarafından çıkarılan muvakkat kanunların anayasa hükümlerine uygun olma şartı vardı. Fakat kanunların bazılarının Kanun-ı Esasi hükümlerine uygun hazırlanmadığı Meclis’te kimi zaman dile getirilen bir meseleydi. Hatta durumu yetki aşımı olarak değerlendirenler oldu. İstanbul Mebusu Hacı Şefik Bey’e göre Meclis’e bir önceki dönemden gelen (İkinci Yasama Devresi Meclisi’nin feshinden sonra) 542 adet muvakkat kanunun pek azı anayasaya uygundu. Pek çoğu lüzumsuz bir şekilde alelacele hazırlanmıştı. Bu nedenle hükümetin Üçüncü Yasama Devresi’nde çıkaracağı kanunlarda Kanun-ı Esasi hükümlerine hassasiyet göstermesi istendi. Kanunlar her ne kadar meclisin çalışmadığı süre içerisinde hazırlanmış olsalar da hepsi bir ihtiyacı karşılamak üzere çıkarılmamıştı. Bu nedenle hükümetten zorunlu olmadıkça kanun çıkarmaması konusunda teminat istendi⁴⁷⁵. Zira Meclis, hükümetin kimi zaman yetkiyi yerinde kullanmadığı kanaatindeydi. Fakat meclisin hükümetten istediği teminatın devre içerisinde çıkarılan muvakkat kanun sayısına bakıldığında pek dikkate alınmadığı

⁴⁷² “Emniyet-i Umumiyye İdaresinde İstidlâat Dairesi teşkiline müteferri üç kıt’a kanun lâyihası”. *MMZC*, D. 3, İct. 3, İ. 7, I, s. 69.

⁴⁷³ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 190.

⁴⁷⁴ *MMZC*, D. 3 İct. 3, İ. 7, I, s. 69.

⁴⁷⁵ *MMZC*, D. 3, İct. Fevk., İ. 27, II, s. 7.

yönündedir. Zira beş yasama yılı faaliyet yürüten parlamentoya rağmen hükümet tarafından dört yüzün üzerinde muvakkat kanunun çıkarılmıştır.

Kanun-ı Esasi'nin 96. Maddesi “*Tekâlifî Devletin hiçbirî bir kanun ile tâyin olunmadıkça vaz ve tevzi ve istihsal olunamayacağını*” belirtmektedir. Dolayısıyla hükümetin vergi düzenleme konusunda muvakkat kanun çıkarma yetkisi yoktur. Üstelik Kanun-ı Esasi'nin 97. Maddesi vergi düzenlemesinin ancak bütçe kanununa bağlı olarak yapılabileceğini belirtmektedir. Buna rağmen “Dersaadete bir İhracat Heyeti teşkiline dair” kanun, muvakkat olarak çıkarılmış ve anayasanın ilgili hükümleri görmezden gelinmiştir. Üstelik Kanun-ı Esasi'nin 102. Maddesi'ne göre hükümetlerin kararname ile ne bütçe tanzimi ne vergi düzenlemesi yetkisi yoktur. Tüm bunlara rağmen kanun Meclis'e gönderildiğinde anayasa hükümlerine aykırı bullunsa da “vatanın âli menfaatleri” için çıkarıldığı yönünde görüş beyan edenlerin olduğu görülür. Sadrazam Talat Paşa usulsüzlüğü kabul etmekle birlikte durumun olağanüstü şartların bir sonucu olarak değerlendirilmesini istemiştir. Bunun yanında bir özeleştiride bulunarak hükümete verilen muvakkat kanun yetkisini ülkenin “ hal-i tabiiyeye” (doğal haline) döndüğünde geri alınması gerektiğini belirtmiştir⁴⁷⁶.

Muvakkat kanun sayısındaki fazlalık bunların Kanun-ı Esasi'ye uygunluğunu denetleyecek bir kararname encümeninin kurulmasını gerektirmekteydi. Bu görüş Aydın Mebusu Emanuil Emanuildi Efendi tarafından dile getirildi. Hatta konuyla ilgili meclise bir kanun teklifi dahi verildi. Teklifte Kanun-ı Esasi'nin 36. Maddesi ile Dâhili Nizamname'nin 90. ve 12. Maddelerinin çeliştiği belirtilmekteydi⁴⁷⁷. Diğer taraftan muvakkat kanunların yürürlükte olmaları nedeniyle kanun layihaları ile aynı incelemeye tabi olması bir diğer eleştiri konusuydu⁴⁷⁸. Fakat ilgili teklif layiha encümeni tarafından kanunlaşmaya uygun bulunmayarak Meclis tarafından da reddedildi⁴⁷⁹.

Halep Mebusu Artin Efendi muvakkat kanun sayısındaki fazlalığın Anayasa'ya uyum konusunda sıkıntı yaratacağına dikkat çekti. Hatta Kanun-ı

⁴⁷⁶ Kanunla ilgili olarak muvazanenî maliye encümeninin meclise gönderdiği raporda “Muvazene-i Umumiyye Kanununa merbut (T) işaretli cetvelden mezkûr Kararname ile resim tarh ve cibayeti meşru olmadığı cihetle bu kararnamenin tatbikinde ve ona istinaden tahsil edilen resimden mütevellit neticenin tayinini Heyet-i Celileye terk eyleneceği” belirtildi. *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 52, III, s.132-135.

⁴⁷⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 26, I, s. 466.

⁴⁷⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 49, II, s. 299- 301.

⁴⁷⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 50, II, s. 316-317.

Esasi'yi hazırlayanların dahi bu konuda tedbir aldığını fakat hükümetlerin konuya hassasiyet göstermediğini belirtti. Artin Efendi'ye göre muvakkat kanunlar kaldırılmıyordu. Mebus konuşmayı yaptığı saatte hükümette bulunan Ahmet İzzet Paşa'dan Hükümet Programına muvakkat kanunların anayasadan kaldırılması yönünde bir madde eklemesini istedi⁴⁸⁰.

Muvakkat kanunların Meclis-i Mebusan'a ilk toplantıda sunulma şartı vardı. Hüküm 1909 Anayasası'nın 36. Maddesine eklenmişti. Meclis Dâhili Nizamnamesinin 90. Maddesi hazırlanırken de bu husus dikkate alındı⁴⁸¹. Fakat Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'nde görüşülmeyi bekleyen muvakkat kanun sayısı bunun kâğıt üzerinde kaldığının bir işaretiydi. Ayan Üyesi Ahmet Rıza Bey 36. Maddeye bir fıkra eklenerek bir ay içerisinde kanunların mecliste görüşülmesini aksi halde yürürlükten kaldırılmasını istedi. Bu yönde Meclis-i Ayan'a bir kanun teklifi sundu. Kanun-ı Esasi Encümeni değişikliğe gerek olmadığı yönünde görüş beyan etti⁴⁸².

1. 2. 2. Üçüncü Yasama Devresi'nde Çıkarılan Muvakkat Kanunlar

Tarik Zafer Tunaya Osmanlı'da tüm Meşrutiyet dönemi boyunca çıkarılan normal kanunlarının sayısının 1500 olduğunu muvakkat kanun sayısının ise 1908-1918 döneminde 1061 adet, 1918-1922 döneminde ise 621 adet olduğundan bahsetmektedir⁴⁸³. İkinci Yasama Devresi ile Üçüncü Yasama Devresi arasında parlamentonun çalışmadığı süre içerisinde 542 adet muvakkat kanun çıkarıldı. Bu kanunlar Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'nin açılmasıyla birlikte hükümet tarafından müstecaliyetle (bir kez) görüşülmesi için gönderildi. Dolayısıyla Meclis açılır açılmaz gündemini muvakkat kanunlar oluşturmuştu⁴⁸⁴.

⁴⁸⁰ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 4, I, s. 30.

⁴⁸¹ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 34, II, s.172.

⁴⁸² *MAZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 18, I, s. 232; Eroğlu, "1908 Devrimi'ni İzleyen Anayasa...", s. 125.

⁴⁸³ Gözler, *a.g.e.*, s. 16

⁴⁸⁴ Kanunların arasında Emval-i Gayr-i Menkulenin Tahdit ve Tahriri, Eşhas-ı Hükmiyyenin Emval-i Gayr-i Menkuleye Suret-i Tasarrufları, Emval-i Gayr-i Menkulenin İntikalatı, Emval-i Gayr-i Menkulenin Deyn-i Mukabilinde Teminat İraesi, Emvali Gayri Menkullerin Tasarrufları, Biliştirak Tasarruf Olunan Emvali Gayri Menkulenin Sureti Taksimi, İdarei Umumiyyei Vilayat Kanunu, Kanunu Cezanın Bazı Ahkamını Muaddil Maddeler, Usulü Muhakemeleri Muaddi Mevadd, Sulh Hakimleri Kanunu, Katibi Adl, Teşviki Sanayi, Edirne Vilayetinde Hadis Olacak Tebaai Ecnebiyyeye Muzaf Daavinin Merci-i Rü'yeti, Terdisat-ı İptidaiyye, Memurin Muhakematı, Kır Bekçileri, Ahzı Asker ve Edirne Vilayeti Teşkilatı Adliyyesi hakkında kanunlar vardı. *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk., İ. 4, I, s. 27.

Üçüncü Yasama Devresi içerisinde Hükümet tarafından 400'ün üzerinde muvakkat kanun çıkarıldı. Bunların 70'e yakını meclis kararnamesi ile yürürlükten kaldırıldı. En fazla muvakkat kanun Birinci Yasama Yılına ara verilen yedi aylık süre içerisinde çıkarıldı. Yaklaşık 150'ye yakın muvakkat kanun hükümet tarafından yürürlüğe konuldu. Hatta hükümetin bir günde on dokuz muvakkat kanun (12 Aralık 1914) çıkardığı görüldü⁴⁸⁵.

Aslında Birinci Dünya Savaşı nedeniyle pek çok ülke kanun hükmünde kararname çıkarmaya mecbur kaldı. Hatta Fransa 1795 Anayasası'nın 45. Maddesi'nin "yasama organı görevini hiçbir kimseye devredemez" hükmüne rağmen geçici kanun çıkaran ülkeler arasında yer aldı⁴⁸⁶.

Muvakkat kanun sayısındaki fazlalık encümenlerin iş yoğunluğunu arttırdı. Öyle ki Üçüncü Yasama Yılı başlarken Meclis'te müzakereyi bekleyen 371 adet kanun olduğu bunların çoğunluğunu muvakkat kanunların oluşturduğu Meclis Reisi Hacı Adil Bey tarafından belirtildi. Bu nedenle Meclisin Pazartesi, Perşembe olan mesaisinin üç güne çıkarılarak Cumartesinin çalışma gününe dâhil edilmesi istendi⁴⁸⁷.

Aynı yasama yılı içerisinde encümenlere 115 adet muvakkat kanun gönderildi. Bunların 90 tanesi encümende incelendi. Çıkarılan bu kanunlardan biri "kavanin-i adiyreden" olup, seksen küsur kanunu içermekteydi⁴⁸⁸. Geri kalan yaklaşık 40 kanun tahsisat-ı munzameye aitti⁴⁸⁹. Dördüncü Yasama Yılı'nın ilk iki ayı içerisinde encümenlere gönderilen muvakkat kanun sayısı 182 idi. Yasama Yılı'nın sonunda bu sayı 229'a ulaştı. En fazla muvakkat kanun Adliye (63 adet), Askeriye (51 adet), ve Muvazene-i Maliye Encümenlerine (48 adet) gönderildi. Bu sayılar muvakkat kanunların ağırlık noktalarını göstermekteydi. Bunlardan ancak 34 tanesinin encümen incelemesi tamamlanabildi⁴⁹⁰. Hatta ilgili yasama yılında meclis çalışma süresini iki defa kanun görüşmelerinin tamamlanamaması gerekçesi ile

⁴⁸⁵ *Düstur*, II. Tertip, 7. Cilt, s. 130, 131... 139 arası, 142, 148, 168.

⁴⁸⁶ Bülent Daver, *Fevkalâde Hal Rejimleri (Türkiye'de - Yabancı Memleketlerde) İcra Organının İstisnai Yetkileri Bakımından*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1961, s. 85; Denizhan, *a.g.e.*, s. 118-135.

⁴⁸⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 3, I, s.28.

⁴⁸⁸ Meclis-i Mebusan'ın açık bulunmadığı ara dönemde (1332- 1916 yılı) çıkarılan 84 adet muvakkat kanun listesinin bir kısmı; bkz.TBMM Kütüphanesi, eser no:1939-441 (Ek- 7).

⁴⁸⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 6, I, s. 53.

⁴⁹⁰ *MMZC*, D. 3, İçt., 4, İ. 32, I, s. 585.

uzattı. Dördüncü Yasama Yılı içerisinde 30 kararnameden 26'sının görüşmesi Mecliste tamamlanarak Ayan'a gönderildi. Geride görüşülmeyi bekleyen 213 kararname olduğu ve gelecek yasama yılına havale edildiği Meclis Reisi tarafından genel kurula bildirildi. Muvakkat kanun sayısının geçen senelere oranla azaldığı Meclis'te belirtildi. Bu arada Mebusan'dan çok Ayan'da görüşülmeyi bekleyen kararnameler söz konusuydu⁴⁹¹.

Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla bazı muvakkat kanunların ileride sakınca meydana getirebileceği düşünülerek Meclise gönderilmedi. Örneğin şimendifer idaresi teşkil edildikten sonra çıkarılan muvakkat kanunlarla yabancı şirketlere ait şimendiferlere hükümet tarafından el konuldu. Cavit Bey Talat Paşa kabinesine girdiği sırada ilgili kanunların Nafia Encümeni'nde incelenmek üzere beklediğini gördü. Savaşın ne şekilde sona ereceği belirsizdi. Eğer savaşı Osmanlının dâhil olduğu grup kazanırsa bunların hükümet tarafından her zaman satın alınabileceği fakat mağlup olunursa yüklü miktarda tazminat ödemek icap edileceğine dikkat çekti. Bu nedenle "Meclis-i Mebusan bu mesuliyete iştirak etmesin" diyerek kanunları Meclise göndermediğini belirtti⁴⁹².

1. 2. 2. 2. 1. Ekonomi ile İlgili Muvakkat Kanunlar

Osmanlı son dönem ekonomisinin yaşadığı en önemli sorunların başında ekonomik ve sosyal yapı bozuklukları, kapitülasyonlar, yabancı sermayeye tanınan aşırı ayrıcalıklar, yabancı ülkelerden ödeme gücünün üstünde alınan dış borçlar gelmektedir. Bu tablo bütçenin sürekli açık verme nedeniydi. Özellikle 1910 yılından sonra peşpeşe yaşanan savaşlar ekonominin dışa bağımlılığını arttıran temel faktördü. Savaş ekonomileri ve bütçeleri, toprak ve nüfus kayıpları Osmanlı ekonomisini küçülten nedenler arasındaydı⁴⁹³.

Üçüncü Yasama Devresi olarak adlandırılan 1914-1918 arasındaki dönem aynı zamanda Birinci Dünya Savaşı yıllarıydı. Savaşın ortaya çıkardığı olağanüstü şartlar hükümetin muvakkat kanun çıkarmasına yol açan en temel nedenlerin başında

⁴⁹¹ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 79, I, s. 533.

⁴⁹² Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 211.

⁴⁹³ Hayri Sevimay, Cumhuriyete Girerken Ekonomi "Osmanlı Son Dönem Ekonomisi, Kazancı Kitap, İstanbul 1995, s. 11- 29.

yer alıyordu. Muvakkat kanunlar yoluyla aslında savaşa karşı ekonomik tedbirler alınmaya çalışıldı. Seferberlik kararının alındığı gün hükümet Tecil-i Duyun Muvakkat Kanunu'nu çıkardı⁴⁹⁴. 1 Ağustos 1914 günü Maliye Nazırı Cavit Bey'i ziyaret eden Ticaret Odası'ndan bir heyet ile umum bankerlerden oluşan bir grup Avrupa'da başlayan savaş karşısında moratoryum ilan edilmesini istediler. Talep üzerine Cavit Bey tarafından hazırlanan kanun, birçok mebus tarafından uygun bulunmadı. Fakat ilginç bir gelişme olarak meclisin savaş gerekçesiyle tatil edildiği gün kanun muvakkat olarak çıkarıldı⁴⁹⁵.

Cavit Bey kanunun çıkarılma gerekçesini “ahvali iktisadiyeyi” düzenlemek olarak belirtti. Savaşın kısa süreceği tahmin edilerek bir aylık bir borç ertelemesine gidildi. Fakat kanuni sürenin bitmesine rağmen savaşın hala devam ediyor olması yeni ertelemeleri beraberinde getirdi. Bu nedenle hükümet devre boyunca on kez borç ertelemek üzere kanun çıkardı. Kanun, tüm borçların yanı sıra nakdi ve bankalardaki mevcut mevduatı dahi erteleme kapsamına dâhil etti. Mahkemelerin iflas kararı vermeleri yasaklandı. Bu yasağın borçlunun malını elden çıkarmasına kadar geçerli olacağı belirtildi. Bu arada Vilayet Özel İdareleri, Hilal-ı Ahmer, Müdafaa-i Milliye Cemiyetleri, Belediyeler ve Ziraat Bankası'nın, vakıflar ve yetimlere ait alacakları ile mevduat, mihr ve nafakalar, kanun kapsamı dışında bırakıldı. Kanunun borçluyu koruması, malın haczedilme noktasında borçlularla alacaklılar arasında sorunlar ortaya çıkardı. Konuyla ilgili meclise pek çok şikâyet dilekçesi gönderildi. Kanunun alacaklıların haklarını da koruması gerektiği bu nedenle “emvali gayrimenkulenin” tamamının borca karşılık haczinin uygun olduğu belirtildi. Malın gerçek kıymetinin üçte ikisine ulaşınca kadar borç ertelemesine gidilmesi yeterliydi. Kanunun doğurduğu diğer bir sorun borçlunun malını kaçıracağı endişesiydi. Bu sorun mahkemenin malı haczetmesi ile ortadan kalkabilecekti⁴⁹⁶.

Osmanlı Hükümetleri Birinci Dünya Savaşı'na kadar vergi konusunda serbest adım atmadı. Zira vergileri Duyun-u Umumiye İdaresi kontrol etmekteydi. Osmanlı ülkesini açık pazar haline getiren ve hiç vergi ödemeyen ticari ve mali müesseselerle

⁴⁹⁴ Seferberliğin ilan edildiği gün hükümet tarafından “Birinci Te'cil-i Düyun Kanun-ı Muvakkatı” çıkarıldı *Düstur*, 2. Tertip, VI. Cilt, s. 909.

⁴⁹⁵ Cavit Bey, ertesi gün pazar olmasına rağmen Meclis-i Mebusan'ın toplantıya çağrılarak ilgili kanunun çıkarılması gerektiğini belirtti. Zira pazartesi günü bankalara hücumda bulunulacak bu nedenle hiç mevcut kalmayacaktı. Bkz. Hasan Babacan, Servet Avşar, *Cavid Bey, Meşrutiyet Ruzanamesi*, II. Cilt, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 2015, s. 613.

⁴⁹⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 37, I, s. 517-525.

ilgili yeni bir düzenlemeye gidildi. 12 Aralık 1914'te Temettü Vergisi Muvakkat Kanunu çıkarıldı ve durum düzenlendi⁴⁹⁷.

Osmanlı ekonomisinin en temel sorunlarının başında, bütçe açığının giderilme meselesi vardı. Savaşla birlikte büyüyen bütçe açığını kapatmak için birtakım tedbirler alındı. Bunlardan biri “Tekalif-i Fevkalade Muvakkat Kanunu” oldu. Gelir bütçesindeki açık vergi yoluyla kapatılmaya çalışıldı. Neticede temettü ve ağnam vergisine %25, mahkeme harçları nüfus pasaport, konsolosluk harçlarına % 100 zam yapıldı⁴⁹⁸.

5 Kasım 1914'te çıkarılan muvakkat kanunla altın ihracı (sikke ve külçe olarak) yasaklandı⁴⁹⁹. Zira ülkelerin sahip olduğu altın miktarı savaşın kazanılmasında ve sürdürülmesinde temel faktördü. Fakat yasakla birlikte tüccar zor durumda kaldı. Meclis, tüccarın ihtiyacı kadar altını maliye bakanlığına bildirerek taşıması ve kayıt altına aldırması önerisinde bulundu. Ayrıca altın dışında poliçenin de bir teminat aracı olarak kullanılabileceği belirtildi. Kanuna uyulmasını sağlamak üzere cezai bir hüküm konuldu. Kanuna uymadığı takdirde tüccar üç ay ile iki sene arasında ceza alacaktı⁵⁰⁰. Altının müsaderesi halinde biri altının sahibine verilmek üzere iki adet zabıt belgesi düzenlenecekti⁵⁰¹.

Hükümet bir başka düzenleme ile ülke dışına çıkması muhtemel nakit akışını durdurdu. 6 Kasım 1914'te çıkarılan muvakkat kanunla, 23 Ekim 1914 itibarıyla vadeleri dolmuş olan borçların savaşın sonuna kadar hukuki olarak ödenmemesinde hiçbir sakıncanın olmadığı belirtildi. Ayrıca hasım durumundaki ülkelere gerek nakdi, gerek çek hatta poliçe dahi gönderilmesi yasaklandı⁵⁰².

Savaş devletin giderlerini olağanüstü artırdığından kağıt paranın emisyon hacmi daraldı. Bunu gidermek isteyen hükümet altın bulmak üzere Cavit Bey başkanlığında bir heyeti önce Viyana'ya ardından Berlin'e gönderdi. Neticede 27 Mart 1915 tarihinde çıkarılan iradeyle Maliye Nezareti, Almanya ve Avusturya hükümetlerinden toplam 150 milyon frank borç almaya yetkili kılındı⁵⁰³. 12 Nisan

⁴⁹⁷ Öztel, *a.g.e.*, s. 128; *Düstur*, II.Tertip 7. Cilt, s. 148.

⁴⁹⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 40, I, s. 512.

⁴⁹⁹ *Düstur*, II Tertip 6. Cilt, s.1368.

⁵⁰⁰ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 46, I, s. 692.

⁵⁰¹ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 2, I, s. 10.

⁵⁰² *Düstur*, II. Tertip, 7. Cilt, s. 127.

⁵⁰³ *Düstur*, II. Tertip, 9. Cilt, s. 198.

1915'te ise 6.583.094 Osmanlı liralık Evrak-ı Nakdiye'nin ihracı ve tedavülünün mecburiyeti hakkında çıkarılan muvakkat kanunla uzun bir aradan sonra kâğıt para ihracına yetki verildi. Kâğıt paranın nakit para yerine kullanılması mecbur hale getirildi. Aksi halde ceza-i müeyyide uygulanacağı belirtildi⁵⁰⁴. Evrak-ı nakdiyelerin kontrolü Duyunu Umumiye tarafından yapılacaktı. Ayrıca ödemelerin Duyunu Umumiye İdaresi bulunan yerlerde gerçekleştirileceği anlaşmada belirtildi⁵⁰⁵.

Bu arada savaş nedeniyle pek çok ülkede madeni paralar piyasadan çekildiği için kâğıt para basma mecburiyeti ortaya çıktı. Cavit Bey basılan bu kâğıt paranın karşılığı olmadığı yönündeki dedikoduları engellemek için piyasadan çekilen madeni -bakır, gümüş, altın- paranın neredeyse basılan kâğıt parayla eşdeğer olduğunu belirtti. Ayrıca evrak-ı nakdiyenin nakit gibi tedavül ve kabul görmesi gerektiği Meclis'e bildirilerek bu konuda spekülasyonların giderilmesi istendi⁵⁰⁶. Bunun önlenmesi için bir takım cezai tedbirler alındı. Kanuna uymayanlara bir liradan on beş liraya kadar para cezası veya bir gün ile bir aya kadar hapis cezasına hükmedildi. Evrak-ı nakdiyelerin karşılıkları savaş sona erip anlaşmaların yapılmasından bir yıl sonra ödenmeye başlanacaktı. Beş yılın sonunda piyasaya sürülmemiş olan evrakı nakdiyelerin geçersiz olduğu kabul edildi⁵⁰⁷.

Hükümet, ülkede para birimi ile ilgili yaşanan karmaşayı muvakkat kanun yoluyla düzenlemeye çalıştı. 9 Nisan 1916'da Tevhid-i Meskûkât Kanunu Muvakkati⁵⁰⁸ çıkarıldı. Böylece Islah-ı Meskûkât Komisyonu'nun önerisi olan topal çift metal mikyasa sisteminden altın sistemine geçildi. Kanunla Osmanlı Devleti'nde para birimi kuruş, değer ölçüsü ise altın oldu. Ayrıca nikel, gümüş ve altın paranın miktar karşılığı belirlendi. Savaş yıllarında tarafsız kalan ülkelerin para birimlerinin değer kazanması Osmanlı topraklarında yaşayan yabancıların ellerindeki kâğıt paraları İsviçre Frangına çevirmelerine ve Osmanlı Lirasının Alman Markı karşısında gerilemesine neden oldu⁵⁰⁹. Bu durum Osmanlı dış ticaretine önemli bir darbe niteliğindedir. Bunu engellemek ve Osmanlı lirasının değerini korumak üzere

⁵⁰⁴ *Düstur*, II. Tertip, 7. Cilt, s. 560; Vedat Eldem, *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi*, TTK Yay., Ankara 1994, s. 106

⁵⁰⁵ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 8, I, s. 150.

⁵⁰⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 47, II, s. 408.

⁵⁰⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 41, II, s. 579.

⁵⁰⁸ *Düstur*, II. Tertip 9. Cilt, s. 711

⁵⁰⁹ Zafer Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye'de Devletçilik*, Homer Kitapevi, İstanbul 2003, s. 35-38.

Maliye Nezareti 22 Ağustos 1917’de kambiyo muameleti merkez komisyonunu kurdu⁵¹⁰. Daha önce hasım durumundaki ülkelere para akışını durduran karara, müttefik ve tarafsız ülkeler de dâhil edildi. Komisyondan ancak ruhsat alınması durumunda izin söz konusuydu⁵¹¹.

Komisyon Talat Bey’in Maliye Nezaretinde bulunduğu sırada kuruldu. Başlangıçta Almanlar ile Avusturyalılar kambiyo uygulaması dışında bırakıldı. Fakat Cavit Bey kambiyo işleminin her iki ülke içinde geçerli hale getirilmesi gerektiğini belirtti. Özellikle Osmanlı vatandaşlarına Almanya ve Avusturya’nın uyguladığı çifte standart bu şekilde ortadan kaldırılabilirdi. Zira bu ülkelerde ki Osmanlı vatandaşları gönderilen paralarının veya sattığı eşyalarının bedelini istediği şekilde alamamaktaydı. Cavit Bey bu misilleme sayesinde Almanya’nın kanunlarını bu yönde düzenlemeye mecbur kaldığını ve Avusturya’nın ise geç te olsa kanuni düzenlemesini yaptığını belirtti⁵¹².

Savaşın yol açtığı temel ekonomik sorun halkın iâşe temininde yaşanan güçlükler ve yolsuzlukların önlenememesiydi. Malların yurt dışından getirilmesinin yasak olması, stoktaki malların sürekli el değiştirmesine neden olmaktaydı. Bu nedenle fiyat artışları engellenemez bir haldeydi. Hükümet, savaşın yol açtığı bu durumu çıkardığı muvakkat kanunlarla çözmeye çalıştı. Bunlardan biri halkın temel ihtiyacının karşılanmasını sağlamak için çıkarılan İaşe Kanunu⁵¹³, diğeri ise yolsuzlukları engellemek üzere diğerinden on ay sonra çıkarılan Men’i İhtikâr Kanunu’ydu⁵¹⁴.

İstanbul’un iâşe sorunu savaşın en önemli meselelerden biriydi. Şehremaneti ihtiyacı karşılamak üzere öncelikle Romanya’dan hububat satın aldı. Ardından şehremaneti tarafından 1914 senesi Ekim ayında bir heyeti hesabiye ve ticariye teşkil edildi. Bu heyet İstanbul Heyet-i Merkeziyesi’ydi⁵¹⁵. Konya ve Ankara’daki tüccarla anlaşma yapan heyet, askeri nakliyeden artan otuz vagonu buğday nakline ayırdı. Bu durum 1915 yılının Kasım ayına kadar devam etti. O sırada Milli Mahsulat Şirketi

⁵¹⁰ *Düstur*, II. Tertip 8. Cilt, s. 892.

⁵¹¹ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi*, s. 39-40.

⁵¹² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 211-212.

⁵¹³ *Düstur*, II. Tertip 8. Cilt, s. 1230.

⁵¹⁴ *Düstur*, II. Tertip 9. Cilt, s. 687.

⁵¹⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 22; Toprak, a.g.e., s. 134.

kurulmuştu⁵¹⁶. Şehremaneti şirket ile anlaşma imzalayarak buğdayı önce Ocak ayına daha sonra 1916 yılının Eylül ayına kadar şirket üzerinden getirtti⁵¹⁷.

Askerin iâşe ihtiyacının artması üzerine 5 Mart 1916 tarihinde çıkarılan muvakkat kanunla un sıkıntısı çeken yerlerin ihtiyaçlarının belediyeler adına ordu tarafından sağlanmasına karar verildi. Fakat askerlerin bu işte başarılı olamaması üzerine iş tekrar Şehremanetine devredildi. Ancak belediyeler de işi yürütemeyince, Alman İaşe Örgütü örnek alınarak merkez ve taşra iâşe örgütleri oluşturuldu. Başına Alman tahıl örgütü kurucularından Hugo Meyer getirildi⁵¹⁸. İstanbul'da teşkil edilecek iâşe heyeti üyeleri arasına birkaç Almanın dâhil edilmesi kararına varıldı. İaşe heyetinin kurulabilmesi için üç buçuk milyon lira gibi bir paraya ihtiyaç vardı. Almanlar bunun bir milyon lirasını istikraza (borçlanma) mahsuben ve geriye kalan paranın da barışın yapılmasından itibaren bir sene içinde iade şartıyla avans olarak verilmesini kabul etti. Heyet piyasadan harbin sonunda ödenmek şartıyla mübayaatta (satın alma) bulunmaya başladı⁵¹⁹.

Talat Paşa kabinesi kurulduğu sırada (1917) birinci bölge olan İstanbul'un iâşesinden Kemal Bey, ordunun iâşesinden İsmail Hakkı Paşa sorumluydu. Heyetle askeriye arasında ihtilaf meydana gelmesi üzerine ellerinde daha çok vasıta bulunması dolayısıyla iâşe işi orduya devredildi. İaşe işinin orduya devredilme nedenlerinden biri de “ordunun iâşesi temin edilemiyor bu da harbe tesir ediyor” şeklindeki şikâyetlerin engellenmek istenmesiydi. Sonuç olarak iâşe işi Harbiye Nezaretine bağlı İaşe Umum Müdürlüğü tarafından yürütülmeye başlandı⁵²⁰.

⁵¹⁶ İstanbul'un iâşe dağıtımında büyük güçlüklerle karşılaşıldı. Karne yönetiminin yanı sıra buğdayın öğütülmesi ve dağıtımında doğan gecikmeler ekmeğin satışı sırasında fırınların önünde kuyruklara neden oldu. Dağıtımda asayişin sağlanmak için polis kullanılmış bunda da başarılı olunamayınca İttihat ve Terakki Cemiyeti İstanbul Heyet-i Merkeziyesi işe el koymuş ve İstanbul nüfusunu mahallelere ayırarak her mahallede bir “ekmek tevzi mahalli” oluşturmuştu. 1916 Yılı'nın Mart başında dağıtım işi şehremanetine devredildi. Bu saate kadar İttihat ve Terakki muntika memurları ve kabine-i mesulleri aracılığı ile durumu denetledi. Kıtlıkla istifçilik ve karaborsacılığın bir arada görüldüğü bir ortamda Heyet-i Mahsusa-i Ticariye'nin faaliyetlerini İttihat ve Terakki dışında kamuoyunda hoş karşılayan olmadı. İttihat ve Terakki Fırkası Merkezi Umumisi'nin onayı ile kurulan Heyet-i Ticariye 400 bin liralık bir kazanç elde etti. İktisadiyat Mecmuası'nın başyazarı Tekin Alp'e göre elde edilen bu kazanç “...milli iktisadın terakkisine hadim olabilecek büyük sermayelerin teşkiline matuf olacak”tı. Bu sermaye ile Milli Mahsulât, Kantariye İthalat ve Ekmekçiler Şirketi adı altında üç büyük şirket daha kuruldu. Bkz. Toprak, *İttihat- Terakki ve Cihan Harbi*, s. 134.

⁵¹⁷ Soruşturma komisyonuna ifade veren Ticaret ve Ziraat eski Nazırı Mustafa Şeref Bey iâşe meselesiyle ilgili soruyu, Kemal Bey'in 1916 yılında İttihat ve Terakki Kongresi'ne sunduğu rapora dayanarak cevaplandırdı. Bkz. *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 221.

⁵¹⁸ Zafer Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat 1908-1918*, Doğan Kitap, İstanbul 2012, s. 214.

⁵¹⁹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 205.

⁵²⁰ Talat Paşa'nın başkanlığında kurulan komisyon ordunun ihtiyacı olan “mahaller ahalisinin” iâşesini temin için memleketi çeşitli bölgelere ayırmış ve bölgenin zahiresini almaya yetkili hale getirilmişti. Savaş başlar başlamaz

İaşe işinin Harbiye Nezareti'nin kontrolü altında yürütülmesi ile birlikte pek çok sorun ortaya çıktı. İaşe Müdüriyeti'nin levazım dairesine bağlı kalması önceliğin askerinin iaşesi meselesine neden olduğundan sivil halk bundan büyük zarar gördü. Askerin bağımsız hareket etmesi, hariçte ekmek dahi satabilmesi, ekmeği halk nazarında temel problem haline getirdi⁵²¹. Üstelik savaşın yoğunluğu, organizasyonu yürütecek uzman kadroların olmayışı durumu giderek sağlıksız bir şekilde dönüştürdü. Ürün satışlarının sınırlandırılmasına rağmen el altından bulunabilmesi, Harbiye Nazırı'nın hem savaş hem iaşe gibi iki temel meseleyi tek başına yürütmesi mecliste tartışmalara neden oldu. Dolayısıyla ya kurumun bağımsızlaştırılması veya başına Harbiye Nazırı'nın güvendiği bir şahsın atanması gerektiği belirtildi. Karara destek veren Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey nezaretlerin bu işi üstlenmesi gerektiğini aksi takdirde sorumluluğun Harbiye Nezareti'nde kalmaya devam edeceğine dikkat çekti. Bu nedenle Harbiye Nezareti'nin onayıyla bir genel müdürlüğün kurulması uygun görüldü⁵²².

Bu arada Cavit Bey Maliye Nezareti'nin iki sene boyunca biriktirdiği paranın büyük bir kısmını iaşe masrafı olarak vermek zorunda kalmıştı. Maliye Nezareti yetkisi dâhilinde olmamasına rağmen piyasaları rahatlatmak adına ürünleri peşin parayla satın almaya çalıştı. Fakat borcun 4 buçuk milyon liraya yükselmesi üzerine Meclis-i Vükelaya kesin uyarı verilerek bunun durdurulması istendi. Üstelik bu miktar İaşe Nezareti'ne verilecek olan 5 milyon liranın dışındaydı. Maliye Nazırı Cavit Bey'e göre iaşedeki sarfiyat miktarını arttıran en büyük problem Anadolu'daki âşar mallarının, vasıta yokluğu nedeniyle nakledilememesiydi⁵²³.

Bu arada Almanya, Avusturya ve Ukrayna arasında mahsul ve zahire alımı anlaşması yapıldı. Buna Osmanlı Devleti'de dâhil oldu. Anlaşmaya göre satın almak suretiyle elde edilecek buğday ve zahirenin yüzde on iki buçuğu diğer ürünlerin ise yüzde beşi hisse olarak verilecekti. Bunun üzerine İaşe Müdüriyeti Umumiyesi İbrail, Dumberg, Viyana, Berlin ve Odessa'ya birer memur gönderdi. Almanlardan

temel besin maddelerinde başlayan sıkıntıyı gidermek üzere Dâhiliye Nazırının Başkanlığında Havayic-i Zaruriye Komisyonu kuruldu. Bu örgütün başarılı olmaması üzerine Ekmekçiler Cemiyeti Reisi İzzettin Bey'in başkanlığında Heyet-i Mahsusa-i Ticariye kurulmuş buğday, şeker, gaz, bulgur, zeytin gibi temel ihtiyaçlar heyet üzerinden karşılanmaya çalışılmıştır. Ancak heyetin bazı kişileri zengin ettiği söylentisi üzerine iaşe işi Şehremanetine devredilmişti. *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 221. Toprak, *Türkiye'de Milli İktisat...*, s. 268- 311.

⁵²¹ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi...*, s. 463.

⁵²² *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 67, III, s. 130-138.

⁵²³ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 205-206.

hissemizin bu memurlara teslim edilmesi ve onların verecekleri vasıta ile hatta bizim vereceğimiz nakliye vasıtalarının dahi onların emri altında olması şartıyla ürünlerin gönderilmesi istendi. Fakat Almanlar belirtilen miktardan fazlasını almıştı. Diğer taraftan organizasyon tam yapılamadığından hissemize düşen sekiz milyon kilo buğdaydan ancak bir milyon kilo alınabildi. Bir miktar da şeker getirilmişti. İaşe Nazırlığı kurulduktan sonra anlaşmaya dayanılarak Romanya'dan zahire talebinde bulunuldu. Fakat hisseye düşen bir şey olmadığı cevabı verildi. Almanların verdiği raporlara göre Romanya'daki mahsulât ancak oradaki müttefik ordusuna ve ahaliye yetecek miktardaydı. Hatta Almanlar Ukrayna'daki hissenin Dobruca'ya ayrılmasını teklif etti⁵²⁴.

İaşe meselesinde en büyük yük çiftçinin ve köylünün omuzlarındaydı. Bu nedenle Meclis, çiftçiden alınması gereken vergi ve ellerinde kalması gereken ürün miktarı konusunda hassasiyet gösterilmesini istedi. Aşar ölçüsü üzerinden vergi alınması durumunda küçük çiftçinin aç kalma endişesi ile aşarını az göstereceği bu durumda devletin de gelir kaybına uğrayacağına dikkat çekildi. İaşe Müdüriyeti'nin çiftçiden aşarı aldıktan sonra bir senelik ekmeklik, tohumluk ve hayvanı için yemliği kendisinde bırakması ve sonra kalan kısmını peşin para ile satın alması gerektiği belirtildi. Ayrıca İaşe Müdüriyeti'ne bütçeden ayrılan 4 milyon liranın, peşin ödemeleri gerçekleştirilmede yetersiz kaldığı, bunun 7-8 milyon liraya kadar yükseltilmesi gerektiği dile getirildi. Zira 18 Ağustos 1917'den beri faaliyette bulunan Müdüriyetin altı aylık harcama bilançosu yaklaşık bir buçuk milyon liraydı ve bu para ile ancak birinci mıntıkanın iaşesi temin edilebilmişti⁵²⁵.

Nakil için çiftçiye ödenen kira bedelinin yetersizliği iaşe ile ilgili diğer bir sorundu. Erkeklerin çoğunun askerde olması nakliyenin sorun olmasına neden olmaktaydı. Nakilde kadın ve çocukların kullanılması ise daha büyük mağduriyetler ortaya çıkardı. Diğer taraftan bazı memurlar ürünün bir kısmını kendilerine ayırdı. Bu nedenle çiftçi neticede zor durumda kaldı. Konuyla ilgili Meclise pek çok şikâyetle bulunuldu. Urfa Mebusu Saffet Efendi usulsüzlük yapan memurların tespiti ve halkın şikâyet ettiği konuların bir teftiş heyeti tarafından takip edilebilmesi için

⁵²⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 245.

⁵²⁵ *MMZC*, D. 3, İct. 4, İ. 69, I, s. 168-172. Birinci Ordu dışında Osmanlı ordularının her birinde bir Mıntıka İaşe Heyeti kurulmuştur. Birinci Ordu doğrudan Harbiye Nezareti'nin İaşe Umum Müdürlüğü'ne bağlıydı. Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi...*, s. 144.

Harbiye, Dâhiliye, Adliye ve Nâfia Nezaretlerinden beş kişilik bir heyetin seçilerek görevlendirilmesini istedi. Böylece Teftiş Heyeti kanununun nizam ve intizamı da sağlamış olacaktı. Teftiş meselesi tartışılırken, Harbiye Nezareti Levazımat-ı Umumiyye-i Askeriyye Müdür Muavini Miralay Mustafa Bey müdüriyet dışında memurlarca oluşturulan bir komisyonun bulunduğunu hatta gazetelerde ilan edildiğine dikkat çekti. Fakat meclise göre temel mesele müdüriyetin uygulamalarından doğacak şikâyetleri değerlendirilecek bir üst kurulun olmamasıydı⁵²⁶.

Birinci Dünya Savaşı'nın son ayları açlık ve sefaletin en üst noktaya ulaştığı bir dönem oldu. Hükümet, yoğunluk gerekçesiyle iaşe işine gereken hassasiyeti gösteremediğinden Mayıs ayı itibarıyla bir Umumi Müfettişliğin kurulması için Meclise bir teklif verdi. 3 Haziran 1918 tarihinde çıkarılan kararname sonucunda Tahsin Bey 16 Eylül 1918'de Umumi Müfettiş olarak atandı. Bir ay sonra Tahsin Bey'in başka bir göreve tayin edilmesi ile yerine Muammer Bey getirildi. Her iki Umumi Müfettişin sadece Maliye Nezareti'nden para istemek ve tohumluk tedarikine çalışmak gibi daha çok kırtasiye işiyle ilgilenmesi Mecliste bu makamın bir işlevselliği olmayacağı kanaatine neden oldu⁵²⁷.

Mecliste iaşe meselesinde ki temel yanlışlarla ilgili mebusların beyanları söz konusuydu. Ağaoğlu Ahmet Bey'e göre sorunlardan ilki bütün vasıtaların bir elde toplanmasıydı. İkinci yanlış sorumluluğun yerine getirilememesi ve üçüncüsünde konuyla ilgili bir şikâyet merciinin bulunmamasıydı. Dağıtımdaki usulsüzlük yanında iaşe talimatnamesinin başarısız bir şekilde düzenlenmiş olması sorunların diğer bir kısmını oluşturmaktaydı. Ayrıca iaşe temininin ne şekilde yapılacağı belirsizdi. Üstelik müdüriyetin Harbiye Nezareti'ne bağlı olması sağlıklı işleyişi engellemekteydi⁵²⁸.

İaşedeki diğer temel sorunlardan biri belki de en önemlisi ihtikâr olarak tanımlanan vurgunculuk meselesiydi. Savaş ticaret sahasını daralttığından tüccar arasındaki rekabet ortadan kalkmıştı. Ülkede yetişen bir kısım ham maddeler harp ve askeri ihtiyaçlar için tahsis edilip gıda maddeleri işi İaşe Müdüriyeti'ne bırakılmıştı.

⁵²⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 70, I, s. 205- 214.

⁵²⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 6, I, s. 48.

⁵²⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 65, I, s. 62.

Ticaret yapanlar bir malı ucuza aldıktan sonra pahalancaya kadar satmayarak ihtikârın oluşmasına neden olmaktadır. Bunun engellenmesi düşüncesiyle Men-i İhtikâr Heyeti kuruldu ve ihtikârın menî için kanun çıkarıldı. Fakat kanuna rağmen bu durum engellenemedi. İhtikârın menine yönelik kanunun kaldırılması gerektiği Meclis Ziraat ve Ticaret ile Adliye Encümeni tarafından dile getirildi. Hükümet Almanya ve Avusturya'nın yaptığını yapamamış, savaş başlamadan önce ihtiyaca tabi olan ürünlerin mevcudiyetini sağlayamamıştı. Bu nedenle savaş uzadıkça fiyat artışları engellenemez hale geldi ve durum yolsuzluklara ortam hazırladı.

İhtikâr komisyonu kurulmasına rağmen fiyat artışlarının devam ettiği görüldü. Öyle ki tüccarın %20-30 düzeyindeki kâr oranı artık normal kabul edilmeye başlandı. İhtikârın ortadan kalkması amacıyla kurulan komisyon sağlıklı bir çalışma yürütemediği gibi kendisine müracaat eden tüccarın bir kısmına mal verirken bir kısmına vermeyerek keyfi uygulamalarla halktaki mevcut huzursuzluğu arttırdı. Ayrıca ihtikâr komisyonunun uygulamaları kaçakçılığa ortam hazırladı. Bu nedenle hükümetin halkın hakkını korumak adına yaptığı kanuni düzenleme halk tarafından “şer” olarak değerlendirilmeye başlandı. Cebeli Lübnan Bölgesi'nin başlıca geçim kaynağı olan kozaya devletin koyduğu fiyata rağmen ipeğin okkası on üç kuruştan alınıp otuz kuruşa satılmıştır. Neticede kanun üreticiyi mağdur hale getirdi⁵²⁹.

Savaş içindeki bir diğer sorun kaçakçılığın ve rüşvetin artmasıydı. Hükümet gümrüklere ve şimendifer kumpanyalarına men-i ihtikâr komisyonunun izni olmaksızın Anadolu'ya mal gönderilmeyeceği emrini verdi. Fakat malını daha pahalıya satmak isteyen tüccar bu işi kaçakçılık yoluyla yapmaya başladı. Bunun sonucunda rüşvet yollu uygulamalar arttı. Komisyonun gönüllü usulü ile çalıştırılması (ücretsiz olarak) yolsuzluğa neden olan diğer bir durumdu. Tüm bunlara çare olmak üzere Meclis, ihtikârın incelenmesi için özel bir encümen kurulmasını istedi, talebi kabul edildi⁵³⁰.

Birinci Dünya Savaşı'nın kargaşa ortamında bir diğer aksaklık tarımsal üretimin işlerliğinin bozulmasıydı. Özellikle taşımacılık, işgücü açığı ve piyasa mekanizmasının işlevsiz hale gelmesi üretimin giderek azalmasına neden olmuştu. Öyle ki 1913'de 68 milyon dönüm ekili arazi varken bir yıl sonra bu miktar 35

⁵²⁹ MMZC, D. 3, İct. 4, İ. 55, II, s. 463.

⁵³⁰ MMZC, D. 3, İct. 4, İ. 51, II, s. 325-356.

milyon dönüme sonraki yıl ise 27 milyon dönüme kadar düşmüştü. Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'e göre halkın işe temininde yaşadığı sıkıntılar ve vergiler elindeki ürün miktarını var olandan daha düşük göstermesine neden olmaktadır. Karesi Mebusu Ali Galip Efendi işenin boyutlarını göstermek açısından çarpıcı bir örnek vererek hiç buğday ekilmeyen Aydıncık ve Erdek gibi nahiyelerde zeytinliklerin içine açlık sebebiyle buğday ekilmeye çalışıldığını belirtti. Bu nedenle savaşın ilerlemesine paralel olarak tarımda olanakların artırılması gerekmektedir. Bunun için toprağı olsun olmasın tüm köylülerin iyi bir organizasyonla bir araya getirilmesi ve durumun çözülmesi gerektiği düşünöldü⁵³¹. Bunun için de köylülerin büyük bir "darü'l mesai" işçilerine dönüştürölmesi gerekmektedir⁵³². Ayrıca ekim işinin kadın erkek herkes için -bir dönüm dahi olsa- zorunluluk haline getirilmesi hatta gerekirse padişahın dahi bu işe dâhil edilmesi Meclis'te dile getirilen çözüm önerileri arasında yer aldı⁵³³.

Çiftçiden alınan ürünün bedeli vaktinde ödenemediğı gibi "cebri istikraz" yöntemleri ile köylünün ektiğı ürüne el konulmaktaydı. Bunun dışında çiftçinin ürünün maliyetinin hesap edilmesine rağmen hakkı olanın kendisine verilmemesi ve fiyat takdirinin üretim mahallerine bırakılmaması ayrıca tatbikatta istikrarın olmayışı üretimi düşüren diğer sebeplerdendi. Hükümet çiftçinin elinden alacağı ürünün % 25'i geçmeyeceğini geçtiğı takdirde bedelinin verileceğini duyurmuş, buna rağmen uygulamalar bu yönde gerçekleşmemiştir⁵³⁴. Bunun sonucunda Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Şeref Bey'in önerisi ile Mükellefiyet-i Ziraiye Muvakkat Kanunu'nu 1916'nın Eylül ayı ortasında çıkarılmıştı⁵³⁵.

Üretimin düşmesini engellemek için çıkarılan kanun, tarım işleriyle uğraşan ve askerlik hizmetinin dışında kalmış olan on dört yaşını tamamlamış tüm kadın ve erkeklerin Ziraat Nezaretince belirlenmiş oranda ekim işini yürütmesi hatta gelecek senenin nadasını yapmasını mükellefiyet olarak belirtti. Meclisteki Kanun görüşmeleri sırasında Zor Mebusu Mehmet Nuri Efendi mükellefiyet için yaş tayin

⁵³¹ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 44, II, s. 309- 310; MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 44, II, s. 310.

⁵³² Birgen, *a.g.e.*, s.338.

⁵³³ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 44, II, s. 312.

⁵³⁴ Karesi Mebusu Ömer Vehbi Bey köylüden alınan ürünün üzerinden 15-20 gün geçmeden Hükümetin memurları, jandarma, polis ve memur-u mahsusı ile köylere giderek söylenilenin aksini yaptığını evine yağ götürönlere "ordunun ihtiyacı var" denilerek ürünlerine fiyat biçilmeden el konduğunu şikâyet olarak dile getirdi. MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 66, I, s. 82- 85.

⁵³⁵ *Düstur*, II. Tertip 8. Cilt, s. 1297.

etmenin doğru bir yaklaşım olmayacağını ifade etti. Kanunla çiftçilikle uğraşmayan veya askerlik çağı dışında kalmış olanların buldukları yerde en fazla yetişen mahsulü üretmeleri mecburi hale getirildi. Mükellefiyet, muhtaç askerlerin ailelerine ait tarlaları da kapsamaktaydı. Mükellefiyetin Müdafaa-i Milliyye, Donanma, Hilal-i Ahmer gibi kamuya yararlı kurumlarla, her türlü imtiyazlı imtiyazsız cemiyet ve şirketi de kapsadığı kanunda belirtildi. Tekfur Dağı Mebusu Harun Hilmi Efendi taşra dışında kalan kadınların da mükellef hale getirilmesini teklif etti. Fakat kanunun çiftçiliği sanat edinmiş kişileri kapsadığını belirten Mustafa Şeref Bey isteği uygun bulmadı. Mükellefiyetini yerine getirmeyen veya getirmek istemeyenler için caydırıcı olması açısından para cezası da (20 kuruşla, 100 kuruş arası) konuldu. Durumun tekrarı halinde bir gün ile bir haftaya kadar hapis cezasına hükmedildi. Bu arada çalışanların iaşesini kimin temin edeceği meselesi tartışma konusu olurken Mustafa Şeref Bey köylünün imece usulüne alışkın olması nedeniyle bunun sorun olmayacağını belirtti.

Kanun, üretimde zamandan tasarruf etmenin yanında mevcut kuvvetlerden azami surette istifade etmeyi de amaçlamaktaydı. 1915'te zirai üretimin 25 milyon dönümde kalmasına rağmen tatbik edilen teşkilatlanma ile 1916 senesi daha bitmeden önceki seneki miktarın yakalandığı ve harbin ilk yılındaki (32-35 milyon arasında) miktara ulaşılacağı tahmin edildiği Mustafa Şeref Bey tarafından belirtildi. Hatta birtakım vilayetlerin üretiminde fazlalık olduğu tüketici konumundaki bölgelerin bazılarının üretici konuma geçtiğine dikkat çekildi⁵³⁶. Netice itibarıyla 1915-16 yılları arasında ekili arazi 25- 27 milyon dönüm iken 1917 Mayıs sonunda miktar 52 milyona ulaştı⁵³⁷.

1. 2. 2. 2. Milli İktisada Yönelik Muvakkat Kanunlar

Bugüne kadar liberal bir iktisadi çerçevede oluşturulmuş olan Osmanlı ekonomik yapısı savaş koşullarının yarattığı fırsatla milli bir iktisadi yapıya dönüştürülürken ortaya devletçi bir ekonomiyi çıkardı. Milli iktisadi yapı için milli burjuva sınıfının oluşturulması gerektiğinden öncelikle yabancıların ayrıcalıklarının

⁵³⁶ MMZC, D. 3, İct. 3, İ. 44, II, s. 310- 313.

⁵³⁷ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi...*, s. 91.

sonlandırılması yönünde çalışmalara başlandı⁵³⁸. 8 Eylül 1914'te çıkarılan muvakkat kanunla yabancıların cari, mali, iktisadi, adli, idari, hukuki işlemleri olan kapitülasyonlar tek taraflı olarak kaldırıldı⁵³⁹.

Özellikle sanayide ve ticarete yabancı sömürsünü sona erdirmek için girişilen faaliyetler arasında kooperatifleşme ve banka kurma önemli bir adım oldu. Birinci Dünya Savaşı yıllarına bakıldığında kurulan banka sayısının ciddi oranda arttığı görülmektedir. 1911 ile 1913 yılları arasında yaklaşık üç milli banka kurulmuşken, 1914 sonrası sayı dört misline yaklaşmıştır⁵⁴⁰. Hatta 1917 ile 1923'e kadarki süreç "milli bankacılık devri" olarak adlandırıldı. 1914- 1918 arasındaki romantik ve milli iktisatçı düşünceler, kapitalist bir ekonomik düzenin yansımaları olarak kabul edildi⁵⁴¹.

1913'ten itibaren Müslüman eşraf-tüccar-çiftçi, yabancılardan ve gayri Müslimlerden bağımsız olarak kendi kredi kurumlarını oluşturdu. Böylece İttihatçıların "milli iktisad" politikasının bel kemiği oluşturulmaya başlandı. İttihatçılar taşradaki milli bankaların kurulmasında aktif rol üstlendi. Anadolu'da oluşturulmaya çalışılan orta sınıfla organik bir bağ kurmayı böylece başardılar. Osmanlı para piyasası, kredi aygıtlarının millileştirilmesinde önemli bir ivme sağladı. Bugüne kadar yabancıların ve gayri Müslimlerin uğraş alanı olarak görülen bankacılık, bankerlik ve sarraflık Müslüman Türk eşrafın kontrolüne bu yolla geçmeye başladı⁵⁴².

Milli bankaların bir diğer fonksiyonu Anadolu Müslüman eşrafının birikime gitmesi sağlamaktı. İktisadi gücü zamanla artan Anadolu tüccarı, İttihat ve Terakki'nin bu yöndeki teşvikiyle Tanzimat sonrası kangrene dönüşmüş kredi soruna büyük çiftlik sahiplerini de yanına alarak çözüm bulmaya çalıştı. Antalya Mebusu Hamdullah Emin Paşa milli banka kurmanın bir gereklilik olduğunu "*Eğer milli*

⁵³⁸ Osmanlı Devleti'nde ilk iktisat kitabının yazarı "Ekonomi Politik" (1880) adlı eseriyle Ahmet Mithat Efendi olmuştur. Kitapta özel girişimciliğin üzerinde duran yazar görüşlerinin oluşmasında Mülkiye'deki hocaları Sakızlı Ohannes ile Mikail Portakal'dan etkilendiğini belirtir. İttihatçıların içerisinde de benzer görüşte Cavit ve Hüseyin Cahit Bey vardır. 1910-15 arasında İttihat ve Terakki'nin müşaviri olarak görev yapan Parvus takma adlı Rus Yahudi'si Alexander Helphand marksçı fikirlerine rağmen sosyalizmi savunmayan ilginç bir ideolog olarak milli iktisat fikrinin oluşmasına etkide bulunmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1987, s. 278.

⁵³⁹ *Düster*, II. Tertip 6. Cilt, s. 1273.

⁵⁴⁰ Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi...*, s. 47.

⁵⁴¹ N. Oğuzhan Altay, Türkiye'de Liberal Politikaların Bankacılık Sektörüne Etkileri (1847-1979), *Ege Akademik Bakış*, 10 (1) 2010, s. 327. 319-350

⁵⁴² Toprak, *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi...*, s. 79.

bankalar olmaz da, ecnebi bankalarına müracaat etme mecburiyeti hâsıl olursa, o vakit ecnebilerde, kendi milleti gibi merhamet olmayacağını...” belirtti. Ayrıca Mısır’da olduğu gibi arazinin ekserisinin yabancılar rehin olarak bırakılacağına dikkat çekildi.

Milli bankacılık yönünde ilk teşebbüs bölgede geçimlik ekonomisinin yerini alan para ekonomisi nedeni ile Batı Anadolu’da başladı. Daha Meclis açılmadan önce 21 Şubat 1914 tarihinde çıkarılan muvakkat kanunla Milli Aydın Bankası’nın Ziraat Bankası ile ortaklık kurarak açılması kararına varılmıştı. Aydın Vilayeti elli bin Lira ile Ziraat Bankası ise yirmi beş bin Lira ile açılış sermayesine iştirak etti⁵⁴³.

Bir diğer banka kurma teşebbüsü 30 Mart 1914’te gerçekleşti. Çıkarılan muvakkat kanunla Evkaf Bankası’nın kurulma teşebbüsünde bulunuldu⁵⁴⁴. Yabancı bankalarla rekabet etmek üzere devlete ait yüz milyonlarca liralık gayrimenkulden istifade edilebilmesi amacı ile Ziraat Bankası kanuna dayanılarak Evkaf Bankası’nın kurulmasına karar verildi. Yalnız, Ziraat Bankası Kanunu’nun henüz muvakkat olması nedeni ile layihanın böyle bir kanuna dayanılarak hazırlanmasına Meclis’te itiraz edildi. Kanun maddelerinin açıkça belirtilmesi istendi. Diğer taraftan bankacılığın faizle işleyen bir sistem olması nedeniyle dini özellik taşıyan bir kurumun böyle bir işte yer almasının doğruluk derecesi mecliste tartışılan bir konu oldu. Mamüratülaziz Mebusu Sait Efendi’nin hayır işlerinde kullanılacak faizin meşru olduğu yönünde beyanda bulunarak tartışmalara açıklık getirmeye çalışması dikkate değerdir⁵⁴⁵.

Bankacılık faaliyetleri içerisinde en önemli gelişme 13 Nisan 1914 tarihli Ziraat Bankası muvakkat kanunu ile bankanın yeniden teşkilatlandırılmasıydı⁵⁴⁶. Kanun 23 Aralık 1914 tarihinde Meclis’te görüşülmeye başlandı. Eskisinden farklı olarak banka çiftçiye sadece arazi üzerinden değil kefil yolu ile de borç vermeyi hedefledi. Ayrıca yeni düzenleme ile ziraatle uğraşanlar dışında tarımsal sanayi ile uğraşanların da kredi kullanmasına imkân verildi⁵⁴⁷. Ziraat Bankası Kanunu 25 Mart

⁵⁴³ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 27, II, s. 6; *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 219

⁵⁴⁴ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 330.

⁵⁴⁵ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 30, II, s. 127-143.

⁵⁴⁶ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt s. 433.

⁵⁴⁷ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 4, I, s. 33-52.

1916'da yürürlüğe girdi⁵⁴⁸. Diğer bir bankacılık girişimi Osmanlı Terhin-i Akar Bankası'nın açılma teşebbüsüydü. 10 Mayıs 1915'te çıkarılan irade-i seniyye ile şirketin teşkil edilmesine karar verildi⁵⁴⁹.

Milli ekonominin oluşması için atılan bir diğer önemli adım 13 Aralık 1913 tarihinde muvakkat olarak çıkarılan ve 1914 'ün Mayıs ayı itibarıyla Meclis'te görüşülmeye başlanan Teşvik-i Sanayi Kanunu'dur. Sanayinin gelişmesi için buhar gücünden yararlanmayı amaçlayan kanun, beş beygir gücünde, bin lira kıymetinde ve 750 lira yevmiye ile işçi çalıştıran müesseseleri vergiden muaf tutarken, gerektiğinde tesisin kurulması için bedava arazi vermeyi de beyan etmişti. Makine sanayini teşvik için çıkarılan kanun, el tezgâhlarını bu muafiyete dâhil etmedi⁵⁵⁰.

12 Aralık 1914 tarihinde yabancı anonim şirketler ve sigorta şirketlerinin imtiyazlı konumlarına son vermek üzere bir muvakkat kanun çıkarıldı. Kanun imtiyazlı şirketleri Osmanlı mevzuatına tabii hale getirmek üzere Osmanlı topraklarında kurulan şirketlerin Osmanlı uyruğuna geçmelerini şart koşmaktaydı. Osmanlı vatandaşlarının mağdur olmamaları için de sigorta şirketlerinin teminat akçesi yatırmaları istenmekteydi⁵⁵¹.

Diğer taraftan demiryolları başta olmak üzere yabancı şirketlerin işlemlerinde ve yazışmalarında Türkçe kullanmaları zorunlu hale getirildi. Hükümet bu geçiş için şirketlere dört senelik bir süre tayin etti, encümen bunu iki seneye indirdi⁵⁵². Kanun başta inşaat şirketlerini söz konusu ederken yapılan düzenleme ile reji şirketi dâhil olmak üzere, Osmanlı Bankası, Fenerler İdaresi gibi imtiyazlı kuruluşlar da bu kapsama alındı⁵⁵³.

İstanbul'da bir İhracat Heyeti kurulması yönünde hükümet tarafından 14 Eylül 1916 tarihinde muvakkat bir kanun çıkarıldı. Kanun 20 Mart 1917'de Meclis'te görüşüldü⁵⁵⁴. Kanuna ihtiyaç duyulma sebebi savaş sırasında Almanya ile Avusturya'nın bütün ihracatı kendi hâkimiyetleri altına almaları ve piyasalara hâkim

⁵⁴⁸ *Düstur*, II. Tertip 8. Cilt, s. 880.

⁵⁴⁹ *Düstur*, II. Tertip 7. Cilt, s. 619.

⁵⁵⁰ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 8, II, s. 81- 102.

⁵⁵¹ *Düstur*, 2. Tertip VII. Cilt, s. 142.

⁵⁵² *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 30, II, s. 66-71.

⁵⁵³ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 46, II, s. 228.

⁵⁵⁴ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 57, III, s. 270.

olmalarıydı⁵⁵⁵. Almanya kendi ülkesindeki fiyatların yükselmesini engellemek için eşya ithal ettiği yerlere bir komisyon göndererek ithalatı kendi kontrolüne almıştı. Bu durum inhisarın ortaya çıkmasına zemin hazırladığından hükümet bunun engellenmesi için bir İhracat Heyeti teşkiline karar verdi. İhraç edilecek malların fiyatlarını belirlemek ve duyurmakla görevli komisyon aynı zamanda ihraç vesikası vermekle yükümlüydü. İhraç eşyası bulunan kimseler ürünün miktarı, cinsi ve çeşidi ile hangi yörenin mahsulü olduğunu, nerede bulunduğunu ve hangi bölgeden teslim edileceğini İstanbul Merkez Heyetine veya İhracat Şubelerine bir beyanname ile bildirmeleri gerekmekteydi. Satın almak isteyen tüccar da istediği miktarı heyete müracaat ederek bildirmekteydi. Eğer mal istenen miktarda ise satış gerçekleştiriliyordu. Bu arada malı alan tüccarın ihraç etme zorunluluğu yoktu, isterse malı piyasada da satabilme hakkına sahipti. Tüccar olanların kimliklerinin belirlenebilmesi için ticaret odasına kayıtlı olmak yeterliyken, Mustafa Şeref Bey yazıhanesini gösterip bir ticaret odasına kayıt olup ihraç vesikası için müracaat edenlerin bir kısmının tüccar olmadığına anlaşıldığını, bu nedenle ihracat yapacaklara gazetelere ilan vererek temettü vergisi ilmi haberi getirmeleri şartının konulduğunu belirtti. Kanunun çıkmasından sonra Alman Satın Alma Komisyonları Harbiye Nezareti ile anlaşma imzalamak durumunda kaldı. Almanlar ancak Harbiye Nezaretine bağlı Şimendifer İdaresi tarafından verilen belgelerle satın aldıkları malları ihraç edebildiler⁵⁵⁶.

Komisyon, Ziraat ve Ticaret Nazırı tarafından tayin edilen bir başkan ile üyelerinin yarısı tüccar diğer kısmı bakanlar kurulu tarafından tayin olunan kişilerden oluşturuldu. Ayrıca yardımcı heyetlerin oluşturulması da istendi. Heyetin vilayet, müstakil liva ya da kazalardaki en büyük mülki memurun başkanlığında toplanması ve idare meclislerinin seçilmiş azaları ile tüccarlardan meydan gelmesi kararına varıldı. Savaşa dâhil tüm ülkelerde benzer yapılar kurulmuştu. Böylece yurt dışına çıkması muhtemel malların cinsleri ve fiyatları devlet kontrolü altına alındı. İhraç edilecek ürünler yasaklı ve yasa dışı olmak üzere iki kısma ayrıldı. Bakır,

⁵⁵⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 155.

⁵⁵⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 221-222.

maden ve yün gibi ürünler ihracı yasak olanlar arasındaydı. Yasaklanan ürünlerin ihracına ancak Meclis-i Vükela kararı ile izin verilmişti⁵⁵⁷.

Kanun piyasaları kontrol edebilmek üzere çıkarıldı. Talat Bey'e göre piyasaları ellerinde tutanlar hem bayi hem de ihraç eden kişi olduklarından fiyatlara etkide bulunmakta ve ürünlerin ucuza satılmasına neden olmaktaydılar. Bunun da üreten açısından zarara neden olduğunu belirterek bu düzenleme sayesinde üreten ile tüccarın malı arasındaki fiyatın ölçülü bir hale getirilmeye çalışıldığına dikkat çekti. Örneğin İncir 8-10 kuruş arasında satılırken düzenleme sonrası 20 kuruşa satılmaya başlandı. 15 kuruşa satılan zeytinyağının fiyatı 20- 30 kuruşa kadar çıktı. Fakat durum iç piyasada olumlu karşılanmadı, zira halkın alım gücü bundan olumsuz etkilendi. Bu nedenle ürüne narh konulması yönünde öneride bulunan mebuslar oldu. Ayrıca ülkenin en önemli ihraç maddeleri olan yün, pamuk, keten ve kenevir Heyete bırakılırken üzüm ve incir bunun dışında tutuldu. Ayrıca en çok pamuk ve yün ihracı yapılırken İzmir'de üzümün para etmediği, ahalinin pamuk ekmek yerine buğday ektiği bunun engellenmesi için bölgede ürünlerin fiyatının yükseltilmesi gerektiği mebuslar tarafından belirtilince Talat Paşa'nın da buna destek verdiği görülmektedir⁵⁵⁸.

1. 2. 2. 3. Askeri Düzenlemelerle İlgili Muvakkat Kanunlar

Birinci Dünya Savaşı askerlikle ilgili birtakım düzenlemelere gidilmesine neden oldu. Bu düzenlemeler Balkan Savaşı'ndaki mağlubiyet üzerine hazırlanan⁵⁵⁹ ve 12 Mayıs 1914 tarihinde çıkarılan Mükellefiyet-i Askeriye Muvakkat Kanunu üzerinden gerçekleşti⁵⁶⁰. Yüz elli üç maddeden oluşan Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'nun 1, 2, 3, 4, 5, 42, 46, 48, 51, 69, 70, 91, 92, 135, 139, 140 ve 147. maddeleri üzerinde düzenleme ve değişiklikler yapıldı⁵⁶¹. En fazla düzenleme asker ihtiyacının karşılanması üzerine olup Birinci Dünya Savaşı boyunca askeri mükelleflerin kapsamı da kanunlarla genişletildi.

⁵⁵⁷ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 224.

⁵⁵⁸ *MMZC*, D. 3, İct. 3, İ. 52, III, s. 138-145.

⁵⁵⁹ Osman Köksal, *Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu Muvakkati 29 Nisan 1330 (Osmanlı Devletinde asker almada son durum)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1987, s. 21; Şenol Çöklü, *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Asker Alma Usulleri (Ahzı Asker)*, Ankara 2014, s. 81.

⁵⁶⁰ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 662.

⁵⁶¹ Değişiklik yapılan maddelerle ilgili olarak bkz. Osman Köksal, *a.g.t.*, s. 46-50.

Kanunun muvakkat olması üzerinde değişiklik yapıp yapılamayacağı meselesinin Meclis'te tartışılmasına neden oldu. Ayan Meclisi değişiklik istenilen maddelerin bağımsız layiha şeklinde Meclise sunulması halinde sorunun ortadan kalkacağını belirtti⁵⁶².

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Osmanlı ordusunda 1891, 1892 ve 1893 doğumlular silâh altına alınmış ve yeni çıkarılan askeri yükümlülük kanuna göre seferi kadroların eksikliklerinin giderilmesi için 1894 doğumluların bir kısmı 1914 yılında orduya katılmıştı⁵⁶³. Balkan Savaşı sırasında ihtiyaca binaen henüz askerlik yaşını doldurmamış olanların silâh altına alınması dolayısıyla 1914 senesinde terhis olacak askerin yerini alacak kimse yoktu. Bunun üzerine Ahz-ı Asker Kanunu'nda yapılan değişiklikle askeri mükellefiyet 20 yaşına girenleri de kapsar hale getirildi. Yaşın indirilmesi ile mükellef sayısı biranda % 35'ten, % 95'e çıkarıldı⁵⁶⁴.

Birinci Dünya Savaşı ile birlikte iç güvenliğin sağlanması için Mükellefiyet-i Askeriye Kanunu'nun 2, 3, 4, ve 5. Maddelerinde 29 Nisan 1915'te çıkarılan kanunla değişiklik yapıldı. Askerlik hizmeti haricinde bulunan fakat silah kabiliyeti olan, on dokuz ve yirmi yaş aralığındakilerin gerekli görüldükleri takdirde sınır ve sahillerin müdafaasında veya mahallelerdeki asayişin temininde görevlendirilecekleri belirtildi. Bu birlikler özellikle çetelerle mücadele ve sınır güvenliğinin sağlanmasında görevlendirildiler. Harbiye Nezareti bölgesindeki asayişin teminde "fevkalade tehlike" gören her mevki kumandanına bu yetkiyi kullanma hakkı verdi. Kanuna tabi olanların kollarına kırmızı renkte bir bant takmaları istendi. Mevki kumandanı ile bölgenin en üst düzey mülki amirine ortak kararla eşraf ve ayan ileri gelenlerinden birini fahri kumandan olarak tayin etme yetkisi de verildi⁵⁶⁵. 23 Eylül 1915 tarihli 92. Madde'yi düzenleyen kanunla seferberlikten istisna edilen memurlarla ilgili yeni bir düzenleme yapılarak Harbiye Nezareti'ne izin yetkisi verildi⁵⁶⁶.

20 Mayıs 1917 tarihindeki düzenleme ile askeri mükelleflik on yedi yaşını bitirenleri kapsar hale getirildi. Hatta İhtiyat zabiti (yedek subay) ve küçük zabıt olmak üzere Mekteb-i Aliye, Mekteb-i Sultaniye, yedi senelik idadiye ile bunlara

⁵⁶² MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 26, I, s. 357.

⁵⁶³ *Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, İdari Faaliyetler ve Lojistik X*, Ankara 1985, s. 110; Çöklü, a.g.e., s. 89.

⁵⁶⁴ Erkin, a.g.e., s. 122-123.

⁵⁶⁵ *Düster*, II. Tertip 7. Cilt, s. 545; MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 40, I, s. 346.

⁵⁶⁶ *Düster*, II. Tertip 7. Cilt, s. 734.

denk olan mekteplerin son üç sınıfında öğrenim görenler, medrese talebeleri, okulların mezunları ve hatta mektebi bırakmış olanlar dahi askeri yükümlüler arasına alındı⁵⁶⁷. Ayrıca askerlik hizmetinde bulunanlardan silah kabiliyeti olanların tekrar silâh altına alınması için yeni bir düzenleme yapıldı⁵⁶⁸. Savaş başlarken kırk beş olan askeri mükellefiyet üst yaş sınırı⁵⁶⁹, elliye çıkarıldı⁵⁷⁰.

Savaş uzadıkça artan asker ihtiyacı yaş sınırını ortadan kaldırarak 14-15 yaş aralığındakileri dahi kapsar hale geldi. Öyle ki 24 Ekim 1916 tarihinde çıkarılan fiziki görünümün yeterliliğine dayalı kanunla yaşları itibarıyla askerlik mükellefiyeti bulunmayan fakat fiziki görünümü yeterli olanların silâh altına alınacağı belirtildi⁵⁷¹. Bu kişileri tespit için ahz-ı asker şubelerinden memurlar görevlendirildi. Bedeni kabiliyetlerinin uygunluğu tabip muayenesiyle tespit edilen kişiler, asker olarak celp ve sevk edilebilecekti. Bunun sonucunda fiziksel özellikleri yeterli bulunan 14-15 yaş civarı 300 kişilik bir grup askere alındı. Fakat Meclis Askeri Encümeni Nüfus Kanunu'nda herhangi bir değişiklik yapılmadan düzenleme yapılmasına itirazda bulundu. Bunun üzerine hükümet nüfus kanununda değişiklik yapmak için harekete geçti. Çıkarılan kanun Mecliste tepkiyle karşılandı, Edirne Mebusu Faik Bey, “*eğer Devletin bu 300 kişiye ihtiyacı varsa hepimizi alsın... Kanun yüzünden birçok adamların bigayrı hakkın canı yanıyor*” diyerek nüfus kanununda ilgili düzenleme yapılıncaya kadar mevcut uygulamanın durdurulmasını istedi. Hatta devletin bu gibi durumdakileri hemen terhis etmesi gerektiğini belirtti. Nihayetinde Kanun Meclis tarafından, Nüfus Kanunu'nda yapılması istenen tadilat ise Ayan tarafından reddedilerek, kanun askeri encüme geri gönderildi. Muvakkat kanunların yürürlüğünün kabul tarihinden itibaren başlaması dolayısıyla bu yaş grubundaki askerlerin terhis edilemeyeceği belirtilerek bu tarihe kadar cereyan eden muameleler geçerli sayıldı⁵⁷².

Asker ihtiyacı karşısında yeni bir düzenleme görüntü itibarıyla mükellefiyet yaşının uygun olduğuna kanaat getirilenler için yapıldı. Kanun nüfus kayıtlarının

⁵⁶⁷ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 39, II, s. 198.

⁵⁶⁸ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 32, II, s. 69.

⁵⁶⁹ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 912.

⁵⁷⁰ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 40, I, s. 340; *Düstur*, II. Tertip 7. Cilt, s. 735.

⁵⁷¹ *Düstur*, II. Tertip 8. Cilt, s. 1353.

⁵⁷² MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 34, II, s. 111- 112.

düzenli tutulmadığından hareketle hazırlandı⁵⁷³. Bu kişileri tespit için görevliler tayin edilerek sokakta şüpheli buldukları kişileri ahz-ı asker şubelerine getirmeleri istendi. İdare meclisleri de kişilerin yaş durumunu belirten doktor raporlarını askerliğe uygunluk açısından değerlendirecekti. Fakat uygulama beraberinde pek çok sıkıntı ortaya çıkardı. Meclis'e yanısıra şikâyetler uygulamaların hukuki olmaktan öte idari ve keyfi olması yönündeydi. Konuyu hukuki olmaktan çıkararak durum mahkeme süreciydi. Zira yaşla ilgili meselelere bakan yetkili mahkemelerin işi uzatacağı düşünülerek konu idare meclislerine havale edilmişti. Böylece durum idari bir tasarrufa dönüşmüştü. Ayrıca idare meclislerinin işi çözümlerken doktor raporu dışında hiçbir şeyi dikkate almaması, suiistimalleri ve rüşveti ortaya çıkardı. Davaların mahkemede görülmemesi temyizi ortadan kaldırırken İdare Meclislerini Temyiz Mahkemesi'nin üzerinde karar verir hale getirdi. Dahası uygulamalardaki keyfiyetin pek çok gencin korkudan evden çıkamaz hale gelmesine neden olduğunu belirten İzmir Mebusu Emanuil Emanuildi Efendi işe Hukuk Mahkemelerinin bakması yönünde Meclis'e bir takrir sundu. Meclis teklifi kabul ederek maddeyi incelemek üzere encüme geri gönderdi⁵⁷⁴. Kanun daha sonra meclis tarafından reddedilen muvakkat kanunlar arasında yer aldı⁵⁷⁵.

Asker ihtiyacının artması muhacir durumda olanlarla ilgili kanuni düzenleme yapılmasına neden oldu. Mükellefiyet-i Askeriye Kanununa göre muhacir durumda olanlar askerlikten altı sene muafı. Fakat yapılan kanuni düzenleme ile ihtiyaç halinde memlekete geliş süresi üç ayı tamamlayanlardan yaşları uygun olanların askere alınacağı belirtildi. Meclis Rus baskısı sonucu sınıra gelmiş Müslüman muhacirlerin bu kapsamın dışında tutulmasını istedi. Bunun için Üçüncü Ordu Kumandanlığına bilgi verildi⁵⁷⁶. Diğer taraftan ailelerini terk ederek gelmiş olan muhacirlerde 1916'yılında mükellefiyet kapsamına dâhil edildi⁵⁷⁷.

Birinci Dünya Savaşı nedeniyle artan asker ihtiyacı bedel-i nakdi uygulamalarının değişmesine neden oldu. Ekonomik kaynak yaratmak üzere çıkarılmış olan muvakkat kanunun yürürlüğü asker ihtiyacının artması nedeniyle durduruldu. Askerliğin "bütün Osmanlılara vazife-i vataniye" olarak kabul edilmesi

⁵⁷³ Erkin, *a.g.e.*, s. 153.

⁵⁷⁴ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 61, III, s. 392-395.

⁵⁷⁵ *Düstur*, II. Tertip 9. Cilt, s. 142.

⁵⁷⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 18, I, s. 361-362

⁵⁷⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 33, II, s. 69.

yönünde kanuni düzenleme yapılarak “efrad-ı ihtiyatiyye ve mustahfizadan olup bedel-i nakdi vermiş olanların” ihtiyaç halinde silâh altına alınabileceği belirtildi. Buna göre 6 Mart 1915, 7 Şubat 1916 ve 20 Mart 1916 tarihli çıkarılan kanunlarla bedel-i nakdî vermiş olanlar dahi bu kapsama dâhil edildi⁵⁷⁸. Kanunun Almanların isteği ile hazırlandığı iddia edildi. Özellikle gayri Müslimlerin nakdi bedel vererek ticaretlerine devam etmeleri Almanların Türkiye ile ticaret temin etmekte zorlanmalarına sebep olduğundan gayri Müslim tüccarların askere alınarak yerini Alman tüccarlara bırakması için kanunun hazırlandığı belirtildi⁵⁷⁹.

Savaşta en çok ihtiyaç duyulan mesleklerin başında sağlık personeli vardı. Seferberlik ilan edilir edilmez askerlikle mükellef olan -20 ile 45 arası- doktorların, yüzbaşı rütbesi ile eczacı ve dişçilerin üsteğmen rütbesi ile orduya alınması için kanuni düzenleme yapıldı⁵⁸⁰. Daha sonra bu kapsama baytarlarda (veteriner) dâhil edildi⁵⁸¹. Savaş ilerledikçe diplomasız cerrah ve eczacıların, kıdemli çavuş rütbesi ve maaşıyla orduda istihdam edilmeleri yönünde kanun hazırlandı⁵⁸². Ayrıca askeri-sivil tıp ve baytar mekteplerinin öğrencileri ile yurt dışında eğitimlerini tamamlamış sağlık personelinin de ihtiyaç halinde orduda görevlendirilecekleri kanunla belirtildi. Kanuni düzenleme ile son sınıf öğrencileri zabıt vekili (başçavuş muavinliğine denk), üçüncü ve dördüncü sınıf öğrencileri zabıt namzedi (çavuş rütbesine denk) olarak orduya alınmasına karar verildi. Eğitimlerini tamamlamış olanlar rütbelerini muhafaza edebilecekler ve rütbelerinin eşdeğeri maaşlarını seferberlik süresince alabileceklerdi⁵⁸³.

Çıkarılan muvakkat kanunlardan biri Meclisin korunması için Meclis Muhafız Bölüğü teşkil edilmesiydi. Görev yapacak bölük için 22 Ekim 1914 tarihinde kanun çıkarıldı. Meclis Reisi'nin emrinde ve Meclisi Mebusan Dairesi Kumandanına bağlı olması düşünülen bölük, askeri olarak İstanbul merkez kumandanlığına, talim terbiye ve teftiş konusunda Birinci Kolorduya bağlı olacaktı⁵⁸⁴. Meclis-i Ayan tarafından her iki meclisin ayrı binalarda faaliyet yürütmesinden dolayı tek bir bölüğün üstelik Meclis-i Mebusan reisinin emri altında

⁵⁷⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 32, II, s. 70-79.

⁵⁷⁹ Erkin, *a.g.e.*, s. 154.

⁵⁸⁰ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 950.

⁵⁸¹ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 1035.

⁵⁸² *Düstur*, II. Tertip 7. Cilt, s. 620; *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 24, I, s. 341.

⁵⁸³ *Düstur*, II. Tertip 8. Cilt, s. 1206; *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 62, III, s. 426-427.

⁵⁸⁴ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 1350; *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 13, I, s. 146.

olmasına itiraz edilerek müstakil bir muhafız bölüğü meydana getirilmesi istendi⁵⁸⁵. Encümenlerden gelen rapor dâhilinde meclis bu isteği olumlu bularak kanun bu yönde kabul edildi⁵⁸⁶.

İstihbarat ve haber alma Osmanlı Devleti'nin 19. yüzyıl sonları ve 20. yüzyıl başlarında karşılaştığı sorunlar arasındaydı. Osmanlı Hükûmeti, kaçakçılık, casusluk, anarşistlik ile etnik unsurlar arasında, gerek birbirlerine ve gerekse hükûmete karşı kanuna aykırı harekete teşebbüste bulunanları takip etmek, gerekli tedbirleri almak, siyasî suikast ve ihtilâlleri keşfetmek ve bunları önlemek maksadıyla Emniyet-i Umumiye dairesinde 30 Aralık 1913 tarihinde çıkarılan muvakkat bir kanunla bir İstihbarat (haber alma) Müdüriyeti teşkilatı kurdu. Osmanlı devleti böylece ilk profesyonel haber alma teşkilatını kurmuş oldu.⁵⁸⁷ 25 Eylül 1914 tarihinde çıkarılan muvakkat kanunla haber alma teşkilatı Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti ile birleştirildi⁵⁸⁸,

Osmanlı Devleti'nde casuslukla ilgili suçlar Askerî Ceza Kanunu kapsamında yargılamaya tâbi idi. Ancak bu kanun casuslukla mücadele için yeterli görülmediğinden Birinci Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda Osmanlı Devleti'nin güvenliğini doğrudan etkileyecek tehditlerden biri olarak algılanan casusluk faaliyetlerini önlemek üzere kanuni düzenleme yapıldı. Osmanlı Donanması'nın 29 Ekim 1914 tarihinde Karadeniz'de bulunan Rus limanlarının bombalanması sonucu fiilen Birinci Dünya Savaşı'na girildi. Birkaç gün sonra da “Askerî Gizliliği Açıklama ve Casusluk ve Savaş Hainliği Hakkında” Askerî Ceza Kanunu'na yabancı bir hükümet menfaatine faaliyette bulunan bir şahsa, askerî gizliliği olan malumatı vermek niyeti ile münasebette bulunanların üç aydan az olmamak üzere hapis cezası ile cezalandırmaları yönünde muvakkat kanun yoluyla ekleme yapıldı. Kanunun şekillenmesinde Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın görüş ve önerileri önemli bir rol oynadı⁵⁸⁹.

Savaş göz önünde bulundurulduğunda Askerî Ceza Kanunun'da yapılan düzenlemeler tedbir almanın yanı sıra, askerî itaatini arttırmak ve firarları

⁵⁸⁵ *MMZC*, D. 3, İct. 3, İ. 38, II, s. 180.

⁵⁸⁶ *MMZC*, D. 3, İct. 4, İ. 35, II, s. 14.

⁵⁸⁷ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 140. Abdurrahman Bozkurt, “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915)”, *OTAM*, 36 /Güz 2014, s. 7.

⁵⁸⁸ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 1284.

⁵⁸⁹ Bozkurt, *a.g.m.*, s. 7.

engellemeye yönelikti. Kanuni düzenlemeler oldukça sert tedbirler içerdiğinden kanunlar Meclis tarafından tepkiyle karşılandı. Askerin verilen emre itaat etmemesi durumunda üstün vereceği ölüm kararının suç kabul edilmemesi yönünde hazırlanmış olan kanunu Meclis hukuki açıdan uygun bulmadı. Buna rağmen Askeri Encümen normal şartlarda kabul edilmeyecek kanunun, savaş içerisinde daha büyük tehlikeleri bertaraf etmek üzere alındığını, “nefsaniyatın” söz konusu olması halinde mahkeme yolunun açık olduğunu belirtti⁵⁹⁰.

Birinci Dünya Savaşı içerisinde askeri cezalarla ilgili en önemli işlevi Divan-ı Harpler gördü. 6 Ağustos 1914'te Askeri Ceza Kanuna yapılan ek bir düzenleme ile Alaylarda Divan-ı Harplerin kurulmasına ve kolordularda şubelerinin oluşturulması için muvakkat kanun çıkarıldı⁵⁹¹.

Esasında Harbiye Nezareti Divan-ı Harp teşkilatını Avrupa'daki emsallerine benzetmek ve onu daha işler bir hale getirmek için 1914'te Divan-ı Temyizi Askeriye'yi kurdu⁵⁹². Bugüne kadar temyize tabi kılınmayan Divan-ı Askeri kararları artık bir üst mahkeme olan Askeri Temyiz'e gönderilmeye başlandı. Böylece askeri yargı kararları idari denetime tabi olmaktan çıkarılarak hukuki denetime tabi hale getirildi⁵⁹³. Fakat savaşın olağanüstü şartları Askeri Temyizin sağlıklı çalışmasına imkân vermedi.

19 Ekim 1916'da Divan-ı Temyiz'in teşkilat ve vazifesine dair dört bölüm ve 72 maddeden oluşan bir muvakkat kanun çıkarıldı. Temyiz Mahkemeleri Harbiye Nezareti'ne bağlı olarak İstanbul'da faaliyet gösterecekti. Ayrıca seferberlik nedeni ile ihtiyaç duyulması halinde mahkemelerin başka bölgelerde nakledileceği kanunda belirtildi. Mahkemeler, adli ve askeri olmak üzere iki meclisten oluşacaktı⁵⁹⁴.

Divan-ı Harbi Örfi nedeniyle savaş içerisinde adi suçlara ait vakalar Divan-ı Harplere intikal etmeye başladı. Bu durum mahkemelerin iş yükünü ağırlaştırdı. Adliye Nazırlığına vekâlet eden Halil Bey Divan-ı Harplerde yargılanmak üzere üç binin üzerinde mahkûmun beklediğini belirtti. Oysa İdare-i Örfiye Kararnamesi'nin

⁵⁹⁰ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 33, II, s. 94.

⁵⁹¹ *Düstur*, II. Tertip 8. Cilt., s. 1219; Münir Kocaçıtak, “Türk Ordusunda Yargıçlık ve Yargıçlar”, *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 52, Ankara 1948, s. 8.

⁵⁹² *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 393.

⁵⁹³ Aydoğan Yolyapan, “Osmanlı Devletinde Askeri Yargının Gelişimi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı: 9-10, İzmir 2000, s. 165.

⁵⁹⁴ *Düstur*, II. Tertip 8. Cilt, s. 1335.

Birinci Maddesi'nde ancak dâhili ve harici olarak güvenliği ihlal edenlerin Divan-ı Harplere sevk edilecekleri, adi suçluların ise adli mahkemelerde yargılanacağı belirtilmekteydi. Halil Bey “kavanini mevzuaya” aykırı olan durumu düzeltmek için hükümete bir rapor hazırladı. Harbiye Nezareti'yle durum görüşüldükten sonra rapor istinaf müdde-i umumilerine gönderildi. Neticede adi yargılamalar Divan-ı Harplerden alınarak mahkemelerin iş yükü hafifletildi⁵⁹⁵.

25 Eylül 1916'da hangi davalara hangi mahkemelerin bakacağını belirlemek üzere “Mehakim-i Adliyye ile Divan-ı Harpler arasında merci-i da'va hakkında zuhur edecek ihtilafatın suret-i halline dair” muvakkat kanunu hazırlandı. Kanun Şurâ-yı Devlet Reisi'nin başkanlığında bir komisyonun kurularak her iki mahkemeden seçilen üç üyenin komisyonda yer almasına hükmetti⁵⁹⁶. Fakat Meclise gelen tasarı Kanun-ı Esasi'ye aykırı bulundu. Zira Anayasa'nın 117. maddesine göre ihtilaf durumunda tayin hakkı Şurâ-yı Devlete ve Mahkeme-i Temyize aitti. Ayrıca subaylar ve askerlerin şahıslarla ilgili davalarına nizamiye mahkemelerinin bakması yönünde bir kararname zaten mevcuttu. Böyle bir düzenlemenin ortaya bir devr-i sabık çıkaracağı hatta devr-i sabıkta dahi bu usulün kullanılmadığı belirtildi⁵⁹⁷. Üstelik komisyonda yer alacak üyelerin ağırlığını hükümet kanadının oluşturacak olması şimdi olmasa bile ileriki dönemlerde sıkıntı meydana getirerek, bağımsız adli yapı için bir tehdit oluşturacaktı. Konuyla ilgili endişesini dile getiren Emanuil Efendi “...üç aza Divan-ı Temyiz-i Askeriden, üç aza da Mahkeme-i Temyizden alınıyor. Bunlar, Şurâ-yı Devlet Reisinin Riyaseti altında içtima ediyorlar. Yani, Hükümet tarafından gönderilen dört aza, Adliye tarafından hazır bulunan üç azaya karşı ekseriyet kazanıyor ve bir ferdi Divan-ı Harbe veriyorlar...”⁵⁹⁸ bu esas kabul edildikten sonra, artık müstakil bir adliyenin varlığından söz edilemeyeceği belirtildi. Bu yolla Hükümet, her kimi isterse Divan-ı Harbe gönderebilecekti. Böyle bir oluşum Temyiz Mahkemesini yok hükmüne uğratmış olacaktı. Bu nedenle muvakkat kanun 19 Aralık 1917'de Meclis-i Mebusan'da reddedildi⁵⁹⁹.

⁵⁹⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 169.

⁵⁹⁶ *Düstur*, II. Tertip, 8. Cilt, s.1311; *MMZC*, D. 3, İkt. 4, İ. 8, I, s. 86.

⁵⁹⁷ *MMZC*, D. 3, İkt. 4, İ. 20, I, s. 335.

⁵⁹⁸ *MMZC*, İkt. 4, İ. 20, I, s. 337.

⁵⁹⁹ *Düstur*, II. Tertip 10. Cilt, s.45.

1. 2. 2. 2. 4. Adli Muvakkat Kanunlar

Adliye Encümeni İkinci Yasama Yılı sona ererken tatil hakkından feragat ederek Meclisten çalışma hakkı talep etti. Zira çoğunluğu muvakkat kanun olan kanun lâyhalarının tetkik ve incelenmesi uzun vakit almaktaydı⁶⁰⁰. Bu süre zarfında İcra Kanunu'nun encümen tetkiki tamamlanarak Üçüncü Yasama Yılında görüşmeye hazır hale getirildi⁶⁰¹.

11 Mayıs 1914'te muvakkat olarak çıkarılan İcra Kanunu, 27 Mayıs 1914 tarihinde Meclise layiha olarak gönderildi. Kanunun iki yıllık bir encümen incelemesi sonucunda 28 Aralık 1916 tarihinde Mecliste görüşülmeye başlandı. Kanunun oldukça geniş olması nedeniyle Dördüncü Yasama Yılında dahi görüşmelerine devam edildi. Mecliste en uzun süre görüşülen kanunların başında yer aldı.

Eski kanunun yetersiz olması, icra reislerinin karar vermede zorlanmalarına neden olmaktaydı. Bu nedenle yeni bir icra kanununa ihtiyaç ortaya çıkmıştı. Kanun hükümetle birey arasındaki farkı ortadan kaldırmayı amaçlamaktaydı. Neticede icra reisleri hakem görevi üstlendi. Diğer taraftan icra memurlarının yetkisi artırıldı. Fakat yetki aşımı durumunda bir cezanın söz konusu olmaması mecliste eleştirilen bir konu oldu⁶⁰².

Meclis'te müzakeresi uzun süren kanunlardan bir diğeri 28 Ekim 1913'te muvakkat olarak çıkarılan Kâtibi Adl (Noter) Kanunu'ydu. Kanun 23 Mayıs 1914 tarihinde müstacel görüşme talebi ile Meclis'e gönderildi. 31 Aralık 1917'de görüşülmesine başlandı ve Dördüncü Yasama Yılı'nda dahi müzakeresine devam edildi⁶⁰³.

Fransız Noter Kanunu'ndan tercüme edilerek hazırlanmış olan “Mukavelat Muharrirleri Nizamnamesi”, batı usulü tanzim, tasdik ve tescil işlerini Türkiye'ye getiren ve noterlik mesleğinin ilk çekirdeğini oluşturan kanundu⁶⁰⁴. 1878 yılında adli teşkilat kurulurken hazırlanmıştı. Yalnız mukavelat muharrirlerinin onaylamış oldukları belgeler resmi bir değer taşımadığından borç senedi için dahi alacaklı

⁶⁰⁰ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 44, II, s. 496.

⁶⁰¹ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 3, I, s. 16.

⁶⁰² MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 18, I, s. 227- 242.

⁶⁰³ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 39, I, s. 78.

⁶⁰⁴ Fahrettin Atar, “Noter” Maddesi, Türkiye Diyanet Ansiklopedisi, Cilt; 33, İstanbul 2007, s. 211.

mahkemeye müracaat etme mecburiyeti vardı. Ayrıca mukavelat muharrirlerine menkul ve gayrimenkulün teslimi ve bunların idaresi ile emanetin muhafazası yetkisi verilmemişti. Ayrıca atamaları yapılırken sağlık durumları dikkate alınmamaktaydı. Bu durum dolayısıyla Adliye Nazırı Necmettin Molla Bey özel bir komisyon kurarak Avrupa'dakine benzer bir teşkilat meydana getirmeye çalışmış, kâtabi adlilere devlet, şirket ve cemiyetlere ait her türlü resmi belgeye işlem yapma ve düzenleme yetkisi verilmişti. Kâtabi adliler tarafından düzenlemiş belge, alacağı olana tahsil yetkisi vermekteydi. Kanunla kâtabi adliler devlet memuru olmaktan çıkarıldı. Sağlık durumu yerinde olmayanlarla, cinayet işlemiş ya da mahkûmiyeti söz konusu olanların azledileceği belirtildi.

Kanunda kâtabi adlilerin İstanbul'da başsavcının ve taşrada istinaf mahkemesi hâkiminin başkanlığında kurulacak bir komisyon tarafından önce sözlü ardından yazılı sınava tabi tutularak seçilmeleri istendi. Sözlü sınavda hukuk ve ticari kanunlarla ilgili sorular, yazılı sınavda ise mesleklerine yönelik konularla ilgili soru sorulacaktı. Taşra Komisyon üyeleri arasında avukatlar tarafından seçilen temsilciler görev alırken, İstanbul'da baro başkanları komisyon üyesi olarak yer aldı. Meclis, taşra komisyonlarında da temsilci olarak baro başkanlarının bulunması istedi. Fakat baro sayısının üçü geçmeyeceği ifade edilerek taşra için kullanılacak usulde bir değişiklik yapılamadı. Kâtabi adliler yalnız kendi bölgelerinin noter işlerini yürütmekle yükümlüken halk noter seçiminde serbest bırakıldı⁶⁰⁵.

2. MECLİS-İ MEBUSAN BÜTÇE GÖRÜŞMELERİ

II. Meşrutiyet döneminde yaşanan mali, siyasi, askeri sıkıntılara rağmen bütçelerle ilgili önemli gelişmelerin kaydedildi. Kanun-ı Esasi'nin tekrar yürürlüğe konması ile vergi ve bütçe hakkı meclise geçerek anayasal güvence altına alındı. Bütçeler 1911 yılında yürürlüğe konan Muhasebe-i Umumiye Kanunu çerçevesinde hazırlanarak devletin gelir ve giderleri bu kanuna göre belirlendi. 27 Şubat 1912 tarihinde Usul-ü Muhasebe-i Umumiye Kanunu Muvakkatı çıkarılarak bütçedeki "safî hâsılât usulü" yerine "gayrisafî hasılât usulü" getirildi. Bütün devlet gelirlerinin hazineye toplanıp yine bütün harcamaların genel hazineye yapılması kararına

⁶⁰⁵ MMZC, D. 3, İkt. 4., İ. 25, I, s. 455- 460.

varıldı. Kanun 1927 yılına kadar uygulandı. Kanuna göre nezaretlerin kendi dairelerine ait giderleri içeren bütçenin ayrıntılarını temmuz sonuna kadar açıklamaları ve maliye nezaretine göndermeleri gerekmekteydi. Maliye Nazırı aynı zamanda devlet hazinesinin nazırı sıfatıyla bütün nezaret ve dairelere ait bütçeleri inceleyip, maliye nezaretine ait masraf bütçesini ve bütün gelirleri içeren bütçeyi de ekleyerek devletin ilgili yıla ait muvazene-i umumiyesini meydana getirmekle görevliydi⁶⁰⁶.

Bütçe meseleleri ile ilgili olarak Kanun-ı Esasi'nin 96. Maddesi "Tekâlif Devleti hiçbir bir kanun ile tâyin olunmadıkça vaz ve tevzi ve istihsal" olunamayacağı, 97. Madde'si ise devletin gelir ve gideri için bütçe kanununun yapılması gerektiğini belirtmekteydi. 99. Madde "Muvazene-i Umumiye Kanunu müteallik olduğu senenin dühulünde" mevki icraya konulabilmesi için lâyihasının meclisin açılışının akabinde gönderilmesi gerektiğini belirtmekteydi. Sadaret tarafından Meclis-i Vükela kararıyla ilgili yılın bütçesi, gerekçesi ile birlikte Meclise gönderilir ve bütçenin incelenmesi için on beş kişiden oluşan Muvazene-i Maliye Encümeni işe başlardı⁶⁰⁷.

Muvazene Encümeni, Meclisi Mebusan muvazenesi, tahsisatı munzamesi, muvazene-i maliye kanunu, tahsisatı munzama ve tahsisatı fevkaladeye tabi olan kanun layihaları, gelir ve giderin azaltılması veya çoğaltılmasına dair kanun layiha ve tekliflerini incelemekle görevliydi (D.N. Madde 83).

Kanun-ı Esasi'nin 102. Maddesine göre muvazene kanunun hükmü bir seneydi. Eğer meclis olağanüstü bir durum ile muvazeneyi kararlaştırmaksızın feshedilirse ilgili bütçe meclisin gelecek toplantısına kadar kullanılabilirdi⁶⁰⁸. 1913 yılında meclis toplanamadığı için 9 Mart 1912 tarihli Muvazene-i Umumiye Kanunu 1913 Yılı için geçerli olmuştu⁶⁰⁹. Fakat Muvazene-i Umumiye'nin 1914 yılı içinde

⁶⁰⁶ Öztel, *a.g.e.*, s. 9-32.

⁶⁰⁷ *MMZC*, D. 3, İkt. Fevk., İ. 4, I, s. 31.

⁶⁰⁸ "Muvazene Kanununun hükmü bir seneye mahsustur. O senenin haricinde hükmü cari olamaz ancak bazı ahvali fevkalâdeden dolayı Meclisi Mebusan muvazeneyi kararlaştırmaksızın fesih olunduğu halde hükmü bir seneyi tecavüz etmemek üzere bir kararname ile Vükelâyı Devlet ba iradei seniye seneyi sabika muvazenesinin ceryanı ahkâmını Meclisi Mebusan'ın gelecek içtimâna kadar temdit ederler."

⁶⁰⁹ *MMZC*, D. 3, İkt. Fevk., İ. 16, I, s. 323.

geçerli olması yönünde çıkarılan muvakkat kanun encümenin önerisiyle Kanuni Esasi'nin 102. Maddesi'ne aykırı görülerek Meclis tarafından reddedildi⁶¹⁰.

Mebuslar ilgili bütçenin azaltılması veya çoğaltılmasına dair teklifte bulunma haklarını ilgili üç celse içerisinde kullanabilirdi. Hükümetin ve muvazene encümenin kabul ettiği veya elli imzayı bulan düzenleme tekliflerinde bu süre geçerli değildi (D.N. Madde 85).

Mebusların teklifte bulunamayacağı durumlar maaş, tahsisat, yevmiye harcırah ve maaş zammı, memuriyet ihdası veya bunların kanun çerçevesinde belirtilen sınırlar haricinde düzenlenmesiydi. Masrafın azaltılması yönündeki teklifler, muvazene encümenin görüşü dikkate alındıktan sonra oylamaya sunulurdu (D.N. Madde 86).

Muvazene-i Maliye Kanunu cetvelleri hükümetin hazır bulunduğu ortamda fasıl fasıl oya sunulurdu (D.N. Madde 87). Kanun-ı Esasi'nin 98. Maddesi'nde muvazeneye ait olan bütçelerin evvela fasıl fasıl oylanması ondan sonra fasılların genel miktarını ifade eden kanun layihalarının madde madde oylamasının yapılması belirtilmekteydi⁶¹¹.

Bütçe görüşmeleri sırasında hükümet, muvazene encümeni veya mebuslar tarafından tadile dair bir talebin olmaması durumunda bütçe fasılları kısaca müzakere edilirken, bir kişi iki defadan fazla söz alamaz ve 15 dakikadan fazla konuşamazdı (D.N. Madde 88).

Bütçeyle ilgilenen bir diğer encümen divan-ı muhasebattı. Encümen muhasebe-i kat'iyye kanun layihasıyla sarfiyat taahüdatı hakkında her üç ayda bir divan-ı muhasebatın hazırladığı raporları tetkik ederek neticeyi meclise sunmakla görevliydi. Kanun-ı Esasi'nin 106. Maddesi'ne göre Divan-ı Muhasebatın on iki kişiden oluşması gerekmektedir. Oysa Dâhili Nizamnamede yasama yılı başında şubelerden seçilen beş kişiden oluştuğu belirtilmekteydi (D.N. Madde 89).

⁶¹⁰ MMZC, D. 3, İct. 3, İ. 62, III, s. 430.

⁶¹¹ MMZC, D. 3, İct. Fevk., İ. 19, I, s. 420.

2. 1. ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ BÜTÇE GÖRÜŞMELERİ

İttihat ve Terakki Hükümeti iktidara geldiğinde maliyeye yönelik düzenlemeler yapmaya çalıştıysada üst üste gelen savaşlar bütçeyi alt üst etti. Bu nedenle 1914 yılı için Anadolu Şimendifer Kampanyası ile 300 bin Liralık, Fenerler Şirketiyle 500 bin Liralık ve Reji Şirketiyle bir buçuk milyon Liralık % 7 faizli bir avans alım anlaşması yapıldı. Alınan bu para piyasaları ancak beş- altı ay rahatlatılabildi. Üstelik Reji şirketinden alınan avans nedeniyle süresi dolan imtiyaz, on beş yıl daha uzatılmak zorunda kalındı. Avrupa basını daha savaş çıkmadan Osmanlı maliyesinin durumunu, borç verilmemesi gereken ülke olarak tanımlamıştı. Hatta İstanbul'un Avrupalı devletlerin kefaleti altına alınması gerektiği belirtilmişti⁶¹². Zira 1914 Yılına gelindiğinde II. Meşrutiyet öncesiyle birlikte toplam borç miktarı 149,5 milyon Lira'ydı.

1914 Yılı için hazırlanan bütçe savaşın ilerleyen dönemlerinde görülecek bütçelere oranla oldukça disiplinliydi. Gider olarak belirtilen miktar 34 Milyon Lira iken gelir 32 milyon Lira olarak belirlendi. Bütçenin gider kalemleri Duyun-u Umumiye, Hanedan-ı Saltanat, Meclis-i Umumi, Maliye Nezareti, Divan-ı Muhasebat, Rüsumat, Posta ve Telgraf, Defter-i Hakâni, Sadaret, Muhacirin, Sıhhiyye, Emniyet-i Umumiyye, Nafia, Ziraat, Maarif, Harbiye, İmalat-ı Harbiyye, Jandarma ve Bahriye Bütçeleriydi. Giderin önemli bir kısmı bankalardan ve şirketlerden alınan borç ve avanslardı. 1914 Yılı itibarıyla Millî Banka'ya 1,5 milyon Lira, Deutsche Bank'a 2 milyon 975 bin Lira, Osmanlı Bankası'na 672 bin İngiliz Lirası, 47 milyon Frank ve bir milyon 300 bin Lira ödenmesi gerekmekteydi⁶¹³.

Gider Bütçesindeki en büyük pay 15 milyon Lira ile Duyun-u Umumiye İdaresi'ne ayrıldı. Fenerler İdaresi, Reji Şirketi, Anadolu ve Bağdat Demiryolları ve Tünel Şirketi'nden alınan avanslar, memurların ve emeklilerin maaş ödemeleri bu kalemden karşılanmaktaydı. Bu arada bütçenin onda biri emekli maaşları için ayrıldı. Ayrıca "Muhtacin, eytam ve eramil, mütekaidini askeriyye ve mülkiyye ve hidematı vataniye hizmetinde" bulunanlar için 3 milyon 373 bin Liralık ödeme yapılması planlandı. Miktar Nafia, Maarif, Ziraat, Ticaret, Adliye, Hariciye, İlmiye, Sıhhiyye

⁶¹² MMZC, D. 3, İçt. Fevk., İ. 26, I, s. 595- 598.

⁶¹³ 1908'de 4 milyon 700 bin Liralık, 1910 senesinde 7 milyon Liralık, 1911 senesinde yine 7 milyon Liralık ve 1914'te alınan 22 milyonluk borçlanma ile toplam, 40 milyon 700 bin liraya ulaşmıştır

ve Emniyet-i Umumiyye gibi kurumların toplam bütçesinden çok daha fazlaydı. Cavit Bey durumu “dehşeti aşikâr” olarak tanımlamıştı⁶¹⁴.

Gelir bütçeleri hazırlanırken son bir veya üç yıllık gelirler değerlendirilirdi. Ayrıca gelişen olaylar dikkate alınarak tahmini bütçeler yapılırdı. 1914 Yılı Gelir (Varidat) Bütçesi Maliye Nazırı Cavit Bey’in ifadesiyle bu unsurların hepsinin birleştirilmesiyle ortaya çıktı. 1914 Yılı bütçe gelirini ağırlıklı olarak vergiler oluşturmaktaydı. Bütçede gelir getirmesi planlanan on kalem arasından müsakkafat, arsa ve arazi vergileri ilk sıradaydı. Daha önce kıymet üzerinden alınan emlak vergisi bedeli artık gelir üzerinden alınmaya başlanmıştı⁶¹⁵.

Birinci kısımda yer alan gelir kalemlerinden biri temettü vergisiydi. Meclis tarafından haksız ve adaletsiz bir vergi olarak tanımlanan temettünün, 1915 Yılı’ndan itibaren İrad-ı Menkul Vergisine dönüştürüleceği belirtildi. Diğer taraftan her sene kura isabet eden kişilerin % 20’sinin bedel vermesi esasına dayalı bedel-i nakdi kalemi ile ağnam, deve ve canavar vergisi, hususi ormanlar ve maden vergileri de birinci kısımda yer alan gelirler arasındaydı.

İkinci kısımda Damga ve Harç ve Kayıt vergileri yer almaktaydı. Nizamiye ve şeriye mahkemeleri, nüfus, pasaport ve noter harçlarına yapılan zamlar bu kısmın gelir kalemleriydi. Üçüncü kısımda bilvasıta (vasıtasız) vergiler yer alırdı. Gümrük vergisi, Liman, Seyr-i Sefain ve Fenerler gelirleri bu kısımda yer alırdı. Dördüncü kısmı inhisarlardı. Beşinci kısımda, Mektebi Sanayi, Fırat ve Dicle vapurları, Ereğli Madeni ve sair maden gelirleri yer alırdı. Altıncı kısım, devlete ait emlak gelirleri oluşturmaktaydı. Gelir elde etmek için bazı vilayetler ile İstanbul’da bazı emlak ve arazinin satılması planlanmıştı. Yedinci kısım maktu vergilerden ibaretti. Sekizinci kısım, Hazine muamelatından elde edilen gelirlerdi. Şimendifer hasılatı bu gelirler arasındaydı. Dokuzuncu kısım, istirdat (geri alınan) edilen gelir kalemiydi ki adı var kendi olmayan bir gelir olarak tanımlanmaktaydı. Onuncu kısımda memur ve emeklilerin maaşlarından alınacak icra bedeli vardı.

En büyük gelir kaynağını 1 milyon 990 bin Lira ile yeni konan vergiler oluşturmaktaydı. Hakiki bir gelir kaynağı olmamakla birlikte istirdaat bedeli 460 bin

⁶¹⁴ MMZC, D. 3, İct. Fevk., İ. 26, I, s. 593- 595.

⁶¹⁵ MMZC, D. 3, İct. Fevk., İ. 26, I, s. 599- 600.

Lira, aşar geliri ise 858 bin Lira olarak belirlendi⁶¹⁶. Konulan yeni vergiler mecliste eleştirildi. Zira içinde bulunulan şartlarda halkın yeni vergileri kaldıracak gücü yoktu. Bu nedenle bütçe açığının telafisi için başta padişah ve Meclis-i Umumi üyeleri olmak üzere tüm memurların fedakârlıkta bulunmaları istendi. Urfa Mebusu Saffet Efendi iki bin kuruştan fazla olan maaş sahiplerinden % 20 kadar bir kesinti yapılması teklifinde bulundu⁶¹⁷.

1914 yılı için hükümet disiplinli bir bütçe hazırlamaya çalıştıysa da Birinci Dünya Savaşı gelir gider dengesini altüst etti. Savaşın ilk aylarında genel masraf 500 bin lira iken takip eden ay ve yıllarda miktar bir ile üç milyon arasında değişti⁶¹⁸. Askerî ve Mülkiye Tekâüt ve Mazulin Kanunları'nda yapılan düzenlemeler bütçenin açık vermesine etki eden nedenlerin başındaydı. Savaşın uzamasıyla birlikte asker sayısı her geçen gün arttı. Neticede maluliyet veya şehitlik durumundaki askerlerin veya ailelerin geçiminin sağlanması için maaş bağlanması gerekti. Bağlanan bu maaşlar uzayan savaşla birlikte bütçedeki en büyük gider kalemlerinden biri oldu. Neredeyse Meclisin her celsesinde askeri tekaüt kanunuyla ilgili zam ve ilave yapılması yönünde görüşmeler gerçekleşti⁶¹⁹.

1915 Yılı bütçesi savaş nedeni ile encümen tarafından oldukça kısa bir zaman içerisinde incelenerek Meclis'e gönderildi. Bir önceki yıla göre bütçenin 4 milyon lira açık vereceği öngörüldüyse de yılsonunda bütçe açığı 8 milyonu buldu. Önceki sene Fransa'dan alınan ve ilk taksiti ödenen borcun, ikinci taksiti açığa neden olan durumlar arasındaydı. Ayrıca yeni emekli olanlara maaş tahsisi, vilayet özel idarelerine ayrılan ödenekler, Divan-ı Muhasebat mümeyyizlerine yapılan maaş farkı, ayrıca savaş dolayısıyla yabancı postaların engellenmesi nedeniyle Posta-Telgraf Nezareti'ne ait teşkilatlarda yeni düzenlemelerin yapılarak maaş tahsisinde bulunulması bütçe açığının nedenleri arasında yer aldı. Diğer taraftan darulmuallimin, sultani ve idadi mekteplerinin tamir masrafı ve Bahriye Nezareti'ne ayrılan fevkalade bütçe, farkın ortaya çıkmasına neden olan diğer durumlar arasındaydı⁶²⁰. Emekli maaşlarının bütçede oluşturduğu açık içinde bir düzenleme yapılarak mülki emekli maaşlarının 5 bin kuruşu geçmemesi yönünde kanun

⁶¹⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk., İ. 26, I, s. 602.

⁶¹⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk., İ. 27, I, s. 2-9.

⁶¹⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 47, I, s. 401.

⁶¹⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 23, I, s. 321; *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 46, II, s. 237.

⁶²⁰ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 11, I, s. 139.

çıkarıldı. 5 bin kuruş olan aile tekaüt maaşının ise 2 bin 500 kuruşa indirilmesi planlandı⁶²¹.

1916 yılı gider bütçesinin 39 milyon lira, gelirin ise 25 milyon lira olması planlandı. Dâhiliye ve Maliye Nazırı Mehmet Talat Paşa bütçe açığının yılsonunda 14 milyon lirayı bulacağını belirtti. Geçen seneye kıyasla bütçe açığı çoğalmış ve 5 buçuk milyon lirayı aşmıştı. Açığın 3 buçuk milyon lirası artan masraflardan kaynaklanırken 2 milyonluk kısmı gelirin beklenenin altında olmasından kaynaklanmıştı. Bütçe açığına sebep olan durumlar arasında ilk kez çıkarılan evrakı nakdiye masrafları da vardı. Diğer taraftan muinsiz ailelere yapılan yardımlar yine en büyük gider kalemleri arasındaydı. Maarif Nezareti bütçesine darülfünun, darulmuallimin ve mektebi sultanilerin ıslahı için ödenek ayrılması da açığın bir diğer nedeniydi. Ayrıca Hariciye Nezareti'nin Viyana ve Sofya sefaret binalarını satın alması masrafı arttırmıştı. Bu arada savaşa birlikte salgın hastalıklarla mücadele için Sıhhiye Nezareti bütçesine ilave yapılması gerekmişti. Ticaret ve Ziraat Nezareti'ne Orman Daire Teşkilatını iyileştirmek, bitki, haşere ve tohum laboratuvarları kurmak, Kudüs'teki Alatrın Çiftliği'nin ziraat mektebine dönüştürmek ve ziraat müzesi kurmak üzere tahsisat ayrıldı. Harbiye ve Bahriye Nezareti bütçelerine askeri demiryolları ve liman masrafları için bir buçuk milyon liralık ilave yapıldı. Bu arada gelecek yıldan itibaren imalat-ı harbiye fabrikalarında üretilen levazım ve mühimmatın gider olmaktan çıkarılarak gelir kalemine kaydedilmeye başlanacağı ve bu yolla giderin azalacağı belirtildi⁶²². 1916 yılsonunda bütçe gideri 82 milyon 500 bin liraya ulaştı. Gelir ise altı ayın sonunda ancak 10 milyon liraydı. Savaş dolayısıyla hemen hemen tüm dairelere fevkalade masraf tahsisatları ayrılınca, bütçe gideri iki kat artmıştı.

1917 yılı için hükümetin öngördüğü gider miktarı 45 milyon liraydı. Meclis fevkalade masrafları hükümetin emrivakisi olarak değerlendirdiğinden, 1917 yılı bütçesi encümen tarafından titizlikle incelendi. Meclis Muvazene Encümeni üç aylık inceleme sonucu bütçe giderini 46 milyon lira olarak belirledi. Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti Umumiyesi için de bütçeye bir buçuk milyon liralık bir ek

⁶²¹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 35, I, s. 191.

⁶²² MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 25, I, s. 509.

yapılması gerekmekteydi⁶²³. Fakat yılsonu bütçe gideri beklenenin üstünde olup 53 milyon liraya ulaştı⁶²⁴.

Hükümet 1918 yılı bütçesi için 52 milyon liralık gider, 34 milyon liralık gelir öngördü. 1918 Yılı'nın Meclis'e sunulan gelir tablosu önceki yıla nazaran artış göstermişti. Bu durum vergilere yapılan zamlarla elde edildiğinden, üretim artışına dayalı olmayan suni bir yükselişti. Gider miktarı ise Şimendifer İdaresi'ne her türlü parasal ve ticari imtiyaz yetkisi verilmesi dolayısıyla azalmıştı. İdareye ayrılan 3 milyon liralık pay bu yılın bütçesinde yer almadı. Resulayn- Diyarbakır şimendifer inşaatı için geçen yıl ayrılan bir milyon lirada sarf edilmediğinden bu yılın gelir bütçesine ilave edildi.

Savaşın sonuna yaklaşılırken emekli asker sayısı bir hayli arttı. Bu nedenle tüm savaş boyunca emekli askerler için en yüksek pay 1918 Yılı bütçesinden ayrıldı. Bir önceki yıl 4 milyon lira olan miktar, 5 milyon 500 bin liraya ulaştı. Savaş sonuçlanıncaya kadar sayının daha da artacağı belirtildi. 1915'de emekli asker ve aile miktarı 109 226 kişi olup aile fertleri ile birlikte sayı 209 226 kişiydi. Bu kişiler için aylık ödeme miktarı 201 bin lira, yıllık ödeme miktarı 2 milyon 500 bin Lira olarak belirlenmişti. 1916'da sayı 32 903'e ulaşmış, aileleri ile birlikte sayı 79 bin 603 olmuştur. 1917'de 41 bin 105 olmuş, aile fertleri ile birlikte sayı 90 bini bulmuştur. 1918 itibarıyla neredeyse beş kat artışla kişi sayısı 183 bin 234 oldu. Aile fertleri ile birliktesayı 379 bin 289'a ulaştı. Yıllık bütçeden ödenen miktar 3 milyon 600 bin liraydı.

Bu sayının emekli olacak olanların dörtte birine dahi ulaşmadığı bu nedenle bütçeden ödeme yapılacak miktarın tahmini olarak 6 milyon civarında olacağı belirtildi. Bunların dışında bütçenin diğer önemli gider kalemlerinden biri muinsiz asker aileleri için yapılan ödemelerdi. Bu yılın bütçesinden ayrılan 5 milyon liralık pay miktarı geçen sene ile aynıydı. Bunların dışında muhacirler için 2 milyon lira ayrılırken memurlar için bir buçuk milyon lira ek ödeme yapılması söz konusu

⁶²³ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 47, II, s. 403.

⁶²⁴ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 54, II, s. 418.

oldu⁶²⁵. Savaş nedeniyle iâşe ve muhacirlerin iskânına ayrılan pay bütçede önemli yer tutan kalemler arasındaydı⁶²⁶.

Tablo 5. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanı Mali Yıl Bütçeleri

Mali yıllar	Gelirler (kuruş)	İndeks	Giderler (kuruş)	İndeks	Bütçe açığı (kuruş)	Bütçe açığının gelirlere oranı(%)
1330/1914-1915	3.260.699.078	38	3.401.200.396	18	140.501.318	4
1331/1915-1916	2.683.643.808	13	3.565.754.557	24	882.110.749	33
1332/1916-1917	2.501.257.228	06	3.972.472.045	38	1.471.214.817	59
1333/1917-1918	2.358.416.598	00	5.330.451.155	85	2.972.034.557	126
1334/1918-1919	3.402.869.800	44	5.196.971.199	81	1.794.101.399	53

Kaynak: Tevfik Güran, *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler, 1841-1918*, Tarihi İstatistikler Dizisi C.7, DİE Yayınları, Ankara 2003, s.162-176; Öztel, *a.g.e.*, s. 51

2. 1. 1 Üçüncü Yasama Devresi Bütçe Açığı İçin Alınan Tedbirler

Osmanlı Mali Bütçesi üst üste gelen savaşlar nedeni ile sürekli açık vermekteydi. Birinci Dünya Savaşı'ndan önce Fransa'dan, savaşla birlikte başta Almanya olmak üzere müttefiklerden borç ve avans alınarak bütçe açığı giderilmeye çalışıldı. Fakat savaşın uzaması ve neredeyse tüm dünyaya yayılması borç bulmayı güçleştirdi. Bu nedenle mali anlamda sıklıkla başvurulmamış yöntemlerin kullanılmasına ihtiyaç duyuldu. Hazine tahvili yoluyla evrak-ı nakdiye çıkarma alışıl gelmeyen yöntemlerden biriydi. Ayrıca 1918'de iç borçlanma ile gelir artırımı için bir kanun hazırlandı. Tüm bunların yanı sıra yeni savaş vergileri, mevcut vergilerin arttırılması yöntemler arasında yer aldı. Birinci Dünya Savaşı başladığı sırada Osmanlı Devletinin borç miktarını yaklaşık 165 milyon lira olarak ifade eden Maliye Nazırı Cavit Bey savaşın son yılına gelindiğinde müttefiklerden alınan avanslarla birlikte toplam miktarın 476 milyon liraya ulaştığını belirtti⁶²⁷. Kısaca savaş sona erdiğinde Osmanlı Devleti başlangıçtakinden üç kat daha borçlu durumdaydı.

⁶²⁵ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 54, II, s. 419.

⁶²⁶ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 47, I, s. 400- 402.

⁶²⁷ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 54, II, s. 426.

Birinci Dünya Savaşı'ndan önce bütçe açığı için Fransa'dan 1914 yılı itibarıyla 800 milyon liralık bir borç alım anlaşması yapıldı. Anlaşmayı yapan Maliye Nazırı Cavit Bey'e göre içinde bulunulan mali şartlarda böyle bir anlaşma yapabilmek büyük bir başarıydı. Anlaşma sonucu Fransa'nın ilk yıl için 500 milyon Lira vermesi kararlaştırıldı. Bu paranın 75 milyonu Bank-ı Osmani avansları için, 65 milyonu Deutche Bank avansları için, 40 milyon lirası Millî Banka avansları için, 48 milyon lirası Düyunu Umumiye v.d. avanslar için kullanıldıktan sonra elde ancak 165-166 milyon Lira kadar bir paranın kalacağı öngörüldü. Kalan paranın 17 milyon Frankı, borcun ilk taksiti olarak ödenirken, 5 milyon Frank Samsun- Sivas şimendifer hattı ile Hayfa Limanının inşaatı için ayrıldı. Fransa'dan alınan borcun yanı sıra Hükümet, Duyun-u Umumiye'den 650 bin Lira'lık bir avans alımında bulunuldu. Bunun da 300- 400 bin Lirası Anadolu ve Bağdat demiryolları için geriye kalanı ise Reji Şirketi, Fenerler İdaresi, Tünel Şirketi ve emekli maaş ödemelerine ayrıldı⁶²⁸. Paris piyasalarından alınması düşünülen ikinci istikraz, Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması sebebiyle gerçekleşemedi. Bu nedenle bütün memurların ve ordunun maaşları yaklaşık üç ay boyunca yarıya indirilmek zorunda kaldı⁶²⁹

Devletin bütçe açığını kapatabilmek için en sıklıkla başvurduğu tedbir yeni vergi koymak veya arttırmaktı. Bu nedenle 1914 yılı bütçe açığının kapatılması için önce Tekâlif-i Fevkalade Kanunu çıkarıldı. Kanunla Temettü Vergisi başta olmak üzere, Ağnam, Deve, Camız, Canavar Rüsümüne % 25, Nüfus, Pasaport, Kaçılaryaya Rüsümüne %100 zam yapılması uygun görüldü. Fakat Meclis tarafından vergi oranına tepki gösterilerek halkın zaten vergilerin ağırlığı altında ezildiği belirtildi. Yeni vergiler yükü dayanılmaz hale getirecekti. Mebusların bir kısmı eğer vergi konulacaksa bunun vergiden muaf tutulan kesimlere yüklenmesi hatta vergi indirimine gidilerek halkın yükünün hafifletilmesi istendi. Kanuna taraftar olanlardan Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi, eğer Avrupa'ya avuç açmak istemiyorsak kendi yağımızla kavrulmamız gerektiğini, aksi halde ileride büyük sıkıntıların yaşanacağını belirterek verginin gerekliliğine dikkat çekti⁶³⁰.

Bir diğer vergi kanunu Balkan Savaşları sırasında çıkarılan Tekâlif-i Harbiye Kanunu idi. "Savaş Vergisi" olarak adlandırılan Kanun 27 Temmuz 1914 tarihinde

⁶²⁸ MMZC, D. 3, İçt. Fevk., İ. 25, I, s. 555- 579.

⁶²⁹ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 47, II, s. 404.

⁶³⁰ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 40, II, s.

Birinci Dünya Savaşı için yeniden düzenlendi. Kanun hükümete iâşe ve levazımâtın halktan temini için yetki vermekteydi. Kanunun hangi bölgeleri kapsayacağı askeri makamların kararına bırakılmıştı. Fakat bu durum Meclis tarafından sağlıklı bulunmadı. Nitekim komisyonların keyfi davranışları halk nazarında savaşın temel sorunlardan biri olarak Meclise yansımakta ve tartışmalar neden olmaktaydı. Soruna neden olan durum komisyonların zenginin değil fakirin malına el koymasındı. Mecliste, vergi toplama keyfiyeti yüzünden mültezimlerin aşar borcunu ödeyemez hale geldikleri belirtildi. El konulan ürünlerin geri ödeme şekli sıkıntıları arttıran bir diğer durumdu. Kanun, ahalinin ihtiyacı kadar ürünü kendisinde bıraktıktan sonra geri kalanına el konulmasını, el konan ürünlerin bedellerinin ve miktarının ise komisyon tarafından belgelenecek savaş sona erdikten sonra ertesi yılın bütçesinden karşılanmasını öngörmekteydi⁶³¹. Fakat kanunda bedellerin ödenme şekli ve bütçenin hangi kaleminden karşılanacağı konusunda etraflı bir açıklama olmadığı gibi ilk kanunda bedelin bir yıl sonra ödenmeye başlanacağı belirtilmişti⁶³². Buna rağmen savaşın hala devam ediyor olması kanunun süresinin uzatılmasına ve ödemelerle ilgili sıkıntıların devam etmesine neden oldu⁶³³.

Bu arada işgal edilen yerlerden göç etmek zorunda kalan halkın Tekâlif-i Harbiye mazbatalarının ödenmesi gerektiğinden kanunda yeni bir düzenleme yapıldı. Sahiplerinin müracaatı halinde muhteviyatı 10 bin kuruşa kadar olanların tamamen, fazla olanların 10 bin kuruşunun tamamen kalanının da yarısının Seferberlik Tahsisatından ödeneceği belirtildi⁶³⁴. Tekâlif-i Harbiye ile birlikte istimval (taşınır mallara el koyma) ve müsadereden elde edilen gelir miktarı 1917 yılı itibarıyla 20 milyon liraya ulaştığı Maliye Nazırı Cavit Bey tarafından belirtildi.

Aslında Tekâlif-i Harbiye'nin savaş giderlerini karşılamada yeterli olamayacağı Çanakkale Savaşı sırasında açıkça görüldü. Zira askerin beslenme ve giyim gibi temel ihtiyaçlarını karşılamak üzere Harbiye Nezareti'nin üretici ve tüccarın elindeki mala el koyması piyasaları alt üst etti. Hükümet bu tür yöntemlerle savaşı sürdürmenin imkânsızlığını görerek Alman hükümetinden acil borç isteminde bulundu. Savaş başlarken barıştan bir yıl sonra ödenmek şartıyla Almanya'dan altın karşılığı, % 6 faizli 5 milyonluk bir borç akdi gerçekleştirildi. Almanya'dan altın

⁶³¹ MMZC, D. 3, İçt. Fevk. , İ. 25, I, s. 580- 584.

⁶³² MMZC, D. 3, İçt. Fevk. , İ. 15, I, s. 311.

⁶³³ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 12, I, s. 170.

⁶³⁴ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 22, I, s. 306.

olarak gönderilecek olan ilk borç anlaşması Maliye Nazırı Cavit Bey tarafından yapıldı. Savaş sırasında altının değerinin artması nedeniyle altın stokunu eritmek istemeyen Almanya ikinci borçlanmayı “evrak-ı nakdiye ikrazı” şeklinde gerçekleştirmek istediğini belirtti. Halkın bu tedavül aracına güven oluşturması içinde Almanya Hükümeti ile Avusturya Hükümeti’nden alınan altınların Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından Viyana ve Berlin’de kiralanacak kasalarda tutulma şartı getirildi.

6 milyon 519 bin liralık evrak-ı nakdiye “Altın Şahadetnamesi” adı ile tedavüle çıkarıldı. Daha önce iki defa evrak-ı nakdiye tecrübesi yaşamış olan Osmanlı Devleti üçüncü tertip parayı 1915’te Birinci Dünya Savaşı’nın ekonomik koşulları nedeniyle piyasaya sürmek durumunda kaldı. Hükümetin o günkü ihtiyacının aylık 500 bin lira dolaylarındaydı. Bu nedenle bu para ancak 5-6 aylık ihtiyacı karşılayabildi⁶³⁵.

1915 yılının Mart ayına gelindiğinde yeniden bir avans anlaşmasına ihtiyaç duyuldu. Almanya Hükümeti altınlarının Düyun-u Umumiye İdaresi tarafından hapsedilmesine razı olmadığından yeni anlaşmayı hazine tahvili üzerinden önerdi. Almanya ile yapılan üçüncü anlaşmanın sonucunda üçüncü tertip evrak-ı nakdiye olarak 7 milyon 902 bin 000 Lira’lık hazine tahvili alındı. Daha sonra bu hazine tahvillerine 11 milyon 700 bin Lira’lık tahvilat daha ilave edilerek dördüncü tertip evrak-ı nakdiye ihraç olundu. Ardından Alman Hükümetiyle aylık 3 milyon lira esasına dayalı 27 milyon 777 bin 940 Lira’lık hazine tahvilatı üzerinden yeni bir anlaşma daha yapıldı. Alınan borcun 5 milyon lirasına Almanya hükümeti el koydu. Askeri masrafların artması üzerine Alman Hükümetiyle aylık 7 milyon lira üzerinden 32 milyon liralık bir hazine tahvilatı anlaşması yapıldı. 1917 yılı Ağustos sonu itibarıyla Almanya’dan alınan hazine tahvilat miktarı 79 milyon liraya ulaştı. “Altın şahadetnamesi” ile birlikte miktar 90 milyon lirayı buldu⁶³⁶.

Bir diğer gelir arttırımı için düzenleme 15 Ocak 1918 günü Meclis gündemine geldi. “Muafiyeti Askeriye Kanunu” görüşüldüğü sırada hükümetin silâh altına alınması lazım geldiği halde alınmayanlardan vergi alacağı belirtildi. Hazırlanan kanunla kan vergisine karşı mal vergisi almak amaçlandı. Maliye Nezareti Müsteşarı Hasan Tahsin Bey kanunun savaşa gitmeyip görevleri başında

⁶³⁵ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 47, II, s. 404.

⁶³⁶ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 47, II, s. 405.

kalanlar ile iktisadi kazanç elde edenlerin “*nakden bir vergiye tabi tutulmaları ve hiç olmazsa ordunun selameti ve Devletin tealisi için maddeten, malen, Hazine-i Maliyeye fedakârlıkta bulunarak muavenet etmeleri*” amacıyla çıkarıldığını ifade etti.

Kanunun ilk maddesi askeri mükellefiyet yaşı geldiği halde “*Temdid-i Mükellefiyyet Kanununa*” dayanılarak herhangi bir sebeple silahaltına alınmayanları kapsamaktaydı. Bunlardan “...*İrade-i Seniyye'nin şeref-taalluk ettiği senenin nihayetine kadar Muafiyet-i Askeriyye Vergisi namıyla her sene bir vergi*” alınacağı belirtildi. Kanun Mükellefiyyet-i Askeriyye Kararnamesi'nin 95. ve 19 Mart 1917 tarihli Redd-i Bedel Kanununun 3. Maddesi gereğince bilfiil silahaltına alınmamış olanlar, Mükellefiyyet-i Askeriye için henüz davet edilmemiş bulunanlar, silahaltına alınmamış olup da maluliyet dolayısıyla geçici ve belirli müddetle izinli olanları kapsadığı belirtildi.

Kanunun 3. Maddesi, yaş haddi veya maluliyet sebepleri dışında seferberliğini ilanından önce emekli olup, bilahare askerlik hizmeti için davet edilmeyen, ticaret ve sanatla uğraşan zabitan ve ümera ve erkân da Muafiyet-i Askeriyye Vergisine tabii olduğunu belirtmekteydi. 4. Madde 20 Mart 1916 tarihli Tahdid-i Mükellefiyyet Kanunu gereğince bedeli nakdî vermiş olan mükelleflerin verdikleri bedel miktarının Muafiyet-i Askeriye Vergisi'nden düşüleceğini ifade etmekteydi. 6. Madde'de alınması gereken vergi miktarı belirtilmekteydi. Kanuna göre alınacak vergi, “maktu ve mütehavvil” olmak üzere iki çeşitti. Maktu vergi miktarı her mükellef için senelik 250 kuruştur. Mütehavvil verginin ise mükellefin ödediği temettü vergisinin üç katı üzerinden alınacağı belirtildi. Fakat meclis vergiyi yüksek bularak bunun iki kata indirilmesini teklif etti. Bunun üzerine Hasan Tahsin Bey kanun hazırlanırken mükellef miktarının 160 bin kişi olarak hesaplandığı fakat encümenlerde yapılan tadiller neticesi bu miktarın 140 bin kişiye düştüğü dolayısıyla istenilen tadilat neticesinde maliyenin beklediği geliri elde edemeyeceğini belirtti. Bu nedenle miktarın “üç misli” esası üzerinde kalmasını istedi. Kanuna tabi olmadıklarından vergi ödemeyecek olanlar Ayan ile Mebusan Meclis üyeleri, Nazırlar, Mükellefiyyet-i Askeriyye Kararnamesi'nin 91. ve 92. maddeleri ve ilavelerine göre seferberlikten istisna edilen devlet memurları, “Redd-i Bedel Kanunu” gereğince hizmetlerinde bırakılan devlet memurları, askerlik hizmeti

sırasında yaralanan veya hastalık gibi bir sebeple malulen ihraç olunanlar, askerlik hizmetinden mezun durumda olan öğretmenler, orduya erzak ve eşya taşınması karşılığında askerliği belirli bir müddetle tecil olanlar, Hükümetin “muavene-i nakliyye” işiyle iâşe edilen mültecilerdi⁶³⁷.

Vergi yoluyla gelirlerin arttırılması teşebbüsü 1918 yılı bütçesinde açıkça görülmekteydi. Çıkarılan vergi kanunuyla ağnamdan elde edilen gelir bir önceki yıla oranla iki misli arttırıldı. Bir başka gelir arttırıcı vergi mecliste en çok tartışma yaratan temettü vergisiydi. Ferağ ve intikal harçları, müskirat ve tuz resmi ile aşar vergisine yapılan zamlar bütçe gelirlerini arttırmak için teşebbüs edilen diğer kaynaklardı⁶³⁸.

Bütçe açığını kapatmak için başvuru yollarından bir diğeri neredeyse savaş boyunca geçerli olan her altı ayda bir Almanya ile yapılan istikraz anlaşmalarıydı. 1918’e geldiğinde alınan borç miktarı 36 milyon liraya ulaşmıştı. Borcun 4 milyon lirası Almanya ve Avusturya’dan yapılan mal alımlarının sonucuydu. Artan borç karşısında artık evrak-ı nakdiye ihracından uzak durulması kararına varıldı. Yeni finans kaynağı olarak % 5 faizli ve % 1 amortismanlı tahviller aracılığı ile iç borçlanmaya gidilmesi planlandı. 32 milyon 500 bin liralık bütçenin 11 milyon lirası Almanya’dan mark olarak alınacak geriye kalan ise iç borçlanma ile elde edilmeye çalışılacaktı. Almanya’dan borç alımı için Cavit Bey 1918 yılı içerisinde Berlin’e bir seyahat gerçekleştirerek anlaşma imzalandı. 36 milyon liralık istikraz bedelinin 4 milyon lirası mark geri kalanı ise Osmanlı lirası olarak belirlendi.

Diğer bir gelir elde etme teşebbüsü savaş başladığından beri hükümetin ilk kez uygulayacağı iç borçlanma teşebbüsü idi. Tahmini olarak yüzde beş faizli yüzde bir amortismanla bir borçlanma yapılması planlandı. Halkın pek alışılmadık bu yönteme uyum sağlaması için diğer ülkelerin yaptıklarından farklı bir uygulamaya gidilmesi düşünülerek borçlanmanın yüzde beş faiz üzerinden altın olarak ödenmesi kararına varıldı. Ayrıca dış borçlanmada olduğu gibi muayyen karşılıklar Duyun-u Umumiye idaresine gösterilmek sureti ile borçlanmaya gidilecekti. Böylece halkta güven duygusu uyandırılmaya çalışıldı.

⁶³⁷ *MMZC*, D. 3, İkt. 4, İ. 34, I, s. 608- 628; *MMZC*, D. 3, İkt. 4, İ. 35, II, s. 4-13; *MMZC*, D. 3, İkt. 4, İ. 40, II, s. 88-91.

⁶³⁸ *MMZC*, D. 3, İkt. 4, İ. 54, II, s. 419-422.

Gelir bedeli evrak-ı nakdiye olarak tahsil edilecekti. Ayrıca “*Her kuponun hülulünden 6 hafta evvel bu evrak-ı nakdiyyeyi, hangi seneye ait olursa olsun, ister 6 aylık, ister 1 senelik, ister 7 senelik ve isterse 11 senelik evrak-ı nakdiyye olsun, Düyûn-u Umumiyye İdaresi, Almanya Hükümetine ibraz edecek...*” Almanya Hükümeti bu evrak-ı nakdiyyenin karşılığını altın olarak ödeyecekti⁶³⁹. Bu yolla halka evrak-ı nakdiyyenin altından başka bir şey olmadığı gösterilemeye çalışıldı.

2. 1. 2. Üçüncü Yasama Devresi Muvakkat Bütçeleri

Mali senenin başlangıcı olan mart ayından önce Muvazene-i Umumiye (Genel Bütçe) Kanunu’nun Meclis-i Mebusan tarafından görüşülüp tamamlanması, aksi takdirde hükümetin muvakkat bütçe hazırlaması gerekmektedir. Genel hizmetlerin yerine getirilebilmesi için, Muvazene-i Umumiye Bütçesi’nin tasdikine kadar geçerliliği olan muvakkat bütçeler, bir veya birkaç aylık bütçelerdi. Meclis-i Umumi’nin onayı ile yürürlüğe girmektedir⁶⁴⁰. Daireler tarafından hazırlanan bütçeler maliye nezaretine verilir ardından meclise gönderilirdi. Meclis, bütçeyi incelemesi için muvazene-i maliye encümenini görevlendirirdi⁶⁴¹. Bu arada muvakkat bütçenin yıllık bütçeyi geçmemesi gerekmektedir⁶⁴². 1918 yılına gelindiğinde Muvazene-i Maliye Encümeni’nin teklifi ile her daire için ayrılan miktarının genel bütçenin ilgili fasıllarına dağıtma yetkisi maliye nazırına verildi. Maliye nazırı ödeneği artık lazım geldiği ölçüde düzenleme yetkisine sahipti⁶⁴³.

Üçüncü Yasama Devresi içerisinde üç muvakkat bütçe hazırlandı. Bunlardan ilki 1914 Yılı Muvakkat Bütçesiydi. Muvazene-i Umumiye Kanunu 1914 yılı Ağustos ayında yürürlüğe girdiğinden⁶⁴⁴ Meclisin faaliyette olduğu Mart, Nisan Mayıs ayları için üç aylık⁶⁴⁵, daha sonra Haziran⁶⁴⁶ ve Temmuz ayları için birer aylık muvakkat bütçeler hazırlandı⁶⁴⁷. Senenin ilk aylarına ait birtakım masraflar (surrei

⁶³⁹ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 54, II, s. 421-422.

⁶⁴⁰ Öztel, a.g.e., s. 41.

⁶⁴¹ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 49, II, s. 292.

⁶⁴² MMZC, D. 3, İçt. Fevk., İ. 13, I, s. 214.

⁶⁴³ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 49, II, s. 292.

⁶⁴⁴ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 1077.

⁶⁴⁵ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 758.

⁶⁴⁶ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 770.

⁶⁴⁷ *Düstur*, II. Tertip 6. Cilt, s. 896.

hümayun tertibi, duyunu umumiye taksiti gibi...) Haziran ayı bütçesinden karşılanmıştı. Bu nedenle muvakkat bütçe genel bütçeyi 4 milyon lira kadar artırdı⁶⁴⁸.

Bir diğ er Muvakkat Bütçe 1917 yılı için hazırlandı. Zira Muvazene-i Umumiye Bütçesi encümen tarafından üç aya yakın bir süre incelemeye tabi tutulunca hükümet bütçe zamanın daralması nedeniyle mart ayı için muvakkat bir bütçe hazırlamak zorunda kaldı. Bütçe encümen tarafından onaylandı. Bu arada 44 milyon Lira olarak belirlenen genel bütçeye nazaran mart ayı bütçesi daha yüksek çıktı. Henüz genel bütçenin encümen incelemesi tamamlanmadığından bütçenin 53 milyon liraya çıkarılması encümen tarafından uygun görüldü. Miktardaki fazlalık mart ayı bütçesine yansıtıldı. Bu nedenle bütçede aylık 740 bin, yıllık 9 milyon liralık bir masraf artımı söz konusu oldu. Bütçe masrafı kırtasiye ve genel masraflar dışında, Askeri Demiryolları Müdürlüğü'nün diğ er ş imendifer idareleri ile birleştirilerek yeni bir müdüriyete dönüştürülmesi nedeniyle de arttı⁶⁴⁹.

Hicaz Demiryolları Evkaf Nezareti'nden ayrılarak Hicaz Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyeti adıyla Harbiye Nezaretine bağı lı yeni bir müdüriyet haline getirildi. Bu iki kurumun bütçesi ve yönetimi birleştirildi⁶⁵⁰. Müdüriyet bütçesinin mülhak bütçe⁶⁵¹ olarak hazırlanacağı ifade edildiyse de masrafın 3 buçuk milyon Lirası Maliye Nezareti tarafından karşılanacağından miktar bütçeye ilave edildi⁶⁵².

Diğ er taraftan aynı ay içerisinde Maarif Nezareti'ne bağı lı Darüleytam Müdüriyeti kuruldu. Kurumun geliri için 500 bin dönümlük bir arazi ayrılırken ayrıca hazineden bir defaya mahsus 150 bin liralık nakit verilmesi kararına varıldı. Tüm bu gelişmeler 1917 Bütçesinin 9 milyon lira açık vereceğı tahminin ortaya çıkmasına neden oldu⁶⁵³.

Üçüncü muvakkat bütçe 1918'in Mart ayı için hazırlandı⁶⁵⁴. Şubat ayında Meclis tarafından onaylanan muvakkat bütçenin miktarı 6 milyon lira civarındaydı. Bu arada genel bütçede yer alacak ödenek ve maaşlarla ilgili masrafların bir kısmı

⁶⁴⁸ MMZC, D. 3, İç t. Fevk., İ. 13, I, s. 214.

⁶⁴⁹ MMZC, D. 3, İç t. 3, İ. 41, II, s. 241; *Düstur*, II. Tertip 9. Cilt, s. 203, 260

⁶⁵⁰ *Düstur*, II. Tertip 9. Cilt, s. 5490.

⁶⁵¹ Özel gelire sahip olup gelirleri hazineye ait olmayan fakat genelin menfaati için çalıştıklarından dolayı meclis-i umuminin kontrolüne tabi bütçelere verilen isimdir; ayrıntılı bilgi için bkz. Öztel, *a.g.e.*, s. 44.

⁶⁵² MMZC, D. 3, İç t. 3, İ. 41, II, s. 241.

⁶⁵³ MMZC, D. 3, İç t. 3, İ. 41, II, s. 240.

⁶⁵⁴ *Düstur*, II. Tertip 10. Cilt, s. 102.

geçici bütçede yer almadı. Bu durum kanunun ilk maddesinde belirtilmişti. Bahsedilen kurumlar arasında ilmiye bütçesi içerisinde ifade edilen Darü'l Hikmet'il İslamiye Teşkilatıda vardı. Teşkilata ait kanun henüz onaylanmamış olduğundan kuruma ait bütçe, geçici bütçeye dâhil edilmedi⁶⁵⁵.

2. 1. 3. Üçüncü Yasama Devresi Tahsisat-ı Fevkaladeleri

Tahsisatı fevkaladeler, Kanun-ı Esasi'nin 101. ve Muhasebe-i Umumiye Kanunu'nun 11. Maddesine dayanılarak hükümete, olağanüstü şartlar nedeniyle bütçe dışında verilen harcama yetkisiydi. Bütçe dışındaki bir masrafa ancak muvakkat kanunla izin verilmekteydi. Muvakkat kanun hükmüyle hazırlanan tahsisatın meclisin ilk toplantısında görüşülmesi gerekmekteydi. Her tahsisat için ayrı bir kanun layihası hazırlanabildiği gibi, tamamı birleştirilerek de genel kurula sunulabilirdi. Kanunun sunum şekli Meclis-i Mebusan'ın tasarrufuna bırakılmıştı⁶⁵⁶.

1914 yılının Kasım ayından itibaren Birinci Dünya Savaşı'nın olağanüstü şartları, nezaret bütçelerine tahsisatı fevkaladelerin ilave edilmesine neden oldu. Hükümet Devre boyunca elliye yakın muvakkat kanun (karaname) çıkarmak suretiyle bütçeye ilaveler yaptı. En fazla tahsisat-ı fevkalade ilavesi savaş nedeniyle Harbiye Nezareti Bütçesine yapıldı⁶⁵⁷. Harbiye Nezareti'ne 1915 yılı bütçesinden 15 milyon liralık tahsisatı fevkalade ilavesi yapıldı. Zira Erzurum'dan Keşan'a kadar uzanacak demiryolları, liman ve rıhtımların inşa ve işletme masraflarının karşılanması gerekmekteydi⁶⁵⁸. 1916 yılında Harbiye Nezareti'ne verilen tahsisat-ı fevkalade miktarı 25 milyon lirayı buldu. Ayrıca Bağdat demiryolunun Resulayn-Diyarbakır şimendifer hattı inşaatı için ayrılan bir milyon Lira Harbiye Bütçesine ilave edilerek miktar 26 milyon liraya ulaştı⁶⁵⁹.

Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla Maliye Nezareti ile Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti en çok tahsisat-ı fevkalade ilavesi yapılan kurumlar arasında yer aldı. Zira Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti Teşkilatı'nda savaş nedeniyle birtakım yeni düzenlemelere ihtiyaç duyulduğu anlaşılmaktadır. Örneğin "Ahval-i harbiyyede ve ecnebi postalarının seddi sebebiyle ilave olunacak me'murin maaşatı

⁶⁵⁵ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 49, II, s. 291- 297.

⁶⁵⁶ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 43, II, s. 449.

⁶⁵⁷ *Düstur*, 2. Tertip VII. Cilt, s. 229, 234, 419.

⁶⁵⁸ *Düstur*, 2. Tertip VII. Cilt, s. 660

⁶⁵⁹ *Düstur*, 2. Tertip VIII. Cilt, s. 908.

ve yeniden şubeler güşadı” için 1915 yılı bütçesine 3 milyon 500 bin kuruş tahsisatı fevkalade ve munzama ilavesi için kanun çıkarıldı⁶⁶⁰.

1916 yılına gelindiğinde neredeyse her kurumun bütçesine fevkalade tahsisat ilavelerinin yapıldığı görülmektedir. Yeni kurulan Cebel-i Lübnan Sancağı Teşkilatı için Maliye, Dâhiliye, Sıhhiye, Adliye, Maarif ve Nafia dairelerinin bütçelerine 176 bin 620 kuruşluk tahsisat-ı fevkalade ilave edildi⁶⁶¹. 500 bin lira civarındaki gümüş paranın basımı ve ihracı için gerekli olan masraf 1916 yılı bütçesinden tahsisat-ı fevkalade olarak karşılandı⁶⁶².

1916 Yılı'nın Nafia Bütçesi'ne Suriye, Beyrut ve Halep vilayetleriyle Kudüs-ü Şerif Sancağı'nın yol yapım masrafı için 5 milyon kuruşluk bir tahsisat-ı fevkalade eklendi. Aynı yıl Dâhiliye Nezareti'ne, hapisane ve tevkifhane masrafları için 1 milyon 100 bin kuruşluk bir bütçe ilavesi yapıldı⁶⁶³. Sıhhiye Nezareti'ne biri kinin temin etmek üzere üç defa tahsisat-ı fevkalade ilavesi yapılarak miktar 7 milyon kuruşu geçti. Yine aynı yıl muinsiz asker aileleri için bütçeden ayrılan bir milyon lira yetersiz kaldığından 5 milyon liralık bir ilavenin yapılması gerekti. Maliye Nezareti tarafından İaşe Komisyonu'na 3 milyon 500 bin kuruşluk bir ek bütçe verildi⁶⁶⁴. Aynı yıl muhacirlerin iskânı için muhacirin bütçesine 2 milyon kuruşluk bir ilave yapıldı. Ziraat Nezareti bütçesine tohumluğun yanı sıra, çekirge ile mücadele, alet ve edevatların temini için bir buçuk milyon lira ilave edildi. Tahsisat-ı fevkaladelerin ilave edilmesi ile 1916 yılının bütçesi öngörülenden iki kat fazla çıktı⁶⁶⁵.

En fazla tahsisat-ı fevkalade ilavesi yapılan kalemlerden biri memur maaşlarıydı. Her dairenin ve nezaretin kendi kanun ve nizamıyla hareket etmesi, maaş bütçesinin her sene ek bütçelerle desteklenmesine neden oldu. Savaş nedeni ile Posta ve Telgraf ve Telefon Nezareti'ne ait teşkilatlarda yeni düzenlemeler yapılması gerektiğinden yeni memur alımlarının yanı sıra⁶⁶⁶, yabancı postaların girişlerinin yasaklanması nedeni ile yeni şubelerin oluşturulması gerektiğinden bütçeye tahsisatı fevkalade ilave edildi. 1914 yılında Ziraat Bankası Genel Müdürlüğü'ne kâtip

⁶⁶⁰ Kanun 1917'de Meclis tarafından onaylandı. *Düstur*, 2. Tertip, IX. Cilt, s. 97.

⁶⁶¹ *Düstur*, 2. Tertip, VIII. Cilt, s. 1204; *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 29, II, s. 5-8.

⁶⁶² *Düstur*, 2. Tertip, VIII. Cilt s. 1233.

⁶⁶³ *Düstur*, 2. Tertip, VIII. Cilt, s. 1170, 1222, 1237, 1314; *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 29, II, s. 9

⁶⁶⁴ *Düstur*, 2. Tertip, VIII. Cilt, s. 896. 1218.

⁶⁶⁵ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 47, II, s. 401- 403.

⁶⁶⁶ *Düstur*, 2. Tertip, VII. Cilt, s. 505, 542, 664.

kadrosu için 25 bin liralık bir tahsisat ilavesi yapıldı⁶⁶⁷. Aynı yıl kadro harici memur alımları gerçekleştirilerek Duyun-u Umumiye İdaresi'ne maaşlar için yaklaşık 240 bin liralık bir tahsisatı fevkalade ilavesi yapıldı⁶⁶⁸.

1916 bütçesinden tüm daire ve nezaretlerde görevli memurlar için 800 bin liralık bir tahsisat-ı fevkalade ilavesi söz konusu oldu⁶⁶⁹. Memur kadrolarındaki belirsizlik maaşlar için tahsisatı fevkaladeleri mecburi hale getirdi. Bütçe açısından sıkıntı yaratan bu durumun giderilmesi için memurlarla ilgili genel usulü ortaya koyacak bir teşkilat kanununun en kısa sürede hazırlanması gerektiği Meclis'te belirtildi⁶⁷⁰.

Meclis, bütçelere yapılan tahsisat ilavelerini doğru bulmamaktaydı. Zira talepler Meclis'in emri vaki karşısında bulundurulması olarak değerlendirildi⁶⁷¹. Bu nedenle Maliye Nazırı Cavit Bey meclisin toplantıda bulunmadığı zamanlarda tahsisat-ı fevkalade çıkarılmayacağı yönünde Meclise bir söz verdi. Neticede Üçüncü-Dördüncü Yasama Yılı arasında ki Meclis'in faaliyette olmadığı süre içerisinde sadece Harbiye Nezareti bütçesine 20 milyon liralık bir tahsisat-ı fevkalade ilavesi yapıldı⁶⁷². Fakat savaş koşulları Cavit Bey'in verdiği sözü tutmasını engelledi. Zira 1918 yılı için bütçe açığının 14 milyon lirayı bulacağı belirtildiyse de Maliye Nazırı Cavit Bey, Harbiye Nezareti'ne 60 milyon liralık tahsisat-ı fevkalade ilave edilmesi ile açığın 74 milyon liraya ulaşacağına dikkat çekti⁶⁷³. Birinci Dünya Savaşı tahsisat-ı fevkaladeleri kaçınılmaz hale getirdiği gibi bütçenin açık verme nedenlerinden biri oldu.

3. MECLİS-İ MEBUSAN'DA MEBUSLARIN İZİN GÖRÜŞMELERİ

Mebusların başka bir yere gitmeleri durumunda meclise bilgi vermek suretiyle Meclis Riyasetinden izin istemeleri gerekmektedir. Ancak çok acil bir durumun ortaya çıkması halinde genel kurula daha sonra bilgi vermek üzere meclis reisine gerekçeli bir dilekçe sunarak da izin alınabilmekteydi. Dâhili Nizamname'nin

⁶⁶⁷ *Düstur*, 2. Tertip, VIII. Cilt, s. 1256.

⁶⁶⁸ *Düstur*, 2. Tertip, VII. Cilt, s. 555.

⁶⁶⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 6, I, s. 63.

⁶⁷⁰ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 47, II, s. 403.

⁶⁷¹ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 47, I, s. 401

⁶⁷² *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 54, II, s. 416; *Düstur*, 2. Tertip IX. Cilt, s. 715; *Düstur*, 2. Tertip, X. Cilt, s. 21

⁶⁷³ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 54, II, s. 421.

88. Maddesi'ne göre meşru bir neden olmaksızın meclis toplantılarına altı oturum devam etmeyen mebusun ismi “resmi ceride” yoluyla ilan edilirdi. 1916'da Nizamname düzenlenirken bu süre kısaltılarak birbirini takip eden üç celseye çevrildi. Üç celse üst üste meclise devam etmediği (genel kurul yoklamalarından, ismi okunmak suretiyle yapılan oylamalardan veya şube ve encümen müzakerelerinde bulunulmaması dolayısıyla) tespit edilen ve yokluğu fark edilen mebuslar izinsiz kabul edildi. Bu durumdakilerin tespiti ve tetkiki idare memurlarına havale edilmişti. İsimleri “resmi ceridede” yayımlanarak durumları ile ilgili şikâyet divan-ı riyasete arz edilirdi (D.N. Madde 176).

Dâhili Nizamname'nin 175. Maddesine göre meclis riyasetine izin isteklerini bildiren mebusların talepleri ile ilgili idare heyeti tarafından hazırlanan rapor genel kurulda oylamaya sunulurdu⁶⁷⁴. Genel kurul gerekli gördüğü takdirde istekler Tetkiki Mezuniyet Encümeni'nde incelenmek üzere havale edilirdi. Encümen tarafından hazırlanan rapor mecliste oylanarak değerlendirilirdi⁶⁷⁵. Yeni düzenlenen Dâhili Nizamname'nin 173. Maddesine göre meclis reisi mebuslara sekiz güne kadar izin verme yetkisine sahipti. Daha fazlası için genel kurulun onayı gerekmektedir (D. N. 174).

Üçüncü Yasama Devresi içerisinde mebuslar çeşitli gerekçelerle Meclis'ten izin (mezuniyet) talebinde bulundular. Gerekçeler arasında en önemli sebeplerden biri Birinci Dünya Savaşı'nın yol açtığı durumlardı. Özellikle “hizmeti vataniye” önemli izin gerekçelerinden biriydi. Ayrıca yol şartları ile vesait bulamama savaşa bağlı diğer gerekçelerdi. Diğer taraftan mebusların sağlık problemleri, ailevi sebepler, yurt dışına çıkma istekleri izin gerekçeleri arasında yer aldı.

Mebusların ulaşım ile ilgili yaşadıkları sıkıntılar yasama yılı toplantılarına zamanında katılmalarını engelledi. Osmanlı Devleti'nin geniş coğrafyası buna rağmen ulaşım imkânlarının yetersizliği daha Birinci Dünya Savaşı öncesinde ortaya çıkmış olan bir sorundu. Öyle ki İçtima-i Fevkalade Meclisi'nin çalışma süresi uzatılınca uzak bölgelere gidecek olan mebuslar vasıta bulmakta zorlanacaklarını belirterek meclisten erken izin talep etti. Özellikle deniz yoluyla seyahat edecek olanlar vasıtalarını aylar öncesinden ayarladıklarından beklemeleri halinde tatil

⁶⁷⁴ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 47, I, s. 400.

⁶⁷⁵ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 42, I, s. 584.

süresini yolda geçirebileceklerini belirttiler.⁶⁷⁶ Savaşın başlaması ile birlikte denizler İtilaf Devletleri'nin kontrolüne geçti⁶⁷⁷. Osmanlı Devleti'nin savaşa girmesi uzak bölgelerden gelen mebuslar açısından vasıta bulma sorununu ortaya çıkardı. Dolayısıyla deniz yolu yerine kara yolunu tercih edenler daha uzun süre seyahat etmek durumunda kaldı⁶⁷⁸. Mekke Mebusu Hasan Şeybi Efendi Meclisin açılışından bir ay sonra ancak Şam'a gelebildiğini belirterek meclisten iki ay süreyle izin istedi⁶⁷⁹. Mebus, yasama yılının yarısını yolda geçirmek durumunda kaldı.

Savaşın yol açtığı ulaşım ile ilgili sıkıntılar özellikle Yemen, Mekke gibi uzak bölgelerden gelen mebusları daha fazla etkiledi. Birinci Yasama Yılı başlarken Hudeyde Mebusları Hıfzı, Zühtü, Mustafa ve Abdurrahman Efendiler vesait bulmakta zorlandıklarını belirterek açılışa yetişemeyeceklerini meclise bildirerek izin istediler⁶⁸⁰. Hudeyde, Sana ve Taaz Mebusları Birinci ve İkinci Yasama Yılı toplantılarına ulaşım mazeretleri dolayısıyla katılamayacaklarını bildirirken⁶⁸¹, Üçüncü Yasama Yılı oturumlarına mazeretsiz olarak katılmadıkları görüldü. Durum üzerine Meclis Reisi, mebusların hukukunun çiğnenememesi için sadaretin konuyla ilgili meclisi bilgilendirmesini istedi⁶⁸². Neticede savaşın uzaması ile birlikte mebusların toplantılara zamanında katılamamaları mecliste ekseriyetle ilgili sorunlar ortaya çıkarabilirdi⁶⁸³.

Mebusların bir diğer izin gerekçeleri arasında sağlık sorunları yer almaktadır. Bu yolla en çok izin talebinde bulunanlar, Trablusşam Mebusu Osman El Hamd Paşa, Halep Mebusu Ahmet, Nablus Mebusu Tevfik Hammad ve Bağdat Mebusu Hamdi Bey'lerdi.

Mebusların izin gerekçeleri arasında yurt dışına çıkma istekleri de yer aldı. İstanbul Mebusu ve Birinci Reis vekili Hüseyin Cahit Bey, Berlin'de toplanacak

⁶⁷⁶ Bu şekilde izin isteyenler; Bağdat Mebusları; Mehmet Şevket Paşa, Cemil Efendi ile Fuat Bey, Divaniye Mebusları; Sami ve Fuat Beyler, San'a Mebusları; Seyit Ali İbrahim, Seyit Hüseyin Abdülkadir, Mehmet Makafi ve Seyit Ahmet El Kepsi Efendiler, Hudeyde Mebusları; Mustafa Zühtü, Abdülrahim Bühkeli ve Zülfü Efendiler ile Zor Mebusu Mehmet Nuri Bey'ler oldu. *MMZC*, D. 3, İçt.Fevk., İ. 44, I, s. 628.

⁶⁷⁷ Cafer el- Askeri, *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli*, Klasik Yay. İstanbul, 2008, s. 40.

⁶⁷⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 15, I, s. 209.

⁶⁷⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 15, I, s. 206.

⁶⁸⁰ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 29, I, s. 402.

⁶⁸¹ *BOA, DH.İ.UM*, 49-16.

⁶⁸² *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 45, II, s. 335.

⁶⁸³ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 15, I, s. 209.

“Silah Kardeşliği Cemiyeti”nin Kongresine katılmak üzere⁶⁸⁴, İstanbul Mebusları Salah Cimcoz ve Osman Saip Efendiler Adakale'ye⁶⁸⁵ gidip gelmek için izin istedi⁶⁸⁶. Kal'a-i Sultaniye Mebusu ve Maliye Bakanı Cavit Bey Avrupa'ya gönderilmesine lüzum görüldüğünü belirterek izin isteğinde bulundu⁶⁸⁷. İstanbul Mebusu Hallaçyan Efendi mali konularda inceleme yapmak üzere Berlin ve Vîyana'ya gitmek üzere izin talep etti. Hatta vazifesini tamamlayamadığını belirterek meclisten iki ay daha izin talebinde bulundu⁶⁸⁸. Diğer taraftan İzmir Mebusu Ubeydullah Efendi “*hududu Osmaniyye haricinde*” vatan hizmetinde bulunduğunu belirterek meclisten izin talep etti ve kabul edildi⁶⁸⁹.

Bazı izin gerekçeleri meclisin tepkisine neden oldu. Hatta izinlerin, Tetkik-i Mezuniyet Encümeni'nde incelenmesi istendi. Encümen tarafından incelenen isteklerden biri Beyrut Mebusu Mişel Sersak Efendi'ye aitti. Mebus dilekçesinde “*Müdafaa-i Milliyye'ye ait vazâif-i mühimmenin müstacelen ifası zaruretine binaen...*” Meclis'ten izin istemekteydi. İlgili yasama yılı boyunca Mecliste bulunamayacağını dilekçesinde belirtti. Dilekçe okunduğu sırada Meclis içerisinde yüksek sesle “hayır” sedaları ve dilekçenin “encümene” havalesi şeklinde sert tepkiler geldi. Meclis Reisi'nin bu izin gerekçelerinden hükümetin haberdar olduğunu belirtmesine rağmen tepki devam etti. Basra Mebusu Naim Efendi'nin bu gibi zevata izin verildiğini belirtmesine İzmit Mebusu Ziya Bey sert çıkarak Naim Bey'in de geçen sene bu suretle izin alıp, evinde oturduğu ve hatta tahsisat aldığını belirtti.

Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, mebusların milleti temsil eden “şayanı itimat” sahibi kimseler olmasına rağmen bazılarının bu özelliği taşımadığını belirterek bugüne kadar izin verilen elliye yakın mebusun bir kısmının evlerinde oturmak suretiyle izin talebinde bulduklarını, bu nedenle durumun encümende incelenmesi gerektiğine dikkat çekti. Neticede yapılan oylama sonucu aynı oturumda izin isteği görüşülen Kamil el Esad'ın isteği kabul edilirken Mişel Sersak Bey'in

⁶⁸⁴ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 36, II, s. 20.

⁶⁸⁵ 12 Mayıs 1913'te Avusturya-Macaristan tarafından işgal edilen ve Macaristan kısmına bağlanan Adakale 1923 Lozan Antlaşması ile Romanya idaresine bırakıldı. Mehmet Önder, “Ramazan'da Sulara Gömülecek Olan Bir Türk Kasabası: Adakale”, *Türk Kültürü*, Sayı. 54, Nisan 1967, s. 427-433.

⁶⁸⁶ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 4, I, s. 47.

⁶⁸⁷ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 6, I, s. 53.

⁶⁸⁸ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 4, I, s. 46.

⁶⁸⁹ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 27, I, s. 399.

isteği incelenmek üzere encümene gönderildi⁶⁹⁰. Aynı mebusa ait bir başka izin dilekçesi 14 Mart 1918 tarihli meclis oturumunda görüşüldü. Mebusun ifade ettiği sağlık gerekçesi yeterli bulunmayarak genel kurul tarafından istek reddedildi⁶⁹¹.

Meclis'te tepkiyle karşılanan izin isteklerinden biri İzmir Mebusu Simonaki Simonoglu Efendi'ye aitti. Mebus, "*Adana'da kain olan Dördüncü Orduyu Hümayun hesabına işlemekte olan mensucat*" fabrikasının bazı parçalarını temini için Avrupa'ya gitmek mecburiyetinde olduğunu bu nedenle bir ay izin istediğini belirtti. İstanbul Mebusu Şefik Bey talebi "*çuval yapmak para kazanmak ...*" olarak eleştirdi⁶⁹².

Meclis'te tepkiyle karşılanan izinler arasında Ermeni Mebuslara ait istekler de vardı. Van Mebusu Vahan Papazyan Efendi "*yolların kapanması*" sebebiyle 28 Aralık 1914 tarihinde Meclis'ten izin talebinde bulundu. İsteğe tepki gösteren İstanbul Mebusu Hacı Şefik Bey, aynı bölgeden Muş mebusu İlyas Sami Efendi'nin gelebildiğine dikkat çekerek mazeretin geçerli olamayacağını belirtti. Yapılan oylama sonucu dilekçe incelenmek üzere encümene havale edildi⁶⁹³. 20 Ocak 1915'de Van Mebusları Viramyan Efendi ile Vahan Papazyan Efendiler izin talebinde bulundular. Viramyan Efendi 20 Kasım-7 Aralık itibarıyla "*...Ziyüstan ve Keçen'de son haftada da Dehaş, Gevaş ve Karcıgan ve Çıtak'ta...*" ortaya çıkan gelişmeler nedeniyle böyle nazik bir zamanda "*... Hükümetle Ermeni ahalisi arasında vasıta suretiyle hizmet etmek üzere müntehiplerim, burada bulunmaklığımı elzem gördüklerini...*" belirterek izin istedi. Ayrıca "*mevsim hasebiyle yolların uygun olmamasının...*" göz önünde bulundurulmasını isteyerek isteğini bir ay olarak belirtti⁶⁹⁴.

Bir diğer istek Papazyan Efendi'ye ait olup Erzurum Mebusu Ohannes Varteks Efendi tarafından Meclis'te dile getirildi. Ohannes Varteks Efendi, Papazyan Efendi'nin, Viramyan Efendi ile aynı durumda bulunduğuna dikkat çekerek "*Ermeni Milleti için Muş'ta bulunmasının elzem*" olduğunu belirtti. İsteğe Muş Mebusu İlyas Sami Efendi karşı çıkararak bir diğer mebus olan Keygam Efendi'nin Muş'tan 25-30 günlük bir meşakkat sonrası gelebildiği yoldan Viramyan Efendi'nin de gelmesi

⁶⁹⁰ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 42, I, s. 585.

⁶⁹¹ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 69, I, s. 163.

⁶⁹² MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 4, I, s. 47.

⁶⁹³ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 7, I, s. 80.

⁶⁹⁴ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 15, I, s.209.

gerektiğini, esas meselenin seçilmiş bir vekil olarak mecliste milleti temsil etmek olduğunu belirterek isteğe tepki gösterdi. Ayrıca Papazyan Efendi'nin “*anasır muhalefeti*” nedeniyle orada bulunup bulunmadığı konusuna açıklık getirilmesini istedi. Ermenilere yönelik eleştirilere cevap Ohannes Efendi'den geldi. Mebus,

“Van'da, Muş'da bulunan Ermeniler arasında muhalefet var, onlar ittihat etmezler. Mebuslar orada bulunursa ittihat ettirirler gibi bir şey değildir ve bunu söylemeye hiç bir vakit tenezzül etmem. Çünkü orada Ermeniler daima Osmanlılarla beraber vazifelerini icra ediyorlar ve edecekler; hiç bir vakit böyle bir şeyi müdafaa için burada söz almadım ve söylemedim. Benim dediğim onların orada bulunması vatana hizmet içindir, yoksa burada familyalarının yanlarında bulunmayıp orada bulunmaları keyifleri için değildir”⁶⁹⁵ sözleri ile izin isteyenlerin gerekçelerini açıklamaya çalıştı. Meclis Papazyan'ın izin talebini kabul etti.

Mebuslara maaşları dışında tahsisat ödenmekteydi. İzin istekleri sırasında tahsisatın ödenme durumu sıkıntıya neden oldu. Zira Dâhili Nizamname'nin 88. Maddesi mazeretsiz olarak meclis toplantılarına devam etmeyen mebusların geçirdikleri izin sürelerine ait muhassasatlarının (tahsisat) kesilmesine hükmetmekteydi. Muş Mebusu İlyas Sami Efendi mebusluğun müşterek bir durum olduğunu bu nedenle herkesin mecliste bulunması gerektiğine dikkat çekerek yalnızca savaşa katılanlara tahsisat verilmesini Meclise teklif olarak sundu. Sonuçta izin talep edenlerden sadece bilfiil savaşa katılanlara tahsisat verilmesine⁶⁹⁶, Müdafaa-i Milliye ve Hilal-i Ahmer gibi teşkilatlarda hizmet edenlere dahi tahsisat verilmemesine karar verildi. Diğer taraftan tahsisat alamayanlara toplantılara katılmaya başladıklarında gerekçelerini meclise sunarak meclisin uygun görmesi halinde tahsisatlarının ödenebileceği belirtildi⁶⁹⁷.

Tahsisat meselesi ile ilgili kararın bir amacı meclisteki çalışmalara katılmayı zorunlu hale getirmektir. Zira izin taleplerinin giderek artması mecliste ekseriyet sağlama sıkıntısına neden olabilirdi⁶⁹⁸. Nitekim Dördüncü Yasama Yılı daha başlarken on altı mebus Meclis'ten izin talebinde bulundu. Hatta mecliste ekseriyet sağlanamadığı için riyaset divanı seçimi ertelenmek zorunda kaldı.

⁶⁹⁵ MMZC, D. 3, İçt.1, İ. 15, I, s. 210-211

⁶⁹⁶ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 19, I, s. 273.

⁶⁹⁷ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 42, II, s. 585.

⁶⁹⁸ Aynı oturumda Havran Mebusu Emir Sekip Arslan Efendi, Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi, Akka Mebusu Abdullah Es Sadi Efendi, Musul Mebusu Davut Yusufani Efendi, Cebeli Lübnan Mebusu Emir Haris Bey, Nablus Mebusu Tevfik Hammad Efendi, Trablusşam Mebusu Sadullah Molla Bey, Ayıntap Mebusu Hacı Mustafa Efendi, Amasya Mebusu Nafiz Bey, Ankara Mebusu Hacı Tayyip Efendi, Canik Mebusu Osman ve Nihat Beyler, Ayıntap Mebusu Ali Cenani Bey, İzmir Mebusu Nişim Mazelyah Bey, Hama Mebusu Abdülkadir Geylani Efendi, Taaz Mebusu Tahir Fevzi Bey, Genç Mebusu Mehmet Emin Faysal Beyin izin talepleri görüşülmüştür. MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 5, I, s. 27-29.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

MECLİSİN DENETİM İŞLEVİ

Parlamentar rejimlerde yasama organı kanun yapmanın dışında hükümeti denetlemekle de görevlidir. Parlamento hükümetin tüm faaliyetlerini ve iktidarı kullanımını denetleyerek yasal olmayan ve sakıncalı görünen icraat ve kararlara karşı hukuki olarak sahip olduğu kontrol ve denetim mekanizmalarını harekete geçirir. İktidara karşı kullanılacak denetim mekanizmaları arasında soru, gensoru, meclis araştırması ve meclis soruşturması vardır. İktidarın keyfilikinin önüne geçmek ve sağlıklı bir rejimin yürütülmesi bu mekanizmaların kullanılmasıyla alakalıdır.

1. SORU ÖNERGELERİ

Meclis'in en çok kullandığı denetleme araçlarının başında soru önergeleri yer almaktaydı. Soru önergeleri mebusların herhangi bir konu hakkında hükümetten bilgi istemesi amacıyla oluşturulmuştur. Siyasi kapsamı yüksek olmayan soru önergeleri için herhangi bir oylamaya ihtiyaç yoktur. Bu nedenle hem iktidar hem muhalefet tarafından rahatlıkla kullanılan bir denetleme aracıdır⁶⁹⁹.

Soru önergesi gensoruya (istizah) bağlı olarak onun bir ön kabulüde sayılmaktaydı. Zira hükümetin sorulara verdiği cevap yeterli kabul edilmediği takdirde gensoruya dönüşebilirdi⁷⁰⁰. İkinci Meşrutiyet dönemi boyunca soru önergeleri (sual) ile gensoru (istizah) görüşmeleri ayırt edici kuralların bulunmaması dolayısıyla birbirine karıştırılmıştır. Dâhili Nizamname düzenlenirken soru önergeleri ve istizah olarak adlandırılan gensoru görüşme usulleri birbirinden ayrıldı⁷⁰¹.

Dâhili Nizamname Encümen Başkanı Hüseyin Cahit Bey, düzenlemenin yapılma nedenini “ekalliyyet ve ekseriyyetin muhafaza-i hukuku, hürriyeti kelamı”nı korumak olarak belirtti. Fakat düzenlemeyi mebusların söz hakkının kısıtlanması

⁶⁹⁹ Tüm meşrutiyet devresi boyunca meclise verilen soru önergeleri ile ilgili olarak; A. Ali Gazel, *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamentar Denetim (1908-1920)*, Konya 2007, s. 48-111.

⁷⁰⁰ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 18, I, s. 195.

⁷⁰¹ Meclis Dâhili Nizamname Komisyonu soru önergeleri ve istizah ile ilgili hazırladığı tasarıyı 12 Aralık 1918 tarihli Meclis oturumuna sundu. Fakat tasarinın sadece ilk dört maddesinin görüşmesi tamamlanabildi. *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 25, I, s. 305-312.

olarak değerlendirenlerde oldu. Trabzon Mebusu Yorgi Yuvanidi Efendi mebusların meclis kürsüsünden dilediklerini söyleme özgürlüklerinin olduğunu belirterek, Devre başladığından beri zaten bunun mümkün olmadığını, üstelik konulan kurallarla durumun daha da kısıtlanacağından şikâyet etti⁷⁰². Meclis Reisi, “sual ve istizahın” birbirinden ayrılma nedenini, mecliste birtakım tereddüt veya vakit geçirmelerin yaşanmasının engellenmesi ve eksikliğin tamamlanması olarak açıkladı⁷⁰³.

Soru önergesi Dâhili Nizamname'nin 107. Maddesi'nde belirtilerek her mebusun sözlü veya yazılı olarak hükümete soru sorma hakkının olduğu ifade edildi. Soruların ifade biçiminin açık ve anlaşılır olmasının yanında bilgi amaçlı ve soru köküyle türetilmiş olması gerekmektedir. Soru önergesini yalnız bir mebus verebilirdi⁷⁰⁴.

Önergeler sözlü ya da yazılı olarak meclis reisine sunulurdu (D.N. Madde 108). Önerge yazılı sunulduğu takdirde meclis riyaseti soruyu ilgili nazıra gönderir ve üç gün içerisinde de zabıt ceridesinin sonuna eklenirdi. Soru önergesine nazırın yanı sıra görevlendirdiği bir memurda cevap verebilirdi. Zira Kanun-ı Esasi'nin 38. Maddesi soru veya gensoruya nazır veya mahiyetindeki bir memurun cevap verebileceğini belirtmekteydi. Dâhili Nizamname'nin 188. Maddesi nazırlara vekâlet edecek memurların kimler olduğu belirtmekteydi. Fakat önergelerin mecliste cevaplandırılması sırasında görevlendirilen memurların yerine nazırın cevap vermesi istendiği takdirde talep mecliste oylama yapılarak, karara bağlanabildi⁷⁰⁵.

Nizamnamede önergelerin mecliste hükümete tebliğ edildikten sonra mı yoksa önce mi okunması yönünde açıklayıcı bir hüküm yoktu. Soru önergeleri ile ilgili herhangi bir oylama söz konusu olmadığından Meclis Reisi önergenin hükümetten gelen cevaba göre okunması gerektiğini belirtti. Yani tebliğden önce okunmasına ihtiyaç yoktu. Durumun bir kurala bağlı olmayışından dolayı konu meclis reisinin insiyatifine bırakılmıştı⁷⁰⁶.

⁷⁰² *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 25, I, s. 310.

⁷⁰³ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 23, I, s. 258.

⁷⁰⁴ *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk., İ. 26, I, s. 604.

⁷⁰⁵ Nablus Mebusu Emin Abdulhadi Bey ve arkadaşları tarafından hükümete, telgraf ve postaların gecikme sebebi ile ilgili bir soru önergesi verildi. Önerge sahipleri Nazırın mevcut olmaması nedeniyle vekâleten cevap verilme teklifini kabul etmedi. Meclis Reisi Kanun-ı Esasi'nin buna imkân verdiğini belirterek, usule uygun olmamakla birlikte meclis ekseriyetinin bu konudaki görüşünü alarak yetkili memura cevap hakkı verildi Ertesi gün Posta Nazırı meclise gelerek soru önergesini cevaplandırdı. *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 29, I, s. 517; *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 30, I, s. 536.

⁷⁰⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 20, I, s. 216.

Nazırın verdiği yazılı cevabın on gün içerisinde soru ile birlikte meclis görüşme tutanağının sonuna eklenmesi gerekmekteydi (D.N. Madde 109). Sözlü sorular, yazılı olarak riyasete sunulurdu. Riyaset bunları ilgili nazıra gönderdiği sırada zabıt ceridesinin sonuna eklenirdi. Önergeler verilmiş sırasına göre ertesi toplantının gündemine alınırdu (D.N. Madde 110). Önergeyi veren mebus meclis riyasetinden önergesinin hükümete tebliğ edilip edilmediğini öğrenebilme hakkına sahipti. Önergelerin cevaplandırılma süresi aşıldığı takdirde önerge sahibinin isteği ile meclis riyaseti hükümete cevap için gün tayin edebilirdi⁷⁰⁷.

Nazırların yazılı veya sözlü önergelere gerekçe belirterek cevap vermeme hakları vardı. Ayrıca daha fazla bilgi verilmesini sağlamak üzere cevap verme haklarını ertelemeleri söz konusuydu. Soru önergesi meclise okunduğu sırada ilgili mebusun hazır bulunması gerekmekteydi. Aksi takdirde önerge geri alınmış kabul edilirdi (D.N. Madde 111).

Nazırın cevap vermesinin ardından yalnızca önergeyi veren mebusun beş dakikayı geçmeyecek şekilde konuşma hakkı vardı (D.N. Madde 112). Dâhili Nizamname düzenlenmeden önce konuşma süresi söz konusu olmadığından mebuslar karşılıklı söz alarak önergeleri kimi zaman tartışmaya dönüştürmüşlerdi⁷⁰⁸. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ve hükümet değişikliği, mecliste muhalefetin ortaya çıkmasına zemin hazırladığından kimi soru önergeleri mecliste uzun soluklu tartışmalara yol açtı⁷⁰⁹. Tartışmaların yürütülebilmesi için soru önergeleri kimi zaman gensoruya dönüştürüldü.

Sorularla ilgili görüşmelerim Meclis toplantısının başlamasından itibaren yarım saat içerisinde tamamlanması gerekmekteydi. Görüşülemeyen önergeler riyasetin isteği ile ertesi toplantıya ertelenebilirdi (D.N. Madde 113). Hükümet, müstaceliyetine hükmettiği bir önergeyi diğerlerinden öne alma hakkına sahipti (D.N. Madde 114). Bütçe görüşmeleri sırasında müzakeresi yapılan fasılla ilgili nezaretin nazırına mebusların istedikleri soruyu yöneltme hakları vardı (D.N. Madde 115). Önergelerin sonucunda herhangi bir oylama söz konusu değildi (D.N. Madde 116).

⁷⁰⁷ Yapılan oylama sonucu perşembe günleri hükümetin soru ve gensorulara cevap verme günü olarak belirlendi. *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 20, I, s. 218.

⁷⁰⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk., İ. 26, I, s. 606-614.

⁷⁰⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 109-112.

1.1.ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ'NDE VERİLEN SORU ÖNERGELERİ

Üçüncü Yasama Devresi içerisinde Meclise yirmi üç soru önergesi verildi. Meclis Riyaseti verilen önergelere birini reddederken geride kalanları cevaplandırmak üzere hükümete gönderdi. Hükümet, gönderilen yirmi iki soru önergesinden on altı tanesini cevaplandırdı. Birini ise cevaplandırmaya uygun bulmadı. Geride kalan beş önerge ile ilgili tutanaklarda herhangi bir kayda rastlanmadı. İçtima-i Fevkalade'den son Yasama Yılına kadar meclise verilen önerge sayısı altıyken, Beşinci ve son yasama yılında sayı birdenbire artarak onyediyedi oldu (Tablo 6).

Tablo 6. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanı'na Verilen Soru Önerge Sayısı

Yasama yılları	İçtima-i Fevkalade	Birinci Yasama Yılı	İkinci Yasama Yılı	Üçüncü Yasama Yılı	Dördüncü Yasama Yılı	Beşinci Yasama Yılı	Toplam
Verilen soru önerge sayısı	1	-	1	2	2	17	23
Cevaplanan soru önerge sayısı	1		1	1	2	11	16
Reddedilen/Uygun bulunmayan soru önerge sayısı	-	-	-	1	-	1	2

Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'ne verilen soru önergeleri ağırlıklı olarak iç ve dış siyasi meselelerle ilgiliydi. Bu nedenle en fazla Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerinin temsilcileri tarafından önergelere cevap verildi. Dâhiliye Nazırı Talat Bey iki, Mustafa Arif Bey üç ve Fethi Bey dört önergeye cevap verirken, Hariciye Nazırı Halil Bey üç, Reşit Bey ise iki soru önergesini cevaplandırdı. Ayrıca Telgraf ve Telefon Umuru Müdürü, Hariciye Nezareti Siyasi İşler Genel Müdürü, Dâhiliye Nezareti Sıhhiye Genel Müdürü ile Harbiye Nezareti Ordu Dairesi Reisi, nazırları adına önergelere cevap verdiler.

Üçüncü Yasama Devresi boyunca görev yapan dört hükümete verilen soru önerge sayısı şu şekildeydi: Said Halim Paşa Hükümeti'ne dört, Talat Paşa Hükümeti'ne iki, Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'ne altı, Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'ne ise onbir soru önergesi verildi. Said Halim Paşa ve Talat Paşa Hükümetleri'ne verilen soru önergelerinin tamamı cevaplandırılırken, Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'ne verilenlerden biri, Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'ne verilen

önergelerden ise dördü cevaplandırıldı. Bir önerge Meclis Riyaseti tarafından reddedildi.

Üçüncü Yasama Devresi'nin ilk önergesi, Aydın Mebusu Emanuil Emamnildi Efendi ve arkadaşları tarafından İçtima-i Fevkalade Meclisi'ne verildi. Soru önergesi, Aydın vilayetinde yaşayan Rumların Balkan savaşları sırasında göç ettirilme meselesiyle ilgiliydi. Said Halim Paşa Hükümeti'ne göç sırasında alınan tedbirler soruldu. Aydın Mebusu Emanuil Emamnildi Efendi Türklerle Rumlar arasında gerginliğe neden olan durumun “*Türklerin terakki etmesi, yalnız aralarında alışveriş etmeleriyle temin edilecektir*” düşüncesinden doğduğunu neticede bu düşüncenin işleri çığrından çıkardığını belirtti.

Önerge de Balkan Savaşları nedeniyle gelen muhacirlerin Rum köylerine yerleştirildiği iddia edilerek bu iskân emrinin kasıtlı olmasa da olayların ortaya çıkmasına sebep olduğu belirtildi. Emanuil Efendi Rumların göçe tabii tutulma meselesine açıklık getirilmesini ortada “*...ıskat edilmelerini mucip...*” bir durumun olup olmadığını sordu. Diğer taraftan “*dâhilde mütemekkin bulunan*” Rumların memleketlerini terk ederek sahile indikleri fakat henüz Yunanistan'a, Amerika'ya yahut İtalya'ya gitmedikleri belirtilerek Hükümetin bunların geri dönmeleri için ne yapacağına dair bilgi vermesi istendi. Son olarak bölge halkına karşı yapılan bir takım “*tecavüzi*” durumlar olduğu bundan dolayı da halkın evlerinden çıkamaz hale geldikleri belirtilerek durum karşısında hükümetin ne gibi önlem almayı düşündüğü soruldu⁷¹⁰.

Soru önergesine cevap Dâhiliye Nazırı Talat Bey tarafından verildi. Benzer durumun Sırbistan, Yunanistan ve Bulgaristan'da da yaşandığına dikkat çekilerek her şeyden önce gelen muhacirlerin Rum köylerine değil, İslâm köylerine “*tevzi ve taksim edildiği*”, fakat gelen sayının artması üzerine Rum köylerine de mecbur kalındığı belirtildi. Talat Bey Rum köylerine verilmiş muhacir miktarının beş bini geçmeyeceği oysa gelen muhacir sayısının 270 bin olduğuna dikkat çekti. Rumların göç etmesine sebep olan olaya da değinerek Edirne Vilayeti'nin Bulgar istilasında kaldığını dolayısıyla istila esnasında orada bulunan Rumlardan bazılarının, komşularına karşı “*hakikaten zikri burada layık olmayacak derecede çirkin, feci tecavüzatta*” buldukları belirtildi. Hatta bunlardan tutuklanan ve ceza alanlar

⁷¹⁰ MMZC, D. 3, İçt. Fevk., İ. 26, I, s. 604- 608.

olduğu gibi bir kısmı firar etmişti. Talat Bey'e göre tüm bu yaşananlardan sonra yaptıklarından dolayı utananların "hicret" ettiğini belirtti. Kendisi bölgedeki Rumlara bizzat teminat vermek suretiyle göçü yasaklamıştı⁷¹¹.

Said Halim Paşa Hükümetine verilen diğer üç önerge genel olarak Birinci Dünya Savaşı sırasında yaşanan diplomatik krizlerle ilgiliydi. Bursa Mebusu Memduh Bey'in hazırladığı 3 Ocak 1916 tarihli önerge, Fransız Kumandanı'nın Selanik Konsolosunu tutuklatarak Malta'ya sevk etme meselesiydi. Olay karşısında Hükümetin aldığı tedbir soruldu. Önergeye Dâhiliye Nazırı ve Maliye Nazır Vekili Talat Bey cevap verdi. Selanik'teki Baş şehbenderle birlikte Avusturya, Alman ve Bulgar konsoloslarının Fransız Kumandanı General Sarrail⁷¹² tarafından "güya Selânik üzerindeki tayyarelere istikamet tayin ettirme töhmetiyle" tevkif ettirildiğini belirtti. Sefir Ali Galip Bey'in durumu Hariciye Nezareti'ne bildirmesiyle durumdan haberdar olunmuştu. Yapılanlar uluslararası hukukun ayaklar altına alınmasıydı. Durum hükümet tarafından derhal Amerika Sefiri nezdinde protesto edildi. Hatta bu haksız muamele düzeltilmeyecek olursa hükümetin de uluslararası hukuk kaidelerine riayete lüzum görmeyerek aynı şekilde mukabelede bulunacağı bildirilmişti. Talat Bey, Fransızların yarattığı krizin aslında Yunan Devleti'nin hukukuna doğrudan doğruya tecavüz olduğunu belirtti. Bundan Yunan Devleti ve milleti de fevkalade müteessir olmuş hatta Yunan basını tarafından hareket eleştirildiği gibi Yunan başvekili tarafından da durum protesto edilmişti⁷¹³.

Verilen diğer soru önergesi Kırkkilise Mebusu Rıza Bey'e aitti. Önerge Atina'daki İttifak Devletleri sefirlerinin sınır dışı edilmesi meselesiyle ilgiliydi. Hariciye Nazırı Halil Bey'in Meclis'te bulunduğu sırada soru kendisine sözlü olarak yöneltildi. Halil Bey, İtilâf Hükümetleri'nin Selânik'i işgal ettikleri ve işgalden sonra yavaş yavaş Selanik'te bulunan Yunan Hükümetinin oradan ilgasına teşebbüs ettiklerini belirtti. Konsolosların ihraç edilmesi esasında savaş sebebi olmasına karşın ilgili ülkelerle zaten savaş halinde bulunulmasından dolayı durum ancak protesto

⁷¹¹ *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk., İ. 26, I, s. 609-614; *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 29, I, s. 517, 535-540;

⁷¹² Birinci Dünya Savaşı sırasında 1915'te Doğu Ordusu Başkumandanlığına getirildi. Selanik'te müstahkem ordugâh kurdu. 1917'de Yunan Kralı Konstantin'i tahttan indirdi. 1924'te Suriye Yüksek Komiserliğine getirilen isim oldu. Ayrıntılı bilgi için bkz; "Sarrail" maddesi, Meydan Larousse, 11. Cilt, İstanbul 1970, s. 19.

⁷¹³ *MMZC*, D. 3, İçt. 2, İ. 14, I, s. 277.

edilmişti. Halil Bey'e göre tüm bunlar İtilaf Devletleri'nin Yunanistan'ı işgal etmeleri için bir bahaneydi⁷¹⁴.

Üçüncü Yasama Devresi devam ettiği sırada kurulan Talat Paşa Hükümeti'ne iki soru önergesi verildi. İlk önerge Nablus Mebusu Emin Abdülhadi Bey ve arkadaşlarına ait olup savaş nedeniyle yaşanan mağduriyetler belirtilmekteydi. Önergede telgraf ve postaların gecikme sebebi ile ücretlerin artışının ortaya çıkardığı sorunlar ifade edildi⁷¹⁵. Diğer önerge İstanbul Mebusu Salah Cimcoz ve arkadaşlarına aitti. Önergede savaş sırasında ordunun geri aldığı yerlerde yaşanan salgın hastalıklar ve buna karşı hükümetin aldığı tedbirler soruldu⁷¹⁶.

Meclis'in Beşinci ve son yasama yılına gelindiğinde önerge sayısının birdenbire arttığı görüldü. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın kaybedilmesi ve ardından Talat Paşa'nın istifası ile İttihat- Terakki'nin iktidardan düşmesi muhalefetin soru önergeleri yolu ile harekete geçmesine neden oldu. Özellikle Dünya Savaşı sırasında görev yapan hükümetlerin siyaseti soru önergeleri ile sorgulandı. Önceki hükümetlerin icarratlerini en çok sorgulayan kesim azınlık mebusları oldu. İttihat ve Terakki'nin Hükümetten istifasından sonra kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti'ne üç, Tevfik Paşa Hükümeti'ne ise dört soru önergesi verildi. Azınlık mebusları önergelerinde daha çok savaş sırasında gayri Müslimlerin göç ettirilme meselesini sorgulamaktaydı.

Ermeni ve Rum Mebuslar önergelerindeki meselelere Araplarıda dâhil etmeye çalıştı. Emanuil Emanuilidi Efendi ile arkadaşlarının Meclis'e verdikleri sekiz maddelik önergede yaşanan felaketlerin başlıca sebeplerinden birinin Talat Paşa Hükümeti'nin Arap Milletine karşı yürüttüğü politika gösterildi. Durum üzerine Asir Mebusu Ali Haydar Bey Arap Mebuslar adına Meclise bir dilekçe vererek “...*tahaddüs eden ahval ve vakayii müessifenin hal ve faslım vakti münasibine tehire karar...*” verdiklerini belirterek kendileri ile ilgili kısmın önergeden çıkarılmasını istedi. Durum Gayri Müslim Mebusların olan biten her şeyden yönetici sınıf olarak Türkleri sorumlu tutmaya çalıştıklarının bir göstergesiydi. Emanuil Emanuil Efendi'ye göre “...*elyevm hâkimiyet, Türk unsuru namına icra*” edilmekteydi⁷¹⁷.

⁷¹⁴ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 6, I, s. 54-57.

⁷¹⁵ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 29, I, s. 517. MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 31, I, s. 557-562.

⁷¹⁶ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 56, II, s. 478-484.

⁷¹⁷ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 110-111.

Meclis Riyaseti verilen soru önergelerden birini reddetti. Trabzon Mebusu Yorgo Yuvanidi Efendi ve arkadaşları, önergelerinde Meclis Reisi Halil Bey ile Birinci Reis Vekili Hüseyin Cahit Bey'in istifalarını istemekteydi. Meclis Reisi Halil Bey “*Nizamname-i Dâhilîde böyle bir kayıt, böyle bir muamele olmadığı ve dünyanın hiç bir tarafında da bunun emsali mesbuk bulunmadığını...*” belirterek bunu bir takrir suretinde kabul edilemeyeceğini belirtti. Diğer taraftan şubelerde de vukua gelen tezahüratta da divanı Riyasetin değişmesine yönelik hiç bir arzu gösterilmediğini belirterek önergeyi kabul etmedi. Önerge sahipleri her ne şekilde olursa olsun sorularının okunması konusunda ısrarı üzerine, Meclis Reisi okunma isteğini genel kurulun onayına sundu. Oylama sonucu talep reddedildi⁷¹⁸.

Soru önergeleri arasında hükümetin cevaplandırmaya uygun bulmadıklarında vardı. Divaniye Mebusu Ali Haydar Mithat Bey'in iki kısımdan oluşan soru önergesinin ilk kısmı önceki yıl (1915) Devlet-i Osmaniyye ile Almanya Devleti arasında müzakere edilmekte olan anlaşmaya yönelikti. Anlaşmanın iki üç hafta zarfında imza edileceği belirtilmesine rağmen Meclis'e konuyla ilgili herhangi bir bilgi ulaşmamıştı. Ali Haydar Bey İttihat ve Terakki Fırkası'nın özel toplantısında anlaşma için Meclisin tekrar davet edileceğinin belirtildiğini buna rağmen bir bilgi verilmediğini belirterek konuyla ilgili açıklamada bulunulmasını hükümetten talep etti. Soru önergesinin ikinci kısmı “*Hükümet-i Osmaniyye tarafından ilga edilen Paris ve Berlin Muahedelerine dair...*” müttefiklerimizin ne cevap verdikleri yönündeydi⁷¹⁹. Hariciye Nazırı Halil Bey mevcut durum dolayısıyla önergedeki konulara cevap veremeyeceğini yazılı olarak Meclis'e bildirdi⁷²⁰.

Ahmet İzzet Paşa döneminde verilen soru önergelerinden biri Hudeyde Mebusu Hakkı İlhami ve arkadaşlarına aitti. “Hücre-i Mutahhara'dan götürülen

⁷¹⁸ MMZC, D. 3, İç. 5, İ. 17, I, s. 187.

⁷¹⁹ Osmanlı Hükümeti, Ekim 1916'da müttefikleri Almanya ve Avusturya Macaristan İmparatorluğu'na birer nota vererek, kendi bağımsızlığını kısıtlamakta olan Paris ve Berlin Antlaşmalarını yürürlükten kaldırdığını bildirdi. Bu isteğe her iki devlette sert tepki gösterdi ve belirtilen antlaşmaları imza eden devletlerden bir kısmının Osmanlı ile savaş durumunda olduğundan anlaşmanın tek taraflı fesh edilmesinin mümkün olmayacağını belirtti. Bkz. Bayur, a.g.e., Cilt III, III. Kısım s. 483-486.

⁷²⁰ MMZC, D. 3, İç. 3, İ. 9, I, s. 89. Bâbiâli Paris Anlaşması'nın Girişinde yer alan 7, 8 ve 9. Maddeler ile Berlin Anlaşması'nın 59 ve 63. Maddelerine büyük devletlerin saygı göstermediğini belirterek 14 Ekim 1916 günü Almanya ve 21 Ekim günü Avusturya'ya birer nota göndererek anlaşmaları kaldırdığını bildirdi. Notanın sonunda bugün Osmanlı Devleti'nin altı büyük devletten dördü ile savaştığı dolayısıyla bu anlaşmaların esasen yok olduğu, öbür iki büyük devletle (Almanya ve Avusturya- Macaristan) eşitlik içinde bağlaşıklık olduğundan anlaşmaların yürürlükten kaldırıldığı ifade edildi. Her iki devlet ayrı tarihlerde verilen notalara aynı tarihte cevap verdi. Anlaşmaların yürürlükten kaldırılma işine “Babıâli pek o kadar haklı değilsede kabul ederiz” tarzında cevap verildi. Osmanlı'nın duruma yeni bir nota ile karşılık vermesi ilişkileri bir süreliğine durgunlaştırdı. Dolayısıyla Meclisteki soru önergesi ihtimaldir ki bu koşullar altında cevaplanmaya uygun bulunmadı. Bkz. Bayur, a.g.e., Cilt III, Kısım III., s. 482-488.

Kutsal emanetlerle” ilgili olarak verilen soru önergesinin cevaplandırılacağı hükümet tarafından Meclis’e bildirildi. Hatta soru önergesine Evkaf Müsteşarı Münir Bey’in cevap vereceği belirtilmesine rağmen Meclis tutanaklarında konuya dair bir kayda rastlanmadı⁷²¹.

Bir diğer soru önergesi Kozan Mebusu Madyos Nalbantyan Efendi ve arkadaşları tarafından gayri Müslimlerin göç meselesi ile ilgili olarak verildi. Önergede savaş sırasında hükümete karşı gelenlerin nakledilmesi için çıkarılan kararname sonucu terk edilen mal varlıkları ile kanuna binaen zülüm yapanlar hakkında ne gibi işlem yapılacağı sorulmaktaydı⁷²². Benzer içerikte bir diğer önerge Karahisar-ı Şarki Mebusu Yanko Kovenoglu ve arkadaşları tarafından verildi. Önerge “*Ayvalık ve civarındaki Rumların tedibinde*” bulunan Liman Von Sanders Paşa hakkındaydı. Hükümetin durum karşısında Paşa’ya yönelik ne gibi tahkikat ve takibatta bulunacağı soruldu⁷²³. Göçle ilgili bir diğer soru önergesi Tekfurdağı Mebusu Dimistoklis ve Çatalca Mebusu Tokinidis Efendilere aitti. Önergelerinde Edirne Vilayeti ile Çatalca Sancağındaki Rumların tehcir (göç) meselesi soru olarak yöneltildi⁷²⁴.

Musul Mebusu Mehmet Ali Fazıl Bey’in önergesi Müslüman ve gayri Müslimlere yönelik suçlarla ilgiliydi. Mehmet Ali Fazıl Bey suçları işleyen fail ve azmettiricilerinin ayrı ayrı mahkemeye çıkarılmalarının davaların uzun sürmesine neden olacağından üstelik fevkalade bir mahkeme kurulmasının da Kanun-ı Esasi aykırı bulunmasından dolayı hükümetin durum karşısında ne yapmayı düşündüğünü sordu⁷²⁵.

Birinci Dünya Savaşı’nın sona ermesi ile birlikte İttihat ve Terakki’ye mensup mebuslarda Meclis’e soru önergesi verdi. Ahmet İzzet Paşa hükümetine bir, Tevfik Paşa hükümetine dört soru önergesi veren mebusların, İtilaf Devletleri’nin Mondros Ateşkesi’nden sonra işgal hareketlerini sorguladıkları görüldü. İlk önerge Erzincan Mebusu Halet Bey ve arkadaşları tarafından verildi. Önergede işgalden kurtarılan vilayetlerdeki mültecilerin iâşe ve iskân meselesi sorgulanmaktaydı. Aynı

⁷²¹ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 7, I, s. 64- 65; MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 106.

⁷²² MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 112- 113.

⁷²³ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 17, I, s. 186-187.

⁷²⁴ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 24, I, s. 285-302.

⁷²⁵ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 18, I, s. 195.

mebusun hazırladığı bir diğer önerge işgalden kurtarılan bölgelerde hükümetin aldığı tedbirlere yöneliktir⁷²⁶.

Benzer konuda bir diğer önerge Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey tarafından verildi. Önergede mütareke şartlarına aykırı olarak yapılan işgallerin bütün dünyada protesto edilmesi istenmekteydi⁷²⁷. İçel Mebusu Mehmet Hilmi ve Maraş Mebusu Hadi Efendilerin önergesi ise Adana'nın İtilaf Devletleri tarafından işgal edilip edilmediği meselesiydi⁷²⁸. Saruhan Mebusları Mehmet Sabri ve Mustafa İbrahim Efendiler, Mütareke sonrası Rumların İzmir'de kutlama yaparak sokaklarda asayiş bozduklarına dikkat çekerek Hükümetin durum karşısında aldığı tedbir soruldu⁷²⁹.

Devrenin son önergesi Canik Mebusu Talat Bey ve arkadaşları tarafından verildi. Önerge terhis edilen Osmanlı askerlerinin nakliyeler sırasında yaşadıkları sıkıntılar ve alınan tedbirlerle ilgiliydi. Önergenin mecliste görüşülmesi sırasında artan tartışmalar nedeniyle Hüseyin Kadri Bey dilekçe vererek sorunun gensoruya dönüşmesine neden oldu⁷³⁰.

Ahmet Tevfik Paşa kabinesinin istizah ve önergelere zamanında cevap vermemesi bir grup mebusu harekete geçirdi. Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey bir ay önce verdiği soru önergesine hiçbir şekilde cevap alamadığını, Aydın Mebusu Emenuil Emanuildi Efendi ise cevap için nazırların mebusları komisyonlara yönlendirdiğini belirterek bunun küçük düşürücü ve usule uygun olmayan bir durum olduğunu belirtti⁷³¹. Hükümetin önergeleri cevaplandırmadığı şikâyetleri üzerine Meclis Reisi önergelerin cevaplandırılması için genel kurulun gün belirlemesini ve durumun Hükümete bildirileceğini belirtti⁷³².

⁷²⁶ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 5, I, s. 47-49; MMZC, D. 3, İçt. 23, I, s. 258-263.

⁷²⁷ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 18, I, s. 194-195.

⁷²⁸ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 24, I, s. 242.

⁷²⁹ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 24, I, s. 284-285.

⁷³⁰ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 27, I, s. 331- 333.

⁷³¹ Aydın Mebusu Emenuil Emanuildi Efendi, Liman Paşa ile ilgili verilen önergenin hala cevaplanmamasını eleştirmiş, önergelerin usule uygun bir şekilde cevaplandırılmadığını bu nedenle hükümete bir "*Kanuni Esasi Muallimi*" gönderilmesinin uygun olacağı yönünde alaycı bir ifade kullanmıştır. MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 20, I, s. 214-215.

⁷³² MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 20, I, s. 216.

Tablo 7. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebusanı'na Verilen Soru Önergeleri

Soru Önergesi Verilen Hükümet	Soru Önergesini Veren Mebus	Soru Önergesi	Soru Önergesini Cevaplandıran Hükümet Yetkilisi	Soru Önergesi Mecliste Görüşülme Tarihi	Soru Önergesinin Cevaplanma Tarihi
Said Halim Paşa Hükümeti (12. 6. 1913 / 3. 2. 1917)	Aydın Mebusu Emanuil Emanuildi Efendi ve arkadaşları	Rum unsurunun göç sebebi ve bu esnada ne gibi tedbir alındığı	Dâhiliye Nazırı Mehmet Talat Bey	6 Temmuz 1914	
	Bursa Mebusu Memduh Bey	Fransız Kumandanı tarafından tutuklanan ve Malta'ya sevk edilen Selanik Konsolosu hakkında ne gibi tedbir alındığı	Dâhiliye Nazırı ve Maliye Nazırı Vekili Mehmet Talat Bey	3 Ocak 1916	
	Kırkkilise Mebusu Rıza Bey	Atina'daki İttifak Devletlerinin Sefirlerinin sınır dışı edilmesi hakkında	Hariciye Nazırı Halil Bey	30 Kasım 1916	
	Divaniye Mebusu Ali Haydar Mithat Bey	Bir kısım anlaşmaların yürürlükten kaldırılması ve Almanya ile Osmanlı Devleti arasında devam eden anlaşma görüşmelerine dair	Hariciye Nazırı Halil Bey	7 Aralık 1916	Önergeye cevap verilmesi hükümet tarafından uygun bulunmadı
Talat Paşa Hükümeti (4. 2. 1917 / 8. 10. 1918)	Nablus Mebusu Emin Abdülhadi Bey ve arkadaşları	Telgraf ve postaların gecikme sebebine dair	Telgraf ve Telefon Umuru Müdürü Fuat Bey, Posta Telgraf Ve Telefon Nazırı Haşim Bey	7 Ocak 1918	10 Ocak 1918
	İstanbul Mebusu Salah Cimcoz ve arkadaşları	Ordu tarafından geri alınan yerlerde salgın hastalıklara karşı alınan tedbirlere dair	Dâhiliye Nazırı namına Sıhhiye Müdürü Umumisi Adnan Bey	25 Şubat 1918	
Ahmet İzzet Paşa Hükümeti (14. 10. 1918 / 8. 11. 1918)	Erzincan Mebusu Halet Bey	İşgalden kurtarılan yerlerdeki mültecilerin işe, iskân ve refahının teminine dair	Dâhiliye Nazırı Fethi Bey	21 Ekim 1918	24 Ekim 1918
	Hudeyde Mebusu Hakkı İlhami ve arkadaşları	Hücre-i Mutahhara'dan götürülen Kutsal emanetlere dair	Evkaf Müsteşarı Münir Beyin geleceği belirtilmiş fakat müzakere gerçekleşmedi	2 Ekim 1918	
	Aydın Mebusu Emanuil Emanuildi Efendi	Almanya ve Avusturya Macaristan'daki Osmanlı uyruklulardan geri dönmek isteyenlerin kolaylıkla dönmeleri için hükümet tarafından ne gibi tedbirler alındığına dair	Hariciye Nezareti Umuru Siyasiye Müdürü Umumisi	4 Kasım 1918	7 Kasım 1918
	Hudeyde Mebusu Mustafa Fehmi Efendi	Levazımatı Umumiyye Reisi İsmail Hakkı Paşanın firarı hakkında	Dâhiliye Nazırı Fethi Bey	4 Kasım 1918	
	Aydın Mebusu Emanuil Emanuildi Efendi	Önceki hükümetin (Talat Paşa) icraatına dair	Dâhiliye Nazırı Fethi Bey	4 Kasım 1918	4 Kasım 1918

	Kozan Mebusu Madyos Nalbantyan Efendi ve arkadaşları	Savaş sırasında hükümete karşı gelenlerle ilgili askeriye tarafından çıkarılan kararname ve bu kararname sonucu başka yerlere nakledilenlerin terk ettikleri mal varlıkları ile kararnamenin çıkması sonucu zulüm yapanlar hakkında	Dâhiliye Nazırı Fethi Bey	2 Kasım 1918	
Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti (11.11. 1918 / 12.1. 1919)	Karahisar Şarki Mebusu Yanko Kovenoglu ve arkadaşları	Ayvalık ve civarındaki Rumların tedbinde bulunan Liman Von Sandres Paşa hakkında Hükümetçe ne gibi tahkikat ve takibatta bulunulacağına dair	Riyaset bunu hükümete tebliğ ettiyse de önerge sahipleri buna Liman Paşa'nın cevap vermesi gerektiğini belirtti.	23 Kasım 1918	
	Taaz Mebusu Tahir Fevzi Bey	Ekmek vesikalari yolsuzluğuna dair soru önergesi	Hükümete tebliğ edildi.	23 Kasım 1918	
	Trabzon Mebusu Yorgo Yuvanidi Efendi ve arkadaşları	Reis ve Birinci Reisvekilinin istifalarına dair	Meclis Riyaseti reddetti.	23 Kasım 1918	
	Musul Mebusu Mehmet Ali Fazıl Bey	Savaş sırasında işlenen suçların fail ve azmettiricilerin mahkemeye çıkarılmalarına dair	Hükümete tebliğ edildi.	25 Kasım 1918	
	Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey	Mütareke şartlarına aykırı olarak yapılan işgallerin bütün dünyada protesto edilmesine dair	Hariciye Nazırı Reşit Paşa	25 Kasım 1918	7 Aralık 1918
	İçel Mebusu Mehmet Hilmi ve Maraş Mebusu Hadi Efendiler	Adana'nın İtilaf Devletleri'nce işgaline dair	Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşanın cevabı	7 Aralık 1918	
	Erzincan Mebusu Halet Bey ve arkadaşları	İşgalden kurtarılan vilayetler hakkında alınan tedbirlere dair	Dahiliye Nazırı Mustafa Arif Bey	9 Aralık 1918	
	Trabzon Mebusu Yorgi Yuvanidis Efendi	Sıhhiye-i Askeriyye'den bazı memurinin firar edeceklerine ve bu konuda Hükümetçe ne gibi tedbir alınacağına dair	Cevabın Dâhiliye Nazırı tarafından verilmesi gerektiği belirtildi. Sadaret Harbiye Nazırı'nın cevaplamasını uygun buldu.	11 Aralık 1918	
Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti (11.11. 1918 / 12.1.1919)	Saruhan Mebuslarından Mehmet Sabri ve Mustafa İbrahim Efendiler	İzmir'de meydana gelen gösterilere dair	Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey	11 Aralık 1918	
	Tekfurdağı Mebusu Dimistoklis ve Çatalca Mebusu Tokinidis Efendiler	Edirne Vilayeti ile Çatalca Sancağındaki Rumların tehcirine (göç) dair	Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey	11 Aralık 1918	
	Canik Mebusu Talat Bey ve arkadaşları	Terhis edilen Osmanlı askerlerine dair	Harbiye Nazırı adına Ordu Dairesi Reisi Behiç Bey	18 Aralık 1918	

2. GENSORU ÖNERGELERİ

Meclisin hükümeti denetleme vasıtalarından birisi gensoru yani istizahtı. Gensoru “*bir veya müteaddidi milletvekilinin, hükümetten veya muayyen bir bakandan genel bir görüşmeye ve bunun neticesinde tazammum edebilecek bir karar müncer olacak şekilde sözlü izahat talep etmesinden...*” ibaret bir denteleme yöntemiymi⁷³³. Hüseyin Cahit Bey Mecliste birbirine karıştırılan soru önergesi ve gensorunun ayrı anlamlara geldiğini belirtti. “*Asıl murakabenin cereyan ettiği noktanın*” siyasi bir içeriğe sahip olması dolayısıyla *istizah*” olduğunu belirtti. Gensoru “*Hükümeti muahaze etmek ve indelicab iskat eylemek...*” gayesiyle sorulmaktaydı. Dolayısıyla amaç cevap almak değildi.

Gensoru Meclis’te uzun uzadıya müzakere edilen bir meseleydi. Bu nedenle kimi zaman mebuslar soru önergelerini gensoruya dönüştürebildi⁷³⁴. Yalnız oylamaya sunulmuş olan sorular gensoruya dönüşmemekteydi⁷³⁵. Soru önergeleri ile gensoru arasındaki farklardan biri gensorunun mecliste önce okunup oylanması ve çıkan sonuca göre ilgili nezarete gönderilmesi⁷³⁶.

Gensoru hükümetten, hareket ve icraatlarının sebebini sormaktan ibaret bir belgeydi. Dâhili Nizamname düzenlenirken en az yirmi mebus tarafından imza edilmesi gerektiği belirtilmişti. Verilen önerge riyaset tarafından ilgili nezarete gönderilir ve ertesi günkü toplantıda ilgili nazır veya hükümetten birinin hazır bulunması ile genel kurula okunurdu. Nazır gensoruya hemen cevap verebileceği gibi cevabını belirlenen başka bir güne erteleme hakkına sahipti. Eğer gensoru iç siyasetle ilgili bir meseleye aitse nezaretin bir aydan fazla cevabı erteleme söz konusu değildi (D.N. Madde 117).

Gensoruya cevap nazır tarafından verilebileceği gibi görevlendireceği bir memur tarafında verilebilirdi. Önergedeki ilk imza sahibinin, yarım saat önergesi üzerine konuşma hakkı vardı. Nazırın veya vekilinin cevabının ardından ilk imza sahibinin karşılık verme hakkı söz konusuydu. Ayrıca sekiz kişi daha 15 dakikayı geçmeyecek şekilde söz alabilirdi (D.N. Madde 118). Hükümetin cevabı ve mebusun ifadesi sonrası başka bir önerge söz konusu olmadığı takdirde meclis reisi

⁷³³ Gazel, *a.g.e.*, s. 113.

⁷³⁴ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 25, I, s. 308.

⁷³⁵ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 20, I, s. 218.

⁷³⁶ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 20, I, s. 216.

gündemdeki maddelerin görüşülmesine geçebilirdi (D.N. Madde 119). Gensorunun sonucunda istenirse önerge verilebilirdi (D.N. Madde 120). Verilen önergenin ilgili konuyla alakalı olması gerekmektedir⁷³⁷.

Eğer gündeme geçilmesi kabul olunmazsa gerekçeli önergelerin görüşülmesine geçilebilir ve encümenle havale edilmediği takdirde hükümetin tercih ettiği önergenin oylaması yapılırdı (D.N. Madde 122). Gerekçeli bir önergeye bir madde eklenmek istendiği takdirde oylama öncesi meclise bildirilmesi gerekmektedir (D.N. Madde 123). Önergelerin encümenlere gönderilmiş olanlarının meclis müzakeresi, müstaceliyet teklifi ile gerçekleşirdi (D.N. Madde 124). Gensoru önergesinin görüşülmesine karar verildikten sonra üç toplantı süresi içerisinde bunun gerçekleşmesi gerekmektedir. Mecliste yapılan oylama ile görüşme için uygun olan gün belirlenirdi⁷³⁸ Görüşülmesine karar verilen gensoruya başka bir önerge eklenemezdi. Bütçe müzakereleri sırasında zam ve ilave için gensoru verilemezdi (D.N. Madde 125). Gensoru sahibi önergesini geri alma hakkına sahipti. Aynı gensoruyu başka bir mebusun meclise verme hakkı vardı (D.N. Madde 126).

2. 1. ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ'NDE VERİLEN GENSORU ÖNERGELERİ

Üçüncü Yasama Devresi boyunca meclise toplam beş gensoru önergesi verildi. Gensoru önergelerinin hepsi Beşinci Yasama Yılı'nda Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti'ne sunuldu⁷³⁹. Önergelerin ikisi Meclis tarafından reddedildi. Kabul edilen üç gensoru önergesinden ancak ikisi hükümet tarafından cevaplandırıldı (Tablo 8).

⁷³⁷ Tekfurdağı Mebusu Dimistoklis Efkalidis ve Çatalca Mebusu Tokinidis Efendilerin Edirne Vilayeti ile Çatalca Sancağındaki Rumların Tehciri Hakkında meclise verdikleri gensorunu görüşmesinin bittiği sırada "Wilson" Prensiplerine tevfi hareket etmiş ve edeceğine dair de teminat vermemiş olan Hükümetin" düşürülmesi için yeni bir önerge verildi. Meclis Reisi önergenin konuyla alakalı olmadığını belirterek müzakerenin sonlanması yönünde oylama yaptırdı. *MMZC*, D. 3, İ. 5, İ. 25, I, s. 322.

⁷³⁸ Meclis, Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey ve arkadaşlarının Tevfik Paşa'nın kabine programında belirttiği esasların uygulanamayacağına yönelik verdiği gensoru önergesini kabul ettikten sonra hükümetin cevap vereceği günü belirlemek için oylama yaptı. *MMZC*, D. 3, İ. 5, İ. 27, I, s. 334.

⁷³⁹ Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I, Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010, s. 64.

Tablo 8. Üçüncü Yasama Devresi'nde Verilen Gensoru Önerge Sayıları

Yasama yılları	İçtima-i Fevkalade	Birinci Yasama Yılı	İkinci Yasama Yılı	Üçüncü Yasama Yılı	Dördüncü Yasama Yılı	Beşinci Yasama Yılı
Verilen gensorular	-	-	-	-	-	5
Kabul edilen gensorular						3
Cevaplanan gensorular	-	-	-	-	-	2
Reddedilengensorular	-	-	-	-	-	2
Kabul edilip cevaplanmayan gensorular	-	-	-	-	-	1
Soru önergesinin gensoruya dönüştürülmesi	-	-	-	-	-	2

Üçüncü Yasama Devresi'ne verilen tüm gensoru önergeleri 1918'in Aralık ayı içerisinde Meclise sunuldu. En çok gensoru önergesi veren kişi Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey oldu. Hüseyin Kadri Bey'in 2 Aralık 1918 tarihinde meclise verdiği iki gensoru önergesinden ilki iki maddeden oluşmaktaydı. İlk madde Müşir Kazım Paşa'nın Harbiye Nazırı tarafından Divan-ı Harp Riyaseti'ne atanmasına yönelikti. İkinci gensorusu önergesi ise Erkan-ı Harbiye Miralaylığı'ndan emekli Ali Kemal Bey'in tekrar muvazzaf hizmete alınma meselesiyle ilgiliydi. Askeri Ceza Kanunu'nun 52. Maddesi'ne göre Divan-ı Harp riyasetine ancak muvazzaf bir subay atanabilirken Müşir Kazım Paşa kanuna aykırı olarak atanmıştı. İkinci madde Erkan-ı Harbiyye Miralaylığı'ndan emekli Ali Kemal Bey'in tekrar muvazzaf olarak atanabilmesi için Kanun-u Mahsus'un 4. Maddesi'nin son fıkrasında belirtilen şartları yerine getirmiş olması gerekmektedir. Kanunda emekli bir subayın görevine dönenebilmesi için savaş sırasında hizmette bulunmuş olması, muvazzaflığı talep etmiş olması ve amirlerden oluşan bir komisyon tarafından da durumunun onaylanmış olma şartı vardı. Buna rağmen Ali Kemal Bey bu şartların hiçbirini yerine getirmeden atandığı gensoruda belirtildi⁷⁴⁰.

Mebusun aynı gün verdiği ikinci gensoru önergesi basının sansüre tabi tutulma meselesiyle ilgiliydi. Kanun-ı Esasisi'nin 12. Maddesi'ne göre örfi idare zamanında olsa bile basın, yayından önce denetlemeye tabi tutulamazdı. Gensoruda hükümetin kanuni olmayan bu duruma açıklamada bulunması istendi. Her iki önerge yapılan oylamada Meclis tarafından reddedildi⁷⁴¹.

Meclise verilen gensoru önergelerinden üçü kabul edildi. Bunlardan ikisi daha önce soru önergesi olarak verilmiş ve görüşme sırasında gensoruya dönüştürülmüştü. Gensoruya dönüştürülen ilk soru, Tekfurdağı Mebusu Dimistoklis

⁷⁴⁰ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 20, I, s. 216.

⁷⁴¹ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 20, I, s. 217-218.

Efkalidis ve Çatalca Mebusu Tokinidis Efendilerin üç maddelik, Edirne Vilayeti ile Çatalca Sancağındaki Rumların Tehciri Hakkındaki önergeleriydi. Soru önergesi Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey tarafından cevaplandırılarak tahkikat heyetlerinin gerekli incelemeleri yaptığı belirtildi. Fakat önerge sahipleri savaş sırasında hükümetin duruma göz yumduğu iddiasında bulununca tartışma büyüdü. Tartışmaların uzaması üzerine Edirne Mebusu Faik Bey, Musul Mebusu Mehmet Emin ve Tekfurdağı Mebusu Harun Efendiler Meclis'e dilekçe vererek “...meselenin ehemmiyetine mebni, bir müzakere-i umumiyye küşadından bahisle...” ilgili soru önergesinin gensoruya dönüştürülmesini talep etti. İstek Meclis tarafından kabul edildi⁷⁴².

Tartışmada meselenin sadece Ermeni ve Rumlara ait bir sorun olmadığı savaş nedeniyle herkesin mağduriyet yaşadığı ifade edildi. Musul Mebusu Mehmet Emin Efendi'ye göre tehcir meselesi iki kısma ayrılmalıydı. İlki askeri sebeplerden dolayı yapılan uzaklaştırmalardır ki bunların davası Divanı Ali'de görüleceğinden mevzu etmeye gerek yoktu. Diğerisi ise savaşın yol açtığı ihtiras yüzünden zor duruma düşenlerin meselesiydi. Bu durumdan sadece Rum ve Ermeniler değil Arap ve Türklerde etkilenmişti⁷⁴³. Açıklamaya rağmen gayri Müslim mebuslar suçlamalarına devam etti. Bunun üzerine hükümet adına gensoruya cevap veren Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey iddialar için delil ortaya konulmasını istedi. Zira beş seneden beri iddia edilen meselelerin ancak bu şekilde nazarı dikkate alabileceğini aksi takdirde meselenin “*anasır arasındaki ihtilafı derinleştirmek ve uçurumu büyütmekten...*” başka bir işe yaramadığını belirtti⁷⁴⁴.

Hükümet tarafından en son cevaplandırılan gensoru önergesi, Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey ve arkadaşlarına aitti. Beş maddelik önerge de Ahmet Tevfik Paşa Kabinesi'nin programında belirttiği konuların tatbik ve icra edilmeme gerekçesi sorulmaktaydı. Gensoruda hükümetin iktidara geldiği bir aylık süre içerisinde, memleketin huzur ve sükûnunu teminde, meşrutiyetten taviz verilmemesi yönünde ve yolsuzluk başta olmak üzere iâşe ve ticaret meselelerine ciddiyetle eğilme noktasında yetersiz kaldığı, anayasaya aykırı olarak basına sansür uygulandığı belirtildi. Gensoruya cevap veren Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa meselenin

⁷⁴² MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 24, I, s. 289.

⁷⁴³ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 24, I, s. 290-291.

⁷⁴⁴ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 25, I, s. 313-324.

İttihat ve Terakki hükümetinin sorumsuzluğundan kaynaklandığına dikkat çekti. Önceki hükümetin hayalperestliği ve hesapsızlığı neticesi girilen savaş memleketi “matemhaneye” çevirmişti. Cevabın ardından mebuslar konuşma taleplerini ilettikleri sırada Meclisin fesih bildirisi okundu ve Üçüncü Yasama Devresi sona erdi⁷⁴⁵ (Tablo 9).

Tablo 9. Üçüncü Yasama Devresi Meclis-i Mebuani’na Verilen Gensoru Önergeleri

Gensoru Verilen Hükümet	Gensoru Veren Mebuslar	Gensoru	Gensoru Meclis Oylama Sonucu	Gensoru Verilme Tarihi	Gensoruya Cevap Veren Hükümet Yetkilisi	Gensoru Görüşme Tarihi
Ahmet Tevfik Paşa (11.11. 1918 / 12.1. 1919)	Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey	Müşir Kazım Paşa'nın Divanı Harp Riyasetine ve Erkânı Harbiyye Miralayı mütekaid Ali Kemal Beyin hizmeti muvazzafaya alınmasına mütedair	Reddedildi	2 Aralık 1918		
		Matbuatın sansüre tabi tutulması hakkında				
	Tekfurdağı Mebusu Dimistoklis Efkalidis ve Çatalca Mebusu Tokinidis Efendiler	Edirne Vilayeti İle Çatalca Sancağındaki Rumların Teheiri Hakkında Soru Önergelerinin Gensoruya Dönüştürülmesi	Kabul edildi	11 Aralık 1918	Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey	11-12 Aralık 1918
	Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey ve arkadaşları	Kabinenin programında belirtilen konuların tatbik ve icra edilmeme gerekçesi	Kabul edildi	18 Aralık 1918	Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa	21 Aralık 1918
Çanakkale Mebusu Kâzım, Karesi Mebusu Hüseyin Kadri	Terhis edilen Osmanlı askeri ile ilgili önerge	Kabul edildi	18 Aralık 1918			

⁷⁴⁵ MMZC, D. 3, İkt. 5, İ. 29, I, s. 360-363.

3. MECLİS ARAŞTIRMA ÖNERGESİ

İkinci Meşrutiyet döneminde ne Kanun-ı Esasi’de ne Mebusan ne de Ayan içtüzüklerinde meclis araştırmasının yapılma usulüne dair bir kayıt söz konusu değildi. Bu nedenle uygulamaların teamüllere göre şekillendiği anlaşılmaktadır. Mebusların araştırma yapılmasını istediği konuyla ilgili meclis riyasetine yazılı veya sözlü başvuruda bulunma hakları vardı. Önerge veren mebusların sayısı konusunda bir sınırlama söz konusu değildi. Önerge kurula okunduktan sonra kabul edilip edilmemesi konusunda müzakere açılmakta ve müzakere sonrası kabul edilip edilmeyeceğine karar verilmekteydi. Eğer on beş mebus, isim okunarak oylama yapılmasını talep ettiği takdirde önerge belirtilen şekilde oylamaya sunulmaktaydı.

Araştırma komisyonuna seçilen üye sayısı konusunda bir kıstas yoktu. Komisyonlar beş kişiden on beş kişiye kadar muhtelif sayılarda olabilirdi. Komisyonun araştırma için kullanacağı süre konusunda da net bir zaman söz konusu değildi⁷⁴⁶. Bazı önergelerde komisyona dışarıdan görevlendirme yapılması istenebilmişti. Örneğin Hudeyde Mebusu Fehmi Efendi dilekçesinde tahsisatı mesture (örtülü ödenek) hakkında inceleme yapması için muvazene ile kavanini maliyeden üçer kişilik bir komisyon kurulmasını istedi. Fakat Meclis Reisi bunun mebuslardan oluşması gerektiğine dikkat çekti⁷⁴⁷.

Araştırma önergesinin kanuni bir durum olup olmadığı mecliste tartışılan bir konu oldu. Zira Kanun-ı Esasi’de konuya dair açıklayıcı bir hüküm yoktu. Divaniye Mebusu Fuat Bey’e göre “*herhangi bir konuda bir kabineyi mesul edebilmek için, mesuliyeti mucib şikâyetin*” ortaya konulması gerekmektedir. Aksi bir durum “ilmi bir kaide” olmayacaktı. Zira verileri ortaya koymadan sadece zan üzerinden bir tetkikatın yapılamayacağı gibi mahkeme usulleri dahi bu yöndeydi. Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey ise Kanun-ı Esasi’de araştırma önergesi (anket parlamenter) ile ilgili bir kaydın bulunmadığını, bu iş için bir kanun hazırlanması gerektiğini belirtti. Böylece sorgulamalar, mahkeme edilme usulü, kimlerin tahkikata alınacağı, belgelerin nasıl ve ne şekilde düzenleneceği belirlenecektir⁷⁴⁸.

⁷⁴⁶ Gazel, *a.g.e.*, s. 289- 290.

⁷⁴⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 99.

⁷⁴⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 100- 103.

Araştırma önergesi için bir düzenlemeye gerek olmadığı, bunun zaten mahkemeler tarafından yürütüldüğü fikrinde olanlarda vardır. Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey “...*Kanun-u Umumî vardır, Usul-ü Muhakemat-ı Cezaiyye vardır. Buna tevfikân o Heyet tahkikatını yapar. Vükela hakkında muhakeme yapabilmek için Divan-ı Ali vardır. O da Kanun-u Esasi’de mezkûrdur. Bunun için Divan-ı Ali teessüs edecektir. Meclisin burada yapabileceği şey ise tahkikatı iptidaiyedir*” şeklinde açıkladı⁷⁴⁹. Dâhiliye Nazırı Fethi Bey’e göre Meclis araştırması söz konusu suiistimali tespit etmek amacıyla gerçekleştirilmekteydi. Bu nedenle herhangi bir kanuni duruma sebebiyet vermemekteydi⁷⁵⁰.

Araştırma komisyonu kurulması yönünde verilen dilekçeler Meclis riyaseti tarafından genel kurula okunduktan sonra kabul veya ret yönünde değerlendirilmek üzere ruznameye eklenmesine karar verilerek hükümete sevk edilirdi. Hükümet tetkiki gerçekleştirdikten sonra meclise görüşünü bildirirdi. Teklifi verenler önerge ile ilgili açıklama da bulunduktan sonra hükümet yetkilisi önergeye dair görüşünü meclis genel kuruluna sunardı. Ardından komisyona gerek olup olmadığı yönünde meclisin onayı alınırdı. Bu arada mebusun önergesini geri çekme hakkı vardı. Nitekim Üçüncü Yasama Devresi içerisinde Meclis’e verilen iki araştırma önergesi, hükümet yetkilisinin konuyla ilgili inceleme yapıldığına dair teminat vermesi nedeniyle geri çekilmişti. Zira önergelerin kabulü mevcut hükümete güvensizlik oyu şeklinde değerlendirileceği belirtilmişti⁷⁵¹.

3. 1. ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ’NDE VERİLEN ARAŞTIRMA ÖNERGELERİ

Üçüncü Yasama Devresi Meclisi’ne üç araştırma önergesi verildi. Araştırma önergelerinin tümü Beşinci Yasama Yılı içerisinde sunuldu. Araştırma için verilen iki önerge, hükümetin konuyu araştırma ve sorumluları bulma konusunda verdiği teminat üzerine geri çekildi. Diğer önerge ise mecliste kabul edilerek hükümete gönderildi. Önergelerin hepsi İttihat ve Terakki Hükümetleri dönemine ait meselelerin incelenmesi ile ilgiliydi.

⁷⁴⁹ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 100.

⁷⁵⁰ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 12, I, s. 124.

⁷⁵¹ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 99.

Hudeyde Mebusu Fehmi Efendi'nin 1 Kasım 1918 tarihli araştırma önergesi 4 Kasım 1918'de meclis gündeminde yer aldı. Önerge, önceki hükümetin tahsisatı mestureyi (örtülü ödenek) kullanmasıyla ilgili olup bir araştırma komisyonunun kurulması istenmekteydi. Fehmi Efendi, örtülü ödenek harcamalarının gizli olduğunu fakat bu paraların keyfi olarak harcandığı yönünde şüphesi bulunduğunu bundan dolayı bir araştırma komisyonunun kurularak sorumluların kanuni çerçevede cezalandırılmalarını istedi. Mecliste bulunan Dâhiliye Nazırı Fethi Bey konuyla ilgili hükümetlerinin hâlihazırda bir çalışma yürüttüğünü, incelemeye Harbiye Nezaretinden başlanıldığını hatta araştırmanın sağlıklı bir şekilde yürütülmesi için Harbiye Müsteşarı'nın azledildiği ve Muhasebatı Umumiye Müdürü'nünde değiştirildiğini ifade etdi. Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey kurulacak komisyonun hükümete güvensizlik oyu vermek anlamına geleceğini belirtmesi ve Fethi Bey'inde konuyla ilgili incelemenin yapıldığı yönünde teminatı sonucu Fehmi Efendi önergesini geri aldı⁷⁵².

Aynı gün Meclis gündemine gelen bir diğer araştırma önergesi, Taiz Mebusu Tahir Feyzi Bey ve arkadaşlarının hazırladığı 24 Ekim 1918 tarihli önergeydi. Önergede, Birinci Dünya Savaşı sırasında un, şeker, gaz, vagon, ipek ve sair ticaretinin incelenmesi için bir komisyonun kurulması istenmekteydi. Tahir Feyzi Bey hazinenin günlük 60 bin senelik 22 milyon lira zarara uğratıldığını zararın incelenmesi için bir komisyonun kurulmasını talep etti. Önerge yapılan oylama neticesi kabul edildi⁷⁵³. Fakat meclisin feshine kadar komisyonla ilgili bir bilgiye rastlanmadı.

Üçüncü araştırma önergesi Trabzon Mebusu Emin Bey ve arkadaşları tarafından Meclis'e verildi. Önergede Birinci-Dünya Savaşı'na girilmesine neden olan anlaşmaların incelenmesi istenmekteydi. Mehmet Emin Bey eski hükümetin Divan-ı Ali'ye sevk edilmesi için bir soruşturma komisyonu kurulması yönünde duyumlar olduğunu fakat kimlerin hangi konuda suçlu olduğunun anlaşılması için bir araştırmanın yapılması gerektiğini belirtti. 4 Kasım 1918 tarihinde meclis gündemine gelen önergede savaş sırasında iaşe ve menî ihtikâr komisyonlarında meydana gelen suistimallerin araştırılması da istendi. Bu işten sadece kabine mensuplarını sorumlu

⁷⁵² MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 98-100.

⁷⁵³ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 100-103.

tutmanın yeterli olmayacağı dile getirildi. O sırada mecliste bulunan Dâhiliye Nazırı Fethi Bey konudan yeni haberdar olduğunu belirterek önerenin kabulü durumunun hükümete güvensizlik oyu olarak anlaşılabilirliğini belirterek görüşmenin ertelenmesini talep etti. Talep meclis tarafından kabul edildi⁷⁵⁴. Ertesi gün araştırma önergesi oylandı. Fakat yeterli sayıda mebusun oylamaya katılmaması nedeniyle oylama bir sonraki toplantıya ertelendi. Bu arada hükümet değişikliği meydana gelerek iktidara Ahmet İzzet Paşa'nın yerine Ahmet Tevfik Paşa geldi. Dolayısıyla önerge belirlenen günde görüşmeye alınamadı. 21 Kasım 1918 tarihinde konu yeniden gündeme geldi. Oylamaya geçilmeden önce Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey Kanun-ı Esasi'de araştırma komisyonuna dair bir açıklama olmadığını belirterek, incelemede bulunulması istenen kurumun meclise karşı herhangi bir sorumluluk taşımadığını, ayrıca nezaretler tarafından bir komisyonun kurulduğunu bu nedenle teklifi doğru bulmadığını ifade etti. Mehmet Emin Bey hükümetin konuya olan duyarlılığı dolayısıyla önergesini geri çektiğini açıkladı⁷⁵⁵.

4. MECLİS SORUŞTURMA ÖNERGELERİ

Meclisin denetleme mekanizmalarından biri olan meclis soruşturması yargısal bir karaktere sahiptir. Kanun-ı Esasi'nin "Vükelayı Devlet" bahsinin 31, 32, 33, ve 34. Maddeleri soruşturmanın yürütülme esaslarını belirtmektedir. 31. Madde mebuslara Meclis-i Mebusan'ın vazifesi olan bir durumdan dolayı hükümetten biri için şikâyette bulunma hakkı vermektedir. Şikâyet dilekçesi meclis reisine sunulurak dâhili nizamname gereğince değerlendirildikten sonra üç gün içerisinde soruşturmayı yürütecek şubeye gönderilirdi. Şube araştırmasını yaptıktan sonra şikâyet edilen kişinin ifadesine başvurulurdu. Hakkında şikâyet olan kişi bizzat dinlenebildiği gibi yazılı olarak da savunma yapabilir. Soruşturmanın açılmasına yapılan oylama sonucu karar verilirdi. Meclisin üçte ikisinin kararı onaylaması gerekmektedir. Onaylanma durumunda karar sadarete bildirilirdi. Yargılama için padişahın onayı alındıktan sonra soruşturma Divan-ı Ali'ye sevk edilirdi (D.N. 31. madde).

Hükümete mensup olanların yargılamaları özel bir kanunla gerçekleşirdi (D.N. 32. Madde). Memuriyetleri haricinde hükümet yetkililerinin her türlü kişisel

⁷⁵⁴ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 12, I, s. 129.

⁷⁵⁵ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 16, I, s. 177.

davaları Osmanlı vatandaşlarının tabi olduğu mahkemeler tarafından yapılırdı (D.N. 33. Madde). Şikâyet edilen kişi Divan-ı Ali'nin İtham Dairesi tarafından şüpheli bulunduğu takdirde temize çıkıncaya kadar görevinden el çektirilirdi (D.N. 34. Madde).

Kanun-ı Esasi yargılamanın hangi durumlarda yapılacağını belirtmektedir. Meclis Dâhili Nizamnamesi'nin düzenlenen On Dördüncü Faslı ilgili konuya ayrıldı. Öncekine nazaran fasıl genişletilerek Kanun-ı Esasi hükümleriyle aynı doğrultuda hazırlandı. Buna göre mebusların bir veya birkaçına Meclis-i Mebusan'ın vazifesi olan bir durum hakkında hükümetten bir kişiyi şikâyet etme hakkı verilmekteydi. Bunun için meclis reisine dilekçe verilmesi gerekmekteydi. Önerge meclis genel kurulunda okunduktan ve kabul edildikten sonra araştırma yapılmasına geçilirdi. Önerge üç gün içinde ilgili şubeye gönderilirdi. Önceki nizamnamede araştırmayı yürütecek şubenin oylama ile seçilmesi belirtilirken, düzenleme sonucu kura usulü kabul edildi. Kura, önergeyi veren mebus tarafından çekilirdi⁷⁵⁶. Soruşturma önergesine daha sonra madde ilave edilebilirdi. İlave edilen maddeler meclisin onayından geçtikten sonra değerlendirilmek üzere soruşturmayı yürüten şubeye gönderilirdi⁷⁵⁷.

Şikâyet edilen kişi/kişilerin ifadesi şube tarafından alındıktan sonra tamamlanan araştırmanın bir kararname ile meclise gönderilmesi gerekmekteydi. Meclis gerekli gördüğü takdirde şikâyet edilen kişiyi meclise de davet ederek açıklamada bulunmasını isteyebilirdi. Açıklamalar sözlü veya yazılı olarak bildirilebilirdi. Meclisin üçte ikisinin kararnameyi onaylaması ile yargılama süreci başlamış olurdu. Meclis Reisi'nin soruşturma yapılmasına onay veren tutanağı sadarete göndermesi gerekmekteydi. Özel bir mahkeme olan Divan-ı Ali'nin kurulması ile yargılamalara başlanırdı.

Divan-ı Ali'nin ne şekilde ve nasıl kurulması gerektiği Kanun-ı Esasi'nin 92, 93, 94 ve 95. Maddelerinde belirtilmekteydi. Kanuna göre otuz kişiden oluşan Divan-ı Ali komisyonu çekilen kura neticesinde belirlenirdi. Buna göre mahkemede görev almak üzere Heyet-i Ayan ve Şurâ-yı Devlet üyelerinden on, Temyiz

⁷⁵⁶ MMZC, D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 397.

⁷⁵⁷ Gazi Ahmet Muhtar ve Kamil Paşaların yargılanmaları yönünde verilen önergeye daha sonra Bolu Mebusu Necati Bey ile Çorum Mebusu Azmi Bey tarafından ilave önergeler verildi. MMZC, D. 3, İçt. Fevk., İ. 42, II, s. 588-589.

Mahkemesi ile İstinaf Reis ve üyeleri arasından on kişi kura ile belirlenirdi. Mahkeme padişahın izniyle Meclis-i Ayan dairesinde toplanırdı. Mahkemenin görevi, Hükümet ile Temyiz Mahkemesi reis ve üyeleri arasından padişah aleyhine suç işleyenler ile devleti zor durumda bırakanları yargılamaktı (D.N. 92. madde).

Divan-ı Ali iki kısımdan oluşmaktaydı. Bunlar; Daire-i İthamiye ve Divanı Hüküm'dü. Dokuz kişiden oluşan Daire-i İthamiye üyelerinin üçü Heyeti Ayan, üçü Temyiz Divanı ile İstinaf ve üçü Şurâ-yı Devlet üyeleri arasından kura ile belirlenirdi (D.N. 93. Madde). Daire-i İthamiye şikâyet edilen kişinin suçlu olup olmadığına karar vermekle görevliydi. Üyelerin üçte ikisi onayladığı takdirde mahkeme edilme süreci başlamış olurdu. Bu dairenin üyeleri Divan-ı Hükümde yer alamazdı (D.N. 94. Madde). Divan-ı Hüküm, Divan-ı Ali'nin geri kalan yirmi bir üyesinden oluşmaktaydı. Bunların yedisi Heyet-i Ayan, yedisi Temyiz Divanı ve yedisi Şurâ-yı Devlet Reis ve üyeleri idi. Daire-i İthamiye'nin vermiş olduğu "mahkeme edilme" kararını yerine getirirdi. Divan-ı Hüküm, "katiyen ve kavanini mevzuasına tatbikan" üçte iki esasla verilen kararı hükmetmekle görevliydi. Verdiği hükümler istinaf ve temyiz edilemezdi (D.N. 95. Madde).

Kanun-ı Esasi'nin 32. Maddesi'ne göre hükümet üyelerinin özel bir kanunla yargılanması gerekmekteydi. Buna rağmen Meşrutiyet boyunca Divan-ı Ali'nin yargılama usulü ile ilgili bir kanun çıkarılamamıştı. Hüseyin Hilmi Paşa döneminde meclise bir kanun gönderilmiş ancak Çırağan'da çıkan yangın sırasında tasarı yanmıştı⁷⁵⁸.

Hükümet üyelerinin mahkeme edilme meselesi Said Halim Paşa ve Talat Paşa kabinelerine yönelik soruşturma önergesi sırasında Saruhan Mebusu Ali Haydar Bey tarafından gündeme getirildi. Soruşturması yapılan kişilerin Divan-ı Ali'ye sevk edilmeleri halinde ne şekilde mahkeme edileceklerine dair bir kanunun bulunmadığı belirtilerek Beşinci Şube tarafından hazırlanan hükümetin mahkeme edilme usulü ile ilgili layihanın mecliste müstacelen görüşülmesi teklif edildi. Konuyla ilgili bir diğer öneri Halep Mebusu Hamit Bey'den geldi. Hüseyin Hilmi Paşa'nın ilk Meclis-i Mebusan'da önerdiği kanun layihasının usul için kullanılabileceğini belirtti. Ya da ceza muhakemesi usulünün ceza-i hükümlerinin kullanılmasının uygun olacağı ifade

⁷⁵⁸ Gazel, *a.g.e.*, s. 334.

edildi. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan soruşturma açılan kişiler için yapılacak yargılamanın üç şekilde olabileceğini belirtti. Bunlardan ilki yapmış oldukları fiillerden dolayı “mesuliyet-i cezaiye” idi. Diğeri uğratılan zarardan dolayı “ceza-i maliye”, üçüncüsü ise ne bizde ne de Avrupa kanunlarında henüz tanımı olmayan “ceza-i siyasiye” idi. Birincisine dair hükümler Ceza Kanunu’nda mevcuttu. İkincisi Medeni Kanun’da yer almaktaydı. Üçüncüsüne dair hüküm ise henüz yoktu. Dolayısıyla Divanı Ali’nin bir jüri olarak kendi aklıyla karar vermesi gerekmektedir⁷⁵⁹.

4. 1. ÜÇÜNCÜ YASAMA DEVRESİ’NDE VERİLEN SORUŞTURMA ÖNERGELERİ

Üçüncü Yasama Devresi Meclisi’ne iki soruşturma önergesi verildi. Her iki önerge hükümetlere savaşların yol açtığı durumlarla ilgili soruşturma açılmasına yönelikti. Önergelerden ilki Gazi Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşa hükümetlerinin Balkan Savaşları dolayısıyla yargılanmaları yönündeydi. İkinci önerge ise Said Halim ve Talat Paşa Hükümetleri’nin Birinci Dünya Savaşı dolayısıyla yargılanmaları talebiydi.

İlk soruşturma önergesi Gazi Ahmet Muhtar ve Kamil Paşa Hükümetleri’nin soruşturulmaları İctima-i Fevkalde Meclisi’ne verildi. Önerge çekilen kura neticesi incelenmek üzere Dördüncü Şube’ye gönderildi. İkinci önerge Said ve Talat Paşa Hükümetleri’nin soruşturulması için Beşinci Yasama Yılı’nda verildi. Önerge çekilen kura neticesi Beşinci Şube’ye havale edildi. Meclis her iki önergenin ancak şube soruşturmalarını tamamlayabildi. Zira Osmanlı Devleti’nin Birinci Dünya Savaşına girmesi nedeniyle ilk soruşturmaya ilgili yargılama tamamlanamadı. İkinci önergeyle ilgili yargılama ise Meclisin feshedilmesi nedeniyle sonuca ulaşamadı.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti Trablusgarp Savaşı’nın devam ettiği günlerde kurulmuştu. İç ve dış meseleler devletin varlığını tehdit ettiği bir anda Gazi Ahmet Muhtar Paşa gibi tarihî kişiliği ve büyük şöhreti olan birinin sadarete getirilmesinin uygun olacağı ve sorunları çözeceği düşünüldü. Muhtar Paşa’nın 21

⁷⁵⁹ MMZC, D. 3, İct. 5, İ. 11, I, s.104-105.

Temmuz 1912 tarihinde sadrazamlığa getirilmesi İttihat ve Terakki hükümetine karşı muhalefetin şiddetlenmesine neden oldu⁷⁶⁰.

Bu arada yeni hükümette üç eski sadrazam bulunmaktaydı. Bu nedenle hükümet “Büyük Kabine” olarak adlandırıldı. Diğer taraftan Paşa'nın oğlu Mahmut Muhtar Paşa'nın Bahriye Nazırı olarak kabinede bulunması sebebiyle de kabineye “Baba-Oğul Kabinesi” adı verildi. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın hükümete geldiği sırada içerde Halaskar Zabitan Olayı, dışarda ise Balkan bunalımı vardı. İktidarda bulunan Said Paşa 15 Temmuz 1912'de Meclis'ten güvenoyu aldığı halde ertesi gün istifa etti. Padişah bunalımlı bir dönemde tarafsız bir kişinin sadarete bulunmasını uygun görerek iktidarı önce Tevfik Paşa'ya onun kabul etmemesi üzerine Ahmet Muhtar Paşa'ya teklif etti. Bu arada Trablusgarp Savaşı devam etmekteydi. Balkan bunalımını ciddiye alan hükümet İtalyanlarla 18 Ekim 1912'de Uşi Antlaşması'nı imzaladı. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın tüm girişimleri Balkan Savaşı'nın çıkmasını engelleyemedi. Osmanlı ordularının uğradığı yenilgi ve iç politikadaki gelişmeler üzerine Paşa 29 Ekim 1912'de sadrazamlıktan istifa etti. Ayan Meclis üyesi olarak siyasi hayatına devam etti. İttihatçılar'la arası açıldığından bir daha aktif siyasette bulunmadı⁷⁶¹.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın istifasından sonra Sadarete Kâmil Paşa getirildi. Yeni kabinenin içerisinde eski kabineden üyelerin bulunması İttihat ve Terakkiyi rahatsız etti. Özellikle eski bir Hürriyet-İtilafçı olan Reşit Bey'in Dâhiliye Nezaretine getirilmesi rahatsızlığı arttırdı. Bu arada Balkan Savaşları Osmanlı Devleti'nin aleyhine gelişmeye devam etti. Bulgarlar Çatalca önlerine kadar gelmişlerdi. Kâmil Paşa Hükümeti Osmanlı toprak bütünlüğünün korunması şartıyla 17 Aralık 1912'de Londra'da düzenlenen konferansa katıldı. Bu sırada Edirne henüz düşmemiştir fakat büyük devletler Edirne'nin mutlak surette terk edilmesini, ayrıca On İki Ada'nın geleceğinde kendilerine bırakılması konusunda ısrarcı bir tutum almışlardı.

⁷⁶⁰ 1 Kasım 1839'da Bursa'da doğdu. Babası Katircioğlu ailesinden Hacı Halil Ağa'dır. 1856 yılında Bursa Askeri İdadisi'ni, 1860'ta Harbiye Mektebi'ni birincilikle bitirerek teğmen oldu, bir yıl sonra da kurmay yüzbaşılığa yükseldi. 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı'nda göstermiş olduğu başarı dolayısıyla II. Abdülhamit kendisine gazilik unvanı verdi. Ayan Meclisi reis vekili olarak, 31 Mart Olayı üzerine İstanbul'da meydana gelen gelişmelerde ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilip yerine Mehmed Reşad'ın geçirilmesinde önemli rol oynadı. 3 Haziran 1909'da fevkalade elçi sıfatıyla bir heyetin başında yeni padişahın cülusunu bildirmek üzere bazı Avrupa başşehirlerine gitti. 3 Aralık 1909 tarihinde emekli oldu. Bu arada Ayan Meclisi'nde askeri, siyasi ve mali konularda öneriler vererek aktif üyeler arasında yer aldı. 21 Ocak 1919 tarihinde Feneryolu'ndaki köşkünde vefat etti ve Fatih Sultan Mehmed Türbesi civarında toprağa verildi. Ayrıntılı bilgi için bkz. Rifat Uçarol, *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*, İslam Ansiklopedisi Cilt: 13, İstanbul 1996, s. 445-448.

⁷⁶¹ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 57.

Gelişmelerin yaşandığı sırada İttihatçılar Babıali'yi basarak Kamil Paşa hükümetini istifa ettirdi ve yerine Mahmut Şevket Paşa'yı sadarete getirdi. Tüm bu gelişmelere rağmen sonuç değişmedi ve Edirne Bulgaristan'a terk edilmek zorunda kalındı. Ve ancak İkinci Balkan Savaşı'nın sonucunda geri alınabildi. İttihatçılar Balkan Savaşlarındaki başarısızlığın kendi politikalarından kaynaklanan bir durum olduğu suçlamalarından kurtulmak istemişlerdi. Bu nedenle sorumluluğu eski iktidarlara yüklemek üzere özellikle Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'ne soruşturma açtırdıkları iddia edilmektedir. Soruşturmanın açılma nedeni beliren savaş tehlikesine karşı Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nin gerekli tedbirleri almamasıdır⁷⁶².

4. 1. 1. Balkan Savaşları Dolayısıyla Açılan Meclis Soruşturmaları

Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'ne ilk soruşturma önergesi İstanbul Mebusu Salah Cimcoz, İzmir Mebusu Mehmet Ubeydullah ile Lazistan Mebusu Sudi Beyler tarafından verildi. Önergede Gazi Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşa Hükümetlerinin muhtelif sebeplerden dolayı mahkeme edilmeleri istenmekteydi. Soruşturma önergesi 19 Temmuz 1914 tarihli Meclis oturumunda gündeme geldi. Sekiz maddeden oluşan önergede belirtilenler şunlardı:

1- Erkân-ı Harbiye tarafından ordunun Balkan Devletlerine karşı başarıyla savaşacak bir halde bulunmadığını bildirmesine rağmen savaş ilan edilmesi,

2- Bulgarların seferberlik ilanından önce Sofya Ateşe Militerliği tarafından Bulgaristan'ın harp ilan etmesinin kuvvetli olduğuna dair haber verildiği ve Erkan-ı Harbiye'nin genel seferberlik emrinin vaktiyle bildirilmesi tebliğine karşı bunun gerçekleşmemesi,

3- Seferberlik ilanından çok kısa bir süre önce redif kıtalarının, ikmale hazır olan ordunun yaklaşık üçte birinin ve talim ve terbiye bakımından ordunun en eğitilmiş kısmı olan 1908 doğumluların terhis edilerek tabur sayısının o da kısmen acemi olanlarda dâhil edilerek- yüz ile yüzeli askere kadar indirilmesi,

4-Seferberlik emrinin Harbiye Nezareti'nden kumandanlıklara ve Dâhiliye Nezareti'nden vilayetlere derhal ve aynı zamanda tebliği icap ederken Dâhiliye

⁷⁶² Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 57.

Nezareti'nin seferberlik ilan tebliğini geciktirmesi ve pek kıymetli olan ilk günlerin sivil ve askeri memurlar arasındaki yazışmalarla geçirilmesi,

5- Erkân-ı Harbiyye-i Umumiye'ce 26 Eylül 1912 tarihinde Balkan Hükümetleri tarafından harp seferberliğine başlandığı haberi alındığı, seferberlik için hemen irade-i seniyyenin çıkarılması talep edildiği halde hükümetin buna lüzum görmeyerek ancak altı gün sonra Bulgarların seferberlik bilgisi üzerine genel seferberlik icrasına karar vermesi,

6- Harp İlan Kanunu gereğince savaş ilanının Padişahın yetkisinde olmasına karşın irade-i seniyye çıkarılmadan harp ilan edilmesi,

7- Hükümetin askeri harekâtın yürütülmesine karışma yetkisi olmamasına rağmen hükümet kararıyla 16 Ekim 1912 tarihinde taarruz savaşı için başkumandanlık vekâletine emir verilerek henüz hazırlıklarını tamamlayamamış orduyu felakete sevk etmesi,

8- İkinci defa seçilen Meclis-i Mebusan'ın görevini tamamladığı şeklindeki Ayan yorumuyla hareket eden Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'nin Meclisi usulsüz feshetmesi⁷⁶³ nedeniyle Divan-ı Ali'de yargılanması istendi⁷⁶⁴.

Meclis'e 25 Temmuz 1914 tarihinde aynı soruşturma için ikinci bir önerge daha verildi. Zira ilk soruşturma önergesinde Kâmil Paşa Hükümeti'nin yargılanması istenmekte fakat kabineyi doğrudan ilgilendiren bir ithamda bulunulmamaktaydı⁷⁶⁵. Bu nedenle yeni önerge de Kâmil Paşa Hükümeti'nin Balkan Savaşları nedeniyle İstanbul'un asayişini genel bir idareye bırakma kararı sorgulandı. Önerge sahibi Çorum Mebusu Azmi Bey'di. Hükümetin talebiyle Fransız Amiralın başkanlığında

⁷⁶³ Sait Paşa'nın sadareti döneminde 35. Madde'nin tadili hususunda mecliste fikir birliği sağlanamadığından meclis fesih edilerek kanun gereği seçimler yapılmış ve yeni meclis kurulmuştu. Yeni meclis ise, Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti'ne göre kendisine sunulan 35. Maddenin tadili hususunda fikrini beyan ettiğinden görevini tamamlamıştı. Meclis'in feshini gerektirecek bir başka husus meclisin hukuki olarak süresinin doldurduğu iddiasıydı. Hâlihazırdaki meclisin, eski meclisin yani meclis fesih edilmeden önceki meclisin devamı olduğu, bu nedenle o meclisin toplantı yıllarını sürdürdüğü, şu anda meclisin yasama süresinin dolduğu, bu nedenle de meclisin fesih edilmek suretiyle yeniden sandık başına gidilmesi gerektiği savunuldu. Bununla birlikte hükümetin bu isteklerinin Kanun-ı Esaside dayanağı yoktu. Meclis-i Âyan 4 Ağustos 1912 Tarihinde, Hükümet tarafından gönderilen kanun maddesini yorumlamak üzere toplandı. Hükümetin hazırladığı tasarıyı Meclis'in feshi hususunda "Mebusan Meclisi'nin eski meclisin devamı olduğu ve bu nedenle de görev süresinin sona erdiği" şeklinde yorumlamıştı. Bkz. Hüseyin Cahit Yalçın, "Meclis Fesh Ediliyor", *Yakın Tarihimiz*, C. III, S. 34, 18 Ekim 1962, s. 248; İbrahim Tavukçu, *İstanbul Basınında Büyük Kabine*, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012, s. 82-86.

⁷⁶⁴ *MMZC*, D. 3, İçt. Fevk., İ. 38, II, s. 396.

⁷⁶⁵ Soruşturma komisyonuna ifade verenlerden biri Kâmil Paşa Hükümeti'nin Dâhiliye Nazırı Ahmet Reşit Rey'dir. Ahmet Bey, önergede yer alan sekiz maddenin hiçbirinin Kâmil Paşa Hükümeti dönemine ait bir durumla ilgili olmadığını ifade eder. Rey, *a.g.e.*, s. 51.

diğer devlet üyeleri ve İstanbul Muhafız Komutanı Nazif Paşa hazır olduğu halde İstanbul'un taksim edildiği iddia edildi. Ayrıca her mıntıkanın bu devletlerden birinin idaresi altında muhafaza edilmesinin kararlaştırıldığı, bu kararın Fransız komutanın imzası ile hükümete bir raporla bildirildiği belirtildi. Kamil Paşa kabinesinin ülkeyi “...beynelmilel bir idareye sevk etmeye cüret ve cesaret etmesinden..” dolayı sorgulanması istendi.

Diğer önerge Bolu Mebusu Necati Bey tarafından verildi. Balkan Savaşı sırasında askeri heyette garez ve ihtiras ile yapılan değişimler nedeniyle askerin sevk, iaşe ve teçhizat sorunuyla karşı karşıya kaldığı ve hatta bunların hiçbir suretle sevk ve temin edilemediği belirtilerek konuyla ilgili Kamil Paşa Hükümeti'nin sorgulanması istendi. Önergeler öncekine ilave edilerek Dördüncü Şube'ye incelenmek üzere gönderildi⁷⁶⁶.

Kırkbir kişiden oluşan Dördüncü Şube incelemelerine 20 Temmuz 1914 tarihinde başladı. Ertesi gün saat 10.00 itibarıyla Gazi Ahmet Muhtar Paşa ve Kâmil Paşa⁷⁶⁷ hükümetlerinde görev yapanların sorgulanmasına başlandı. Sorgulama sırasında İstanbul dışında bulunanların yazılı ifade vermeleri kabul edildi. İfade verenler; Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Ayan üyesi ve Hariciye Nazırı Gabriel Noradunkyan Efendi, Ayan Üyesi ve Nafia Nazırı Salih Paşa, Ticaret ve Ziraat Nazırı Mustafa Reşit Paşa, Maarif Nazırı Sait Bey, Şura-yı Devlet Reisi Damat Şerif

⁷⁶⁶Dördüncü şube üyeleri şunlardır: Hasan Lami Efendi (Bitlis), Rifat Kamil Bey (Bolu), Ahmet Efendi (Halep), Orfanidis Efendi (İstanbul), Hafız Rüştü Efendi (İzmit), Nişim Mazelyah (İzmir), Mehmet Fevzi Paşa (Şam), Aziz Reşit Bey (Cebeli Lübnan) - Sadık Efendi (Denizli), Şeyh Nasreddin Efendi (Kırşehir), Onnik İhsan Bey (İzmir), Haralambidi Efendi (İstanbul), Şefik Bey (İstanbul), Rasim (Sivas), Feyzi İlmi Efendi (Kudüs), Yanko Efendi (Karahisar Şarki), Ziya Molla Bey (Lazistan), Abdül Vahit Harun Efendi (Lazkiye), Ali Galip Efendi (Karesi), Rüştü Bey (Denizli), Rıza Bey (Kırkilise), Tokinidis Efendi (Çatalca), Seyyid Ahmet Paşa (Taaz) - Hasan Sezai Bey (Cebeli Bereket), Hacı Abdullah Efendi (Kütahya), Anastas Efendi (İzmit), Necmettin Molla Bey (Kastamonu), Ali Rıza Efendi (Kırşehir), Avni Bey (Şam) - Tevfik Hammad Efendi (Nablus), Nafiz Bey (Amasya), Fazıl Berki Bey (Kengiri), Fuat Hulusi Bey (Antalya), Kâmil Efendi (Tokat), Mehmet Ali Fazıl Efendi (Musul), Hacı İbrahim Bey (Edirne), Ömer Şevki Bey (Sivas), Mehmet Bey (Dersim) - Ali Rıza Efendi (Konya) - Hamdi Bey (Bağdat), Hafız Emin Efendi (İçel). *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 1, I, s. 3.

⁷⁶⁷Kıbrıs'ın Lefkoşa kasabasında doğdu. Ailesi Anamur'dan göç etmiş olup babası topçu yüzbaşısı Sâlih Ağa'dır. Küçük Said Paşa'nın sadaretinde 13 Eylül 1880'de Maarif Nazırı oldu. Şarkî Rumeli Eyaleti meselesini asker kullanarak çözmek isteyen Sadrazam Said Paşa'nın aksine konuyu müzakere ve anlaşma yoluyla halletmeye taraftar olan Kâmil Paşa 15 Zilhicce 1302 (25 Eylül 1885) tarihli bir hatt-ı hümayunla sadarete tayin edildi. 22 Temmuz 1912'de sadarete getirilen Gazi Ahmed Muhtar Paşa kabinesine Şurâ-yı Devlet reisi sıfatıyla girdi. Üç ay sonra Ahmed Muhtar Paşa'nın istifası üzerine 18 Zilkade 1330'da (29 Ekim 1912) dördüncü defa sadarete tayin edildi. Bu sonuncu sadareti esnasında Balkan Savaşı ve felâketi vuku buldu. Edirne Bulgarlar tarafından işgal edildi. Barış görüşmelerinde ise şehrin hangi taraftan bırakılacağı hususunda kesin bir karara varılamıyordu. Bu arada Babîâli Baskını meydana geldi. Harbiye Nazırı Nâzım Paşa ve yaveri öldürüldü. Sadrazam istifaya zorlandı. Böylece Kâmil Paşa'nın siyasi hayatı İttihatçıların bu kanlı faciasıyla sona erdi (15 Safer 1331 / 24 Ocak 1913). Kâmil Paşa, hükümetçe gösterilen lüzum üzerine bir süre sonra doğum yeri olan Lefkoşa'ya gitti. Kamil paşa önergenin verilmesinden bir yıl önce 15 Zilkade 1331'de (16 Ekim 1913) vefat etti ve Lefkoşa'da Arap Ahmed Paşa Camii haziresine gömüldü. Ayrıntılı bilgi için bkz. Atilla Çetin, “Kıbrıslı Kamil Paşa, *DİA*, C:25, s. 392-394.

Paşa, Nafia Nazırı Ziya Bey, Maliye Nazırı Abdurrahman Efendi, Adliye Nazırı ve Ayan üyesi Halim Bey, Şeyhülislam Cemalettin Efendi, Evkaf Nazırı ve Şam Mebusu Muhammet Fevzi Paşa'lardır. Kamil Paşa Hükümeti'nde Dâhiliye Nazırı olarak görev yapmış olan Ahmet Reşit Rey savunmasını Paris'ten yazılı olarak gönderdi. Soruşturmalar gizli yürütüldüğünden kamuoyuna herhangi bir bilgi verilmedi. Ancak bazı hükümet üyelerinin kaleme aldıkları eserlerinde sorgulamalar hakkında bilgi verdikleri görüldü⁷⁶⁸.

Kaleme aldıkları eserlerinde açılan soruşturmanın intikam amacı taşıdığı belirtilmekteydi. Dâhiliye Nazırı Ahmet Reşit Rey İttihatçıları Balkan Savaşı'na destek vermek ve Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümetini düşürüp kaybettikleri resmi makamları tekrar elde etmeyi istemekle suçlamaktaydı⁷⁶⁹. Bu nedenle soruşturma önergesi siyasi bir boyut taşımaktaydı⁷⁷⁰.

Komisyonla ifade veren Şeyhülislam Cemalettin Efendi olaylara Meşrutiyetin ilanından itibaren daha geniş bir açıyla bakılması gerektiğini belirterek İttihat ve Terakki'nin Manastır, Kosova ve Selanik'te zamanın ihtiyaçlarına uygun ıslahat teşebbüsünde bulunmadığını ifade etti. Dolayısıyla ne Balkanları ne de Avrupalı devletleri yatıştıramadıkları gibi ittifakların kurulmasına sebep olmuşlardır. Dolayısıyla savaşın sorumluluğunu Gazi Ahmet Muhtar ve Kâmil Paşa kabinelerine yüklemeye çalışmak insafsızlıktan başka bir şey değildi⁷⁷¹.

Soruşturmaları Salah Cimcoz Bey'in çektiği kura neticesi Dördüncü Şube yürütmekle görevlendirildi. Dördüncü Şube Başkanı Ayntab Mebusu Ali Cenani Bey, Kâtip ise Divaniye Mebusu Fuat Bey'di. Soruşturmayı Diyarbakır Mebusu Zülfü Bey yürüttü. Komisyonla bilgi vermek üzere gelen Ahmed Muhtar Paşa, sorgulanmasına başlanmadan önce resmi evrakları incelemek üzere bir saatlik süre istedi. Paşa'nın dört buçuk saat süren sorgulamasında önergedeki sekiz soruya ilave olarak toplamda yirmi soru yöneltildi⁷⁷². Ahmet Muhtar Paşa'nın soruşturmasında

⁷⁶⁸ Soruşturma komisyonuna verilen tüm ifadeler için bkz. Ahmet Ali Gazel, *Osmanlı'nın Son Savaşları Nedeniyle Açılan Meclis Soruşturmaları (Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları)* Pegem Akademi Yay, Ankara 2013, s. 39-81.

⁷⁶⁹ Rey, *a.g.e.*, s. 214.

⁷⁷⁰ Rey, *a.g.e.*, s. 205.

⁷⁷¹ Cemalettin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, (Hazırlayan: Selim Kutsan), İstanbul 1990, s. 116-118.

⁷⁷² Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın soruşturma komisyonuna verdiği cevaplar "Temmuz 1330'da Meclis-i Mebusan'da Geçen Divan-ı Ali Bahislerine Bir Nazar" başlığı ile kaleme alındı.

öne çıkan konular, Balkan İttifakına karşı tedbir almamak, savaş tehdidini ortadan kaldırmak için diplomasiyi kullanmamak ve meclisi usulsüz olarak feshetmekti.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya yöneltilen ilk soru ordunun yetersizliği ile ilgili Erkan-ı Harbiye'nin beyanatının neden dikkate alınmadığıydı. Paşa, ordunun yetersizliği konusunda herhangi bir resmi beyanatta bulunulmadığını, seferberliğin karşı tarafın 17 Eylül'de ki savaş ilanının hemen ertesinde gerçekleştiğini belirtti. Harbiye Nazırından iki tarafın kuvvet miktarı hakkında bilgi istenilmişti. Harbiye-i Umumiye Reisi vekili Hadi Paşa karşı tarafın 650 binlik bir kuvvetken Osmanlı'nın 600 binlik bir ordu gücüne sahip olduğunu bildirdi. Karadağ'ın 11 Ekim 1912'de savaş ilan etmesinin hemen ardından üst düzey ordu komutanları olarak Abdullah, Mahmut Şevket ve Hurşid Paşalar hükümete bilgi vermek üzere davet edildi. Karadağ'ın dışında kalan Balkan Devletlerinin de savaş ilan edeceği anlaşılmıştı. Bu nedenle devam eden Trablusgarp Savaşı göz önünde bulundurularak askeri gücümüzün ne olduğu konusunda bilgi istendi. Mahmut Şevket Paşa dışındakilerin hepsi ordunun bugünkü kuvvet ve vaziyetine göre Balkan Hükümetlerine karşı *“bir kabiliyeti tedafu'ıye temini müteassir iken İtalya ile dahi harbin devamı ordunun vaziyeti müşkile-i hazırasına nazaran mümkünsüz olduğu”* yönünde kanaatlerini imzalayarak hükümete sunmuştu.

Askerin toplanması için seferberlik ilanından itibaren 20 günlük bir süreye ihtiyaç bulunuyordu. Komutanlar bu sürenin kazanılmasını istemişti. Abdullah Paşa, Mahmut Şevket Paşa'nın aksine ordunun talim ve terbiyeden mahrum olduğunu belirtmişti. Bu ifadeyi iki paşa arasındaki zıtlaşmanın bir sonucu olarak değerlendiren Muhtar Paşa öyle olsa dahi savaş ilanına karşılık vermeye mecbur olduklarını dile getirdi. Zira *“...biz ilanı harp etmedik, aleyhimize edilmiş olan ilanı harbe mukabele mecburiyetinde kaldık”* sözleri ile durumun kaçınılmazlığına işaret etti.⁷⁷³

Muhtar Paşa ikinci soruyu cevaplandırırken bunun birinci soruyla tamamen zıt olduğuna dikkat çekti. Zira Balkan Devletleri'nin savaş ilanından önce bizim seferberlik ilan etmememiz savaşı isteyen taraf olmamız anlamını taşımaktaydı. Hatta bunun böyle anlaşılması için Rumeli'deki kıtaların seferberlik hali

⁷⁷³ Akyıldız, a.g.t., s. 71-75.

gizlenmiş, askeri hareketliliğin sonbahar manevralarına hazırlığı olarak ifade edilmişti⁷⁷⁴.

Paşa ordunun neden terhis edildiği yönündeki üçüncü soruya, bunun kendilerinden önceki Sait Paşa Hükümeti'nin sorumluluğunda olduğunu belirtti. Zira İtalya'nın sahile asker çıkarma fikrinde olmadığına anlaşılması, hasat zamanının yaklaşması ve 1912 girişli askerler ile redif birliklerinde itaatsizlik ve isyanın ortaya çıkması sonucu ilk davette toplanmaları şartıyla askerinin terhisine izin verilmişti. Üstelik redifler İtalyanlara karşı sahilleri muhafaza etmek amacıyla çağırılmıştı. Dolayısıyla tehlike oluşmayınca birlikler serbest bırakılmıştı. Bu birliklerin sekiz gün içerisinde toplanacağı düşünüldüğünde savaşa 20 gün sonra dâhil olunması neticesi toplanmaları konusunda herhangi bir sıkıntı olmayacaktı⁷⁷⁵.

Dördüncü soru seferberlik emrinin Harbiye Nezareti'nden Kumandanlıklara ve Dâhiliye Nezareti'nden Vilayetlere derhal ve aynı zamanda tebliğ edilmeme meselesiydi. Özellikle savaşın kıymetli olan ilk günlerinin “memurin-i mülkiye ve askeriye arasında muhaberat ile” geçirilmesi eleştirildi. Muhtar Paşa evrakların geç kalma meselesinin hükümetten değil nezaretlerden sorulması gerektiğini belirterek posta işlemi yapan memurların ne hükümetin ne de nezaretlerin emri altında olmadığını ifade etti⁷⁷⁶. Böylece meseleden sorumlu olmadıklarına dikkat çekti.

Beşinci soru seferberlik ilanına geç kalınmış olma meselesi üzerineydi. Muhtar Paşa'ya göre ilgili soru birinci ve ikinci soruda belirtilen hususlarla zıtlık göstermekteydi. Sorudan “*Yani Erkân-ı Harbiye serian seferberlik ilan ediniz dediği halde siz ana havale-i sem-i itibar etmediniz denilmiştir. Yani Erkan-ı Harbiye birinde harp etmeyiniz diğesinde harp ediniz demiş olduğu...*” anlamının çıktığına dikkat çekti.

Seferberlik kararı Bulgarlardan önce alınmış 9 Eylül'de yarım seferberlik ilan edilmişti. Bulgarlar ise bundan bir hafta sonra seferberlik ilanında bulunmuştu. Gazi Ahmet Muhtar Paşa, seferberlik kararının ise Bulgarların hemen ertesinde yani 18 Eylül günü çıkarıldığını belirtti. Altıncı soruda belirtilen savaşın irade-i seniyye

⁷⁷⁴ Akyıldız, a.g.t., s. 75.

⁷⁷⁵ Akyıldız, a.g.t., s. 76-78.

⁷⁷⁶ Akyıldız, a.g.t., s. 79.

alınmaksızın ilan edilme ihtimalinin söz konusu olmadığını, zaten bunun içinde bir sebebin bulunmadığını belirterek, resmi kayıtlara bakılmasını istedi⁷⁷⁷.

Ahmed Muhtar Paşa'ya yedinci soruda ordunun henüz hazırlığını tamamlamadan “3 Teşriniiyevvel 328 tarihinde tecavüzi harp icrası için...” verilen emir soruldu. Paşa Hükümetin askeri harekâta karıştığı iddiasının ortaya çıkmasına Harbiye Nezareti'ne yazılan tezkiredeki “bilmukabele taaruz ve tecavüz” ifadesinin neden olduğunu belirtti. Oysa Hükümet savaşa izin veya son vermenin ötesinde bir duruma karışamazdı. Böyle bir şey her şeyden önce Kanun-ı Esasiye aykırı bir durumdu. Paşa böyle bir durum karşısında başkumandan vekili sıfatıyla Harbiye Nazırı'nın ya bunu reddetmesi veya düzeltilmesini istemesi ya da gerekirse istifa etmesi gerektiğini belirtti⁷⁷⁸.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya yöneltilen sekizinci soru Meclisin usulsüz bir şekilde feshedilmesi hatta bunun hükümetin gizli programında yer alma durumuydu. Paşa bahsedilen iddiaya karşı çıkararak kendilerinden önce sadaret teklifinde bulunulan Tevfik Paşa'nın Meclisi feshetme şartıyla görevi kabul edeceğini bildirdiğini, kendilerinin böyle bir yola başvurmadığını ve kanuni bir yol takip ettiklerini belirtti. Ayrıca seçimlerle ilgili çok sayıda şikâyet aldıklarından bundan halkın bir kısmının meclise muhalif olduğu fikrini edindiklerini belirtti. Bu nedenle fesih sürecini başlatmışlardı⁷⁷⁹.

Dokuzuncu soru Meclis'in feshedilmesinin Kanun-ı Esasi'nin 69. ve 70. Maddelerine aykırı olma durumuydu. Muhtar Paşa Kanun-ı Esasi'de feshin mümkün olmadığı yönünde açıklayıcı bir hükmün bulunmadığına dikkat çekti. Dolayısıyla Meclis-i Ayan'ın tefsirine müracaat edilmesi gerekmekteydi. Mebusan hâkim sıfatıyla gelmişti. İşinin bittiğine hükmedildiği yerde de feshine karar verilmişti. Muhtar Paşa, sorgulandığı Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'nin de yasa boşluğunu doldurmak için 43. Maddeyi düzenleyerek, üç fıkra ilave ettiğine dikkat çekti. Kanun-ı Esasi değişikliğine vurgu yaparak “*tefsir aramakta haklı olduğumuzu tasdik ve ikrar eylediniz*” dedi⁷⁸⁰.

⁷⁷⁷ Akyıldız, a.g.t., s. 80-81.

⁷⁷⁸ Akyıldız, a.g.t., s. 81-82.

⁷⁷⁹ Akyıldız, a.g.t., s. 85.

⁷⁸⁰ Akyıldız, a.g.t., s. 85-86.

Onuncu soruda, Muhtar Paşa Hükümeti'nin fesih kararını sadece 15 kişiye okumuş olması ve bunun meclisin ekseriyet anlayışına aykırı bulunması eleştirilmekteydi. Muhtar Paşa, hükümetin bir obstruksiyonla (engellemeyle) karşı karşıya bulunduğu kanaat getirdiğinden bu yola başvurduğunu belirtti. Zira mebuslara toplantının saat birde başlayacağı telgrafla bildirilmiş fakat meclis yeterli kişiyle toplanamamıştı. Dolayısıyla olay, kendilerinden önceki hükümete yapılan boykot girişimiyle⁷⁸¹ benzerlik taşımaktaydı. Bu fikirden hareketle mebuslara fesih kararı okunmuştu. Onbirinci soruda Ayan'ın "müddeti içtimanın hitamı" ifadesinin "bir içtima-i adi uhra" (alışlagelenden farklı bir toplantı) anlamına gelmesine rağmen bundan nasıl fesih manası çıkardıkları soruldu. Paşa, Ayan'ın açıklamasının fesih üzerine olduğunu, dolayısıyla kararın bu yönde anlaşıldığını belirtti⁷⁸².

Onikinci soru Anayasa'nın 35. Maddesi ile ilgiliydi. Kanunun henüz Ayan'dan ve iradeden çıkmadığı halde nasıl olup da meclisin feshi için kullanılabilirdiği soruldu. Muhtar Paşa kanun görüşmesinin Mebusan tarafından tamamlanmış olmasının yeterli olduğunu belirtti. Zira kanun için son söz Mebusan'ındı. Diğer taraftan Meclisin feshedilmemesi halinde olanlara dikkat çekerek, İstanbul'da tansiyonun giderek yükseleceğini hatta muhaliflerin Mebusan'ı basarak kan gövdeyi götürecek bir duruma neden olacağı yönünde duyular aldıklarını belirtti. Hatta meclis muhafızlarının değiştirildiğini (gizli bir el tarafından) polis kıyafetli -kim olduğu meçhul- kişilerin Mebusan'a kadar girdiklerini ve Meclis Reisi'ne tehditkâr bir mektup gönderdiklerini belirterek tehlikenin büyüklüğünü dikkat çekti. Bunun hükümeti tedirgin etmesinden dolayı biraz aceleye gelmiş olmakla birlikte fesih kararı alınmıştı⁷⁸³.

Bir diğer soru Meclis'in güvenoyu vermemesine rağmen⁷⁸⁴ nasıl olup Hükümetin görevine devam etmesiydi. Paşa güvensizlik oyunun belirlenmiş bir mesele üzerine üstelik karşı karşıya olunmak suretiyle verilebileceğini oysa

⁷⁸¹ Sait Paşa Hükümeti döneminde Kanun-ı Esasi'nin 35. Maddesi'nin değiştirilmesi için meclise teklifte bulunulmuştu. Teklif 16 Aralık 1911 tarihinde meclis gündemine geldi. Muhalefet bu teklifi meclisin kapatılması yönünde bir girişim olarak değerlendirdi. Bu nedenle mebuslar oturuma katılmayarak meclis yeter sayısının 140'a ulaşmasını engelledi. Ancak Meclis Reisi Ahmet Rıza Bey çoğunluğun olduğunu belirterek oturumu açtı. Sait Paşa ise muhalif mebusların genel kurula girmemesini teklifin reddi olarak yorumladı. Bu durum üzerine Meclis Reisi oturuma son verdi. Bkz. A. Ali Gazel, *Lütfi Fikri'nin Tanzimat'ı*, Konya 2007, s. 205-244.

⁷⁸² Akyıldız, *a.g.t.*, s. 86.

⁷⁸³ Akyıldız, *a.g.t.*, s. 86 - 87.

⁷⁸⁴ Meclisin kanunsuz bir şekilde feshedildiğini düşünen mebuslar, fesih iradesinin okunmasından önce hükümete güvensizlik oyu vererek dağılmışlardı. *MMZC*, D. 2, İct. 1, İ. 47, II, s. 654.

kendilerinin orada bulunmadıklarına -davet edilmediklerini- dikkat çekti. Gazi Ahmet Muhtar Paşa'ya göre Meclis-i Mebusan'ın artık temsil sıfatı kalmadığından vazifeleri haricinde bir karar vermişti⁷⁸⁵.

Ondördüncü soruda 16 Temmuz itibarıyla askerinin terhis edilme kararının Harbiye Nezareti'ne bildirilmesinden sonra Nezaret'in ne gibi icraatta bulunduğu soruldu. Paşa kanun çerçevesinde hareket edildiğini hükümetin bu tür işlere müdahalesinin doğru olmadığını düşündüğünü belirtti. Bu nedenle konuyla ilgili bilginin Harbiye Nezareti'nden alınmasının daha doğru olacağını ifade etti⁷⁸⁶.

Sorulardan bir diğeri Temmuz ayı içerisinde askerinin terhisi yönünde emirler verilmeye başlanması ve Eylül itibarıyla Balkan hükümetlerinin ittifaklarının ortaya çıkmasıyla ilgiliydi. Muhtar Paşa'ya askere terhis emrinin niçin verildiği soruldu. Ahmet Muhtar Paşa terhis meselesinin Harbiye Nezareti'nin sorumluluğunda olduğunu dolayısıyla sorunun muhatabının kendisi olmadığını ifade etti. Üstelik Balkan İttifakının Eylül ayı içerisinde kurulduğuna dair bazı gazetelerde birbiriyle çelişen ifadeler dışında bir bilgi bulunmamaktaydı. Bazı Osmanlı elçilerinin dile getirdiği şüpheler dolayısıyla Eylül ortalarından itibaren Sırp'ların (birkaç seneden beri) Selanik'ten geçirmekte oldukları askeri mühimmatına el konularak Sırp Hükümeti'nden bununla ilgili bir açıklamada bulunması istenmişti. Hatta sonbahar manevraları bahane edilerek yarım seferberlik dahi ilan edilmişti. Muhtar Paşa İttifaklardan kimsenin haberdar olmadığını öyle olsaydı "İttihatçı Tanin Gazetesi'nin" mühimmata el konma meselesini eleştiren bir yazı kaleme almayacağını dile getirdi⁷⁸⁷.

Onaltıncı soruda İzmir'de ki redif birliklerinin terhis edilmesinin Rumeli'deki birlikler üzerinde olumsuz etki bırakma meselesi soruldu. Muhtar Paşa buradaki rediflerin Trablusgarp Savaşı'nın onuncu ayında İzmir ve Çanakkale kıyılarına taarruz edilecek endişesi ile çağrıldıklarını belirtti. Dolayısıyla tehlikenin ortadan kalkması ve barış ihtimalinin güçlenmesi nedeniyle terhis emri verilmişti. Üstelik hasad mevsimi yaklaşmaktaydı. Halkı işinden gücünden alıkoymamak üzere terhislerine karar verilmişti. Ayrıca ikmal efradı nizamiye taburlarının yedi aylık

⁷⁸⁵ Akyıldız, *a.g.t.*, s. 87.

⁷⁸⁶ Akyıldız, *a.g.t.*, s. 87.

⁷⁸⁷ Akyıldız, *a.g.t.*, s. 88.

hizmetlerinin sonunda eski hükümet kararıyla terhis edilmişlerdi. Bu nedenle asker arasında huzursuzluk emarelerinin baş göstermişti. Hükümet Harbiye Nezareti'nin onayı ile terhis kararını almıştı. Rumeli'deki asayiş meselesine gelince daha önce de belirttiği gibi 22 Eylül'e kadar herhangi bir sıkıntı hissedilememişti. Terhis edilen birlik sayısı 240-300 arasında olduğundan korkulacak bir durum yoktu. Zira redif birlikleri ilk davette toplanmak şartıyla geçici olarak evlerine gönderilmişti. Dolayısıyla bu durumdan Rumeli kuvvetlerinin etkilenme imkânı yoktu⁷⁸⁸.

Komisyon onyedinci soruda, Ahmet Muhtar Paşa'nın Balkan Hükümetleri ile savaşmak için birlik sayısının yeterli olduğu yönünde Harbiye Nazırı'ndan bilgi alındığını söylediğini fakat Erkan-ı Harbiye Dairesi'nin 25 Haziran 1912 ve 29 Eylül 1912 tarihli tezkirelerinde Balkan Devletlerine karşı başarının mümkün olmadığını resmen ve açıkça bildirdiklerini belirtti. Ayrıca Dâhiliye Nazırı Ali Daniş Bey Maliye Nezareti'nden savaş için durumun müsait olmadığı yönünde bilgi almıştı. Üstelik talimli asker terhis edildiğinden ordunun mevcudu azalmıştı. Ayrıca vasıta yokluğu, askerin yeniden toplanmasını zorlaştıran unsurlardandı. Neticede tüm bunlara rağmen hükümetin neden diplomasi yolunu neden tercih etmeyip savaşa girdiği soruldu.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa savaştan kaçmak için her türlü girişimde bulunulduğuna dikkat çekti. Savaştan altı gün önce büyük devletlerin 10 Ekim 1912 tarihli ortak notasına, Hariciye Nezareti 14 Ekim 1912 günü sefaretlere resmi yazı göndererek cevap vermişti. Hatta o günün basınında hükümetin savaştan kaçtığına dair suçlayıcı ifadeler kullanılmış, Darülfünun talebesi dahi Babıali'de savaş taraftarı nümayişte bulunmuştu. Hükümet Berlin Anlaşması'nın 23. Maddesi'ne dayanarak bölgede ıslahat yapma teşebbüsünde bulunmuş böylece savaşı engellemeye çalışmıştı. Bu arada Ahmet Muhtar Paşa bir düzeltmede bulunarak Harbiye Nazırı'ndan yeterli miktarda askerimiz olduğu yönünde malumat aldığı yönünde bir ifade kullanmadığını bunun yanlış anlaşıldığını belirtti. Balkan Devletleri'nin savaş ilanı üzerine hükümet tereddüt geçirmişti. Tereddüd üzerine Harbiye Nazırı, Edirne'de 275 bin, batıda 300 bin kadar askerin bulunduğunu belirterek karşılık vermekte geç kalındığı takdirde askerin moralinin bozulacağını ve ortaya çıkan

⁷⁸⁸ Akyıldız, *a.g.t.*, s. 88.

sonuçtan sorumlu olmayacağını hükümete protesto tarzında bildirmişti. Muhtar Paşa, tüm bunlar karşısında savaş kararı almanın bir mecburiyet olduğunu ifade etti⁷⁸⁹.

Ahmet Muhtar Paşa'ya yöneltilen sorulardan bir diğeri Sait Paşa döneminde başlanmış olan terhisin kendi döneminde hız kazanma meselesiydi. Zira 29 Temmuz'da askerinin terhisine karar verilerek, 14 Eylül'de Çanakkale'de iki kolordu terhis edilmişti. Bu arada Balkan İttifaklarının oluştuğu yönünde elçiliklerden bilgiler gelmeye başlamıştı. Buna rağmen Balkan ıslahatı devam etmekteydi. Bu arada Bulgaristan'da Koçana Hadisesi meydana gelmişti⁷⁹⁰.

Tüm bu süreye rağmen askerinin neden hala toparlanamadığı soruldu. Paşa, nizamiye askerini terhis etmediklerini redif taburlarının terhisine birtakım sebepler dolayısıyla izin verdiklerini, askerinin miktarının Sait Paşa dönemindeki miktarın üzerine çıkarıldığını belirtti. Asker miktarının 750 kişiye ulaşamamış olmasına dönük eleştiriye ise Sait Paşa'nın Eylül ayına kadar asker miktarını arttıramamış olmasından kaynaklandığına dikkat çekti⁷⁹¹.

Komisyon on dokuzuncu sorusunda Ordu Müfettişi Abdullah Paşa'nın Padişaha ve Hükümete harp edecek bir durumda olunmadığını söylediğini hatta Paşa'nın İtalya ile savaş devam ederken Bulgarlarla savaşmanın mümkün olmadığını ifade ettiğini savaş söz konusu olduğu takdirde Paşa'dan ve Erkân-ı Harbiye dairesinden bilgi alınmasına karar verildiğini buna rağmen Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın bu talebi niçin değerlendirmedeği soruldu. Paşa, Abdullah Paşa'nın ifadesine başvurulacağı yönünde bir beyanın söz konusu olmadığını, zaten savaştan başka bir yolun da bulunmadığını ifadesinde yineledi⁷⁹².

Muhtar Paşa'ya yöneltilen son soru Berlin Anlaşması'nın 23. Maddesi'nin uygulanması halinde savaş olasılığının ortadan kalkma durumuydu. Zira savaşa taraftar olmayanlar Hükümet'in bölgede ıslahat yapmasını teklif ederek Hariciye eski Nazırı Asım Paşa'nın 1880 tarihli Nizamnamesi'nin uygulanması önerisinde bulunmuşlardı. Hükümet bu öneriyi değerlendirmiş fakat kabul etmemişti. Başarı

⁷⁸⁹ Akyıldız, *a.g.t.*, s. 89- 91.

⁷⁹⁰ Bulgar komitacılar 1 Ağustos'ta Makedonya bölgesinde yer alan Koçana'nın pazarında iki bomba patlatarak 28 kişinin ölümüne sebep olmuşlardı. Bu durum halkın heyecana kapılmasına ve bazı askerlerin Bulgarlara saldırmasına neden olmuştu. Durum Bulgaristan'da protesto gösterilerine neden olmuş ve Balkan Savaşı öncesi Osmanlı aleyhtarı bir propagandaya dönüşmüştür. Bayur, *a.g.e.*, II. Cilt I. Kısım, s. 316.

⁷⁹¹ Akyıldız, *a.g.t.*, s. 91-94

⁷⁹² Akyıldız, *a.g.t.*, s. 94- 95.

şansı olmayan bir savaşta önerinin neden kabul edilmediği soruldu. Paşa ıslahattan vazgeçilmediğini fakat Avrupa Devletleri'nin şartları Balkan Devletleri'ne kabul ettiremediklerini belirtti. Hatta bu nedenle büyük devletler savaşın sonunda sınırların değişmeyeceği yönünde beyanda dahi bulunmuşlardı. Bu beyan, kazanan taraf olmamız halinde dahi mevcut durumun korunacağına dair bir işaret olmasının yanında Balkan Devletlerini savaş için tahrik edici bir durumdu. Üstelik büyük devletlerin bir kısmı savaşa taraftardı. Bu durumda savaşın kaçınılmazlığına tekrar vurgu yapan Gazi Ahmet Muhtar Paşa, Rusya'nın İngiltere ve Fransa'yı savaş için ikna ettiğine dikkat çekerek, Balkan ittifakının Belgrat Sefiri aracılığı ile oluşturulduğunu belirtti⁷⁹³.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa kaleme aldığı eserinde soruşturmayı değerlendirirken soruların kapsamlı bir araştırmanın ürünü olmadığını belirtmektedir. Zira bir kısım sorular birbiriyle çelişmektedir. Hatta cevap verdiği sorular benzer şekilleriyle tekrar kendisine sorulmuştur. Paşa'ya göre soruşturma tarafgir bir mantıkla açılmıştır. Öyle olmasa Trablusgarp Savaşı'nda açıkça ihmalleri bulunan İbrahim Hakkı ve Mahmut Şevket Paşa hükümetlerine açılan soruşturmaların sonuçlandırılması gerekirdi. Paşa soruşturmanın açılmasından rahatsızlık duymadığını zira sonuca ulaşıldığı takdirde suçsuz olduklarının anlaşılacağını ifade etmektedir⁷⁹⁴.

Balkan Savaşları ile ilgili açılan Meclis Soruşturması Kâmil Paşa Hükümeti'ni de kapsamaktaydı. Fakat bu sırada Kâmil Paşa vefat etmiştir. Komisyona ifade verenlerden biri dönemin Dâhiliye Nazırı Ahmet Reşit Rey'dir. Anılarını kaleme aldığı eserinde yurt dışında olması dolayısıyla ifadesini mektupla gönderdiğini belirtmektedir.

Paris'te bulunduğu 29 Temmuz 1914 tarihinde aldığı bir mektupta 1 Ağustos'ta Meclisi Mebusan'ın Dördüncü Şubesi'nde hazır olması istenmektedir. Fakat bir yıl önce Divan-ı Harp kararıyla idama mahkûm edildiğine kanaat getirdiğinden çağrıya uymayarak, cevabını yazılı olarak vereceğini belirtir. Cevap vermeye kendini mecbur hissetme sebebi ise Balkan Savaş'larının ortaya koyduğu durumun anlaşılması ve gerçeklerin ortaya çıkarılma arzusudur. Üstelik Balkan

⁷⁹³ Akyıldız, *a.g.t.*, s. 95 - 96.

⁷⁹⁴ Akyıldız, *a.g.t.*, s. 126-129.

Savaşlarının sorumluluğu Kâmil Paşa Hükümeti'ne ait değilken kendisi bunu düşünmüştür. Hükümetin anlaşmanın en uygun şartlarda yapılması için çaba harcadığını belirten Ahmet Bey soruşturma kapsamındaki sekiz maddeden sorumlu olmadığını, içinde bulunduğu durumun ise ancak kişisel garezin bir sonucu olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtir⁷⁹⁵.

Ahmet Reşit Bey'e göre Devletin içinde bulunduğu durumun anlaşılması için Meşrutiyetin ilk yıllarına bakmak gerekmektedir. Böylece Balkan Hükümetleri'nin saldırı gerekçeleri ortaya çıkacaktır. Kâmil Paşa Hükümeti ordunun savaşı sürdürmesinin imkânsız olduğu bir saatte "Lüleburgaz yenilgisi" sonrasında kurulduğundan, esasında savaşın yürütülmesinden sorumlu değildir. Ateşkes kararı alınmasıyla ilgili eleştirileri kararın otuz kadar fırka, liva kumandanı ve genelkurmay subaylarının onaylaması ile alındığı şeklinde cevaplandırmıştır. Hatta sadrazamın araya girmesi sayesinde Bulgar Kralı mütareke şartları için ikna edilmiştir⁷⁹⁶.

Bulgarların Çatalca karşısındaki ordularına trenle erzak taşıdıkları ve buna Edirne Kalesi yönünde engel olunmadığı meselesine Ahmet Bey, Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın bu kararı Edirne'nin düşmesi ve daha da önemlisi İstanbul'un düşme tehlikesinin engellenmesi için kabul ettiğini belirtmiştir. Dahası asker kolera tehlikesiyle karşı karşıyadır, üstelik şartlar giderek ağırlaşmaktadır. Neticede Londra Protokolünde "İnoz- Midye" hattı sınır olarak kabul edilmiştir. Fakat Yunanistan ile Karadağ ateşkesi kabul etmeyerek Adaları ve Yanya'yı ele geçirmek için savaşa devam kararı aldı. Bu sırada görüşmeler başlatılmıştır⁷⁹⁷.

Ateşkesle birlikte deniz gücümüzü artırmak için çaba harcanmaya başlanıldığına dikkat çeken Ahmet Reşit Bey bunun için İstanbul'da bulunan Goeben kruvazörünün satın alınmaya çalışıldığını fakat Almanya'nın bunu reddettiğini belirtti. Tam bu sırada Güney Amerika Hükümetleri'nden biriyle uzlaşa sağlanarak iki zırhlı ve dört torpido mürettebatıyla birlikte satın alındı. Fakat bu esnada Kâmil Paşa Kabinesi düşürüldü. Reşit Bey'e göre savaş sona erdiğinde artık yapılacak fazla bir şey yoktu. Zira büyük devletler Rumeli'nin müttefik devletler tarafından paylaşılmasına karar vermişlerdi. Bu durumda devletlerin ne bireysel ne de topluca

⁷⁹⁵ Rey, *a.g.e.*, s. 228- 229.

⁷⁹⁶ Rey, *a.g.e.*, s. 229-231.

⁷⁹⁷ Rey, *a.g.e.*, s. 232- 234.

lehimize bir müdahalede bulunma imkânı kalmadı. Yapılan son teklifle, Lüleburgaz sınırı kuzeye doğru çekilirken Kırklareli civarı hatta düşmanın düşüremediği Yanya ve İşkodra şehirleri Osmanlı'ya bırakılacaktı. Arnavutluk ise Osmanlı yönetiminde özerk bir eyalet olacaktı.

Temsilcilere verilen talimat devletin bütünü içerisinde olmak şartıyla, Ayestefanos Anlaşması'nda söz konusu sınırın esas olarak kabul edilmesiydi. Bunun müttefik hükümetlere bildirilmesi istendi. Karşılık olarak Edirne şehri talep edildi. Bunun reddedilmesi üzerine barış görüşmeleri kesildi. Büyük devletler Osmanlıya nota verdi. Bu arada Arnavutlukla ilgili teklif kabul edilmişti. Ahmet Bey artık Edirne vilayeti yerine Edirne şehri tabiri kullanılmaya başlandığından sözetti. Hükümet Bulgarların yeni bir şey talep etmemesi kaydıyla Edirne şehrini etrafıyla beraber eskiden olduğu gibi İslam beldesi olarak büyük devletlerin koruması altına bağımsız ve tarafsız kalması şartıyla vermeyi kabul ettiğini bildirdi. Adaların Osmanlı uyruğuna bırakılması ve kapitülasyonların kaldırılması büyük devletlerden talep edileceği sırada, Babıali baskını gerçekleşti⁷⁹⁸.

Komisyonla ifade verenlerden bir diğeri soruşturma açılan her iki hükümette Şeyhülislam olarak görev yapmış Cemalettin Efendi'ydi. Her şeyden önce savaşın siyasi sorumluluğunun kendisine ait olmadığını devletin en eski devirlerinden beri siyasi işlerinin sadaret ve hariciye nezareti tarafından yürütüldüğünü, askeri idarenin harbiye ve bahriye nezaretlerine ait olduğunu belirterek komisyona ifade vermeye başladı. Dolayısıyla herkes kendi yetki ve sorumluluk alanındaki işlerle ilgili kısmı bakanlar kuruluna geldiğinde görüşerek imza etmekteydi. Suçlamalara dair kararlarda imzası bulunan kişilere tutanakların gösterilmesini buna göre cevap hakkının verilmesi gerektiğini belirtti.

Savaştan önce Abdullah Paşa Babıâli'ye gelerek ordunun düzensizliğinden dolayı savaş için yeterli gücü olmadığını hükümete bildirdi. Mahmut Şevket Paşa'nın söylenenlere itiraz ettiğini belirten Cemalettin Efendi, Paşa ordunun yeniden teşkilatlandırıldığını belirterek sadece toparlanması için 18 günlük bir süreye ihtiyaç olduğunu ifade etmişti.

⁷⁹⁸ Rey , *a.g.e.*,s. 235-236.

Balkan Savaşlarının çok önceden planlanan bir harekât olduğunu oysa ülkenin mali durumu uygun olmamasına rağmen savaşın kaçınılmaz olması nedeniyle hükümetin mecburiyet karşısında kaldığını belirtti. Bu arada Balkan Devletleri Avrupalı Devletlerin reform taleplerine, ıslahata katılmak ve ordunun dağıtılması şartıyla olur vermişlerdi. Bu durum Rumeli'nin savaş yapılmadan teslimi manasına gelmekteydi. Ayrıca birtakım nümayişlerle ülkede savaş yanlısı bir kamuoyu oluşturulmaya çalışılmaktaydı. Balkan Devletleri'nin ultiyatomu karşısında elçilere pasaportları verilererek önce siyasi ilişkiler kesildi yani hemen bir savaş ilanına gidilmediği belirtildi. Dolayısıyla Cemalettin Efendi'ye göre savaşa sebebiyet veren taraf hükümet değildi.

Cemalettin Efendi savaştaki yenilgiye İttihatçıların yanlış politikalarının sebep olduğunu belirtti. Zira askerliğin temel kuralı olan itaat, birlik ve beraberlik orduda bozulmuştu. Karşıt düşünceler partacılık kanalıyla beslenmekteydi. Bu durum asker arasında uyumsuzluğun baş göstermesine neden olmuştu. Balkanlı Devletleri savaşa cesaretlendiren durum ise büyük devletlerin statükonun korunacağını belirtmeleriydi. Diğer taraftan Balkan yenilgisine neden olan askeri sorumluların saptanması için kurulan Divan-ı Ali Askeri'nin çalışması engellenmişti. Dolayısıyla önce askeri sorumluların tespit edilmesi gerekmektedir. Soruşturma komisyonunun savaşın sorumluluğunu Gazi Ahmet ve Kamil Paşa Hükümetlerine yöneltmesi, gerçeği ortaya çıkarmak yolunda bir çaba olarak değerlendirilemeyeceği gibi hınç ve kin duygularının bir sonucuuydu⁷⁹⁹.

Cemalettin Efendi'ye göre askerinin terhis edilmesi yasal bir durumdu. Üç yıllık nizami askerlik süresini tamamlayanlar, bu süre içerisinde meydana gelen ayaklanmaları bastırmaktan dolayı yorgun ve bitkin düşmüşlerdi. Ayrıca bunların bir kısmı Arnavut ayaklanması sırasında Arnavut birliklerine katıldığından dolayı asker içerisinde bir ayaklanma endişesini ortaya çıkmıştı. Tüm bunların sonucunda terhisler gerçekleşti.

Savaşa padişahın kararı olmaksızın girilmiş olması sorusuna Cemalettin Efendi, Karadağ'ın sınırimıza kadar saldırması ve askerimizin püskürtmek üzere müdahaleye mecbur kalınmasından dolayı girildiğini belirtti. Dolayısıyla padişahın

⁷⁹⁹ Cemalettin Efendi, *a.g.e.*,s. 113-118.

habersiz savaşa girildiği yönündeki ithamların gerçeği yansıtmadığını böyle bir durum karşısında padişahın kabineyi mutlak surette uyaracağını belirtti⁸⁰⁰.

Hükümetin taarruz emri verdiği yönündeki iddianın ise bir yanlış anlaşılmanın sonucu olduğunu belirtti. Osmanlı Erkan-ı Harbiyesi ve başta Nazım Paşa'nın kimi konuşmaları modern savaş tekniği tanımlanmaktaydı. Bu tanımlamada savunma halinin yenilgi, taarruzun ise zafer getirdiği yönündeki cümlelerinden edinilen fikir sonucu ifadenin kullanıldığına dikkat çekti. Aksi halde hükümetin böyle bir emir vermeyeceği akıl ve nizam sahibi herkes tarafından bilinirdi.

Cemalettin Efendi meclisin kapatılma meselesine gelince seçim sürecine hükümetlerin karar verdiğini belirtti. Öyle ki Sait Paşa Hükümeti'nin de Meşrutiyetin ilanından sonra açılan ilk meclisi kapattığını ve sonrasında seçime gittiğini örnek olarak gösterdi. Diğer taraftan Gazi Ahmet Muhtar Paşa'nın Arnavutluk ayaklanmasını durdurmak için daha önce yapılan önerileri kabul etmekten ve yerine getirmekten başka çare bulamadığına dikkat çekti. Ayaklanmanın büyük tehlike yaratması üzerine yasal yola başvuruldu. Kanun Heyet-i Ayan'a tefsir ettirildi ve padişahın iradesine dayanılarak meclis kapatıldı⁸⁰¹.

Cemalettin Efendi'ye önergeye ilave edilen İstanbul'un güvenliği meselesi soruldu. Zira savaş sırasında büyük devletler İstanbul'da bulunan donanmaları vasıtasıyla başkenti (gayri Müslimleri) korumak adına karaya asker çıkarmışlardı. Hatta Babıâli'nin bu devletlerin elçilerine önerisiyle durumun gerçekleştiği, ülkenin güvenlik ve düzenin yabancıların ellerine bırakıldığı meselesi soru olarak yöneltildi.

Cemalettin Efendi düşmanın Çatalca istihkâmlarına saldırması ve İstanbul'u tehdit etmeye başlaması üzerine halkın telaşa düştüğünü, bu nedenle büyük devletlerin elçilerinin Beyoğlu'nda ve Boğaziçi'nin Rumeli yakasında oturan yabancıları korumak için karaya asker çıkardıklarını belirtti. Hükümetin buna izin vermek istemediğini, güvenliği sağlayacak ölçüde zabıt memurunun olduğunu buna rağmen büyük devletlerin Çatalca istihkâmlarının düşmesi halinde askerimizin zenginlerin oturduğu Galata ve Beyoğlu bölgesini yağmalayacağı endişesi ile hareket ettiklerine dikkat çekti. Hükümet o saatte bunu değerlendirecek durumda değildi. Bu

⁸⁰⁰ Cemalettin Efendi, *a.g.e.*,s. 119-122.

⁸⁰¹ Cemalettin Efendi, *a.g.e.*,s. 123-124.

nedenle zabıta kuvvetleriyle birlikte çalışmalarına izin verilmişti. Ayrıca bu kararın hükümet tarafından alınmadığı “öyle olsaydı mukaddes emanetlerin ve devlet hazinesinin merkezi olan İstanbul tarafının” da böyle bir koruma önleminden ayrı tutulamayacağını ifadesinde belirtti. Ahmet Muhtar ve Kamil Paşa Kabineleri’nin suçlanması yönünde kin ve garezle sorunun hazırlandığını belirtti⁸⁰².

Komisyon, Bulgarlarla yapılan ateşkes gereğince Edirne’ye erzak gönderilmesi hükümet tarafından kararlaştırılmışken Savof’un önerilerinin Osmanlı delegeleri tarafından kabul edildiği, neticede Edirne’nin erzaksız bırakılma meselesi soruldu. Cemalettin Efendi hükümetin eşit şartlarla ateşkes yapılması için delegelere yetki verdiğini Harbiye Nazırı ve Başkumandan Vekili sıfatıyla Nazım Paşa’nın hükümetin kararına aykırı davranmasının kendilerini de hayrette bıraktığı belirtti. Nazım Paşa’ya meselenin sorulduğu O’nun da meseleyi ateşkesin yapılabilmesi için kabul ettiğinden bahsettiğini ifade etti. Maddenin konulması konusunda Bulgarların Savof’u sıkıştırdığını, aksi takdirde ateşkesin yapılmayacağını belirttiklerini, eldeki mühimmatla en fazla üç gün İstanbul’un savunabileceğini, ateşkesin ise aslında zaman kazanmak için kullanıldığını belirtti. Zira hemen Almanya ve Romanya’dan mühimmat temin edilmiş, ayrıca Edirne’ye gizlice erzak sokulmuştu. Kamil Paşa Kabinesi düştükten sonra yeniden başlayan savaşa şehir dayanmıştı. Fakat ilginç olan şehrin Mahmut Şevket Paşa Kabinesi tarafından verilmesiydi. Cemalettin Efendi bundan dolayı kendilerinin suçlanamayacağını ifade etti⁸⁰³.

Diğer bir soru İttihat ve Terakki yanlısı memurların işten atılma meselesiydi. Cemalettin Efendi bu konunun yasalar çerçevesinde gerçekleştiğini son seçimlerde devlet memurluğu sıfatını hak etmeyenlerin bulunduğunu, cemiyet adına zor kullandıkları tespit edilenlerin işine son verildiğini belirtti. Cemalettin Efendi İttihatçıların sorguladıkları bu yöntemi kendilerinin kullandıklarına dikkat çekerek, gerek Kamil Paşa gerekse Ahmet Muhtar Paşa kabinesinin Dâhiliye Nazırları tarafından atanan vali ve memurlardan kaçının hala görevi başında olduğu sorusunu komisyona yöneltti. Hatta İttihatçıların kendilerinden olmadığı gerekçesiyle pek çok memuru emekli etmeye veya işten çıkarmaya zorladığına dikkat çekti⁸⁰⁴.

⁸⁰² Cemalettin Efendi, *a.g.e.*,s. 125.

⁸⁰³ Cemalettin Efendi, *a.g.e.*,s. 126.

⁸⁰⁴ Cemalettin Efendi, *a.g.e.*,s. 127-128.

Cemalettin Efendi'ye göre soruşturmanın açılmış olması birlikte olunması gereken bir zamanda bölünmeye ve kavgaya ortam hazırlamaktaydı. Devletin çıkarları doğrultusunda bir arada olmadığımız takdirde Rumeli'nin kaybedilmesi gibi bir gün bütün Osmanlıları ve Müslümanları ağlatacak daha nice olayların vuku bulmasının mümkün olacağından söz etti⁸⁰⁵.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa Kabinesine açılan meclis soruşturması, meclisin çalışma süresinin uzatılmasına rağmen bir sonuca ulaşamadı. Zira Birinci Dünya Savaşı'nın çıkması dolayısıyla seferberlik ilan edilerek Meclis 2 Ağustos 1914'te erken tatil edildi. Ardından ertesi yasama yılına kalan soruşturma savaşa girilmesi nedeniyle Meclis'e gelmedi. Soruşturma komisyonunda kâtip olarak bulunan Divaniye Mebusu Fuat Bey Hükümetin, "hali harbte iken böyle müheyyic şeyler olmasın" demesinden dolayı soruşturmanın bir sonuca ulaştırılmadan sona erdiğini belirtti⁸⁰⁶.

4. 1. 2. Birinci Dünya Savaşı Dolayısıyla Said Halim ve Talat Paşa Hükümetlerine Açılan Meclis Soruşturmaları

Üçüncü Yasama Dönemi Meclisine verilen ikinci soruşturma önergesi 4 Kasım 1918 tarihinde meclis gündemine geldi. Divaniye Mebusu Fuat Bey'e ait önerge Said Halim ve Talat Paşa Kabinelerinin Divanı Âliye sevk edilmeleri ile ilgiliydi. 28 Ekim 1918 tarihli on maddelik önergede şu sorulara cevap arandı;

1. Sebepsiz ve vakitsiz harbe girilmesi,
2. Harbin ilan sebebi ve gerçek sebepleri ile cereyan şekli konularında meclise gerçek dışı bilgi verilmesi
3. Seferberlikten sonra ve harbin ilanından önce İtilaf Devletleri tarafından yapılan şerefli ve yararlı tekliflerin reddedilerek Almanya'dan zarar ve ziyana karşı bir bedel istenmeksizin ve bir fayda temin edilmeksizin memleketin savaşa sürüklenmesi,
4. Harbin bilgili ve tecrübeli eller tarafından yürütülmemesi dolayısıyla cepheelerde harp tekniğine uymayan durumların meydana gelmesi ve yöneticilerin kendi menfaatleri için milletin hayatını hiçe saymaları,

⁸⁰⁵ Cemalettin Efendi, *a.g.e.*, s. 128- 131.

⁸⁰⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 102.

5. Hukuka ve insan haklarına aykırı hatta Kanun-ı Esasi'nin ruhuna uymayan muvakkat kanunlar, emir ve nizamnameler yayınlanmak suretiyle memleketin felakete sürüklenmesine neden olunması,

6. Harp sırasında askeri birliklerin lüzumlu yerlere sevk edilmediklerinden dolayı geri çekilmelerinin sağlanamaması dolayısıyla savaşın iyi yönetilemediği bu nedenle vatan topraklarının düşmana çığnetildiği ve durumdan milletin vakti zamanında haberdar edilmediği,

7. Harp sırasında İtilaf Hükümetleri tarafından bilhassa Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra sunulan barış tekliflerin reddedilmesi sonucu bugünkü duruma neden olunması,

8. Harbin ortaya koyduğu zor şartlar karşısında halkın ihtiyacını temin etmek ve tedbir almak yerine bir kısım kişilerin ihtikâr ve suistimal yoluyla kazanç elde etmelerine ve servet sağlamalarına göz yumarak, memleketin iktisadi hayatını batırmaları,

9. Hiçbir gereği olmadığı ve bir kanuna dayanmadığı halde siyasî ve askerî sansürler uygulayarak basın ve haber alma hürriyetini ortadan kaldırmaları,

10. Memleket yönetiminin alt üst olması nedeniyle can, mal ve ırza musallat bir takım çetelerin eylemde bulunmalarına destek olmaları gerekçesiyle hem Said Halim hem de Talat Paşa Hükümetleri'nin Divan-ı Ali'de yargılanması istendi⁸⁰⁷.

Soruşturma önerge sahibi Divaniye Mebusu Fuat Bey⁸⁰⁸, çektiği kura neticesinde soruşturmanın Beşinci Şube tarafından yürütüleceğini belirledi. Bu arada Aydın Mebusu Emanuil Emanuildi Efendi hükümetin de konuyla ilgili görüş beyan etmesi gerektiğini, “dünyanın hiçbir köşesinde şimdiye kadar Divan-ı Âli'ye sevk edilenler hakkında, Hükümetin beyanı rey etmemiş olmasının emsali yoktur” sözleriyle ifade etti. Meclis Reisi önergenin dikkate alınacağını, hükümet temsilcisi olarak Fethi Bey'in burada olması sebebiyle fikrini söylemekten men edilemeyeceğini fakat nizamname gereğince önce önergenin şubeye havale edilmesi gerektiğini belirtti.

Soruşturma Önergesinin Meclis gündemine gelmesiyle birlikte iki mesele tartışılmaya açıldı. Bunlardan ilki soruşturulması istenen kişilerin mahkeme edilme

⁸⁰⁷ MMZC, D. 3, İct. 5, İ. 11, I, s. 103.

⁸⁰⁸ Divaniye Mebusu Fuat Bey soruşturmalar devam ettiği sırada vefat etti.

usulü diğeri ise fiiliyatı dolayısıyla hükümetlerin ne ceza alacağı konularıydı. Saruhan Mebusu Ali Haydar Bey kabineleri şubeye sevk etmenin yeterli olmayacağını fakat Divan-ı Ali'ye sevk edilseler dahi yargılanma usullerine dönük bir kanunun mevcut olmadığını belirtti. Kendisinin bu yönde bir kanun hazırlanması için birçok defa girişimde bulunduğunu fakat teklifinin dikkate alınmadığına dikkat çekti. Bu nedenle Beşinci Şube tarafından hükümetlerin yargılanmasına dönük olarak hazırlanan raporun müstacelen müzakeresinin hükümet tarafından teklif edilmesini talep etti.

Hükümet adına mecliste bulunan Dâhiliye Nazırı Fethi Bey hükümetlerin Divan-ı Ali'ye sevkleri sırasında yargılanma usullerine dönük bir ceza kanunun olmadığını kabul etmekle birlikte Divan-ı Ali'nin sadece bir jüri olarak karar verdiğine dikkat çekti. Ayrıca yeni bir kanun çıkarılacak olsa dahi bunun geriye işlemeyeceğinden dolayı maksadı gerçekleştiremeyeceğini, Divan-ı Ali'nin vazifesini yerine getirmesine razı olunması gerektiğini belirtti. Divaniye Mebusu Fuat Bey, gerek Ali Haydar Bey'in gerekse Fethi Bey'in mesele ile ilgili söylediklerinin yanlış anlaşılacağına dikkat çekerek mahkeme edilme usulü ile ilgili hazırlanan kanunların geriye işlediğini bu nedenle hazırlanacak yeni bir kanunun meclis tarafından kabul edildiği takdirde yargılamada kullanılabileceğini ifade etti. Bu arada Fethi Bey, ifadelerinin yanlış anlaşıldığını, hükümetin maksadının eski kabinenin yargılanmasını engellemek olmadığını sözlerine ekledi⁸⁰⁹.

Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi konuya açıklık getirerek hükümetlerin üç nedenle yargılanacaklarını belirtti. Bunlar; cezai, mali ve siyasi sorumlulukla ilgili konulardı. Bunların içerisinde siyasi sorumlulukla ilgili ne bizim, ne de pek çok Avrupa ülkesinin kanununda bir şey olmadığından, Divan-ı Ali'nin buna kendi iradesi ile karar vermesi gerekmektedir. Denizli Mebusu Mehmet Sadık Efendi Kanun-ı Esasi'nin 32. Maddesi'nin "*Vükeladan itham olunanların usulü muhakemeleri kanunu mahsus ile tayin edilecektir*" dediğini belirterek, ceza konusunda mevcut kanunlarla işlem görülebildiğini fakat yargılama usulünün özel bir kanunla tayin edilmesi gerektiğini ifade etti⁸¹⁰.

⁸⁰⁹ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 104

⁸¹⁰ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 105- 106.

Soruşturma yapıldığı sırada şubenin mevcut üye sayısı 23'tü. Zira Canik Mebusu Osman Bey mebusluktan istifa etmiş, Genç Mebusu Mehmet Efendi ile Trabzon Mebusu Mahmut Bey vefat etmiş, Cavit Bey ve Ahmet Nesimi Bey ise sorgulanan kabine üyeleri arasında bulduklarından dolayı şubenin toplantılara katılmamışlardır. 17 mebusta savaş nedeni ile İstanbul'a gelemediğinden⁸¹¹ şubede mevcut mebus sayısı yarıya inmişti. Beşinci Şube'nin Reisi Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi, kâtabi ise Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey'di. Şubeye verilen ifadelerin tutanağı Meclis-i Mebusan ve Ayan zabıt kâtabi Necmeddin Sahir Bey tarafından tutuldu. Soruşturmalar 6 Kasım 1918 tarihinde başladı. Yapılan 16 toplantı neticesi 19 Aralık 1918'de sona erdi. Komisyona en uzun ifade veren kişi Maliye eski Nazırı ve Biga Mebusu Cavit Bey oldu. Soruşturma komisyonuna bir sadrazam ve on iki nazır ifade verirken, iki şeyhülislam savunmalarını yazılı olarak verdi. 6 Kasım 1918 günü ilk önce önerge sahibi Divaniye Mebusu Fuat Bey ithamda bulunduğu konularla ilgili Mecliste söz alarak açıklamada bulundu. Üç gün sonrada hükümet üyelerinin sorgulanmalarına başlandı. Sorgulama sırasında önergede belirtilen soruların dışına çıkılmamasına dikkat edildiği ve bu yönde gelişen diyaloglara müdahale edildiği görülmüştür⁸¹².

Bu arada sorgulanan kabine üyeleri arasında hala aktif siyasete devam edenler vardı. Bunlar; Hariciye eski Nazırı Ahmet Nesimi Bey İstanbul Mebusu olarak, Maliye eski Nazırı Cavit Bey Biga Mebusu olarak, Nafia eski Nazırı Ali Münif Bey Halep Mebusu olarak, Ticaret ve Ziraat eski Nazırı Mustafa Şeref Bey Kayseri Mebusu olarak, Posta, Telgraf ve Telefon eski Nazırı Hüseyin Haşim Bey Karesi Mebusu olarak Meclis'te bulunmaktadır. Eski sadrazam Said Halim Paşa, Nafia eski Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa ve eski Şeyhülislam Hayri Efendiler Meclis-i Ayan üyesi olarak ifade verirken, İttihat ve Terakki'nin önde gelen isimlerinden Halil Bey Meclis-i Mebusan Reisi sıfatıyla ifadesine başvurulandı.

Soruşturmada dile getirilen başlıca konular; savaşa girme meselesi, taarruz harekâtına kimlerin karar verdiği, Teşkilatı Mahsusa'nın işlevi, muvakkat kanunlar

⁸¹¹ Necmedin Sahir Silan, *II. Meşrutiyet Sonrası ve Hatıralarım*, (Hazırlayan İsmail Dervişoğlu), İstanbul 2010, s. 87- 88.

⁸¹² Ahmet Nesimi Beyin sorgulaması sırasında Muş Mebusu İlyas Sami Efendi'nin " ...beyanatı aliyyeleri esnasında sulhü münferidin Devlet-i Aliye için pek azim bir muhatarayı mucip olacağını ifade etmişsiniz. Demek ki sulhü münferid teklif edilse bile bunu icra etmek kanaatini beslemiyordunuz" şeklindeki ifadesine komisyon başkanı müdahale ederek konu dışı bir soru sorulduğunu belirtti. Ve komisyon üyelerinin görüşünü aldıktan sonra sorunun cevaplanması engellendi. *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 152.

yoluyla yer değiştirmelerin gerçekleşmesi, savaşta kaybedilen yerlerle ilgili kamuoyuna neden bilgi verilmediği, barış teklifleri ve reddedilme meselesi, ülkede savaş sırasında meydana gelen yolsuzluk ve suiistimler, basına sansür uygulanması, çetelerin savaş içerisindeki faaliyetleri, Suriye’de Cemal Paşa’nın yaptığı idamlar, bir kısım nezaretlerin vekletle yürütülmesine neden göz yumulduğu ve içinde bulunulan şartlar karşısında nazırların neden istifa etmedikleriydi.

nerenin Meclis-i Mebusan’a geldiği 4 Kasım 1918 günü, Meclis-i Ayan yesi olan eski hükümette görevli iki nazır Meclis-i Ayan’a benzer içerikte bir önerge verdi. nergelerden biri Nafia eski Nazırını Çürüksulu Mahmut Paşa’ya aitti. Paşa “*Harbi Ummiye sureti iştirakimiz, muahedei ittifakiyye ile alkadar vesaiki resmiiyyenin neşr ve bu babta tahkikat icrası için...*” bir heyetin teşkilini istemektedir. Paşa savaş başladığı sırada Almanya ile yapılan müttefiklik anlaşmasının savaşa katılma anlamını taşıdığını fakat bu ittifaktan ne milletin ve ne de meclisin neden haberdar edilmediğinin sorgulanmasını ve buna dair siyasi vesikaların her devlette olduğu gibi bizde de yayınlanmasını istedi.

Mahmut Paşa nazırlık görevinden istifa etmesine neden olan savaşa girme meselesinin gerçeği yansıtmadığına dikkat çekti. Zira memleketin ahval ve şeraitinin müsait olmadığı bir zamanda savaş kararı alınmıştı. Dolayısıyla kendisi savaştan beklenen sonucun alınamayacağına kanaat getirerek istifa etmişti. Savaşa dair belgelerin yayınlanmasını isteyen Paşa zira milletin azami surette fedakârlıkta bulunmak zorunda kaldığını dahası  buçuk milyon kişinin silahaltına alındığını savaş kötü yönetildiğinden şerefli bir barışın ortaya çıkamadığını belirtti. Bundan dolayı siyasi ve askeri heyetler kurularak sorumlular tespit ve tetkik edilmeliydi⁸¹³.

Anlaşmaların yayınlanma talebi değerlendirilirken Topçu Feriki Rıza Paşa, anlaşmanın hükmü kalmadığı takdirde sorun olmayacağını belirtti. Fakat Mahmut Paşa tarafından kurulması istenen tetkik heyetinin meclis tarafından mı yoksa hükümet tarafından mı kurulması gerektiği Meclis’te tartışılan bir konu oldu. Zira Heyetin Divan-ı Ali’ye bilgi toplamak amaçlı kurulması istenmekteydi. Bu arada Aristidi Paşa verilen iki önerenin farklı olduğuna dikkat çekti. Zira “*Hükümet, vesaik-i resmiiyyeyi bize bildirsin diyoruz. Harekât-ı askeriyyenin yolunda cereyan*

⁸¹³ MAZC, D. 3, İt. 5, İ. 7, I, s. 64-66.

edip etmediğini anlamak cihetine gelince; tabiidir ki, bunun tetkiki için ümerâ-yı askeriyyeden mürekkep bir heyet teşekkül eder, bu meseleye bu heyette bakılır...” diyerek her iki meselenin ayrı ayrı komisyonlarda incelenmesinin uygun olduğunu belirtti. Meclis-i Ayan Reisi anlaşma bilgilerinin sadece Ayana mı yoksa tüm kamuoyuna mı bildirilme meselesini Mahmut Paşa’ya sordu. Paşa gizli olanların yayınlanmamasını zaten bunun tetkiki için bir komisyon kurulmasını istediğini belirtti.

Topçu Feriki Rıza Paşa komisyonda askeri meselelerin incelenmesinin güçlüğüne işaret ederek “...Ayandan mürekkeben teşekkül edecek bir komisyonun bu vesaitte vaz’iyed ederek mes’ullerin derece-i cürüm ve kabahatini tâyin eylemesi pek güç olur. Yâni hatâ edilir” dedi. Müşir Osman Paşa’da bununla ilgili tahkikatın yürütülme işinin Harbiye Nezareti’ne ait olduğunu belirtti. Topçu Feriki Rıza Paşabir öneride bulundu. Kurulması istenen heyetin Meclis-i Umumi’den seçilen sekiz kişiden oluşmasını istedi. Ayan Reisi bunun güç olacağını belirterek encümenin Heyet-i Umumiye yerine şubelerden seçilmesini belirtti. Ayan da kararı kabul etti⁸¹⁴.

Verilen ikinci önerge eski Sadrazam ve aynı zamanda Ayan üyesi Said Halim Paşa’ya aitti. Paşa savaş günlerine denk gelen sadaret döneminin incelenmesini ve bunun için Divan-ı Ali kurulmasını Meclis’ten talep etti. Said Halim Paşa’nın önergesi Meclis tarafından takdirle karşılanmasına rağmen Ayan üyelerinin soruşturma önergesi verip veremeyeceği tartışma konusu oldu. Zira Kanun-ı Esasi’ye göre Divan-ı Ali kurma yetkisi Meclis-i Mebusan’a aitti. Ayan Meclisi ilk defa böyle bir taleple karşılaştığı gibi Dâhili Nizamnamede de konuya dair bir açıklayıcı hüküm yoktu. Bir taraftan önergenin encümene mi yoksa Mebusan Meclisi’ne mi gönderilmesi gerektiği diğer taraftan Ayan Meclisi’nin böyle bir yetkiye sahip olup olmadığı tartışma konusu oldu. Ayan’a konuyla ilgili iki teklif sunuldu. Tekliflerden biri Çürüksulu Mahmut Paşa’ya ait olup önergenin bir encümene havale edilerek tereddütlerin encümen tarafından giderilmesinin doğru olacağı belirtilmekteydi. Diğer öneri Rıfat Bey’ e ait olup önergenin doğrudan doğruya Meclis-i Mebusan’a

⁸¹⁴ MAZC, D. 3, İqt. 5, İ. 7, I, s. 66- 68.

gönderilmesi istenmekteydi. Yapılan oylamada Mahmut Paşa'nın önerisi kabul edilerek önerge encümenine gönderildi⁸¹⁵

6 Kasım 1918'de hazırlanan encümen raporu, 14 Kasım 1918 günkü oturumda Meclis-i Ayan Genel Kurulu'na sunuldu. Raporda benzer nitelikte bir önergenin Meclisi Mebusan'a verilmesi nedeniyle bir değerlendirmenin zaten yapılacağı ayrıca Kanun-ı Esasi'nin 31. Maddesi'ne görede yetkinin Meclis-i Mebusan'a ait olduğu ifade edildi. Sonuç olarak önergenin Mebusan'a sevki uygun görüldü.

Encümenden gelen teklif henüz oylamaya sunulmadan Ayan Meclisinde yeni bir tartışma başladı. Tartışma, daha önce gündeme gelmiş olan Ayan Meclisi'nin bu yönde bir meseleyi değerlendirip değerlendirmeyeceği meselesiydi. Eğer Mebusan'da böyle bir mesele söz konusu olmasaydı hukuki olarak duruma çözüm üretmenin mümkün olmayacağı belirtildi. Ayan üyesi Azaryan Efendi önergenin kabul edilmesi durumunda örnek oluşturabileceğine dikkat çekti. Abdurrahman Şeref Bey ise zaten konunun hukuki olarak değerlendirilmesinin mümkün olmadığını ifade etti. Sonuç itibarıyla encümenin önerisi değerlendirilmeye alınmadı ve önergenin Mebusan'a gönderilmesine gerek olmadığı kararına varıldı⁸¹⁶.

4. 1. 2. 1. Eski Sadrazam ve Ayan Üyesi Said Halim Paşa'nın Sorgulanması

Soruşturma komisyonuna ilk ifade veren kişi Sadrazam Said Halim Paşa oldu. 9 Kasım 1918 günü komisyonun ikinci toplantısında, saat 13.30 itibarıyla sorgulanmasına başlandı. 25 dakika süren ilk sorgusunun ardından Paşa'nın Meclis-i Ayanda ki gizli oturuma katılması gerekti. Bu nedenle soruşturmaya iki buçuk saatlik bir ara verildi. Aranın ardından sorgulamanın ikinci yarısına geçildi ve sorgulama yaklaşık iki saat daha devam etti. Paşa'nın sözlü beyanı yanında yazılı beyanı da tutanaklarda yer aldı.

Said Halim Paşa Paşa'ya yöneltilen ilk soru sebepsiz ve vakitsiz harbe girilme meselesiydi. Paşa kişisel olarak savaş taraftarı olmadığını hatta tarafsızlık teşkil edildiğini, Balkanlarında bu nedenle tarafsız kalmak durumunda olduklarını

⁸¹⁵ MAZC, D. 3, İçt. 5, İ. 7, I, s. 6-70.

⁸¹⁶ MAZC, D. 3, İçt. 5, İ. 7, I, s. 94-97.

belirtti. Said Paşa tarfsızlığın korunması için her türlü teşebbüste bulunduğuna dikkat çekti. Öncelikle Alman gemilerinin Çanakkale Boğazını geçme meselesi, gemilerin satın alındığı yönünde bir haberle İtilaf Devletleri Cephesinde ortay çıkaracağı huzursuzluk telafi edilmeye çalışılmıştı. İtilaf Devletleri Osmanlı'nın hareketini tarfsızlığının korunması yönünde değerlendirdi ve şimdilik sessiz kaldı. Fakat müttefiklerin emri vakisi Osmanlı'nın tarfsızlığını uzun süre korumasını engelledi ve savaşa girmek mecburiyetinde kalındı. Goeben ve Breslau gemilerinin Rus donanmasını bombaladığı haberi kendisine ulaştığında Said Halim Paşa duruma tepkisini istifa dilekçesi yazarak gösterdiğini belirtti. Karadeniz hadisesi sonrası savaşı engellemek istediğine de dikkat çeken Halim Paşa tarfsızlığın korunması için İtilaf Devletleri'ne dahi müracaat ederek araştırma yapılmasını gerekirse tazminat ödenebileceğinin Rus tarafına bildirilmesini istemişti⁸¹⁷.

Paşa'ya ilk celsede ısrarla yöneltilen soru Almanlarla ittifak akdinin yapılma zamanıdır. Paşa ittifak meselesinin “... daha muharebe sözleri olmadan evvel, vaki olmuştur; ...evvel müzakerat ihzari olur; sonra zat-ı hazreti padişahiye arz olunur ve mezuniyet istihsal edilir” sözleriyle açıklamaya başladı. Almanya ile yapılmış olan Anlaşmanın “1330 Temmuzunun ondört veya onbeşinci gününe müsadiif...” olduğunu dolayısıyla savaş ortaya çıkmadan önce üstelik Almanların teklifiyle imzalandığını belirtti. Bu nedenle ittifak savaşa girme amacı taşımamaktaydı⁸¹⁸. Tarfsız kalmamız yönünde İtilaf Devletleri elçilerinin, başta Rus elçisi olmak üzere toprak bütünlüğümüzün korunması yönünde sadece sözlü vaatte bulduklarını belirtti. Bunun yeterli olmayacağına dikkat çeken Said Halim Paşa, zira en çok korkulan Devletin Rusya olduğunu bu neden vaaadin yeterli olmayacağını ifade etti.⁸¹⁹

Saat 15.30'da başlayan ikinci celsede Said Halim Paşa savaşa sebepsiz ve vakitsiz girildiği konusunda kendisinin hem fikir olduğunu belirttik başlandı. Tekfurdağı Mebusu Harun Hilmi Efendi'nin ittifakın tecavüzi mi tedafü (savunma) mi olduğu yönündeki sorusuna Paşa “tedafü” şeklinde cevap verdi. “Yavuz'un

⁸¹⁷ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 76-77.

⁸¹⁸ Almanlarla yapılan İttifak Anlaşması'nın 2. Maddesine göre Rusya, etkin askeri müdahalelerde bulunur ve bu durum Almanya için Avusturya-Macaristan'la ittifak nedeni (Casus Foederis) oluşturursa, bu neden Türkiye için de geçerli olacaktır. Bkz. Veli Yılmaz, *1 nci Dünya Harbi'nde Tarihli Türk Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul 1993, s. 64.

⁸¹⁹ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 79-80.

Karadeniz baskınından kimler haberdardı?” Sorusuna “...olsa olsa Bahriye ve Harbiye Nazırları bilirler” diye cevap verdi⁸²⁰.

Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey, Alman gemilerinin boğazı geçip Osmanlı’ya iltica etmesine rağmen Paşa’nın nasıl hala tarafsız kalınabileceğinden söz ettiğini sordu. Böyle bir durumda yapılması gereken “*vaziyeti bütün vehamet ve avakibi ile makamı saltanata arz etmek vehatta icab ederse Meclis-i Milli’yi davet edip keyfiyeti onlara da teşrih etmek...*” hatta istifa etmektir. Said Halim Paşa İtilaf Devletleri’nin gemileri satın alma meselesini kabul etiklerini, tarafsızlığın desteklendiğini üstelik bunun savaşa sürüklenilmesine neden olan mesele olmadığına dikkat çekti. İtilaf Devletleri sadece mürettebatın ve topların ihracını teklif etmişti. Şemseddin Bey, gemiler satın alındığı halde mürettebatın neden yerinde bırakıldığını sordu. Paşa “*İşin içinde hakikat olmayınca orası burası aksar değil mi?*” şeklinde ilginç bir cevap verdi.

Said Halim Paşa ittifakın savaşa girmeye neden olmadığına dair İtalyanların durumunu örnek göstererek, “*...İtalya’nın ittifakı müsellesten otuz sene istifa ettiği halde nasıl hareket ettiği malumdur. Sonra Romanya’nın Nemse Devleti ile ittifak ettikten ve yirmibeş sene müstefid olduktan sonra hatt-ı hareketi tayin ettiği de meydandadır...*” şeklinde cevap verdi.⁸²¹. Paşa’ya göre Almanlar, savaşa girmeleri konusunda kendisinden ümit görmedikleri için bir emrivaki ile savaşa girilmesine teşebbüs ettiler. Harun Hilmi Efendi savunma amaçlı bir ittifak akdedildiyse neden Rus Donanması’na saldırı üzerine ittifaktan vazgeçilmediğini Paşa’ya sordu. Paşa meselenin başta Rusların tecavüzü şeklinde anlatıldığını bunun çok sonra farklı olduğunun anlaşıldığını zaten savaşa bir kere girilmiş bulunulduğunu belirtti⁸²²

İkinci soru “İlan-ı harbin esbab ve avamili hakikiyesiyle sureti cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umumiye hilafı vaki beyanatta” bulunulma meselesiydi. Bunun Meclisin açılışında Hatt-ı Hümayun’da belirtilen savaşa Rusların tecavüzü dâhilinde girildiği meselesi olduğu ifade edildi. Komisyon Başkanı “*...halbuki bunun hilafihakikat olduğu anlaşılmuştur*” diyerek soruya dair açıklamada bulundu.

⁸²⁰ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 80.

⁸²¹ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 81.

⁸²² Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 82.

Paşa bundan mesul olmadığını Başkumandan Vekili ve Bahriye Nazır'ının bilgileri doğrultusunda hareket edildiğini belirtti⁸²³.

Paşa'ya üçüncü olarak *“Seferberlikten sonra ve ilanı harpten evvel İtilaf Hükümetleri tarafından vuku bulan şerefli ve faideli teklifleri red etmemesi Almanya'dan bir guna taaahüd ve zaman almaksızın ve faide temin etmeksizin harbe sürüklenme”* meselesi soruldu. Said Halim Paşa öyle bir şey olmadığını yalnız İtilaf Sefirlerinin sözlü taahhütte bulunduğunu hatta bunu önce Rus Sefiri'nin söylediğini belirtti. Şemsettin Bey, Said Halim Paşa'ya tarfsızlığı devam ettirmek şartıyla İtilaf Devletleri'nden niçin teminat istenmediğini sordu. Paşa, tarfsızlığın muhafaza edilmek istendiğini *“...fakat tamamîyet-i mülkiyemizi düvel-i muazzama sayesinde nasıl temin ettiğimizi evvelce görmüştük...”* bundan sonra yine buna bel bağlamanın doğru olmadığını belirtti. Üstelik Rusya'nın vereceği teminatada ne derece güvenileceğine dikkat çekti.

Bursa Mebusu Hilmi Bey tarafsız kalınması halinde kapitülasyon meselesinin çözüme ulaştırılacağına dair İtilaf Devletleri Sefirlerinin vaadde buldukları belirterek teklifin doğruluk derecesini sordu. Said Halim Paşa bunun kısa sürede halledilebilecek bir mesele olmadığını zira karşılığında pazarlıkların söz konusu edildiğini, durumdan ancak kendi gayretimizle kurtulabileceğimize inanıldığını belirtti. Bunun kaldırılmasının ise isabetli bir karar olduğunu aksi takdirde hala meselenin devam ediyor olacağına dikkat çekti⁸²⁴.

Said Halim Paşa'ya dördüncü soru olarak *“...harb-i dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cepheye fûnunu harbiyenin kabul edemeyeceği mecmuane hareketlerin cereyanına ve surf menafi-i hasise ve şahsiye uğrunda kuvve-i hayatiyye-i milletin gâsp ve ısrarına müzaheret eyleme...”* meselesi soruldu. Paşa, bunun kendisini ilgilendiren bir mesele olmadığını belirtti. Şemseddin Bey Harbiye Nazır'ını doğrudan doğruya padişahın mı yoksa kendisinin mi atadığını sordu. Paşa bunun bir öneminin olmadığını ortada hürriyet kahramanı dururken başkasının makam için düşünülmemeyeceğini belirtti. Şemseddin Bey savaşla ilgili kararların tek bir kişiye bırakılmasının doğru olmadığını ifade edince Said Halim Paşa, tüm

⁸²³ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 83.

⁸²⁴ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 84.

sorumluluğun Harbiye Nazırı ve Hükümete yüklemeninde doğru olmadığını, bu işten Meclis-i Umumi’nde sorumlu olduğuna dikkat çekti⁸²⁵.

Bursa Mebusu Hilmi Paşa, Said Halim Paşa’nın Almanlarla ittifaka savunma amaçlı girildiğini belirttiğini o halde Kafkas, Sina ve Mısır taarruzlarının hükümetin kararı ile alınıp alınmadığı sorusunu yöneltti. Ayrıca bu konuda hazırlanmış bir raporun olup olmadığı, dahası taarruzun Alman Genelkurmayı’nın isteği sonucu hazırlandığı⁸²⁶ yönündeki bilginin doğruluk derecesini sordu. Said Halim Paşa askeri işlerle ilgili bilgisinin olmadığını Enver Paşa’nın bulunmadığı zamanlarda yerine Talat Paşa’nın baktığını bu sırada Mısır taarruzunu tesadüfen duyduğunu belirtti. Talat Paşa’ya İngilizlerin bölgede bulunduğu sürece başarı şanslarının olmadığını söylemiş Talat Paşa ise Cemal Paşa’nın bu konuda iyimser olduğunu ifade etmişti⁸²⁷.

Said Halim Paşa’ya yöneltilen sorular arasında Teşkilat-ı Mahsusa’da vardı. Paşa teşkilatın askeri kuvvetlerin gördüğü lüzumla kurulduğunu bununla ilgili herhangi bir sorumluluğunun olmadığını belirtti. Savaş içerisinde çıkarılan muvakkat kanunlarla birtakım unsurların başka yerlere nakledilme meselesi ile ilgili soruya, ordunun kendi halkı tarafından arkadan vurulma tehlikesi karşısında tedbir alınması olarak açıkladı. Paşa bunun bir ihtiyaçtan kaynaklandığını fakat kanunun uygulanması sırasında birtakım sıkıntılar yaşandığını, nakledilme meselesinin öldürme manası taşımadığını belirtti.

Said Halim Paşa’ya Birinci Dünya Savaşı içerisinde sahildeki Rumların göç ettirilme meselesi soruldu. Meselenin Harbiye Nezareti’nin sorumluluğunda olduğunu, Rumların düşmana yataklık etmeleri ve onlarla haberleşmeleri, Ermenilerinse ordunun emniyetini ihlal etmelerinden dolayı göç ettirilmiş olduklarını belirtti. Ermenilerle ilgili olarak sadarete geldiği sırada Vilayet-i Sitte ıslahatına teşebbüs etmişti. Hatta bölgeye iki İngiliz valinin atanması yönünde İngiltere’ye müracaat edilmiş fakat kabul edilmemişti. Ardından biri Hollandalı diğeri İsveçli iki kişi genel valiliğe tayin edilmişti. Hazırlanan kanunlarla ilgili sefaretlerle yapılan

⁸²⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 85.

⁸²⁶ Berlin Sefiri Mahmut Muhtar Paşa’nın 3 Eylül 1914’te “ hususi ve mahrem” ibareli mesajında Almanlarla Mısır konusunda görüşmeler yapıldığı belirtilmektedir. Mısır’ın geri alınması ve Osmanlı Devleti’ne tekrar bağlanması için Süveyş’e beş-on bin kişilik bir askeri kuvvetin sevk edilmesi ve Mısır’da bir ihtilal meydana getirilmesinin yeterli olacağı konusunda gelen gayri resmi bilginin Alman yetkililerle değerlendirildiği belirtildi *BOA, HR. SYS, 2094 / 6-3, Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013, s. 52-53.

⁸²⁷ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 86.

görüşmeler bir sonuca tam ulaşmak üzereyken savaşın ortaya çıktığını ve işlerin yarım kaldığını belirtti. Said Halim Paşa, Ermenilerin katli iddiası ile ilgili tehcir konusunda tahkik komisyonlarının kurulduğunu bunların soruşturmaları yaptıklarını fakat Dâhiliye Nezareti'nin sonucu kendisine bildirmediğini hatta Talat Paşa'nın görevde olduğu müddetçe de bildirilmeyeceğine kanaat getirdiğini ifade etti. Meselede hem Müslümanlar hem de Ermenilerden suçlu olanlarının yargılanması gerektiğini fakat savaş ortamında bunun adaletli bir şekilde yerine getirmenin mümkün olamayacağını da takdir edilmesini istedi⁸²⁸.

Said Halim Paşa'ya Cemal Paşa'nın Suriye ve Irak'ta yapmış olduğu idamlardan hükümetin haberdar olup olmadığı soruldu. Sadaretinden itibaren Araplara özel önem verdiğini belirten Paşa hatta Arapların Ayan Meclisi'nde temsililerini arttırılması yönünde çaba harcadığını, idamları durdurmak için genel af çıkardığını belirtti. Fakat Zöhravi Efendi'nin idamını engelleyememişti. İdamlar için *“irade-i seniyye istihsal edilmez mi”* şeklindeki soruya *“Bunlar hakkında öyle olmadı... İdam edilen eşhas hakkında Suriye'den hiçbir karar gelmedi”* sözleriyle açıkladı⁸²⁹.

Said Halim Paşa'ya savaş cephelerindeki gelişmelerle ilgili olarak Erzurum, Basra, Bağdat, Kut'ul Amare gibi yerlerin kaybedilme meselesinin neden kamuoyundan saklandığı sorusu yöneltildi. Enver Paşa'nın ordunun morali bozulur gerekçesiyle böyle bir karar aldığını belirten Paşa hatta kendisinin de kaybedilen yerlerden haberdar olmadığını ifade etti. Basra Mebusu Hilmi Bey, Sarıkamış veya Erzurumla ilgili hükümetin tebligatta bulunmadığına dikkat çekti. Kudüs Mebusu Ragıp Neşasıbi Bey Bağdat'ın düşme haberinin de verilmediğini ancak Kudüs'ün düşmesinden sonra haberlerin paylaşıldığını belirtti. Hilmi Bey kendilerinin düşen yerlerden haberdar olduklarını (Basra, Kurne Ammare...) fakat Harbiye Nezareti'nden resmi bir açıklamada bulunulmadığını oysa Almanya'nın günlük gelişmeleri kamuoyu ile paylaştığını ifade etti. Komisyon kaybedilen Erzurum'a hükümetin nasıl vali ataması yaptığını sorunca Paşa bu konuda bir yetkisinin olmadığını dile getirdi⁸³⁰.

⁸²⁸ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 87.

⁸²⁹ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 88.

⁸³⁰ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 89- 90.

Said Halim Paşa'ya sorulan yedinci soru Hükümetin savaş boyunca “...*İtilaf Hükümetleri tarafından vuku bulan ve bilhassa Rusya'nın inhilalinden sonra edilen sulh tekliflerini red etmesi ...*” ve neticede bugünkü “*akibeti meşumeyi davet eyleme...*” meselesine açıklık getirmesi istendi. Barışla ilgili olarak sadece Çanakkale Savaşı öncesi Mösyö Vitol adında bir İngiliz'in, hahambaşı aracılığıyla görüşme talebinde bulunduğunu belirten Paşa fakat görüşmenin yapılacağı Dedeağaç'tan bir sonuç çıkmadığını ifade etti⁸³¹.

Said Halim Paşa'ya yöneltilen sekizinci soru savaşın ortaya çıkardığı zor şartlar karşısında halkın ihtiyacını karşılayacak tedbirler yerine “...*bir takım eşhas-ı maddiye ve hükmiyenin ihrazı servet eylemesini teminene ihtikâr ve suiistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırmaya...*” teşebbüs edilme meselesi soruldu. Talat Paşa'nın başkanlığında iaşe için bir teşkilat kurulduğunu belirten Paşa bunun için Almanya'dan iki uzman getirildiğini onlarında bazı tedbire tevessül ettiklerini belirtti. Said Halim Paşa'ya göre yolsuzluklarla ilgili meselelerin mahkemeye sevk edilmesi gerekmektedir⁸³².

Basına uygulanan sansürle ilgili olarak Said Halim Paşa yöneltilen soruyu, memlekette idare-i örfiyyenin olmasından kaynaklanan bir durum olarak açıkladı. Bunun üzerine komisyon, başta Almanya olmak üzere pek çok devletin böyle bir yasaklamaya gitmediği “ahvali dâhiliyelerini” teşhir ettiklerini bizde ise siyasi ve asker hiçbir konuya değinilmeden basının haber yapıldığı belirtildi. Paşa'ya göre her ülkenin kendi “ahvali umumiyesi” ile değerlendirilmesi gerekmektedir⁸³³.

Said Halim Paşa Teşkilat-ı Mahsusa ve memlekette meydana getirdiği fenalıklarla ilgili yöneltilen soruya, durumu kendisinin de işittiğini Enver Paşa'dan teşkilatın faaliyetlerinin bir an evvel sona erdirilmesini istediğini ve neticede teşkilata son verildiğini belirtti⁸³⁴. Paşa'ya ayrıca Yakup Cemil'in öldürülme meselesi soruldu. O'nun delinin biri olduğunu ve hükümetin durumdan haberdar olmadığını belirtti⁸³⁵.

⁸³¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 90.

⁸³² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 91.

⁸³³ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 92.

⁸³⁴ Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sonuçlanması üzerine teşkilat “siyaseten” ilga edildi. Ancak teşkilatın kurucuları daha önceki etkinliğin sürmesi için gerekli tedbirleri almışlardır. Teşkilat kapatıldıysa da faaliyetleri gayri resmi olarak ve başka adlar altında devam ettirildi. Mustafa Balcıoğlu, *Teşkilat-ı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, Ankara 2004, s. 8.

⁸³⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 92-94.

4. 1. 2. 2.Nafia Eski Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa'nın Sorgulanması

İkinci sorgulamaya tabi tutulan kişi Nafia eski Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa'ydı. 10 Kasım 1918 günü saat 14.00 de başlayan sorgulaması, saat 15.15'te sona erdi. Mahmut Paşa savaş başladığı sırada kabinedeki görevinden istifa etmişti. Bu nedenle kendisine sadece birinci soru olan hükümetin sebepsiz ve vakitsiz savaş girme meselesi ile ilgili soru yöneltildi.

Mahmut Paşa'ya göre savaşa girmek için hiç bir gerekçe yoktu. Üstelik memleketin içerisinde bulunduğu durum savaş için müsait değildi. Avrupa'da savaşın başlamasıyla birlikte Harbiye Nazırı'nın isteği üzerine Hükümetin taburlardaki asker sayısının arttırarak gerekli tedbirleri zaten aldığını belirtti. Mahmut Paşa seferberlikten iki gün önce sadrazamın yanında bulunan Halil, Cavit Beyler ve Enver Paşa ile savaşa dair konuşulduğunu belirtti. Enver Paşa'nın "*ahvalin seferberliği mecbur hale getirdiğini*" belirttiğini, Cavit Bey'in buna karşı çıkararak böyle bir durumda Rusların endişeye kapılacaklarını ve kendilerine karşı bir harekette bulunacaklarına dikkat çektiğini ifade etti. Mahmut Paşa kendisinin de benzer bir görüşe sahip olduğunu savaşa dâhil olunmadığı sürece etkilenmenin mümkün olamadığı kanaatindeydi. Fakat Enver Paşa teklifinde ısrar ederek umumi seferberlik ilan edilmediği takdirde askerinin "*selb ve cem'i kati bir surette teşkil edemeyeceğini*" belirtmişti. Durumun anlaşılabilmesi için iki gün daha sabredilmesi istendi. Neticede pazartesi günü bakanlar kurulu toplantısında konunun müzakere edilmesinin uygun olacağı kararına varıldı. Fakat ertesi gün seferberlik ilanının çıktığını öğrenen Paşa, bunun bir emri vaki olduğuna kanaat getirmişti. Zira emrin tüm hükümet üyeleri tarafından imzalanmadığı gibi konuyla ilgili irade-i seniyye henüz çıkmamıştı. Fakat Talat Paşa padişahın sözlü olarak onay alındığını, irade-i seniyyenin çıkmak üzere olduğunu belirtmişti. Mahmut Paşa sadrazamdan bilgi almak üzere makamına gittiğini fakat Said Paşa'nın öncekinden farklı bir görüşle "*Avrupa'da ahval bir sureti berkiye ile tebeddül ediyor hâlbuki bizim seferberliğimiz güç ve yavaş oluyor, aksi takdirde Ruslara ve Balkanlarda Bulgarlara ve sair devletlere karşı tehlikeye maruz kalırız*" sözleri ile durumu onayladığını ifade etti.

Paşa, bu sırada padişahın irade-i seniyyesinin çıkmış olduğunu, taraf olmamasına rağmen savaş kararını imzalamak durumunda kaldığını belirtti⁸³⁶.

Savaşa giriş kararından dört kişi haberdardı. Bunlar Enver, Talat, Said Halim Paşalar ile Meclis Reisi Halil Bey'di. Sadrazamın aslında sulh taraftarı olduğunu belirten Mahmut Paşa, İngilizlerin yayınladığı Mai kitapta Sadrazamın gerek hükümet üyelerine gerekse sefirlerle tarafsızlığın korunacağı yönünde teminat verdiğinden söz etti. Mahmut Paşa'ya göre içinde bulunulan şartlarda İngilizlerle harp etmek rüyada bile tasavvur edilemeyecek bir durumdu. Fakat kabinede savaş taraftarı olanlara dikkat çeken Mahmut Paşa durumu "*Enver Paşa harp etmek istiyor ve bazı zevatta onu teyit ediyordu ki bunlardan birincisi Talat Paşa*" olduğunu ifade etti. Bu arada hükümet de savaşa taraftar olmayanlarda mevcuttu. Bunlardan biri Cavit Bey'di. Hatta Cavit Bey Enver Paşa'nın Duyun-u Umumiye gelirlerine el koyma isteğine şiddetle karşı çıkmıştı. Kendisinin de duruma destek verdiğini belirten Mahmut Paşa seferberlik ilanı ile birlikte tarafsızlığa zarar verecek gelişmelerin ortaya çıktığına dikkat çekti. Bunlar arasında Almanyadan kabile kabile "efrad ve zabitanın" gelmesi, Mısır sınırında askerlerin toplanmasıydı. Mahmut Paşa Rus limanlarının bombalanması sonucu Sadrazamın tavır değiştirdiğine dikkat çekti. Said Halim Paşa Babiâli'deki toplantıda İngilizlerin Akabe'ye tecavüz ettiğini ve Doğu Anadolu'nun bazı noktalarının Rusların tecavüzüne uğradığını bildirdi. Bu durumda artık tarafsız kalmak mümkün değildi⁸³⁷.

Mahmut Paşa Goeben ve Breslau'nun Karadeniz'e çıkma hareketini haber aldığı anda durumu Sadrazamla görüştüğünü, bunun bir olaya sebep olacağını hissederek hükümeti bu konuda uyardığını belirtti. Said Halim Paşa'nın ise iddialı bir şekilde "*...bu sandalyede oturdukça sulhü muhafaza ederim...*" dediğini belirten Paşa, hükümetten hemen istifa etmeme sebebini sulhün muhafaza edilmesini sağlamak olarak ifade etti. Kendi yerine "mürit bir nazır" geldiği takdirde erken bir saatte savaşa girilir endişesi ile görevine devam etmişti⁸³⁸.

Mahmut Paşa Karadeniz Olayını, Babiâli'den döndüğü sırada karşılaştığı bir grup subaydan öğrenmişti. Hatta donanamanın Rus Donanmasıyla muharebe edip

⁸³⁶ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 99- 100.

⁸³⁷ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 100-101.

⁸³⁸ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 102-103.

başarıya ulaştığı bilgisi kendisine verilmişti. Talat Paşa'nın yanına giden Paşa orada İbrahim Bey, Halil Bey ve Rahmi Bey'le karşılaştığını, olaydan neden haberdar edilmediği yönündeki soruya “*alınan haber pek mübhem olduğu için...*” cevabının verildiğini belirtti. Bunun üzerine Paşa tehlikeye dikkat çekerek “*Basradan Boğaz'a kadar sahillerimiz açıktır... her taraftan tecavüze maruz kalırız...*” demişti. Ertesi gün Babiâli'ye gittiğinde nazırların bir kısmının olaydan hala haberdar olmadıklarını Şeyhülislam, Süleyman el Bustani ve Oksan Efendi'lerin bunların arasında olduğunu belirtti. Talat Bey tarafından Hükümete öneride bulunulmuş ve olayla ilgili karar vermek için 24 saat geçmesi istenmişti. Fakat kendisi zaten belirtilen sürenin dolduğuna dikkat çekerek bir an önce karar verilmesi gerektiğini belirtmişti. Bu arada donanma komutanının gönderdiği rapor bakanlar kuruluna okununca Sadrazam Said Halim Paşa rapora dayanarak Ruslara bir yazı gönderilmesini istedi. Fakat Cavit Bey'e göre Almanlar donanmada bulunduğu müddetçe bir çözüm bulmak zordu. Enver ve Cemal Paşalar Almanların gönderilme meselesine büyük gemileri kullanacak eleman olmadığını belirterek karşı çıkmıştı. Bu arada vakanın üzerinden üç gün geçmesine rağmen Sadrazam tarafından Ruslara yazılacağı belirtilen nota hâlâ hazırlanmamıştı. Ertesi gün Bakanlar Kurulu toplantısında İngilizlerin Akabe'ye, Ruslarında bazı yerlerde taaruza başladığı bilgisi verildi. Sadrazam bu durum karşısında mukabeleye mecbur olduğunu belirterek savaş kararını onaylamıştı⁸³⁹.

Mahmut Paşa'ya Karadeniz saldırısının Alman Donanma Kumandanının emri dâhilinde yapılıp yapılmadığı sorusu yöneltildi. Paşa “*...öyle olduğu anlaşılıyor... Bazı zevatın ifadatına göre Alman gemileri Karadenize çıkmadan evvel Cemal Paşa Türk Sefain-i Harbiyesi'ndeki ümera ve zabitan verdiği emirde -Siz Amiral Souchon kumandasındasınız o ne emrederse onu yapacaksınız*” dediğini belirtti. Mahmut Paşa yine birtakım subaylardan işittiğine göre donanma Boğaz'dan çıktıktan sonra Karaburun ile Fener açıklarında “tevacuk etmiş” ve kumandanlar amiral gemisine çağrılarak açılmak üzere kendilerine kapalı zarflar verilmişti. Ardından herkes için “*muhtelif vazifelerin ifası tebliğ olunmuş... Kimisinin Sivastopol'u kimisinin Keefe ve Odessa'yı ve kimisinin de Novorosiski'yi bombardıman..*” etmesi emredilmişti⁸⁴⁰.

⁸³⁹ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 104-105.

⁸⁴⁰ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 105- 106.

Subayların isminin bilinip bilinmediği yönündeki soruya bunların küçük rütbeli ve Almanların yanında tercümanlık yapan subaylar cevabını verdi. Bu arada barış taraftarı olan Süleyman el Bustani Bey Amerika elçisinden sulhun muhafazasının mümkün olduğu yönünde bilgi almışsa da kabinede savaşa girme eğilimini fark ettiğinden istifa etmiş ardından Mahmut Paşa'da istifasını bildirmişti⁸⁴¹.

4. 1. 2. 3. Adliye Eski Nazırı ve Meclis-i Ayan Üyesi İbrahim Bey'in Sorgulanması

Üçüncü sırada soruşturması yapılan kişi Adliye eski Nazırı ve Meclis-i Ayan Üyesi İbrahim Bey'di. Soruşturma 10 Kasım 1918 günü saat 15.50 sıralarında başladı ve 17. 30'da sona erdi. İbrahim Bey'e ilk olarak vakitsiz olarak savaşa girilme meselesi ile ilgili soru yöneltildi. İbrahim Bey bunun bir emri vaki sonucunda olduğuna dikkat çekerek Karadeniz'de Rus Donanması ile meydana gelen olayı arife günü sadrazamın odasında buldukları sırada Enver Paşa'dan öğrendiğini belirtti. Sadrazam Said Halim Paşa olayı duyunca paniğe kapılmıştı. Hemen Rusya sefirinden bilgi almak üzere yaverini görevlendirmişti. Hatta Paşa'nın olay üzerine istifa etmek istediği fakat sonra bundan vazgeçtiğini belirten İbrahim Bey bayramın üçüncü günü hükümetin olay üzerine toplandığını, savaş yanlısı bir durumun ortaya çıkması üzerine üç bakanın istifa ettiğini ifadesinde belirtti. Toplantı sonucunda savaş yanlısı olunmadığını belirtecek bir nota hazırlanması ve konuyla ilgili tahkikat yapılması karar olarak alındı. Fakat Hariciye Nezareti, İngilizlerin Çanakkale'ye, Rusların Erzurum'a saldırdıkları haberini vermesi ile koruma amaçlı vaziyet alınması gerektiği kararına varılmıştı⁸⁴².

İbrahim Paşa Goeben ve Breslau meselesine değinerek gemilerin boğazdan geçtikten sonra silahlarını teslim etmek istemediklerini belirtti. Bunun üzerine Said Halim Paşa Alman Sefiri Baron Vangenheim'a eğer silahları teslim etmezseniz muhasımlara boğazı açmak mecburiyetinde kalınacağını bildirmişti. Bu emir karşısında Alman Sefir, İstanbul'u ve donanmayı tahrip etmek yönünde tehditkâr bir üslupla cevap vermişti. Bunun üzerine yeni bir çözüm üretilmek durumunda kalındı. Eğitilmiş olan mürettebatın donanmadaki zabitleri yetiştirmek üzere alıkonulmasına karar verildiğini belirten İbrahim Bey fakat bunun hükümetin onayıyla alınan bir

⁸⁴¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 107.

⁸⁴² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 108-109.

karar olmadığına dikkat çekti. Almanların tatbikat için Karadeniz'e çıkma istekleri Said Halim Paşa tarafından bir emri vaki tehlikesine karşı kabul edilmediği gibi çalışmaların Marmara'da yapılması için emir verildiği belirtildi. Fakat Alman Sefir, Rus Donanması ile karşılaşılacak olunması halinde boğaza geri dönüleceği yönünde teminat vermesi sonucu çıkışa izin verildi. Yine bu kararda da hükümetin onayı alınmamıştı⁸⁴³.

İbrahim Bey'e göre savaşa girmemize neden olan Ruslardı. Zira boğazın dışına mayın dökmüşler ve neticede donanma buna karşılık verme mecburiyetinde kalmıştı. İbrahim Bey Mahmut Paşa'nın ifade ettiği donanma komutanlarına Rus limanlarını bombalamaları için gizli emir verildiği⁸⁴⁴ yönündeki soruya bu yönde bir bilgisinin olmadığını ifade etti. İbrahim Bey savaşa Rusların donanmamıza topla karşılık vermesi üzerine girildiğini bu durumun irade-i seniyyede dahi belirtildiğine dikkat çekti. Mahmut Paşa'nın belirttiği, Amerikan sefirinin tarafsız kalmamız yönündeki taaahütü İbrahim Bey'e soru olarak yöneltildi. Bunun doğru olmadığını belirten İbrahim Bey, hükümetin savaşın önüne geçmek için tahkikat yapılması, zararın tazminini dahi kabul ettiğine dikkat çekti⁸⁴⁵.

Üçüncü soru İtilaf Devletleri'nin savaşa girmeden önce ve sonra teklif ettiği anlaşmaların niçin reddedildiği ve neden savaşa Almanya ile girildiği meselesiydi. İbrahim Bey'e göre buna İngiltere'nin son dönem yürüttüğü politikalar neden olmuştu. Oysa Osmanlı Devleti İngiltere'yi bir müttefik olarak görmekteydi. Hatta savaş öncesi Vilayet-i Şarkiye meselesinde İngiltere'den destek istenmişti. Fakat Rusya buna razı olmamış, Almanya ise hukukun korunacağı yönünde teminat vermişti. Üstelik Rusya ile asırlardan bu yana devam eden bir düşmanlık söz konusuydu. İngilizlerle olan yakın politikanın değişmesine neden olan durum olarak, Mısır'ın alınmasıydı. Bu durumda savunma amaçlı Alman ittifakına girmek İbrahim Bey'e göre bir mecburiyetti. Alman ittifak fikri Balkan Savaşları sonrası ortaya çıkmıştı. Anlaşma da Birinci Dünya Savaşı'ndan önce imzalanmıştı. Almanlarla yapılan anlaşma sınırlarımızın korunması ve bir taarruz durumunda destek vermeyi amaçlayan bir savunma anlaşmasıydı. Bunun savaşa girme yönünde bir anlaşma

⁸⁴³ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 110.

⁸⁴⁴ Ali İhsan Sabis, 25 Ekim 1914 tarihinde Enver Paşa'nın vaziyet müsait olduğu takdirde Rus filosuna saldırı emrini gizli olarak donanama kumandanlığına ve Amiral Souchon'a verdiğini belirtir. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatırlarım Birinci Dünya Harbi*, II. Cilt, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 85.

⁸⁴⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 112.

olmadığına dikkat çeken İbrahim Bey, Almanya'dan masrafların karşılanması yönünde neden teminat alınmadığı sorusuna da bu şekilde açıklık getirdi⁸⁴⁶.

Almanya ile yapılan ittifak anlaşmasıyla doğrudan doğruya Sadrazamın ilgilendiğini belirten İbrahim Bey, Talat Paşa'nın kendisine bu yönde bilgi verdiğini belirtti. İbrahim Bey bu ittifakı pek hoş karşılamadığını zira Almanya ile coğrafi bir münasebetimiz bulunmadığı gibi pek çok denize sahip bir devlet olarak bu ittifakın bize zarar getireceğini düşündüğünü belirtti. Hatta sadrazamla bu konuda bir görüşmede yapmış, anlaşmanın kendilerinden habersiz imzalanması durumunda istifa edeceğini bildirmişti. Said Halim Paşa anlaşmanın bir savunma anlaşması olduğunu hatta İngiltere ile ilgili istisnai maddelerinin dahi bulunduğunu, Rusya ve iki Balkan devletinin tecavüzüne karşı koruma amaçlı yapıldığını belirtmişti. Cavit Bey'in İtilaf Devletleri ile görüşme yapmak üzere görevlendirilmesi İbrahim Bey'in istifa etmekten vazgeçmesine neden oldu⁸⁴⁷.

Savaşın dirayetsiz ve istikametsiz ellere terk edildiği yönündeki dördüncü soruya, savaştaki askeri sorumluluğun Enver Paşa'da olduğunu hatta Paşa'nın savaşa dair sorulara cevap vermeye mecbur değiliz şeklinde tepki gösterdiğini belirtti⁸⁴⁸.

İbrahim Bey Hicaz isyanı ile ilgili yöneltilen soruya, Şerif Hüseyin'in üç talebinin bulunduğunu ve bunların büyük bir kısmının yerine getirildiğini belirtti. Taleplerden ilki 15 bin tüfekti. Bunun 5 bin kadarı karşılanmıştı. İkinci istek halkın yaşesi için 100- 200 küsur bin lira civarında bir paraydı. Bunun da Suriye'den temin edildiğini belirten İbrahim Bey üçüncü istek olan veliahtlık teklifinin dahi reddedilmediğini sadece ertelendiğini belirtti⁸⁴⁹.

Tehcir meselesiyle ilgili beşinci soruya verilen cevapta muvakkat olarak çıkarılan kanunun ordunun arkasını korumayı amaçladığı belirtildi. Tehcire tabi tutulacakların refah ve maiyetlerinin sağlanması yönünde hükümetin karar aldığını belirten İbrahim Bey, o nedenle durumun siyasi değil cezai olarak değerlendirilmesi gerektiğine dikkat çekti. Adliye Nazırı olarak durumun değerlendirilmesi için adli ve mülki memurlardan oluşan bir komisyon kurdurduğunu belirten İbrahim Bey fakat

⁸⁴⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 112-113.

⁸⁴⁷ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 114-115.

⁸⁴⁸ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 115.

⁸⁴⁹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 116-117.

bu komisyonların Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olmasından dolayı tahkikat sonuçlarından haberdar olamadığını söyledi. İbrahim Bey'e Diyarbakır Valisi Reşid Bey'in⁸⁵⁰ tahkikattan sonra nasıl olup da Ankara'ya vali olarak tayin edildiği sorusu yöneltildi.

O sırada komisyonda bulunan önerge sahibi Fuat Bey İbrahim Bey'e Hükümetin çıkardığı iki önemli kanundan birinin tehcir, diğerininse idam cezası ile ilgili hüküm olduğunu belirtti. Adliye Nazırı olması nedeniyle idamların irade-i seniyye olmaksızın nasıl gerçekleştiğini açıklamasını istedi. İbrahim Bey tehcire uğrayanların mal varlıklarının korunması ve yağmanın engellenmesi için kanun yapıldığına dikkat çekti. Soruya Tehcir Kanunu'nun askerlerin lüzum görmesi nedeniyle çıkarıldığını belirterek cevap verdi⁸⁵¹. İbrahim Bey'e Beyrut'taki idamlar konusunda bilgisi olup olmadığı soruldu. Bundan haberdar olmadığını belirtmesi üzerine komisyon, Adliye Nazırı olarak konudan haberdar olması gerektiğine dikkat çekti. Ardından dam kararlarının ne şekilde alındığı soruldu. Komisyon kararın Divan-ı Harp ve hükümet tarafından mı yoksa irade-i seniyye çıkarılmak suretiyle mi gerçekleştiğini sordu. Ya da "kumandanların reyi ile mi" alınmıştı. İbrahim Bey ne vükelanın ne sadrazamın ne de kendilerinin konudan haberdar olmadığını "*bunun cevabını mütecasirlerin*" vermesi gerektiğini ifade etti. Zöhravi Efendi meselesi için Sadarettin Harbiye Nezareti'ne bilgi için tezkere yazıldığını fakat buna cevap dahi verilmediğini belirtti⁸⁵².

Tehcir sırasında öldürülenlerle ilgili Dâhiliye Nezareti'nde vesika bulunup bulunmadığı sorusuna Dâhiliye Nezareti tarafından "*Vilayet-i Şarkiye ve sair mahallerde Ermeniler tarafından Müslümanlar aleyhinde bazı fecayi*" yapıldığına dair vesika yayınladığını fakat bunun kendi nezaretini ilgilendiren bir mesele olmadığını ifade etti. Tahkikat "*tehcirde suistimali anlamak ve lazım gelenlerin cezalandırılmasını*" sağlamak için yapılmıştı. Hatta kendisinin bu konuda ısrarcı

⁸⁵⁰ 1872 yılında Kafkasya'da doğan Reşid Bey tıp okulunda okurken İttihad-ı Osmani Cemiyeti'nin kurucuları arsında yer aldı. Doktorluk görevinde bir süre bulunduktan sonra Birinci Dünya Savaşı sırasında Diyarbakır ve Ankara valisi oldu. Özellikle Diyarbakır Valiliği zamanında Ermenilerin faaliyetlerine yakından vakıf olmuş, kendi deyimile bir orduyu havaya uçurmaya yetecek kadar" silah ve cephane ele geçirmişti. 5 Kasım 1918 tarihinde tehcir meselesi nedeniyle ilk tutuklanan isimdi. Lice Kaymakamı ve Beşiri Kaymakam vekilini öldürtmenin yanı sıra Ermeni Tehciri ve katliamı ile suçlanarak yargılanmak üzere Bekirağa Bölüğüne götürüldü. Reşid Bey buradan firar etmiş yakalanacağını anlayınca da intihar etmişti. Bkz. Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Basımevi, Ankara 2011, s. 85; Bilal N. Şimşir, *Malta Sürgünleri*, Ankara 1985, s. 46-49.

⁸⁵¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 117-119.

⁸⁵² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 119-120.

olduğunu belirtti. Meclis'in de konudan haberdar olduğuna dikkat çeken İbrahim Bey *"fecayi ve yolsuzluklara merkezden ziyade mebuslarında vakıf olduklarını fakat hiçbirinin bu konuda ne müracaatta ne de ikazda bulunmadığını"* ifade etti. İbrahim Bey'e, Ankara'da bir valinin tehcir edilenlerin mallarına el koymak ve yağmalamak için buldukları yerlerde ihrak (yakılma) edilmelerine göz yumduğu duyumunu kendisinde alıp almadığı soruldu. İbrahim Bey bunun doğru olmamakla birlikte yangın meselesini kendisinin de duyduğunu fakat Ankara'ya, Ankara- Sivas şimendifer hattını görmek üzere gittiğinde bu meselenin orada ifade edilmediğine dikkat çekti. İbrahim Bey'e tehcirle ilgili bilgisinin olup olmadığı soruldu. Ayrıca çocukların katline dair resmi bir belgenin olup olmadığı soruya ilave edildi. İbrahim Bey ne tehcirle ne de suiistimallerle ilgili resmi bir müracaat ya da şikâyetin olmadığını, tehcirin Dâhiliye ve Harbiye Nezareti tarafından yapıldığını belirtti. Bu nedenle ne Hükümetin ne de Devletin bu işte bir sorumluluğunun bulunmadığını belirtti. Zira anlatılanlarla ilgili hükümetin böyle bir şeye cüret edemeyeceğini belirtti⁸⁵³.

Altıncı soru ordunun geri çekildiği yerlerin kamuoyundan gizlenme meselesiydi. İbrahim Bey sorunun Harbiye Nezareti'nin ilgilendirdiğini olayların gizlenme meselesini kendilerinin de duyduğunu hatta Erzurum'un kaybedilme meselesinden haberdar olduklarında bunun niçin söylenmediğini sorduğunu belirtti. *"Raif Efendi Hoca'nın 'orduların diğer aksamında sukut eden şehirlerin ahalisinden bulunalar vardır; bu haber onların kulağına giderse mevkilerini terk ederler ve bu suretle diğer cephelerde bazı mahazir olur'* şeklinde cevap verdiğini belirtti. Kısaca durum Harbiye ve Başkumandanlık Vekâletini ilgilendiren bir meseleydi⁸⁵⁴.

İbrahim Bey sansür meselesi ile ilgili soruya kendi mektuplarının dahi sansür edildiğini belirterek cevap verdi. Bunun Fransa ve İngiltere'de de uygulandığına dikkat çekti. Komisyonun sansürün kanuni bir durum olmadığı yönündeki sorusuna *"bu işler askerlerin salahiyetinde"* olduğundan kendilerinin sesiz kalmaya davet edildiklerini belirtti⁸⁵⁵.

Teşkilat-ı Mahsusa meselesine dair soruya *"katiyen bilmiyorum bilmek mecburiyetinde kalamam"* şeklinde cevap verdi. Bunun üzerine Muş Mebusu İlyas

⁸⁵³ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 120-121.

⁸⁵⁴ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 121-122.

⁸⁵⁵ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 122.

Sami Efendi yaşanan olumsuzluklar karşısında neden “ben imza etmiyorum” demediğini ve neden nezaretten istifa etmediğini sordu. İbrahim Bey bahsedilen konuların hükümete intikal etmediğini üstelik ülkenin içinde bulunduğu durumda istifa etmenin kaçmak olarak değerlendirileceğini belirtti. Teşkilat-ı Mahsusa ile ilgili hükümetin bir kararı bulunmadığını fakat askeri yönden yetki sahibi olanların “ben bu savaşı kazanmaya mecburum....çeteler, müfrezeler halinde askerlerimi gönderirim” diyebileceklerine dikkat çekti. İbrahim Bey’e çıkarılan kanunla mahkûmların cepheye sevk edilip teşkilatta görev alma meselesi soruldu. İbrahim Bey bir ilin “müddei umumisi” tarafından mahkûmların tahliye edildiğinin kendisine bildirildiğini, buna şiddetle karşı çıkarak irade-i seniyye olmaksızın mahkûmların tahliye edilemeyeceğini belirttiğini fakat mahkûm sayısının askeri anlamda önemli miktar teşkil etmesi nedeniyle kanunun çıkarıldığını ifade etti⁸⁵⁶.

İbrahim Bey Irak ve Suriye’de yaşanan idam ve sürgünler karşısında Hükümetin ne düşündüğü sorusuna bunlardan haberdar olmadığını belirtti. Hatta Zöhravi’nin idam edilme meselesini bilmediğini Said Halim Paşa’nın bunu duyunca kıyametler kopardığını fakat konu Hükümete gelmediği gibi idamın irade-i seniyye alınmaksızın icra edilemeyeceğine dikkat çekti. Askerler, Said Halim Paşa’nın istifasından sonra hükümeti hiçe sayan bir tavır içerisindeydi. Kanuni olmayan muamelelerle ilgili cevapları kendisinin değil sadrazamın vermesinin uygun olacağını belirtti⁸⁵⁷.

4. 1. 2. 4. Maarif eski Nazırı ve Kastamonu Mebusu Ahmet Şükrü Bey’in Sorgulanması

Soruşturma komisyonu 12 Kasım 1918’de dördüncü kez toplanarak Maarif eski Nazırı ve Kastamonu Mebusu Ahmet Şükrü Bey⁸⁵⁸ ile Hariciye eski Nazırı ve İstanbul Mebusu Ahmet Nesimi Bey’in sorgulamalarını yaptı. Ahmet Şükrü Bey’in sorgulaması saat 14.00’de başladı ve 15.50’de sona erdi. Hemen ardından Ahmet

⁸⁵⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 122-123.

⁸⁵⁷ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 123.

⁸⁵⁸ II. Meşrutiyet döneminin en uzun süre Maarif Nazırlığı’nı Ahmet Şükrü Bey yaptı. Malta sürgünü olarak İngilizlerin kendisiyle ilgili hazırladığı dosyada savaşçı ve Turancı bir politika izlediği bunun ödülü olarak 1915 yılında maarif nazırlığına getirildiği belirtilmektedir. Cumhuriyetin ilk yıllarında Trabzon Valiliği yapan Ahmet Şükrü Bey İzmir suikastı nedeni ile mahkum edilerek 1926’da idam edildi. Bkz. Mehmet Salih Erkek, “II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, 2013, s. 398. s. 385-416; Şimşir, a.g.e., s. 288.

Nesimi Bey'in sorgulamasına geçildi. Saat 17.15'e kadar ancak altı soruya cevap verebilen Nesimi Bey'in sorgulamasına ertesi gün devam edildi. 14.00' de başlayan sorgulama 16.00 sıralarında sona erdi.

Ahmet Şükrü Bey, savaşa girme nedeniyle ilgili ilk soruya daha önceki ifadelere benzer bir şekilde Rusların donanmamıza saldırmalarının sebep olduğunu belirtti. Tarafsızlığımızı korumak için meselenin dostane bir şekilde çözülmeye çalışıldığını fakat İtilaf Devletleri'nin Almanların sınır dışı edilmesini istemeleri nedeni ile bunun kabul edilmediğini ifade etti. Sonuçta Ruslar'ın Osmanlı Devleti'ne savaş ilan etmeleri neticesinde savaş girilmek mecburiyetinde kalındı. Ahmet Şükrü Bey Almanya ile imzalanan anlaşmadan hükümetin haberdar olmadığını fakat kendisinin konuyla ilgili bilgisinin bulunduğunu ve seferberlik ilanından birkaç gün sonra da irade-i seniyyenin çıkarıldığını belirtti. Şube Reisi'nin donanmamızın Ruslara tecavüzü sonrasında savaşın başladığına dair ifadesine karşı çıkarak bu yöndeki sözlerin harbin sorumluluğunu üzerinden atmak için düşmanlarımız tarafından uydurulduğunu bunun ispat edilmesi gerektiğini belirtti. Zira Harbiye Nazırı, Amiral Souchon'un raporuna dayanarak Hükümet'e konuyla ilgili bilgi vermişti⁸⁵⁹.

Ahmet Şükrü Bey'e Karadeniz'de meydana gelen olayın sonrasında meselenin araştırılması, özür dilenmesi hatta tazminat ödenmesi için Ruslara tebligatta bulunulup bulunulmadığı sorusu yöneltildi. Şükrü Bey Rus sefirine durumun sorulduğu olaya Osmanlı Donanması'nın sebebiyet verdiği iddiası ile cevap verildiği, tarafsızlığımızı korumak adına meseleyi dostane bir şekilde kapatmak arzusuyla "tarziye" vermeye hazır olduğumuzun bildirildiğini belirtti. Onlarınsa tarziye yerine buradaki Almanların gönderilmesini istediklerini ifade etti. Almanya ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan anlaşmadan Hükümetin haberi olup olmadığı yönündeki soruya İbrahim Bey kendisinin haberdar olduğunu belirtti. Hükümet'le fiilen bir müzakere olmamıştı. Anlaşma seferberliğin ilanından önce savunma amaçlı yapılmıştı. Ayrıca seferberlik kararının yazılı bir karara "raptedilmediğini" sözlü olarak alındığını belirtti⁸⁶⁰.

⁸⁵⁹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 124.

⁸⁶⁰ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 125.

Ahmet Şükrü Bey'e Goeben ve Breslau Gemilerinin Çanakkale'den geçmek için Almanya'nın müracaatta bulunup bulunmadığı ayrıca gemilerin satın alınma meselesinin Almanya ile bir anlaşmaya bağlı olarak mı gerçekleştiği sorusu yöneltildi. Ahmet Şükrü Bey Almanların gemileri bize terk etmeleri nedeniyle bir anlaşmaya lüzum olmadığını konunun askeri bir durum olması nedeni ile Bakanlar Kurulu'nda görüşülmediğini, fakat gemi personeli olan Alman asker ve subaylarının Alman Askeri Islah Heyeti'ne dâhil edilerek devlete hizmet etmekle görevlendirildiğini belirtti.

Donanmanın Karadeniz'e çıkma meselesinin Bakanlar Kurulu'nda görüşülmediğini yetkinin Bahriye Nazırı'na ait olduğunu belirtti. Nazır'ın bu yetkiyi istediği şekilde kullanma hakkının bulunduğunu da sözlerine ilave etti. Ayrıca Karadeniz'in bir harp sahası olduğuna dikkat çeken Şükrü Bey her devletin kendi hukuku hâkimiyetinden taviz veremeyeceğini belirtti. Ahmet Şükrü Bey'e ordu ve donanmada bulunan Almanların ihraç edilmeme meselesi, Rusya'nın bunu istemesine rağmen neden kabul edilmediği soruldu. Bunun hükümetin onurunu zedeleyici bir teklif olduğunu belirten Şükrü Bey üstelik Almanya ile Askeri Islah Anlaşması'nın olması nedeniyle zaten bunun mümkün olamayacağına dikkat çekti. Ayrıca Rusya hem donanmamıza saldırıp hem de böyle bir teklifte bulunamazdı. Divaniye Mebusu Halid Bey savaşın hükümetin Alman personeli gemilerden çıkaracağını vaat ettiği halde yapmadığı için çıktığına dair iddia olduğunu belirtti. Bahriye'de üstelik daha evvel Almanların olmadığını bu yolda adım atılması halinde savaşın engellenmesi mümkün olabileceğini belirtti. Şükrü Bey bu isteğin memleketteki tüm Almanları kapsadığını ve İtilaf Devletleri'nin Çanakkale'den çıkan gemilerimizi geri çevirdiklerini neticede bizimle "tarik-i itilafa" yanaşacaklarının düşünülmediğini belirtti. Üstelik izzet-i nefsimizi kıran hareketler meydana getirdiklerini bu nedenle savaşa girmemizin kaçınılmaz olduğunu bir kez daha yineledi. Muş mebusu İlyas Sami Efendi Şükrü Bey'e bu emri vakiler olmasaydı yapılan ittifak hasebiyle kendisinin savaşa girme taraftarı olup olmadığı sorusunu yöneltti. Şükrü Bey "...malumunuzdur ki ittifak muahedeleri lüzumu halinde harbe girmek için yapılır ve eğer o yolda bir fikir olmazsa muahede

yapılmaz...” şeklinde cevap verdi. Muş Mebusu İlyas Sami Efendi bu durumda savaşa girme fikrinin mevcut olduğuna dikkat çekti⁸⁶¹.

İtilaf Sefirlerine verilen notanın Hükümet tarafından mı yoksa Sadrazam tarafından mı verildiği soruldu. Said Halim Paşa'nın aynı zamanda Hariciye Nazırı olması sebebiyle kendisinin verdiğini, “böyle teklif ediyorlar” diyerek kararı Hükümete bildirdiğini belirtti. Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey Almanlarla neden bir ittifak anlaşması imzalandığını sordu. Ahmet Şükrü Bey ülkenin içinde bulunduğu duruma dikkat çekerek, Osmanlı Devleti'nin topraklarının paylaşıldığını, Rusya'nın sürekli saldırıda bulunduğunu, büyük devletlerin bizimle yapılacak ittifaklara hep bir takım kayıt ve şart koyduklarını hatta Said Halim Paşa zamanında Rusya'nın, kendi himayesine girilmesi tarzında tekliflerde dahi bulunduğunu belirtti. Dolayısıyla Almanya'nın bu konuda hiçbir şart sunmadan ittifaka razı olmasını büyük bir başarı olarak kabul edilmişti⁸⁶²

Ahmet Şükrü Bey'e ikinci soru olarak savaşın çıkış sebebine dair Meclis-i Umumiye gerçeklerin neden söylenmediği soruldu. Şükrü Bey hükümetin meclise gerçek dışı hiçbir şey söylemediğini dolayısıyla bu soruyu doğru bulmadığını gerek Sadrazamın gerek Harbiye ve Bahriye Nazırlarının verdikleri bilgilerin birbirine uygun olduğunu ifade etti.

Üçüncü soru Hükümetin “...seferberlikten sonra ve ilan-ı harpten evvel İtilaf Hükümetleri tarafından vuku bulan şerefli ve faideli teklifleri ret eylemesi...” ve Almanya'dan bir taahhüd almadan ve bir fayda temin etmeden savaşa girilme meselesiydi. Şükrü Bey, sorunun kesinlik içeren bir tarzı olması nedeniyle yapılan faydalı ve şerefli tekliflerin ne olduğunun komisyon tarafından açıklanmasını istedi. Bolu Mebusu Necati Bey “tamamiyet-i mülkiyemizi temin edecekler” ve bize 25 milyon lira vereceklerine dair bir takım iddialar olduğunu belirtti. Şükrü Bey toprak bütünlüğümüz konusunda “*alelade muhaverede*” bulunulduğunu bunların sohbetler sırasında konuşulduğunu Meclis-i Vükela'ya meselenin gelmediğini ifade etti. Bunun üzerine Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey,

“Londra Sefirimiz Tevfik Paşa ayrılırken Hariciye Nazırı Sir Edward Grey, kendisine bitaraflığımızı doğru ve tam olarak muhafaza ettiğimiz takdirde muhtaç olduğumuz masraf için 25 milyon lira değil hatta 60 milyon liraya kadar Fransa ve

⁸⁶¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 126-127.

⁸⁶² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 127-128.

İngiltere'nin bize muavenet edeceğini söylemiş ve fakat bunun mukabilinde Almanlara tabi olmağımızı ve Almanlara karşı muavenet mahiyetinde hiçbir şey istimal etmemeliğimizi şart koştuklarını buna mukabil yalnız para değil istiklali tammımıza bazı mevaidde bulduklarını kendisine telgrafla bidirmiş” olduğunu işitmişti⁸⁶³.

Ayrıca Rus Hariciye Nazırı Sazanov kapitülasyonların ilgasını kabul edeceklerini bildirmişti. Şükrü Bey bunların kulaktan kulağa akseden duyular olduğunu böyle bir teklifin yazılı belgelerinin olması gerektiğini, Meclis-i Vükela'da böyle bir şeyden söz edilmediğini belirtti.

Tekfurdağı Mebusu Harun Hilmi Efendi “...*tamamiyet-i mülkiyemizin zaman-ı düveli altında*” olduğu teklifinin hangi devlet tarafından yapıldığı konusunun niçin tetkik edilmediğini sordu. Şükrü Bey bunun bir teklif tarzında yapılmadığını elçilerin yapılan görüşmelerde buna benzer şeyler söylediklerini belirtti. Ahmet Şükrü Bey “...*hâlbuki devletin zaman-ı düveli altına alınması Paris ve daha sonra Berlin Muahedemeleri ile müemmen iken o vakitten beri hiç birine riayet edilmemiş mütemadiyen parçalanmış...*” olduğuna dikkat çekti. Kısaca Devletlerin garantörlüğü bir anlam taşımamaktaydı. Zira İtalya Antalya- Menteşe arasında şimendifer imtiyazı almak için hükümete baskı yapmış ve oralarda bir nüfuz bölgesi tesis edeceğini açık açık söylemişti⁸⁶⁴.

Kudüs Mebusu Ragıb Neşâşibi Bey, Berlin Anlaşması yapıldığı sırada durumumuzun bugünküne benzemediğine dikkat çekti. Seferberlik ilan edilen dönemde iki tarafın savaşa başladığını verilen teminatın öncekilerden farklı ve geçerli olacağını belirtti. Şükrü Bey ifadeye karşı çıkarak Rusların tecavüzüne kadar zaten tarafsızlığın korunduğunu tekliflerin bu saate kadar yapılabileceğine dikkat çekti. Harun Hilmi Efendi madem İtalya'nın nüfuz bölgesi oluşturma isteği varsa neden onun bulunduğu tarafta savaşa girdiğimizi sorması üzerine Ahmet Şükrü Bey, İtalya'nın bu hareketini “ilan-ı harpten” sonra yapmadığını Balkan Harbinden sonra bu teşebbüste bulunduğunu belirtti. “...*Binaenaleyh İtalya buna kıyam ettikten sonra Almanya ile muahede yapmayalım demek İtalya ve diğer bize hücum edenlere karşı elimize geçmek üzere bulunan bir silahı almayalım demek*” anlamına gelecekti⁸⁶⁵.

⁸⁶³ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 128.

⁸⁶⁴ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 129.

⁸⁶⁵ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 129-130.

Almanya ile yapılan anlaşmada maddi bir şey istenilip istenilmediği sorusuna Ahmet Şükrü Bey'in cevabı, “...*en büyük taahüd ve zaman emniyet-i hariciyemizi hakkı hâkimiyetimizi istihsal etmekte...*”. Bununda savaş içerisinde temin edileceğine dikkat çekti. Sonuç olarak Rusya'nın savaştan çekilmesi, kapitülasyonların kaldırılarak bunun Almanya ve Avusturya-Macaristan tarafından kabul edilmesi büyük bir fayda zaten meydana getirmişti⁸⁶⁶.

Basra Mebusu Hilmi Bey Almanya ile yapılan anlaşma sonrası yaptığımız hizmetlerin karşılığının olması gerektiğini belirtti. Zira Balkan Harbi'nden yeni çıktığımızdan askeri kuvvetimiz yerinde olsa bile mali durumumuzun müsait değildi. Böyle bir zamanda en azından askeri mühimmat için bir bedel verilmesi gerekirdi. Bununla ilgili mevzunun Bakanlar Kurulu'nda söz konusu edilip edilmediğini sordu. Şükrü Bey bunun ancak Alman Meclisi'nin kabul etmesiyle mümkün olacağını belirtti. Almanya'nın savaş sonunda bu vaadi tutup tutmayacağını bilinemeyeceğini zira “*o zaman bu işlere muvafakat eden hükümetin savaş içerisinde değişmiş*” olduğunu fakat savaşın kazanılması durumunda mesele halledilecekti. Zira savaş sonunda her devlet savaştaki gayreti ölçüsünde menfaat sağlayacaktı. Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey ortada iki ihtimalin bulunduğunu savaşın ya kaybedileceği ya da kazanılacağını belirterek “...*Muharebeyi kaybedersek bu hale geleceğimiz muhakkak idi. Binaenaleyh kaybetmek ihtimali nazarı dikkate alınmalı idi. Muzaffer olursak vereceklerdi deniliyor; fakat muzaffer olmazsak borç altında yaşayacağımız da meydanda idi*” sözleriyle Şükrü Bey'in yaklaşımını eleştirdi⁸⁶⁷.

Ordunun dirayetsiz eller tarafından idare edildiği yönündeki dördüncü soruya Şükrü Bey sorunun kendi nezaretini ilgilendirmedeğini belirtti. Fakat kanaatinin harpte pek çok dirayetli adamların kullanıldığını, Almanların büyük ve ehliyetli kumandanlarının ordularımızın başında olduğuna dikkat çekerek bu iddiayı doğru bulmadığını belirtti. Şükrü Bey'in soruyu kapalı bir şekilde cevaplandırıldığını belirten Divaniye Mebusu Halit Bey Mısır seferi gibi çılgın bir hareketin Hükümet'in kararı ile mi yoksa Başkumandanlık Vekâletince mi alındığını bunun başaramayacağına Hükümetin neden kanaat getiremediğini sordu. Ahmet Şükrü Bey Harbiye Dairesi'nin buna karar verdiğini Hükümetin ise sadece bunu onaylama

⁸⁶⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 130.

⁸⁶⁷ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 130-131.

veya onaylamama yetkisinde olduğunu belirtti. Harbiye Nazırı'nın verdiği bilgiye göre Mısır Seferi ile İngiliz kuvvetleri batı cephesindeki kuvvetlerini bu bölgeye kaydırarak böylece Almanlar kısa sürede başarı kazanacaktı. Almanların galip gelmesi bizim ittifakımızın da galip gelmesi anlamına gelecekti⁸⁶⁸.

Ahmet Şükrü Bey, tehcirle ilgili beşinci soruya ordunun güvenliğini sağlamak amaçlı bir hareket kararı olarak tanımladı. Karar ordu kumandanları ve karargâhların raporları doğrultusunda alınmıştı. Van, Bitlis, Karahisar-ı Şarki ve Karadeniz sahilinde birtakım olaylar meydana gelince Rusya'nın Karadeniz sahillerine serbestçe asker çıkarma ihtimali karşısında kanun çıkarılmıştı. Ayrıca Kanun-ı Esasi hükümete kanun çıkarma yetkisi verilmekteydi. Dolayısıyla kararın kanunsuz bir hareket olarak tanımlanamayacağını belirtti. Dahası eğer ordunun menzilleri tehlikeye düşseydi daha savaş başlarken iki ateş arasında kalınacak ve zor duruma düşülecekti⁸⁶⁹.

Bu arada komisyonda muvakkat kanunların meclise gelip gelmeme meselesi üzerine tartışma yaşandı. Kudüs Mebusu Ragıp Neşâşibi Bey "Amirin madunu idam etme yetkisini..." halk için kullanamayacağı belirtince İlyas Sami Efendi bunun ordunun emniyeti için kullanıldığına dikkat çekti. Ragıp Bey kadın ve çocuklar için dahi kanunun tatbik edildiğini belirterek Şükrü Bey'e Meclis-i Vükela'da konunun müzakere edilip edilmediğini sordu. Bunun Dâhiliye ve Harbiye Nazırlarını ilgilendiren meseleler olduğunu belirten Ahmet Şükrü Bey kararların duyular üzerine alınmadığını ifade etti. Ragıp Bey, Diyarbakır Valisi Reşid Bey'in bu gibi acılara sebep olduğu için azledildiğini fakat 15 gün sonra Meclis-i Vükela kararı ile Sivas'a vali tayin edildiğini belirtti. Ahmet Şükrü Bey böyle bir "fecayiye iştirakinden" dolayı tayin edildiğini bilmediğini tebdilen Ankara'ya gönderildiğini fakat Reşid Bey'in Ankara'da bulunduğu sırada "*Diyarbakır'deki harekâtı sayı ve kendisinin de bunu teyit edecek vaziyetlerinin*" ortaya çıkmaya başladığını ifade etti. Zira İkdâm gazetesinde dokuz bin liraya satılık bir ev ilanına talip olması üzerine bu parayı nereden bulduğu yönünde Dâhiliye Nazırı'nda şüphe oluşturduğundan azledildiği ve hakkında tahkikatın başlatıldığını belirtti⁸⁷⁰.

⁸⁶⁸ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 132.

⁸⁶⁹ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 132- 133.

⁸⁷⁰ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 133-134.

Askeri idamlarla ilgili soruya Ahmet Şükrü Bey “*bazı ahvalde amirin madunu öldürebilmesi hakkındaki kanunun*” ordunun disiplinini sağlamak için alınan bir tedbir olduğunu ve diğer devletlerde de kanunun mevcudiyetine dikkat çekti. Tehcir sırasında görevini kötüye kullananlarla ilgili Dâhiliye Nezareti’nin yaptığı soruşturmadan haberdardı. Olaya karışan memurlardan azledilenlerin bulunduğunu fakat soruşturmanın tam sonucundan haberdar olmadığını belirtti⁸⁷¹.

Ragıp Bey Suriye’deki idamlar meselesini Şükrü Bey’e sordu. Ayan üyesi Zöhravi Efendi’nin Suriye’de savaş söz konusu değilken irade-i seniyye olmaksızın idam edilmesine Hükümetin ne tepki verdiğini öğrenmek istediğini belirtti. Şükrü Bey bunun Divan-ı Ali kararı olması nedeniyle temyizinin söz konusu olmadığını ancak Meclis-i Mebusan kararıyla konunun yeniden incelenebileceğini ifade etti. Bunun dışında Hükümet üyelerinin irade-i seniyye istihsal edildikten sonra karar icra olunursa bundan ancak haberdar olduklarını belirtti. Soruya bağlı olarak 4. Ordu Kumandanı Cemal Paşa’nın bölgede Kanun-ı Esasi’ye aykırı olarak altın ile kağıt para arasındaki fark ortadan kaldırılmadığı takdirde⁸⁷² üç vilayette kura ile seçeceği tüccar ve ayanı aileleriyle birlikte sürgüne gönderme meselesine Hükümetin itirazda bulunup bulunmadığı soruldu. Ahmet Şükrü Bey bunun Meclis-i Vükela’ya gelmediğini, Dâhiliye Nezareti’ni ilgilendiren bir durum olduğunu belirtti⁸⁷³.

Ahmet Şükrü Bey’e yöneltilen altıncı soru savaşta kaybedilen yerler konusunda zamanında ve doğru bilgilendirmenin neden yapılmadığı konusuydu. Şükrü Bey “...*harbe ait vukuatın en küçüğünden bile düşman, kendisine azim istifade temin eder*” diyerek, olayların ayrıntılı bir şekilde ifade edilmediğini belirtti. Almanların dahi durumu bu şekilde bildirdiklerine dikkat çekti. Hatta savaşın üçüncü yılında İstanbul’da bir telsiz telgraf cihazı vasıtasıyla düşmana bilgi verildiği duyumunun alındığını dolayısıyla düşmana malumat vermemek üzere Harbiye Nezareti’nin böyle bir uygulama da bulunması gerektiğini ifade etti⁸⁷⁴.

⁸⁷¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 134.

⁸⁷² Birinci Dünya Savaşı ile birlikte her ülkede altın ve kağıt para arasında ayrılık ve dengesizlikler baş gösterdi Cemal Paşa 11 Nisan 1917’de 4. Ordu bölgesindeki vilayet ve mutasarrıflıklara bir genelge göndererek kağıt paranın değerinin düşmesine bazı muhteris “muhtekirlerin” sebep olduğunu 15 Mayıs 1917’ye kadarda altınla kağıt paranın eşit değerde olmasını sağlayacak tedbirlerin alınmasını, aksi takdirde sürgünlerin yaşanacağı tehdidinde bulundu. Bayur, *a.g.e.*, III. Cilt III. Kısım, s. 358.

⁸⁷³ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 135.

⁸⁷⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 134.

Yedinci soru Rusya'nın savaştan çekilmesi üzerine İtilaf Devletleri tarafından yapılan barış tekliflerinin reddedilme meselesine dairdi. Ahmet Şükrü Bey İtilaf Devletleri'yle ilgili tekliflerin dedikodudan ibaret olduğunu belirtti. Mesela İsviçre'de seyahat eden bir Osmanlıya “İngilizlerle sulh yapsanız iyi olur” denildiği bunun gibi ciddiyet içermeyen birtakım söylentilerin olduğunu ifade etti. Bunun üzerine Ragıp Bey Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra neden bir barış teklif edilmediğini oysa bunun menfaatimize uygun olacağını belirtti. Bunun üzerine Şükrü Bey bunun başta Çar olmak üzere Rusya'nın dirilişine neden olacağından İngilizlerin bu iş için uğraşacağını dile getirdi. Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey Selanik'te ikamet eden İzmir tüccarlarından bir İngiliz'in barış için hükümete teklifte bulunduğu bunun için bir memurun Dedeâğaç'a gönderildiğini Hükümetin bundan haberinin olup olmadığını sordu. Ahmet Şükrü Bey böyle bir şeyden haberinin olmadığını belirtti⁸⁷⁵.

Ahmet Şükrü Bey'e yöneltilen bir diğer soru Posta Nezaretine vekâlet ettiği sırada koli meselesine dair suiistimal ve bunun ihtikâra neden olma meselesiyle ilgiliydi. Ahmet Bey memlekete dışarıdan para girmesini sağlamak üzere Avusturya Hükümeti tarafından kaldırılan usulü kendisinin kabul ettirdiğini böylece tüccarın beşer kiloluk paketlerle dışarıya günde üç vagon koli gönderdiğini belirtti. Bunun hem postanın hem de memleketin menfaatine uygun bir durum olduğunu ifade etti. Reji oldukça fazla sayıda günde iki veya üç vagon sevkiyat yapmaktaydı. Bunun da memleketin menfaatine yapıldığı, kolilerin yurt dışına müracaat sırasına göre gönderildiği belirtildi. Bunun üzerine koli ve ihraç vesikası yolsuzluğu ile ilgili bilgisinin olup olmadığı sorusu yöneltildi. Ahmet Bey vesika yolsuzluğundan haberdar olduğunu elinde kolisi olmadığı halde ihraç vesikası ile ilk sırayı alıp sırasını satanları duyduğunu fakat tüccar arasındaki bu olayın kendi nezareti ile bir ilgisinin bulunmadığını ifade etti. Diğer bir soru tüccarlardan darüleytam adına para alma meselesi ve bağış yapanların mallarının öncelikli olarak gönderilip gönderilmediğidir. Ahmet Şükrü Bey darüleytamlar adına para alınmadığını fakat birtakım menfaatler elde edildiğini tüccarların darüleytam adına alınacak mala daha düşük fiyat verdiği bu durumdaki tüccarın malının vagonlarda öncelikli olarak yer almasının sağlandığını belirtti⁸⁷⁶.

⁸⁷⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 135.

⁸⁷⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 136- 137.

Basına sansür meselesine gelince bunun idare-i örfiyyenin bir gereği olduğunu ifade eden Ahmet Şükrü Bey bugün hala Fransa ve İngiltere’de sansürün kalkmadığını kendilerinin ise siyasi sansürü kaldırdığına dikkat çekti. Yabancı yayınların engellenme meselesini ise dışarıda aleyhimize pek çok haberin olduğu özellikle memleketimizin dedikoduya müsait bir yapıda bulunması nedeniyle manevi kuvvetimizi zayıflatacak haberlerin Hükümet kararıyla yasaklandığını ifade etti⁸⁷⁷.

4. 1. 2. 5. Hariciye eski Nazırı Ahmet Nesimi Bey’in Sorgulanması

Şükrü Bey’in sorgulaması sona erdikten sonra aynı oturumda Ahmet Nesimi Bey’in sorgulamasına geçildi. Süleyman el Bustani Bey’in istifasından on gün sonra Ticaret ve Ziraat Nazırı olarak atanan Ahmet Nesimi Bey 5 Kasım 1914 tarihinde kabineye dâhil oldu. Bu sırada Birinci Dünya Savaşı Çanakkale, Kızıldeniz ve doğu sınırlarına kadar yayılmıştı. Dolayısıyla Nesimi Bey savaşın başladığı dönemde hükümette yer almadığını belirterek ilk dört soruyla ilgili bir malumatı olmadığından cevap veremeyeceğini belirtti.⁸⁷⁸

Kudüs Mebusu Ragıb Neşâşibi Bey hububata İstanbul’da ve taşrada el konulma meselesiyle ilgili Nezaretin bir teşebbüste bulunup bulunmadığını sordu. Ahmet Nesimi Bey her ülkede rekisizyon (kamulaştırma) usulünün uygulandığını belirtti. Tekâlif-i Harbiye meselesi ile ilgili olarak çiftçinin elinden alınan gerek vasita gerek zahire konusundaki soruya “*vesait-i nakdiyemizin mefkudiyeti cephelerimizin taahhüdü hasebiyle Tekâlif-i Harbiye’ye sair yerlerden ziyade müracaat*” mecburiyetinde olduğunu, bunun için eldeki mevcut kanunların kullanıldığını belirtti. Ayrıca Ticaret ve Ziraat Nazırı’nın kanunların uygulamasından sorumlu olmadığını herhangi bir usulsüzlük söz konusu ise tatbik edenlerin mesuliyetinin söz konusu olduğunu ifade etti. Konuyla ilgili nezaretine bir şikâyet başvurusu olup olmadığı soruldu. Ahmet Nesimi Bey kendisinin şikâyetçi olduğu konular bulunduğunu bunları Harbiye Nazırı Enver Paşa ve Levazım Dairesi Reisi İsmail Hakkı Paşa’ya götürerek onları sıkıştırdığını belirtti. Hükümete’de konuyla ilgili bilgi verdiğini ve tartışıldığını Tekâlif-i Harbiye’nin çiftçiden az alınmasına çalışıldığını fakat savaş nedeniyle askerin iâşesinin temininin bir zaruret olduğunun

⁸⁷⁷ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 138- 139.

⁸⁷⁸ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 139- 141.

daima belirtilmesinden dolayı yapılacak fazla bir şey olmadığını ifade etti. Kadınların çalıştırılma meselesiyle ilgili olarak “*zükur ahali yerine kadınları bile çalıştırmak şimdiye kadar yaptığımız muharebelerin hepsinde vaki olmuştur...erzak sevkiyatı daima ahalimizin hamiyeti sayesinde yapıldı*” sözleriyle açıkladı⁸⁷⁹

Ahmet Nesimi Bey’e yetkilerinin bir kısmını Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşaya neden devrettiği soruldu. Zira ihraç edilecek malların ne kadarının memleket dâhilinde lazım olduğuna Ziraat Nezareti daha isabetli karar verebilirdi. Öyle ki ihraç vesikaları Harbiye Nezaretiyle uyuşarak verilebileceğine dikkat çekildi. Ahmet Nesimi Bey İhracat Kanunu çıkarılarak ihraç vesikalarının Ticaret Nezareti’ne bağlı ihracat komisyonu tarafından verildiğini belirtti. Yapak, pamuk ve bakır hasılatı askerin ihtiyacıyla karşılaştırılmış ve bakır dışında dışarıya bir ürün gönderilmemişti. Bunun üzerine Saruhan Mebusu İbrahim Bey Harbiye Nezareti’nin aldığı yapakları Viyana’da Macaristan’da sattığını belirtince, Ahmet Nesimi Bey Harbiye Nezareti’nin bu durumda görevini suistimal ettiğini belki de fazla olanı gönderdiğini belirtti. Bir diğer konu iç piyasaya yetmediği halde Almanya’ya Halep ve civarından neden buğday gönderildiği sorusuydu. Nesimi Bey kendi döneminde Romanya’dan buğday ithal ettiklerini belirterek bu durumdan haberinin olmadığını, maddeten bunun mümkün olamayacağını belirtti. Ragıp Neşasıbi Bey Hariciye Nazırı olduğu dönemde Suriye’den asker ve polis zoruyla bakır tencere toplattırılarak bunların top dökülmesi için Almanya’ya gönderileceğinin söylenildiği fakat bunların nereye gönderildiğini belirsiz olduğunu Nesimi Bey’in konuyla ilgili bilgisinin olup olmadığını sordu. Nazır bu durumdan haberdar olmadığını belirtti⁸⁸⁰.

Ahmet Nesimi Bey tehcire sebep olan durumla ilgili soruya Rus Çarı’nın Osmanlı’nın cihat ilan etmesine mukabele etmek için Türkiye’de ki Ermenilere hitaben bir beyanname yayınladığını ve onları hürriyet ve istiklalleri namına isyana çağırdığını hatta kendi ordularında savaşmaya davet ettiğine dikkat çekti. Dolayısıyla bu gelişmeler karşısında isyan çıkma ihtimali belirmiş ve başkumandanlık tedbir olarak bölgedekilerin nakledilmesini istemişti. Nesimi Bey’e göre Ermeniler bu memleketin evladıydı bu nedenle bu yola girenlerin kabahatleri affedilemezdi. Tehcirdeki usulsüzlüklerle ilgili olarak Talat Paşa’dan bir komisyon kurmasını ve

⁸⁷⁹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 140- 141.

⁸⁸⁰ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 142-143.

suçluların bulunmasını istediğini, komisyonun suçlu olanları şiddetle cezalandırdığını hatta idam edilenlerin dahi olduğunu belirtti.

İlyas Sami Efendi konuya açıklık getirerek Ermeni çetelerin Müslüman ahaliyi heder ettiğini, hükümetin tehcire kalkmadan önce buradaki Müslüman ahalinin güvenliğinin sağlanması gerektiğini zira Vilayet-i Şarkiye’de ki Müslüman ahalinin yarısının kıyıma uğradığına dikkat çekti. Tehcirin bütün halka mı yoksa sadece erkekleri mi uygulandığı yönündeki soruya Ahmet Nesimi Bey, savaş durumu olmasaydı elbette suçluların bulunup Divan-ı Harplerde veya mahkemelerde yargılanabileceklerini fakat “ *o vakit en kuvvetli düşmanla harp edildiğini*”, Dâhiliye ve Harbiye Nazırlarının fevkalade tedbir amaçlı isteklerinin kadınları da kapsadığını zira yerlerinde bırakıldıkları takdirde daha büyük sıkıntılara neden olacaklarını belirtti. Diğer taraftan bir kısım kadınların casusluk faaliyetinde bulunduğu tespit edilmişti. Neticede kimlerin tehcire tabi tutulacağına kanunu tatbik edenler karar vermişti⁸⁸¹.

Suriye’deki idamlar meselesi ile ilgili soruya “*hali harpte olduğumuz ve düşmanla münasebette*” bulunan bazı şahısların yakalanarak deliller çerçevesinde Divan-ı Harbi Örfiler huzurunda, mahkemelerinin icra edilerek usul dairesinde cezalarının verildiği belirtildi. İdam edilenlerin müttefik devletlerle ilişkisine dair iddia edilen belgenin Babıâli’ye gelip gelmediği yönündeki soruya belgeyi görmediğini idam kararlarının Meclis-i Vükela’ya değil sadaret tarafından doğrudan mabeyni hümayuna gönderildiğini belgenin Divan-ı Harp tarafından elde edildiğini işittiğini söyledi. Bu arada meselenin Talat Paşa’nın da nazarı dikkatini çektiğine vurgu yapan Ahmet Nesimi Bey bu işte itidal ve basiretin lazım olduğuna dikkat çekerek sürülenlerin mühim bir kısmının yerlerine iade edildiğini belirtti. Ayan üyesinin üyelikten ayrılmadan idam edilemeyeceği yönündeki soruya Ahmet Nesimi Bey “*heyeti teşriiye hali içtimada değilken Mebusan ve Ayan’ın bir imtiyazı olmayacağını*”, Babıâli’nin bu idamlardan haberdar olmadığını ifade etti. Ragıp Neşâşibi Bey yargılamalardaki sayının çokluğuna dikkat çekerek kararların siyasi olduğuna dikkat çekti⁸⁸².

⁸⁸¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 144-145.

⁸⁸² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 146-147.

Ahmet Nesimi Bey'e savaşta kaybedilen yerler meselesi soruldu. Nesimi Bey elden çıkan veya ordunun geri çekildiği bölgelerden katiyen haberdar olmadığını, "...bize verilen malumat harice verilen malumat ile tetabuk ederdi. Sizden saklamışlarsa bizden de saklamışlardır" cümlesi ile durumu herkes kadar bildiğini belirtti. Harbiye Nezareti resmi tebliğlerde "*Bağdat sukut etti yerine Bağdat'ın şimalinde bulunan falan mahalleler sukut etti*" şeklinde ifadelerin kullanıldığına dikkat çekti. Nesimi Bey, Almanlarında durumu bu yönde ifade ettikleri bilgisinin kendisine verildiğini belirtti. Bunun zerine Divaniye Mebusu Halit Bey müttefik devletlerin Bağdat düştüğü zaman gazetelerinde bunu yazdığını fakat bizim bundan haberdar olmadığımıza dikkat ekti⁸⁸³.

Ahmet Nesimi Bey'in sorgulamasına 13 Kasım 1918 gnki toplantıda devam edildi. İlk oturumda altı soruya cevap veren nazırın sorgusuna yedinci soru olan savaş içerisinde İtilaf Hükümetlerinin barış tekliflerinin reddedilme meselesi ile başlandı. Nesimi Bey, "*Hariciye Nezareti'nde bulunduğu sırada hiçbir İtilaf Devleti tarafından kendisine böyle bir teklifte bulunulmadığını fakat İsviçre'de bir hayli 'meşkk- ahval zatın' sahne-i faaliyette*" olunduğuna dair bir bilgi alındığını belirtti. Fakat bunların genellikle her iki tarafa da hafiyelik etmek suretiyle "temini maişet" etmeye çalışanlar olduğunu, dedikodular üzerinden birtakım haberlerin yapıldığını bazı kişilerin bu yolla menfaat temin etmeye çalıştıklarına dikkat çekti. Bern Sefiri'ne durumun bildirilerek "erbab-ı maliyeden" bir zatın bu yönde bir teklif götürdüğü, kendisinden konuyla ilgili bilgi istendiği bildirildi. Neticede "Bu teklifin ciddiyyetten uzak olduğu ve rüşvet karşılığında Türkiye'yi satın almaktan başka bir mana taşımadığı çünkü bu tekliften sonra "*suret-i mnasibede bir takım menafi-i şahsiye dahi vadeylemiş*" olduğunun anlaşıldığını belirtti. Brest Litovsk görüşmeleri sırasında da bir takım gelişmeler olmuştu. Bir İngiliz hiçbir teklifte bulunmaksızın Muhtar Paşa'ya yalnızca barışla ilgili görüşmek istediğini belirtmişti. Hükümet bu isteği uygun görmedi. Zira "*sulhü münferit meselesinde ananat-ı milliyemizi nazarı itibara almak icab eylediği gibi bir zaruret-i fevkalade önünde bulunmadıkça dahi böyle bir hareket pek müşkül ve pek muhataralı*" bir durum ortaya çıkarabilirdi. Barış teklifinin niçin değerlendirilmediği sorusuna bunun o sırada Hariciye Nezaretine

⁸⁸³ Beşinci şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 148.

vekâlet eden Halil Bey'e sorulması gerektiğini zira kendisinin Brest Litovsk'da olduğunu belirtti⁸⁸⁴.

Ahmet Nesimi Bey Bulgaristan'da Malinofun iktidara gelmesi üzerine Avusturya ile birleşip Almanya'yı "*muvafik bir uzlaşma sulh-ü müctemiine*" ikna hatta mecbur etme planlarının olduğunu belirtti. Hatta Almanya ikna edilmediği takdirde yalnız üç devletin karşı tarafa bir anlaşma teklifinde bulunacağına dair karar dahi alınmıştı. Fakat bu sırada Bulgar ordusunun savaştan çekildiği haberi geldi. Dolayısıyla bu çaba başarılı olamadı. Bir ara Malinof'un İsviçre'ye ajanlar göndererek İtilaf Hükümetleri ile "*...temas etmek arzusunda...*" olduğunu duyulduğunu fakat bunun doğru olmadığını anlaşıldığını ayrıca Bulgaristan'da kalan Amerikan Başkonsolosu vasıtasıyla münasebette bulunma ihtimalinden söz edildiğini belirtti. Tam bu gelişmelerin ortaya çıktığı sırada Osmanlı Devleti'nin Filistin'de Almanya'nın ise Garp cephesinde taaruzu söz konusu olmuştu. Ortaya çıkan durum üzerine ya Malinof'un düşürülmesi veya müttetiklerle beraber bir "*sulhü müctemii akd eylemek*" teklifinde bulunulması düşünüldü. Malinof'un düşürülmesi zor gözüktüğü için ikinci şık devreye sokuldu. Bu arada Avusturya Macaristan'ın ekonomik durumu pek parlak değildi. Müzakereler için Sadrazam Talat Paşa Viyana ve Berlin'e gitti. Malinof'la tren istasyonunda ayarlanan görüşme hasat dönemi olması nedeniyle gerçekleşemedi. Bu durum üçlü bir anlaşma şansını ortadan kaldırmıştı. Nesimi Bey, bu arada Almanya'nın Bulgaristan'a kundura, elbise ve erzak gönderdiğini "*Bulgaristan ahvalinde esaslı asar-ı salah*" haberleri gelmeye başladığını belirtti. Diğer taraftan Suriye'deki durumun iyi olduğu Enver Paşa tarafından açıklanmıştı. Ahmet Nesimi Bey, bunların hiçbirisi gerçekleşmeden Bulgarların savaştan çekildiği bilgisinin kendilerine ulaştığını belirtti⁸⁸⁵.

Ahmet Nesimi Bey'e halkın ihtiyacının karşılanması yerine bir kısım kişilerin servet edinmesine imkân sağlanması ve kurulan şirketler aracılığıyla bir takım malların daha ucuza alınması sonucu ortaya çıkan ihtikâr meselesi soruldu. Ahmet Nesimi Bey şirketlerin kanun çerçevesinde kurulduklarını bu sorunun İaşe Nezaretine sorulması gerektiğini belirtti. İnhisar meselesi ile ilgili olarak Alman ve Avusturya'nın bütün ihracatı kendi hâkimiyetleri altına aldıklarını bunu engellemek

⁸⁸⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s.149-150.

⁸⁸⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 151- 153.

için ihracat kanununun yapıldığına dikkat çekti. Hatta ihracat heyetinin emrine bir miktar vagon dahi verildiğini belirtti. Divaniye Mebusu Halid Bey “mübayaa komisyonlarının” her yerden mal almayıp belli yerlerden mal aldığını, tüccarın malını satmaması veya başka bir tüccara satması üzerine de eşyasına el konulduğunu adeta bir inhisar oluştuğuna dikkat çekti. Ahmet Nesimi Bey inhisar ve entrikaların bin şekilde yapıldığını, bir müddet hiç mal satın alınmadığını tüccarlardan ihracatta bulunanların mallarını kendi ülkelerinde “rekizisyona” uğrattıklarından söz etti. Hatta bir dönem Harbiye Nezareti’nden bir dönem bazı adamlardan mal alan bu kişilerle mücadele etmek için kanun çıkarılmıştı⁸⁸⁶

Basına sansür uygulanması sorusuna ise “âlemin en meşruti ve hürriyetperver memleketlerinde” dahi bu usulün kullanıldığına dikkat çekerek savaş sırasında emniyet ve güvenliğin sağlanması için bazı matbuatın sansüre uğratılmasının lazım olduğundan söz etti⁸⁸⁷.

4. 1. 2. 6. Nafia Eski Nazırı Abbas Halim Paşa’nın Sorgulanması

Soruşturma Komisyonu’nun 14 Kasım 1918 günkü altıncı toplantısında Nafia eski Nazırı Abbas Halim Paşa’nın sorgulaması yapıldı. Saat 14.30’da başlayan sorgulama 15.45 itibarıyla sona erdi. Paşa ilk üç sorunun kendi nazırlığı öncesine ait olduğunu bu nedenle cevap vermeyeceğini belirtti. Bunun üzerine dördüncü soru kendisine yöneltilerek savaşın dirayetsiz eller tarafından yürütülme meselesi soruldu. Abbas Halim Paşa askeri konularda yetkili olmadığı gibi askerlerin “*suistimalatını vicdanını kail ve kani olacak şartta öğrenemediğini çünkü hepsinin mesmuattan ibaret olduğunu*” belirterek soruya açık bir cevap veremeyeceğini belirtti⁸⁸⁸.

Savaşta muvakkat kanun çıkarılma meselesi ile ilgili beşinci soruya bunun gayet mühim ve gerekli olduğunu buna dayanılarak yapılan tehcir kanununun bir ihtiyacın sonucunda çıkarıldığını belirtti. Paşa, “*Tehcir meselesi bulunduğunuz vaziyette zannetmemki büyük bir hata olsun...*” sözleri ile içinde bulunulan şartlara dikkat çekti. Abbas Halim Paşa “sukut eden” yerlerle ilgili altıncı soruya bunların

⁸⁸⁶ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 154- 155.

⁸⁸⁷ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 156.

⁸⁸⁸ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 157-158.

Karagah-ı Umumiye'ye ait meseleler olduğunu ifade ederek cevap veremeyeceğini söyledi⁸⁸⁹.

Yedinci soruda ifade edilen barış tekliflerine dair bir bilgisinin olmadığını zaten Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra kabineden çekildiğine dikkat çekti. Ülkedeki yolsuzluklarla ilgili sekizinci soruya “ *cümlece malumdur ki hükümet iki şahsın elinde ve muvazenesizdi*” cümlesiyle cevap verdi. Kurulan şirketlerle ilgili Talat Bey'in “...*bu bir vesiledir. İktisadiyatı memleketi elde edelim...*” dediğini fakat bunların iyi bir şekilde yönetilemediklerini belirtti. Ayrıca Bakanlar Kurulu'nda konuya dair bir mevzu olmadığını olsa dahi kimsenin kendilerine fikir sormadığını ifade etti. Abbas Halim Paşa Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa'nın ticaret yapıyor olmasını doğru bulmadığını, Harbiye Nazırı'na bunu ilettiğinden bahsetti. Tehcir meselesine itiraz edip etmediği yönündeki son soruya Harbiye Nazırı'na itirazı dinlettirmenin mümkün olmayacağını dile getirdi⁸⁹⁰.

4. 1. 2. 7. Adliye Eski Nazırı ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'in Sorgulanması

23 Kasım 1918 tarihli şube toplantısında sorgulaması yapılan kabine üyesi Adliye eski Nazırı ve Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'di. Saat 15.15 de başlayan soruşturma tam iki saat sürdü. Halil Bey, ilk üç soruya cevap verme mecburiyeti olmadığını zira savaş ilan edildiği sırada Meclis-i Mebusan Reisi bulunduğunu 24 Ekim 1915 tarihinde de Said Halim Paşa kabinesine Hariciye Nazırı olarak girdiğini belirtti. Basra Mebusu Hilmi Bey, Halil Bey'in Meclis-i Mebusan Reisi olarak harbe girmemek için teşebbüste bulunduğunu hatta bunun için Hükümetin kendisini Berlin'e gönderdiğine dikkat çekti. Bundan dolayı savaşa taraftar olmadığı kanaatine dayanılarak bilgisine başvurulmak istendiği belirtildi. Halil Bey, Said ve Talat Paşa kabinelerinde görev yapmasından dolayı sorgulandığını, nezarete çalıştığı zaman dilimine ait konularda bilgi vermek üzere geldiğini eğer Meclis-i Mebusan Reisi sıfatıyla sorgulanacaksa sorulacak şeylerin kendisine yazılı olarak verilmesi gerektiğini belirtti⁸⁹¹.

⁸⁸⁹ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 159.

⁸⁹⁰ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 160.

⁸⁹¹ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 161.

Bunun üzerine Halil Bey'in sorgulamasına dördüncü soru ile başlandı. Nazıra ordunun savaş sırasında dirayetsiz ve istikametsiz ellere verilme meselesi soruldu. Halil Bey kumandanların azli, ataması, seçilmesi ve tayinin doğrudan doğruya Başkumandanlığa ait bir mesele olduğunu dolayısıyla bu konuda nazırların hiçbir yetkisinin olmadığını belirtti. Şube Reisi sorunun iki kısımdan oluştuğuna dikkat çekerek “...levazım reisleri vesairenin yaptıkları suistimalların...” kabinede söz konusu olup olmadığını öğrenilmek istendiğini belirtti. Halil Bey bütçe sarfiyatı meselesinin nezarini ilgilendirmediğini belirtince Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey nazırların bağımsız olduğunu fakat kabineyi teşkil eden vükelanın “ icraatlarından umumi siyaset ile” alakalı işlerde diğerine karşı sorumlu olduğunu bir nazırın diğerini ikaz edebileceğine dikkat çekti.

Halil Bey, Enver Paşa'ya yolsuzlukların ortadan kaldırılması yönünde birçok defa uyarıda bulunulduğunu Enver Paşa'nın “...kendilerine ağır mesuliyetler tahmil ettiğim zabitanın şeref ve haysiyetini muhafazaya mecbur olduğunu...” ifade ettiğini ve delile dayanmayan suçlamalarla onları zan altında bırakamayacağını belirttiğinden söz etti. Ayrıca bu gibi durumları “hafî ve celi müfettişlerin” sayısını sürekli arttırarak kontrol etmeye çalıştığını, gerekli cezalandırmaların yapıldığını fakat bunların gazetelerde ifade edilmesinin savaş açısından fena neticeler vereceğini belirtmişti. Hatta kendisinin Dâhiliye Nezareti'de iken mülki memurları yakın takip ve teftişe tabi tutmuştu. Nitekim Şuray-ı Devlet'e gönderilen evraklardan bu durum anlaşılınca beraber mevcut kanunlar askeri ve mülki memurlara vazife sırasında işledikleri suçtan dolayı mahkeme (müdde-i umumilerin) takibine izin vermemekteydi⁸⁹².

Tehcir kanunuyla ilgili soruya, muvakkat kanunlar yapıldığı sırada kabinede bulunmadığını yine de konuyla ilgili görüşlerini beyan edebileceğini belirtti. Kanunların çıkarıldığı tarihte kendisi Berlin'deydi. Tehcir edilmek istenen mebusların “dâhile sevkinin uygun olmadığı” yönünde görüşünü Dâhiliye Nezareti'ne bildirmişti. Hatta kendisine Varteks ve Zöhrap Efendiler için müracaat edilmiş, İstanbul'da bulunmaları mahsurlu görülüyorsa onlarla özel olarak görüşülüp Avrupa'ya gönderilebilecekleri tavsiyesinde bulunmuştu. Kudüs Mebusu Ragıb Neşâşibi Bey, Halil Bey'e ilgili sorulara nasıl cevap aldığını sordu. Halil Bey hiçbir

⁸⁹² Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 162.

cevap alamadığını, İstanbul'a geldikten sonra iadeleri için çok çalıştığını lakin Diyarbakır Divan-ı Harbi'nin mahkeme talebinde bulunmasıyla yapılacak bir şeyin kalmadığını belirtti. Mahkeme edileceklerin sevk edildiklerini dolayısıyla yolda çevirmenin mümkün olmadığını belirtti. Halil Bey mebusların yolda bir çete tarafından öldürüldükleri bilgisinin kendisine ulaşması üzerine çetenin bulunması için çalıştığını sonuçta Şam Divan-ı Harbi'nin çete reisini idamla cezalandırdığını ifade etti. Halil Bey bütün nüfuzunu kullandığını hatta Şeyhülislam Hayri Efendi'den konuya müdahale etmesini istediğini belirtti. Bunun üzerine Şeyhülislamın "*Vilayetlerden gelen ihtida (dinden dönme, Müslüman olma) mazbatalarının hiç birini mezahip nazırı sıfatıyla icra ettirmediğini...*" kendisine bildirmişti⁸⁹³.

Ragıp Neşâşibi Bey Suriye tehcirinin 1917 yılına kadar devam ettiğini, irade-i seniyye olmaksızın idam edilme meselesini Halil Bey'e sordu. Halil Bey idamlardan geç haberdar olduğunu Divan-ı Harplerin verdiği idam kararları için Harbiye Nezareti ve Sadaret vasıtasıyla irade-i seniyye çıkarılması gerektiğini belirtti. Mahkeme hükümleri Adliye Nezareti vasıtasıyla sadaret makamına gönderilmişse de bundan diğer nezaretler haberdar olmamıştı. Kendisinin derhal kabine reisine müracaat ederek irade-i seniyyesi çıkarılmadan birtakım idamların nasıl gerçekleştiğini sorguladığını fakat kumandanlara bu yönde kanuni yetki verildiğine dikkat çekti. Cemal Paşa'nın dahi sorumluluğu üzerine aldığından bahsetti. Hariciye Nazırı olarak Abdülhamid Zöhravi Efendi'nin idamından geç haberdar olduğunu, haberi olsaydı İstanbul'dan götürülmesine müdahale edebileceğini belirtti. Suriye'deki tehcir meselesini Cemal Paşa'nın Fransız konsolosluğundan ele geçen bir takım belgelere dayanarak ordunun emniyetini temin etmek için düşmana temayül etme ihtimali bulunanları ordu bölgesinin dışına gönderme meselesi olarak açıkladığını belirtti⁸⁹⁴.

Tehcirden haberdar olur olmaz Harbiye ve Dâhiliye Nazırlarına müracaat ederek sınırlı bir sahada kalmasını sağladığından söz eden Halil Bey tehcir ve ona bağlı tasfiye kanunlarının kendi nazırlık dönemi öncesine ait olduğunu belirtti. Bu

⁸⁹³ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 163.

⁸⁹⁴ Tehcir, Osmanlı Devletinin savaş içerisinde iç tehlikelere karşı bulduğu bir çözüm yoludur. Devletin ayakta kalmak üzere yaptığı son manevralardan biri olarak değerlendirilmektedir. İlk Arap Tehcir kafilisinin IV. Ordu kararıyla 13 Nisan 1915'te Beyrut'tan Ankara'ya gönderildiği dolayısıyla Arap Tehcirinin 1915 yılında başladığı belirtilmektedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şaban Ortak, *Osmanlı'nın Son Manevralarından Suriye ve Garbi Arabistan Tehciri*, Pegem Akademi, Ankara 2011, s. 231.

nedenle muhatap alınmamasını istedi. Ancak 24 Ekim 1915 sonrasındaki muvakkat kanunlarla ilgili bilgi verbileceğinden söz etti. Ragıp Neşâşibi Bey, Suriye'deki tehcirle ilgili Halil Bey'den bilgi vermesini istedi. Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey Arabistan ve Suriye tehcirinin 4. Ordu Kumandanı ve aynı zamanda Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın emriyle gerçekleştiğine dikkat çekti. İrade-i seniyye istihsaline lüzum görülmeden idam edilen bir ayan azasının akibetinden kabine azasının bilahare haberdar olmuş olduğunu, bunu öğrendikten sonra diğer kabine üyelerinin böyle bir zat ile nasıl olup ta mesai arkadaşlığı yaptıklarını Halil Bey'e sordu. Hatta Cemal Paşanın neden Bahriye Nazırlığı'ndan alınmadığını sorusunda vurguladı. Halil Bey bu durumun savaş içerisinde bir hükümet krizi yaratacağından endişe edildiğini belirtti. Ragıp Neşâşibi Bey Cemal Paşanın ihracının bir krize sebep olmayacağını dahası Paşa'nın Bahriye Nazırı olarak aynı zamanda başka bir nezarete bağlı 4. Ordu Kumandanlığı'nı yürütmesinin garip bir durum olduğunu, kabine krizine gerek kalmadan Paşa'nın kumandanlıktan alınabileceğini belirtti. Beyrut'ta on bir kişinin idamı üzerine İstanbul'dan Zöhravi'yi getirterek idam ettirdiğini, ikaza rağmen hareketi şiddetlendiren ve Babîâli'nin emirlerini dinlemez hale gelen bir kişinin kabinde bulunmasının caiz olmayacağına dikkat çekti. Halil Bey Babîâli'nin emirlerini dinlemez olduğu ifadesinin doğru olmadığını belirterek tehcir hareketinin daha fazla ilerlemeden Babîâli tarafından engellendiğini, Cemal Paşa'nın aslında Bahriye Nezareti'ne geri getirilmek suretiyle de yetkilerinin bir şekilde sınırlandırıldığını ifade etti⁸⁹⁵.

Komisyon muvakkat kanunlarla ilgili soruyu yönelttiği sırada medeni kanunda yapılan değişikliğe de değinildi. Meclisin açılışından bir gün önce münakehat (Fıkhnın, evlilik, boşanma, nafaka gibi bölümlerini içeren kısmı) ve mufarekat (boşanma) üzerine çıkarılan muvakkat kanunun Kanun-ı Esasi'sinin "*ruh ve serahatine külliyyen mugayir*" bir durum olarak değerlendirildiğini belirtti. Halil Bey bir önceki sene encümende konuya dair bilgi verdiğini, kanunun hükümlerine değil zaman ve yayınlanma sebebine dair itirazların söz konusu olduğunu belirtti. Adliye Encümeni ailelerin hukuku açısından son derece önemli olan ilgili kanunun görüşmesini iyice tetkik etmek için ertesi seneye bırakmıştı. Hatta bu müddet zarfında "tatbikatta meşhud olacak" mahzurlar nazarı itibara alınarak ona göre

⁸⁹⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 165.

“tashihat ve tadilat” icrası yapılmasına karar verilecekti. Halil Bey’e göre mesele oldukça önemliydi. Nitekim Meclis-i Mebusan Şer’i mahkemeleri Adliyeye bağlamak suretiyle, “*Tevhid-i Kuzat esasının*” devletçe ne kadar mühim bir mesele olduğunu tasdik etmişti. Kendisi meselenin bir an önce yürürlüğe konmasına yetkili kılınmıştı. Halil Bey bundan dolayı Divan-ı Harbe gitmeyi onur kabul edeceğini belirtirken düzenlemeyi “tadihi icraatının en parlak bir incisi” olarak gördüğünü ifade etti⁸⁹⁶

Halil Bey’e altıncı soru olan savaş sırasında kaybedilen yerlerle ilgili milletin haberdar edilmeme meselesi soruldu. Komutanların tayin ve azil işlemlerinde nazırların etkisini olmadığı konunun Harbiye Nezaretini ilgilendiren bir mesele olduğu belirtildi. Kudüs Mebusu Ragıb Neşasıbi Bey memleketin birçok kaybedilen kısmından hükümetin haberdarken nasıl olupta Galiçya ve diğer yerlere asker gönderme meselesine razı olduğu soruldu. Halil Bey bunun Enver Paşa’ya sorulması gerektiğini resmi tebliğler sonucu ordunun son durumunun harita üzerinde tetkik edilerek görüldüğünü ifade etti.

Halil Bey’e Hariciye Nazırlığında bulunması sebebiyle sulh teklifleri ile ilgili yedinci soru yöneltildi. Halil Bey Brest Litovsk Anlaşması için Berlin Sefiri Hakkı Paşa’yla birlikte Hariciye Nazır Ahmet Nesimi Bey’in görevlendirildiğini kendisinin Nezarete vekâlet ettiğini, 10 Aralık 1917 tarihinde Lahey Sefiri’nden bir telgraf aldığını belirterek komisyona telgraf metnini okudu. Telgrafta İngilizlerle esir mübadelesini görüşmek üzere görevlendirilen Muhtar Bey’in zemini münasip bulduğu takdirde İngiltere ile bir “sulhu münferit akdi müzakeratına girişmek” için Dersaadetten izin istediği bu arada “...Kudüs’ün ziyayı ağır bir darbe” aldığı Swiss Gazetesi’ne atfen Londra’dan telgrafla bildirilmişti. Bunun üzerine 17 Aralık 1917 tarihinde Lahey sefaretine bir telgraf gönderilerek araştırma yapılarak bunun asılsız bir bilgi olduğu anlaşılmıştı. Habere dair tekzip yazısının Londra’daki bütün gazetelere gönderilmesi ve haberin tüm basına dağıtılması istendi. Aynı gün bern Sefiri Muhtar Bey’den bir telgraf alan Halil Bey buraya geldiğinden beri İngiliz Heyeti Murahhas Reisi, Hariciye Nezareti Müsteşarlarından Lord Newton’un “vaziyet-i hazır-i siyasiye dair” kendisiyle gizli görüşme arzusunda olduğunun bildirdiğini fakat Almanların böyle bir görüşmeyi hoş karşılamayacaklarından dolayı

⁸⁹⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 165.

şimdiye kadar teklifi reddettiğinden bahsetti. Ayrıca bu konuda Almanya hükümetine bilgi verilmesini istenmekteydi. İki gün sonra Bern Sefiri'nden gelen telgrafta “mübadele komisyonu üyelerinin daha Viyana’da iken Swiss Gazetesi’nin bu heyete dair birtakım ekazip neşrine başladığı” ve son günlere kadar bunu devam ettirdiği bilgisi verildi. Halil Bey bunun iki nedeni olacağına kanaat getirdiklerini; ilkinin ordunun Kudüs’te ağır bir yenilgiye uğramış olması ve bölgeyi kaybetmesi üzerine “İngiltere’nin mahrem mülakattan feragat eylediği” diğeri ise Brest Litowsk’da devam eden barış görüşmelerinde müttefiklerin arasına nifak sokma durumu olarak açıkladı. Halil Bey ikincisinin daha güçlü olduğunu zira o sırada Rusya ve Romanya’nın savaştan çekildiğine dikkat çekti. Sonuçta Almanya doğu cephesini kapatarak ordularını batıya yığmıştı. Rusya’dan binlerce top ve mitralyöz alınmış ayrıca Kafkasya’dan üç sancak geri kazanılmıştı. Hatta kapitülasyonların kaldırılma meselesinin Rusya’ya kabul ettirilmesi noktasında müttefiklerimizin desteğine ihtiyaç bulunduğu bir sırada gelişmelerin yaşandığına dikkat çekti. Böyle bir durumda barış müzakeresinde bulunulmasını hiç kimsenin tasvip etmeyeceğini belirtti⁸⁹⁷.

Diğer taraftan Halil Bey, bunun kendileri vasıtasıyla Almanların İngilizlerle karşılıklı bir müzakere icrasını kendi menfaatlerine uygun bulacakları düşünülerek İngilizler tarafından yapılmış olacağını akla geldiğini belirtti. Eğer İngilizlerle temas ve müzakere müttefikler tarafından da bir menfaat olarak tasavvur ediliyorsa bunda mahzur olmadığı murahhasımıza bildirilmişti. Bu yönde talimat talep edilmeksizin İngilizlerle temasta Almanya sefirinin murahhasımıza emir verebileceği Muhtar Bey’e ve Almanya sefirine tebliğ edildi. Alman Sefiri bu yönde bir müzakereyi Almanya’nın uygun bulmadığını belirtti. Neticede teklifin ciddi olmadığını anlaşılmasıyla hükümetin de murahhasa bu yönde bir telgraf çektiğini Halil Bey ifadesinde belirtti. Savaş boyunca meydana gelen barış müzakeresi de bundan ibaretti⁸⁹⁸.

Halil Bey’e ihtikâr ve suiistimallerle ilgili sekizinci soru yöneltildi. Bunun için İaşe ve Men-i İhtikâr Kanunları’nın çıkarıldığını belirten Halil Bey kanunların uygulanmasından ait oldukları nezaretlerin sorumlu olduğunu belirtti. Ertuğrul

⁸⁹⁷ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 166-167.

⁸⁹⁸ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s.

Mebusu Şemsettin Bey iaşe için Meclisin nezaret kurulması taraftarı olduğunu fakat hükümetin yetkiyi askere verdiğini ve kanunun da meclisten bu şekilde çıktığını daha sonra askerden alınan iaşenin nezarete devredildiğine dikkat çekti. Bu arada iaşe meclisi de kaldırılmıştı. Oysa burada bir takım şikayetler tetkik edilmekteydi. Şemsettin Bey hükümetin kısa sürede karar değiştirme nedenini sordu. Halil Bey, Harbiye Nazırı'nın önceliğin askerin doyurulması olduğunu belirttiğini, iaşe işinin tek elde toplanması istendiğinden, kararın bu şekilde alındığını fakat şikayetlerin artması üzerine İaşe Nezareti'nin kurulduğunu belirtti⁸⁹⁹.

Dokuzuncu soru basındaki sansür meselesiydi. Komisyon, askeri sırlara ait meselelerde sansürün söz konusu edilebileceğini fakat matbuatın dâhili meselelerde dahi sıkı bir sansüre tabi tutulmasının iç karışıklığa sebep olduğunu belirtti. Sansürün daha sonra kaldırıldığı fakat o saate kadar neden devam ettiği soruldu⁹⁰⁰. Halil Bey idare-i örfiye sebebiyle siyasi ve askeri sansür uygulamasına gidildiğini ve meclisinde buna onay verdiğine dikkat çekti. Halil Bey savaşın uzaması sonucu hükümetin siyasi sansürün aynı şiddetle devamını uygun bulmadığı için kaldırdığını, kendisinin Hariciye Nazırlığı sırasında askeri memurların siyasetle uğraşmasını doğru bulmadığı için Hariciye Nezareti memurlarından oluşan bir komisyon kurarak harici ve siyasi meseleleri askeri sansüre tabii olmaktan çıkarmıştı.

Basra Mebusu Hilmi Bey Sırat-ı Müstakim ve Sebiülürreşad gibi bütün İslam âlemine gönderilen gazetelerin sansür nedeniyle kapatılmasının doğru olmadığını belirtti. Halil Bey idare-i örfiye kararnamesinin yetkilerinin genişletilmesinden kendisinin de rahatsızlık duyduğunu belirtti. Davaların adli mahkemeler yerine askeri mahkemelere intikal ettiğinin ortaya çıktığını, Adliye Nazırlığı'nda bulunduğu sırada müdde-i umumilere derhal bir tamim yazarak divan-ı harplerin ne kadar kişiyi hangi suçtan mahkûm ettiğinin bildirilmesini istemişti. Kanunun doğru anlaşılmamış olması nedeniyle sorunun ortaya çıktığını fakat düzeltildiğini belirtti⁹⁰¹.

Halil Bey'e yöneltilen onuncu soru savaş başladığı sırada Kafkasya'da kurulmuş Teşkilatı Mahsusa çetelerinin orduya yardımcı olmak amacıyla mı kurulduğu sorusuydu. Halil Bey "*dâhil-i memlekette bir herc-ü merc-i idari husule*

⁸⁹⁹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 168.

⁹⁰⁰ Talat Paşa Sadrazamlığa geldikten sonra Cemal ve Enver Paşalar ile iktidar mücadelesinde basının desteğini almak için 10 Haziran 1918'de siyasi sansürü kaldırdığını belirtti. Bayur, *a.g.e.*, III. Bölüm IV. Kısım, s. 348,490

⁹⁰¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 168-169.

getirildiği söyleniyor ki acaba bundan başka bir şey var mıdır?” diye soruya soruyla karşılık verince Şube Reisi Abdullah Azmi Efendi, teşkilatın Halil Bey’in Nezareti döneminde kurulmadığına dikkat çekti. Ragıp Neşâşibi Bey mahkumların bu çetelerde görevlendirildiklerini belirtmesi üzerine Halil Bey kendi nezareti döneminde böyle bir durum yaşanmadığını ifade etti. Sadece gücü kuvveti olanların orduda görevlendirilmesiyle ilgili bir kanunun bulunduğunu bunun dışında konudan haberdar olmadığını ifade etti⁹⁰².

4. 1. 2. 8. Maliye Eski Nazırı ve Biga Mebusu Cavit Bey’in Sorgulanması

Soruşturma komisyonunun 24 Aralık 1918 günkü sekizinci toplantısında Maliye eski Nazırı ve Biga Mebusu Cavit Bey’in sorgulamasına başlandı. Cavit Bey’in sorgulanması üç gün devam etti. İlk gün 14. 30’da başlayan sorgulama iki saat sürdü. Ertesi gün saat 15. 15’de başlayan sorgulama yine iki saat devam etti. En son gün 14. 00’da başlayan sorgulama bir saat 15 dakika sürmüştü.

Cavit Bey’e ilk olarak sebepsiz ve vakitsiz savaşa girilme meselesi soruldu. Cavit Bey Balkan Savaşları sonrası Sadrazam Mahmut Şevket Paşa’nın Avrupa devletleriyle olan ilişkileri yeni bir şekle sokmak üzere Hakkı Paşayı Londra’ya kendisini ise Paris’e gönderdiğini belirterek ilişkilerin bu devletlerle belli bir düzeye geldiğinden söz etti. İstanbul’a döndükten sonra Almanya ve Rusya sefirleri ile hükümetler arasındaki “mesaili muallakanın halli için müzakerelere girişildiğini” fakat savaş nedeni ile bunun tamamlanamadığını sözlerine ekledi. Bosna Hersek’in ilhakından sonra Avusturya Macaristan ile aramızda halledilecek bir mesele kalmadığını belirten Cavit Bey hatta Avusturya Macaristan Hükümeti’nin diğer devletler kabul ettiği takdirde kapitülasyonların kaldırılmasını ve diğer bazı hususları kabul edeceğini taahüt ettiğini belirtti. İtalya Hükümeti dahi aynı şartları Uşi Anlaşmasıyla kabul etmişti. Said Halim Paşa’nın sadareti sırasında da ilişkilerin düzelmesine çalışıldı. İktidarda bulunanların siyaseti, pürüzleri izale edilmiş tarafsız bir politikaydı. Cavit Bey’e göre eğer “ahvali fevkalade” ortaya çıkmamış olsaydı

⁹⁰² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 170-172.

Avrupalı Devletlerle aramızda bir mesele kalmayacağı gibi Osmanlının herhangi bir tarafa temayül etmesine gerek bir siyaset ihtiyacı dahi ortadan kalkacaktı⁹⁰³

Cavit Bey'e göre müzakereye girilen devletlerarasında problem çıkarma ihtimali en yüksek olan Rusya idi. Cavit Bey bunu Fransa'da bulunduğu sırada anladığını belirtti. Fransızlar, Almanya ve Rusya ile yapılacak müzakerelerde muvaffakiyet temin edecek bazı şeyleri kabul etmişti. Balkan Devletleri ile olan ilişkilerle ilgili olarak Cavit Bey, Edirne'nin geri alınmasından sonra Bulgarlarla aramızda bir ittifak akdinin düşünüldüğünü hatta hazırlanan bir projenin dahi olduğunu fakat Bulgarların bunu imzalamadığını belirtti. Bulgaristan'ın iç durumu ve Rusya'nın nüfuzu anlaşmaya engel oluşturmaktaydı. Cavit Bey'e göre Bulgarlar Romanya'nın tarafsızlığı temin edilmediği sürece bir ittifak akdine yanaşmayacaklardı. Yunanistan'la bir ittifak akdi bazı hükümet üyelerince dile getirilmişti⁹⁰⁴.

Paris'ten döndükten bir hafta sonra 22 Nisan 1914'te Said Halim Paşa'nın Konağı'nda Almanya Hükümeti'nin bir teklifte bulunduğu bilgisinin kendisine ulaştırıldığını belirtti. Teklifte hükümetin beş on senelik süre zarfında Yunanistan ile bir savunma ittifakı arzu edip etmediği sorulmaktaydı. Zira Yunanlıların iç işlerine müdahale etmediğimiz takdirde adalar üzerindeki haklarını bize teslim edecekleri bildirilmekteydi. Cavit Bey Fransa, İngiltere ve Rusya ile müzakere cereyan ettiği sırada Yunanlılarla yapılan görüşmeyi doğru bulmamıştı. Hatta bir ara Said Halim Paşa'nın Venizelos ile görüşmek üzere Münih'e gitmesinin söz konusu edildiğini fakat bu yönde herhangi bir gelişme olmadığını belirtti. Cavit Bey Avusturya veliahdının öldürülmesi nedeniyle Avusturya Hükümeti'nin Sırbistan'a 23 Temmuz 1914 günü verdiği nota ile bizim Almanya ile ittifak anlaşması imzaladığımız 2 Ağustos'a kadar kabinede ne resmi ne de gayri resmi herhangi bir ittifak anlaşma konusunun cereyan etmediğine dikkat çekti. Almanya ile olan ittifak anlaşması Almanya'nın Rusya'ya savaş ilanından bir gün sonra gerçekleşmişti⁹⁰⁵

Cavit Bey savaşın çıkması ile birlikte moratoryum ilanı için çalıştığını, hazırlanan kanunu imza için Said Halim Paşa'ya götürdüğü sırada Almanya sefaretî Baş Tercümanı Mösyö Weber'inde orada olduğunu daha sonra Talat, Enver ve Halil

⁹⁰³ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 172-173.

⁹⁰⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 173.

⁹⁰⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 174.

Bey'lerin de gelerek kendisine Almanya ile yapılan ittifak metnini okuduklarını belirtti. Böylece anlaşmadan haberdar olmuştu. Görüşünün sorulması üzerine böyle mühim bir mesele hakkında hemen cevap verilmemesi gerektiğini ifade ettiğini belirtti. Bu teklif savaştan önce sunulsaydı kabul edilmez miydi? yönünde ki soruya, savaştan önceki zamanla sonraki zamanın farklı olduğuna dikkat çekti. Anlaşma kendilerini Almanya Hükümeti'ne "raptedecekti". Bu nedenle böyle bir anlaşmanın çok düşünülmeden kabul edilememesi gerekirdi. Cavit Bey'e göre zaten imzalanan kâğıt bir anlaşma değil olsa olsa bir layiha olabilirdi. Komisyona, anlaşmanın ellerinde olup olmadığını sordu. Eğer ellerine geçerse kendisinin yeniden çağrılmasını böylece okunduğu sıradaki hislerini burada izah edebileceğini belirtti⁹⁰⁶.

Meclisin tatile girdiği akşam Cavit Bey, Talat Bey'le bir araya gelerek Rusya'nın saldırı ihtimalini değerlendirdiklerini belirtti. Böyle bir ihtimal haritadan silinme manasına geleceğinden Cavit Bey görüşünü tarafsız kalınması olarak belirtti. Hatta Almanlar galip gelseler bile bize bir fenalık yapamayacaklarından böyle ağır bir mesuliyeti yüklenmememiz yerinde olacaktı. Tüm bunlara rağmen anlaşma imzalandı. Endişelerinin Talat Paşa tarafından Said Halim Paşa'ya anlatıldığını belirten Cavit Bey, Paşa'nın ise "*muahedede mevcut olmayan şeyleri ben ilave ettiririm onları bana bırakınız*" dediğini ifade etti. Ağustos'un dördünde Sadrazam nezdinde yeni bir toplantı yapıldı. Toplantıda Bulgaristan hareket etmeden ve Romanya'nın tarafsızlığı temin edilmeden savaşa girilmemesi gerektiğine karar verildi. Cavit Bey Enver Paşa'nın dahi buna itiraz etmediğine dikkat çekti. Yine de anlaşmayı imzalayanlar devleti savaşa girmeye mecbur addetmemekteydi⁹⁰⁷

Toplantıdan bir iki gün sonra Alman gemilerinin İstanbul'a gelmekte olduğu bilgisi Cavit Bey'e ulaştı. Konuya dair hükümet tarafından kendilerine herhangi bir haber verilmemesine rağmen Rusların bundan haberdar olduğunu ve kendisini uyardıklarını belirtti. Rusların "liv branj" isimli (Türkiye ile savaşa girmelerine neden olan durumu anlattıkları) kitaplarının 11 numaralı Sazonof imzalı telgrafında "Goeben ve Breslau'ın Mataban burnunu geçip Çanakkale'ye doğru gittiği" bilgisi verilmekteydi. Sazonof gemilerin Çanakkale'den geçmelerine müsaade etmekle kendisine terettüp edecek mesuliyet hakkında Fransız ve İngiliz sefirleri ile birlikte

⁹⁰⁶ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 174.

⁹⁰⁷ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 175.

Babîali nezdinde gayet ciddi teşebbüsatta bulunacaklarını belirtmekteydi. Bu meselenin ilişkileri kesmemesi için de gemilerin ya Çanakkale'yi terk etmesi veya silahların alınması hususunda ısrar edilmesi taraftarı olacaklardı. Aynı kitabın 12 numaralı sayfasında 6 Ağustos günü Sadrazam Said Halim Paşa'nın Rusya sefirine Goeben ve Breslau'ın Çanakkale'den geçmesine kesinlikle müsaade edilmeyeceği bilgisi yer almaktaydı. Cavit Bey haberi 10 Ağustos günü Said Halim Paşa'nın yalısında aldığı ve gemilerin geçişine Paşa'nın dahi şaşırıldığını belirtti. Çünkü hiç bir yabancı gemi Çanakkale Boğazı'nı saldırı olmadan geçemeyeceği gibi oradaki komutanların ancak yetki alarak bu geçişe izin vermeleri gerekmektedir⁹⁰⁸.

Said Halim Paşa herhangi bir yetki kullanmamış olduğundan dolayı bilgi almak üzere Alman Sefiri Baron Vangenheim'ı davet etmişti. Baron'un görüşme sırasında tehditkâr bir üslup kullandığını belirten Cavit Bey silahları teslim etmeyeceklerini bildirdikleri belirtildi. Zira Osmanlının talebi üzerine gelmişlerdi. Böyle hareket edilecek olursa Ruslarla birleşip Türkiye'nin paylaşılmasına girişecekleri yönünde tehdit dahi savurmuşlardı. Bunun üzerine gemilerin satın alınarak meselenin halledilmesi düşünüldü. Fakat sefir imparatora sormadan böyle bir konuda karar veremeyeceğini belirtti. Meselenin uzamasını engellemek üzere basına gemilerin satın alındığının bildirilmesi istendi. Almanlarla üç gün devam eden müzakere neticesi gemilere Osmanlı bayrağının çekilmesine izin verildi. Fakat diğer taraftan Alman Hariciye Nazrı'nın Yunan sefirine Türklerin ilanına bakmayın gemileri satmadık yollu demeç verdiğini Cavit Bey ifadesinde belirtti. Bu durumdan İtilaf Devletleri de haberdar olmuşlardı. 11 Ağustos günü İtilaf sefirleri gemiler konusunda Babîali'ye müracaat ederek tarafsızlığa uyulmasını istediler. Fakat durumla ilgili ısrarcı olmadıkları gibi sadece mürettebatın değişmesini talep ettiler⁹⁰⁹.

Cavit Bey, savaşa girilmesine Alman gemilerinin sebep olduğunu ve gemi mürettebatı meselesinin bir ay kadar çalkalanıp durduğunu belirtti. 20 Eylül 1914 günü Said Halim Paşa ile Amiral Souchon'nun durumu görüşüldü. Zira Amiral yalnız Alman Genel Kurmayı'nın sözünü dinlediğinden Osmanlı bayrağı Cavit Bey'e göre süsten ibaretti. Bu arada Enver Paşa donanmanın Karadeniz'e çıkmasını teklif etmişti. Bunun tarafsızlığı zedeleyecek bir hareket olduğu kendisine ifade edildi.

⁹⁰⁸ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 175-176.

⁹⁰⁹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 176.

Enver Paşa donanmanın Rus donanması ile karşılaşsa dahi tecavüz etmeyeceğine dair namus sözü verdiyse de Cavit Bey Karadeniz’de meydana gelecek bir harekette bunun mesuliyetinin altından kalkılamayacağını, Almanlarında zaten bizi savaşa sokmak için fırsat aradığını belirtti. Enver Paşa Amiralin Karadeniz’e çıkması halinde yapılacak bir şey olmadığına dikkat çekince Cavit Bey gerekirse gemilere ateş emri verilmesini istedi. Enver Paşa’ya göre böyle bir durum Almanları gücendirirdi. Bunun üzerine Halil Bey Alman komutana Karadeniz’e çıkmaları halinde geri dönemeyeceklerini zira boğazların kapatılacağını bildirilmesini istedi. Cavit Bey olay meydana geldikten sonra bunun geriye dönüşünün olmayacağı ifade etti. Nihayetinde Halil Bey’in teklifi icra olunmamak üzere kabul edilmişti⁹¹⁰.

Bu arada Avusturya Sefiri Talat Bey’e müracaat ederek Romanya’ya karşı donanmanın Karadeniz’e çıkarılmasını ve bir nümayişte bulunulmasını istedi. Cavit Bey bunun ne Romanya’yı nede Bulgaristan’ı korkutmayacağına dikkat çekti. Diğer bir teklif ordunun Köstence’ye yürümesiydi. Buna da Cemal Paşa’nın itiraz ettiğini belirten Cavit Bey o vakit Bulgarlarında İstanbul’a yürüyeceğini belirtti. Toplantıda Romanya’nın savaşa girmesi halinde tarafsız kalınamayacağını Romanya’ya uygun bir dille söylenmesine karar verildi. Gemilerin Karadeniz’e çıkmaması konusunda alınan karara rağmen 21 Eylül günü Bulgar sefiri Cavit Bey’e gemilerin Karadeniz’e çıktığı haberini verdi. Durum üzerine Cavit Bey istifa dilekçesini yazdığını belirtti. Bu arada Cemal Paşa verdiği emirlerle donanmanın çıkışını engellemeye çalışmış ve Goeben geri gelmişti. Enver Paşa 27 Eylül de Rus donanmasının Karadeniz’de dolaştığı haberinin alındığını, bu nedenle donanmanın Karadeniz’e çıkması gerektiğini belirtince Talat Paşa dâhil herkesin buna itiraz etti. Zira Amiral Souchon’un kimin emri altında olduğu belirginleşmeden böyle bir duruma izin verilemezdi. Nitekim Cemal Paşa Amiralin Alman Karagah-ı Umûmisi’nin emri altında olduğunu bildirdi⁹¹¹.

Cavit Bey’e göre bu zaman zarfında İtilaf Devletlerine karşı tarafsızlığımıza zarar verecek her şey yapıldı. Buna rağmen İtilaf Devletleri bütün bunları sükûtle ve geçiştirici itirazlarla karşıladı. Hatta Hz. Eyüp sabrı gösterdiklerini belirten Cavit Bey’e göre İtilaf Devletleri bu şekilde savaşa Osmanlı’nın girmesine taraftar

⁹¹⁰ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 176-177.

⁹¹¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 177.

olmadıklarını göstermeye çabaladı. Hükümet içerisinde bazıları bu politikayı korkaklık olarak değerlendirmişti. Oysa İtilaf Devletleri Osmanlı'yı uzak tutarak savaşın Balkanlara yayılmasını engellemeye çalışıyordu⁹¹².

Bu arada İtilaf Devletleri gemi mürettebatının değiştirilmesini istedi. Hükümet mürettebat açığı olduğunu, İngiltere'den alınacak Sultan Osman ve Reşadiye zırhlılarını almaya giden görevliler dönmeden istenilenin yapılamayacağını bildirdi. Fakat mürettebatın dönmesine rağmen Cavit Bey istenilenin yapılmadığını belirtti. Dahası Romanya ve Bulgaristan üzerinden sivil kıyafetli Alman subayları İstanbul'a gelmeye devam etmekteydi. Aslında İtilaf Devletleri sefaretları aracılığıyla durumdan haberdardı. Bu arada bahriyeyi ıslah için bulunan İngiliz heyeti bütün donamanın kendileri tarafından idare edileceğini düşünürken İngiliz Amiral Limpus'a "bundan sonra sizin işiniz bahriye nezaretindedir" emri verilmesi ilişkileri gerginleştiren bir durum ortaya çıkardı. Cavit Bey'e göre bu durum nezaketsizlikti⁹¹³.

Diğer taraftan Çanakkale Boğazından geçmeye çalışan yabancı gemilerin tevkif olundukları hatta limanlardaki gemilerin eşyalarına rekizisyon (el koyma) uygulandığından Cavit Bey ifadesinde söz etmektedir. Üstelik tüm bunlar Hükümet kararı olmadan gerçekleşmekteydi. Cavit Bey olan biteni sefaretlardan öğrenmeye devam etmektedir. 27 Eylül günü İngilizler Alman mürettebatın donanmada kalması halinde tarafsız olunmadığına kanaat getireceklerini ve boğazdan çıkacak her gemiye ateş edeceklerini dair hükümete tebligat verdiler. Bunun üzerine bölge Cavit Bey'in ifadesi ile Alman mı Osmanlı mı olduğunu bilmediği bir komutan tarafından torpil dökülerek kapatıldı. Cavit Bey İtilaf Devletleri'nin bu durumu dahi mesele haline getirmediklerini, Mavi Kitabın 6 Ekim tarihli 108 numaralı telgraf ifadelerine dayanarak açıkladı. İngiltere Sefiri Sir Malet ile Hariciye Nazırı Edward Grey arasındaki yazışma bunun pek önemli bir mesele olmadığı ve Almanların duruma sebep olduğu yönündeydi. Bu arada Rus sınırına heyet gönderilmekte Mısır sınırına yığınak yapılmaktaydı. Cavit Bey, bunun tarafsızlığı zedeleyici gelişmeler olduğuna dikkat çekerek İtilaf Devletleri'nin konuyla ilgili sözlü ve yazılı uyarıda bulduklarından söz etti⁹¹⁴.

⁹¹² *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 177.

⁹¹³ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 178.

⁹¹⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 178-179.

Bu arada Talat ve Halil Beylerin Bulgarlarla görüşmek üzere Sofya'ya gitmesine karar verildi. Cavit Bey, Yunanistan sefirimizden gelen telgraf üzerine Yunanlılarla adalar meselesinin halledilmesi için bir heyetin gerekirse anlaşma yapmak üzere Bükreş'e gitmesine ve Bulgaristan'la Romenlerin tarafsızlığı şartıyla bir anlaşma yapılması için gayret sarf edilmesine karar verildiğinden bahsetti. Alınan kararı doğru bulmayan Cavit Bey bunun Üçlü İtilafa karşı bir Balkan İttifakı olacağını bununsa imkânsız bir durum olduğunu arkadaşlarıyla paylaştığını belirtti. Sonuçta Bulgaristan'a giden heyet hiçbir taahhüt içermeyen bir anlaşma imzalayarak geri döndü. Romenler ise yazılı bir anlaşmaya yanaşmadıkları gibi tarafsız kalacaklarına dair bir teminat vermediler. Yunanlılar ise Sırp'ların müttefiki olarak Bulgar-Sırp çekişmesinde ittifaklarının gereğini yerine getireceklerini açıkladı. Cavit Bey'e göre bu durum Balkan siyasetinin iflasıydı. Özellikle hükümet içerisinde harbe taraftar olanlar bu gelişmeler karşısında zor durumda kaldılar. Said Halim Paşa'yı en az kendisi kadar harp aleyhtarı gördüğünü belirten Cavit Bey, kabine mensuplarından Mahmut Paşa, Süleyman el Bustani ve Oskan Efendilerin de aynı fikirde olduklarını belirtti⁹¹⁵.

Sansürle ilgili soruya savaşa ilgili sadece Almanlardan haberlerin geldiğini İtilaf Devletleri ile alakalı haberlere sansür uygulandığından söz etti. Bir an evvel savaşa girmezsek menfaat elde edemeyeceğimizi düşünenlerin arasında özellikle askerlerin olduğunu belirten Cavit Bey İtilaf Devletlerinin sefirleri tarafsız kalmamız halinde topraklarımızın korunacağı yönünde Said Halim Paşa'ya teminat vermişlerdi. Bu durumdan yararlanarak menfaat temin etmeye çalışmak daha doğru olacaktı. Fakat Sadrazam, İngilizler ve diğer devletlerin ayrı ayrı yazılı teminat vermelerini eğer Rusya'nın bir saldırısı söz konusu olursa da bizi açıktan destekleyeceklerini ifade etmelerini istedi. Ayrıca kapitülasyonların kaldırılması teminat istenen konular arasındaydı. Cavit Bey'e göre İtilaf Devletleri konuya oldukça taraftar gözükmekteydiler. Sefirler toprak bütünlüğü konusunda yazılı beyanatta bulunacaklarını fakat adli kapitülasyon konusunda birdenbire cevap veremeyeceklerini bildirdiler. Fransa, Rusya, İngiltere sefirleri 1914 yılı Ağustos'unun 29 veya 30. günü Babıali'ye bir nota verdi;

“...Hali hazırda Avrupa'yı ayıran Harp esnasında Hükümet-i Osmaniye'nin tam bir bitaraflığa riayeti taaahüd etmek şartıyla, Düvel-i Müttefika-i Selasenin, Hükümet-i

⁹¹⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 179.-180.

Osmaniye arazisinin tamamîyetini temin etmeye ve Hükümet-i Osmaniye tarafından mesaili iktisadiye ve adliye hakkında kendilerine vuku bulacak teklifleri dostane bir fikir ile tetkik eylemeye hazır olduklarını ...” hükümetleri namına beyan etmişlerdi⁹¹⁶.

Tüm bunlardan hükümetin askeri kanadı rahatsızlık duymuştu. İtilaf Devletleri'nin kapitülasyon konusunda ciddi bir adım atmaması savaşa taraftar olmayanları zor durumda bıraktı. Bunun üzerine Hükümet 9 Eylül 1914 günü kapitülasyonları kaldırdığını Avrupalı Devletlere bildirdi. İtilaf Devletleri bundan memnun olmamakla birlikte gelişmeyi sukunetle karşıladı. Esas tepki Alman Sefaretinden gelmişti. Sefir Sadrazam Said Halim Paşa'nın huzurunda iki saate yakın münakaşada bulundu. Cavit Bey'e göre tepkinin sebebi Almanların elindeki en büyük kozu kaybetmeleriydi. Zira Almanlar Osmanlı Devleti'ne savaştan sonra kapitülasyonların kaldırılacağı yönünde vaatte bulunmuşlardı.

Bu durum Osmanlı'nın harbe girme konusunda Almanlarda şüphe oluşmasına neden oldu. Alman sefiri tehditkâr bir tavırla eğer İngiliz donanması İstanbul'a girecek olursa kendilerinin destek vermekten vazgeçeceklerini hatta ittifaklarını bozarak Heyet-i Islahiyye-i Askeriye'lerini götüreceklerini bildirdi. Cavit Bey Alman Sefiri Vangenhaym'ın tehditkâr üslubunu ileri götürdüğünü ve Rusya ile Almanya'nın birleşip barışı aleyhimize işletilebileceğini belirttiğinden söz etti. Cavit Bey sefire bunun mümkün olmadığını belirterek savaşa girecek olursak bunu kendi istiklalimizi muhafaza için yapacağımızı zira Almanya'nın vesayetinde bir ülke olmadığımızı ifade ettiğinden söz etti. Oysa İtilaf Devletleri bu durumu sadece bir nota ile karşılamışken Almanya'nın bu “tehevvürünün manasını anlayamadığını” belirtti. İtilaf Devletleri'nin en büyük beklentisi Almanların ülkelerine iade edilmeleriydi. Cavit Bey 16 Eylül'e kadar yürüttüğü müzakereleri, daha sonra Halil Bey'e devrettiğini belirtti⁹¹⁷.

Cavit Bey savaşa nasıl girildiği konusunda komisyona açıklamada bulundu. Almanların Osmanlı'yı savaş sürükleme planından Ruslar haberdardı. 26 Ekim 1914 günü Rus sefiri kendisini ziyarete gelerek “*harbi gayri kabil içtinap gördüğünü ve bizim haberimiz olmaksızın bir vaka ihdas edilerek harbin menedilemeyeceğini... Almanların nihayet bizi maksatlarına alet olarak istihdam edeceklerini*”

⁹¹⁶ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 180-181.

⁹¹⁷ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 179-181.

söylediğinden söz etti. İlk defa yabancı bir elçi Almanlar ile Osmanlı arasında bir angajman (taahhüt) olduğundan söz etmekteydi. Cavit Bey'e göre Almanların Enver Paşa olmaksızın Osmanlıyı harbe sürüklenme şansları yoktu. Bir gün sonra İngiliz sefiri kendisini ziyarete gelmiş ve yakında bir emri vaki karşısında kalınacağını bildirmişti. Benzer ifade Fransız sefiri tarafından da kullanılmıştı. Cavit Bey söylenenleri doğru bulmadığını zira Halil Bey'in harbe hazır olunmadığını bildirmek üzere Berlin'e gitmesinin planlandığını belirtti.

Cavit Bey 28 Ekim günü Sadrazam Said Paşa ile görüşerek savaşa girmenin bir cinayet olacağını belirtmişti. Konuşmanın ertesi günü Maliye Nezaret Müsteşarı İngiliz Sir Kravfort Mısır sınırına Osmanlı ordusunun tecavüz ettiği haberini kendisine verdi. Durum üzerine bütün İngilizlere savaşa hazır olmaları yönünde emir verildiği belirtildi. Cavit Bey durumla ilgili gelişmeyi Adliye Nazırı İbrahim Bey'e sorduğunu O'nunda konudan haberdar olmadığını gördüğünü ifadesinde belirtti. Ardından Sadrazamın kendisini çağırarak Enver ve İbrahim Beylerin olduğu ortamda Rus Donanması'nın, Osmanlı Donanması'nın manevralarını ihlal ederek tecavüz ettiğini ve dolayısıyla muhasamatın başlamış olduğu yönündeki telgrafi okuduğunu ifade etti. Said Halim Paşa'nın durum karşısında oldukça üzgün olduğunu belirten Cavit Bey dolayısıyla olanlardan haberdar olmadığına kanaat getirmişti. Hatta Paşa'nın "...*arzu ederlerse harp taraftarlarının memleketin mukadderatına ellerine almalarını...*" kendisinin harp etmeyeceğini ifade ettiğinden söz etti. Enver Paşa'da meseleden haberdar olmadığını, Talat Paşa'nın dahi konudan haberdar olmadığına dair yemin ettiğini ifadesine ekledi⁹¹⁸.

Olayın ertesi günü Fransız sefiri Cavit Bey'i ziyarete gelerek eğer Alman Heyeti Islahiye Askeriye ve Bahriyesi buradan gönderilirse kendilerinin hareket etmek mecburiyetlerine rağmen savaşın önünü alabileceklerini belirttiğinden söz etti. Bu öneri Said Halim Paşa'nın akşamki toplantısında gündeme geldi. Paşa dışındaki herkes bunun Almanya'yı gücendirmek olacağını belirterek durumu kabul etmeyeceklerini ifade ettiler. Bu arada Rusya'ya bir mektup yazılmasına ve duruma karışmış olanların cezalandırılacağını bildirilmesi istendi Mektubu yazmakla

⁹¹⁸ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 182-184.

görevlendirilen Cavit Bey, Halil Beyle fikirlerini uyuşmayacağını belirterek notanın yazımına⁹¹⁹ iştirak edemeyeceğini belirtti.⁹²⁰

Cavit Bey ertesi gün sadrazama giderek savaşa taraftar olanlarla bir kabine kurulmasının uygun olacağını ifade ettikten kısa bir süre sonra görevinden istifa etti. Görevine devam etmesi yönünde gelen istekleri “*her türlü teminat tedarik etmek imkânı mevcut iken bunun selb olunduğunu ve binaaleyh mağlup olursak müzmahil galip gelirse Almanya'nın esiri olacağımızı*” belirterek kabul etmedi. Cavit Bey’e göre sadrazam da savaşla ilgili ikna edilmişti. Gazetelerde istifa eden nazırların isimlerinin belirtilmesine rağmen kendi isminin geçmediğine dikkat çeken Cavit Bey birkaç defa istifasından vazgeçmesi yönünde müracaatta bulunduğunu fakat kabul etmeyerek istifasının ilanını istediğini belirtti. Cavit Bey’in ifadesinde dikkat çeken nokta istifasından sonra birçok tehdit ve tahkir mektupları almasıdır. Bunun nedenini “*...O zaman harp aleyhtarı olmak cinayet ve vatana ihanet gibi telakki olunuyordu...*” sözleri ile açıklar. İfade ülke siyasetinin içinde bulunduğu duruma gösterir niteliktedir⁹²¹.

25 Kasım tarihli dokuzuncu toplantıda Cavit Bey’in sorgulamasına devam edildi. Komisyon başkanı Abdullah Azmi Bey, Cavit Bey’den seferberlik ilan edildiği sırada ülkenin mali durumuyla ilgili bilgi vermesini istedi. Cavit Bey, seferberliğin Hükümet kararı olmaksızın çıktığını oysaki bu kararın en çok kendi nezaretini ilgilendiren bir durum olduğuna dikkat çekti. 3 Ağustos itibarıyla maliyedeki nakit mevcudunun 92 bin lira olduğunu, idare-i maslahat siyasetiyle masraf bütçesinin kısıldığını, üç ay zarfında vilayetlere 150 bin lira gönderilerek cari masrafların karşılandığını belirtti. Ayrıca Devletin Osmanlı Bankası’nda bulunan bir buçuk milyon liralık cari hesabı sayesinde üç ay “tedviri muamale” ettiğine dikkat çekti. Bilumum borç Fransa ile yapılan istikraz anlaşması ile ödenmişti. İngiltere’ye sipariş edilen drinotlarımızın son taksidi olan 650 bin lira ile Osmanlı Bankasıyla yapılan anlaşma neticesi elde kalan para 2 Kasım 1914’e kadar durumu idare etti.

⁹¹⁹ Osmanlı Hükümeti tarafından yazılan nota 31 Ekim’de Petrograd, Londra, Paris ve Roma Büyükelçiliklerine gönderildi. Bayur, *a.g.e.*, III. Bölüm I. Kısım, s. 254.

⁹²⁰ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 184-186.

⁹²¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 187.

Maliye Nezareti'nden ayrıldığı gün hazinede bir milyon 258 bin liranın mevcut olduğunu belirtti⁹²².

Basra Mebusu Hilmi Bey, Kasım 1914'e kadar İngiliz tehdidine rağmen Basra'ya neden vali, kumandan, mektupçu ve polis müdürünün atanmadığına ilişkin bilgi istedi. Bu konuda bölge mebuslarının müracaatta bulunduğuna dikkat çekti. Cavit Bey konuya dair bir bilgisinin olmadığını fakat Basra ve Bağdat'a İngilizlerin saldırma ihtimalinin düşünülmemiş olmasıyla durumun açıklanabileceğini belirtti. Fakat Mısır'a taarruz düşünülürken aslında önceliğin Basra'ya verilmesi gerektiğinin de ifadesine ekledi⁹²³.

Cavit Bey, savaşa girme meselesinde Meclis'e gerçeklerin söylenmediğini ifade eden ikinci soruya, o sırada kabinede bulunmadığı yönünde cevap verdi. Fakat savaşa girme konusundaki kanaatinin belirtilenden farklı olduğunu hiçbir zaman Rusların tecavüzü neticesinde savaşa girildiği fikrinin kendisinde oluşmadığını belirtti. Bunun üzerine komisyon, padişahın nutkunda da durumun bu şekilde belirtildiğine dikkat çekerek bir mebus olarak buna o gün neden itiraz etmediği soruldu. Cavit Bey ülkenin buhranlı bir anında bunun hiyanet gibi algılanacağına dikkat çekti⁹²⁴.

Cavit Bey'e göre Hükümetin seferberlikten Kasım ayına kadar izlediği siyaset idare-i maslahattı. Bu sırada Fransa'dan alınan borcun ikinci taksitinin alınacaktı. Fakat Fransız yetkililerin ödeme konusuna onay vermeyecekleri anlaşıldı. Bunun üzerine Enver Paşa Almanya'dan borç para isteme teklifinde bulundu. Cavit Bey bu fikre karşı çıkarak bunun Almanlarla birlikte savaş girmek olacağını belirtti. Fakat Berlin Sefiri Muhtar Paşa'nın Almanya'ya müracaat etmesi kararına varıldı. Paşa'nın 13 Ekim tarihinde gönderdiği telgrafında Alman Hariciye Nazırı ile uzun uzadıya münakaşa edilerek şimdilik yarım milyon liralık bir borç anlaşmasına ikna edildiği belirtildi. An itibarıyla 500 bin lira verilecekti. Üstelik paraya ihtiyaç olunan her durumda bu muamele tekrar edecekti.

Muhtar Paşa, Said Halim Paşa'ya 19 Ekim tarihinde gizli bir mektup daha gönderdi. Cavit Bey mektupta Almanya Hükümeti ile 1915 senesinin

⁹²² *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 188-189.

⁹²³ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 190.

⁹²⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 191.

Kânunuevveli'nin 31. gününden itibaren" yüzde altı faizli beş milyon liralık bir avans anlaşması yapılacağı yönünde bilgi geldiğinden söz etti. Mukavelenin imzasından on gün sonra 250 bin lira, Rusya ve İngiltere ile harbe girdikten on gün sonra ise 750 bin lira verileceği, harp ilanının 30. gününden itibaren aylık 400 bin liranın ödeneceği mektupta belirtilen konulardı. Savaşın bitmesi ile birlikte ödemeler sona erecekti. İlk ödeme Doyçe Bank aracılığı ile gerçekleştirilecekti. Gerek faiz gerekse resümalin, hükümeti Osmaniye tarafından tesviyesi de "*akti sulhten on iki ay sonra tarefeyni akideyn arasında takarrür edecek tarzda olunacaktı*". Cavit Bey telgraf üzerine "*Almanlar bizi çok müzayakada (sıkıntı) zannediyorlar ki böyle bir teklifte bulunuyorlar*" dediğini Maliye Nazırı olarak bu yöndeki hiçbir telgrafa cevap vermediğini belirtti.⁹²⁵.

Komisyon, paraların ne şekilde gönderildiğini sordu. Cavit Bey'in cevabı Maliye Nazırı olduğu halde bunu İtilaf Sefirleri'nden öğrendiği yönündeydi. Rusların savaşla ilgili kitabının 87 numaralı vesikasında Alman sefirinin evinde bir toplantı yapıldığını ve Almanya'dan para gelince Rusya aleyhine yürüneceğine dair bir anlaşmanın söz konusu olduğunu belirtti. Ayrıca kitapta paranın birinci kısmının geldiği de belirtilmekteydi. İngilizlerin savaş kitaplarının 16- 22- 23 Ekim tarihli ve 131, 157 ve 162 numaralı belgelerinde de bunlardan bahsedilmekmekteydi. Bunların ilki, 97 sandık damgalanmış altın olarak Rusçuk üzerinden gelmişti. Belgede daha evvel 200 sandık gönderildiği bilgisi de vardı. İkinci miktar bir milyon liraydı ve altın olarak gönderilmişti. Bu paraların iki milyon liraya ulaşması halinde Rusya ile savaş yapılacağı yine kitapta belirtilmekteydi. Rus sefiri bu konuya ikna olduğunu Cavit Bey'e bildirdi. Üçüncü gelen altın miktarının ise üç milyon civarında olduğu belirtilmekteydi. Bu paraların Doyçe Bank'ta muhafaza edildiği tahmin edilemekteydi⁹²⁶.

Halil Bey ile Talat Bey Cavit Bey'in hükümetten çekildiği gün Alman Sefiri ile borç anlaşması imzalamak için müzakerede bulunmaktaydılar. Cavit Bey anlaşmaya alınan paraların savaş biter bitmez ödenmemesi hususunda bir kayıt konulmasının uygun olacağını belirtti. Komisyon verilen bu paradan devlet dairelerine gönderilip gönderilmediği sorusunu yöneltti. Bunu bilmediğini belirten

⁹²⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 191-192.

⁹²⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 192.

Cavit Bey fakat verildiğini zannetmediğini zira elde bir anlaşma olmaksızın Almanların para verme ihtimallerinin söz konusu olmadığına dikkat çekti. Kendisine bu paradan bir komisyon verilip verilmediği sorusuna tepki göstererek bunun hırsızlıktan bir farkının olmadığını bunun her şeklinin gayri meşru olduğunu ifade etti⁹²⁷.

Cavit Bey'e Almanya'dan alınan borçla ilgili soru sorulmaya devam edildi. Komisyon borcun ne kadarının askeri mühimmat için kullanıldığını, mühimmatın bedelinin neye göre tespit edildiğini ve cephelerde bunlardan ne gibi fayda teminine gidildiğine yönelik sorular sordu. Cavit Bey gerek anlaşmada gerekse harbe girildiği zaman Almanya ile bir para meselesinin söz konusu olmadığına dikkat çekti. Büyük ihtimalle bu durum savaşın pek az süreceği ve masrafın bu nedenle az olacağı fikrinden kaynaklanmıştı. Cavit Bey son Berlin seyahati sırasında öğrendiği bir bilgiyi komisyonda paylaştı. Buna göre mühimmat bedeli olarak 115 milyon mark yani 35 milyon 750 bin liranın ödenmişti. Ayrıca mühimmat bedelinin avans bedeli gibi ödenmesi konusunda takınılan ısrarcı tutumu kabul etmediğini, bu nedenle herhangi bir ödemede bulunulmadığını belirtti. Hatta Enver Paşa'ya telgraf göndererek Türkiye'ye gönderilen mühimmat bedelinin tespit ettirmemesini ve bu meseleyi savaş sonrasına bırakmasını istediğinden söz etti. Cavit Bey tahmini olarak gönderilen mühimmat miktarının 35 milyon lira olduğunu belirtti. Almanya ile bu konuda imzalanmış bir anlaşma söz konusu değildi.

Cavit Bey ilk önceleri Almanların top, tüfek, silah, ve uçak gibi bütün mühimmatı hatta mühimmat dışında levazım eşyasını dahi mühimmat hesabına dahil ederek gönderdiğinden söz etti. Daha sonra levazım malzemeleri ile uçakların birbirinden ayrılması sağlandı. Bunların bedelleri peşin olarak ödendiği gibi Berlin'de teşkil edilmiş olan satın alma komisyonları vasıtasıyla bunların alınmasının talep ettiğini belirtti. Harbiye Nezareti bunu uygun bularak Almanya'da mark hesabıyla ayrı bir hesap açtı. Bu markların Mübayaat-ı Askeriye Komisyonu'na, Anadolu ve Bağdat şimendiferleri ile nakledilen eşyadan doğan askeri nakliye borçlarına ve Almanya'daki Osmanlı borçlanmaları hamillerinin kuponlarının ödenmesine tahsis edildi. Cavit Bey borç miktarının 20 milyon lira olduğunu belirtti. Divaniye Mebusu Halit Bey, Enver Paşa'nın iki sene önce İttihat ve Terakki

⁹²⁷ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 193.

kongresinde söylemiş olduğu Almanya'dan alınan borçların affa uğrayacağı yönündeki cümlesinin doğru olup olmadığını sordu. Cavit Bey katiyen cevabını vererek bunun hayal mahsulü bir cümle olduğunu belirtti⁹²⁸.

Cavit Bey'e Harbiye Nezareti'ne ait tahsisatı fevkalade harcamaları soruldu. Cavit Bey, bunun hem Mebusan hem Ayan'dan geçerek irade-i seniyye "iktiran eyleyen bir kanuna" dayandığını, Harbiye Nezareti'ne kanuna dayanarak tahsisatı adiyeye ve fevkaladesini fasıl tefrik etmeksizin sarfetmesi için yetki verildiğine dikkat çekti. Cavit Bey örtülü ödenek konusunda yöneltilen soruya Kafkas ordusuna, Trablusgarp ve Bingazi'ye gönderilen paraların tahsisatı mesture olamayacağını belirtti. Nezaretten ayrılırken Harbiye Nezareti tarafından imzalanmış 650 bin liralık tahsisatı mestureyi, kanuni olarak bunun yerini ve sarfını sorma yetkisi olmamasına rağmen vermediğinden söz etti. Cavit Bey amacının maliyeyi bir disipline sokmaya çalışmak olarak açıkladı. Harun Hilmi Efendi'nin, örtülü ödenek yüzünden bir zaman Harbiye Nazırı ile arasının bozulmuş olduğu yolundaki sorusuna bir zaman değil her zaman şeklinde cevabını verdi⁹²⁹.

Kudüs Mebusu Ragıp Neşasıbi Bey, Cavit Bey'e Talat Paşa Kabinesi'nde Harbiye Nezareti'nin bütün masraflarını kontrol etme şartıyla yer alıp almadığı sorusunu sordu. Cavit Bey bunun doğru olmadığını çünkü barış zamanı tüm kuvveti ile çalışmasına rağmen bunu başaramamışken savaş zamanı bunun safdillik olacağından söz etti. Harbiye Nezareti ile olan ilişkisini mümkün merteye azaltmak ve illerde kumandanlarla defterdarlar arasında ihtilaf yaratamamak için muhalif olmasına rağmen orduların muhassasatı şehriyesini toptan verdiğini belirtti. Bu arada savaş boyunca Harbiye Nezareti'nden hiçbir zaman kati hesap alınmadığını ifade etti⁹³⁰.

Ragıp Neşasıbi Bey, Cavit Bey'e Maliye Nazırı olarak Meclise izahat verdiğini sırada resmi dairelerde altın ile banknot arasında bir fark olmadığını söylediğini buna rağmen ordu kumandanlarının defterdarlar ve muhasebeciler vasıtası ile halktan altın alarak karşılığında banknot verdiğine dikkat çekti. Bu altınların ordu namına gönderilme meselesini açıklamasını istedi. Cavit Bey her ay Almanya'dan bazı

⁹²⁸ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 194.

⁹²⁹ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 195.

⁹³⁰ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 195-196.

ordulara gönderilmek üzere bir miktar altın ve gümüş alındığını ve Harbiye Nezareti'nin bunu istediği şekilde dağıttığını dile getirdi. Fakat kendisinin Maliye Nazırı olduktan sonra sadece Yıldırım Orduları Grup Kumandanlığına tayin edilen General Falkenhayn'a yarısı altın yarısı gümüş beş milyon lira dışında cüzi bir miktar vermeye başladığını belirtti. Nezarete bulunduğu bir buçuk sene zarfında ordulara 783 bin lira altın, 735 bin lira gümüş gönderilmişti. Falkenhayn'a gönderilen 5 milyon liranın borca karşılık olduğunu belirtti. Bununla birlikte kontrolün ne kendilerine ne de Harbiye Nezareti'ne ait olmadığını altını çizdi. Ayrıca Falkenhayn'a verilen parayı doğrudan Deutsche Bank göndermişti. Zira generalin bu şartla ordu kumandanlığını kabul ettiğini belirtti. Cavit Bey bu durumu bin bir müşkilat ile değiştirdiğini, paranın önce Maliye Nezaretine gelmesini ve ardından bankaya nezaret üzerinden verilmesini sağlandığını ifade etti. Hatta Almanya bu parayı gümüş olarak vermek istememişti. 28 Temmuz 1917 senesine kadar yapılan istikraz müzakeresi neticesi beş milyonun yarısının altın yarısının gümüş olarak verilmesine ikna ettirdiğini belirtti. Anlaşmaya göre gümüş harp sırasında ne kadar fiyata verilmişse on bir yıl sonrada aynı fiyattan alınacaktı⁹³¹.

Cavit Bey'e istifa ettiği halde daha sonra neden Talat Paşa Kabinesi'nde yer aldığı, bunda savaşla ilgili kanaatinin değişmiş olup olmamasının etkisi soru olarak yöneltildi. Cavit Bey savaşla ilgili fikrinde bir değişikliğin olmadığını bunun bir fedakârlık olarak görülmesini istedi. Kendisinin kabinede bulunmadığı takdirde “...her halde bütün duyurunumuz şimdikinden fazla ve ahvali maliyemiz şimdikinden fena olacak ve müşkül ayları geçirmek için kasalarda bir para bulunamayacaktı” şeklinde ifade etti⁹³².

Altıncı soru olarak kaybedilen yerlerle ilgili kamuoyuna neden gerekli bilgi verilmediği soruldu. Cavit Bey eğer Harbiye Nazırı Meclisi Vükela'da memlekete tebliğ ettiği şeylerden fazla kendilerine malumat vermiş olsa idi bu soruya muhatap olabileceğini belirtti⁹³³.

Yedinci soru savaş sırasındaki barış teklifleri ile ilgiliydi. Cavit Bey İtilaf Devletleri tarafından ciddi bir barışın teklif edildiği konusunda bir bilgisinin

⁹³¹ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 196-197.

⁹³² Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 197-198.

⁹³³ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 198.

olmadığını fakat böyle bir teklifinde hükümet tarafından kabul edilmeyeceğini hatta barış yanlısı olanların devreden çıkarılacağını belirtti. Sadece bir tekliften haberdar olduğunu ifade etti. İsviçre’de bulunan bir İngiliz tarafından Sadrazama bir mektup gönderilmişti. Mektubu tercüme eden Cavit Bey bahsedilen kişinin Said Halim Paşa’nın ifadesinde belirttiği Vitol isimli kişi olmadığını isminin devletçe malum olduğunu kendisinin tanınmış bir adam olduğuna dikkat çekti. Ayrıca kendisinin ilk mektubu değil ikinci mektubu gördüğünü belirtti. Cavit Bey tercüme ettiği mektubu komisyona okudu. Mektupta,

“Said Halim Paşa’nın kabinenin reisi sıfatıyla Hükümet-i Osmaniye’yi Avrupa harbine iştirak ettirmesinin hakiki sebebi olarak gösterilen şey evvela Türkiye’yi İstanbul ve Boğazlar dahi dâhil olduğu halde Avrupa kıtasındaki araziden yeniden bir ziyaa uğramak tehlikesinden siyanet eylemek, saniyen kapitülasyonların ilgasını tahtı temine alarak Türkiye’yi müstakil bi millet haline getirmektir. Türkiye harbe gireli iki seneden fazla zaman geçtiği halde ne Rus tehlikesini bertaraf edebildi, ne de dünyadaki bütün milletleri teşkil eden düveli muhalife ve muhasıma hakkında kapitülasyonların ilgası tahtı temine alabildi. Filvaki Said Halim Paşa’nın harp siyaseti ilk zamanlarda bazı ehemmiyetli muvaffakiyet verdi. Fakat şimdi Türkiye İmparatorluğu her taraftan düşman orduları ve donanmalarıyla muhattır; kendi harekât-ı harbiyesinde harekât-ı tedafüiyeye müncer olmuştur; ahali tahammülün son noktasına gelmiş itibarı malisi fevkalade bir tenezzüle uğramış bulunuyor. Said Halim Paşa muharebeye girmeye karar vermekle taahüd etmiş olduğu mesuliyetin şahsi cezasını mevki iktidardan çekilmiş olmakla ödemiş oluyor. Zatı samileri şimdi riyaseti hükümete davet edilmiş bulunuyorsunuz. Hiçbir ricali hükümet bugüne kadar böyle ağır bir vazife ve bu derece büyük bir mesuliyet karşısında bulunmadı. Türkiye milleti gözlerini size ve muktedir refikiniz Enver Paşa’ya tevcih etmiş bulunuyor. Kendisi hali hazırdaki büyük tehlikeden teşevvüşattan ve ızdıraplardan kurtarmanıza intizar eyliyor.

Ben Türkiye’nin eski bir dostu olduğum için şu geçen senelerde İngiltere ile Türkiye arasında kadim muhadenet ve münasebatın uğradığı fena tahavvülün pek ziyade müteessir olmuştum. Bundan dolayı şu harbi müdhişin devam ettiği esnada İngiltere’ye gidip Türkiye’ye karşı ananevi dostluğu ihya etmek için bütün kuvvetimi sarfettim. Son 29 Mart tarihli mektubumdaki beyanatımı tekrar ediyorum ki zatı samileri İngiltere ile bittabi İngiltere’nin umum mnfaatleriyle sulh için gayet faydalı bir itilaf akdedebiliriz. Bu itilafın neticesi olarak Türkiye her nokta-i nazardan hür ve müstakil bir devlet haline gelir. Dünyanın bütün milletleri arasında şimdiye kadar katiyen iktisab edemediği âli bir mevki ihraz eyler.

İşte bundan dolayı artık Türkiye için harbe devam etmekte hiçbir sebep ve fayda olamayacağını zatı fehamet penahilerine yine arza isticar ediyorum. Sizin ve Enver Paşa’nın Türkiye milletiyle tarihe karşı büyük bir mesuliyetiniz vardır. Bern Sefiriniz Fuat Bey ahlak nokta-i nazarından Türkiye’nin münferid bir sulh akdetmesi pek müşkil ve belki muhal olduğunu söyledi. Ve Türkiye vasıta olmak üzere diğer menfaatlerinizle de umumi bir sulh akdi müreccah olacağından bahsetti. Bu nokta-i nazarı ciddi bazı mesailin tetkikini icap eder. Almanya’yı ele alalım Almanya harbi niçin yaptı.

Şimdiye kadar Almanya tarafından vukubulan beyanata nazaran harbin sebebi muhafazai mevcudiyet kaziyesidir. Almanya’nın hasımları da defaat ile açıkça ve

resmen maksadları, Almanya'yı tahrik ve imha etmek olmayıp yalnız bütün dünya için daimi bir tehlike teşkil eden Alman militarizmini kaldırmak olduğunu ilan ettiler. Bundan dolayı pek aşıkârdır ki Almanya resmen söylediği sebebin gayri bir sebep olduğu için harp ediyor. Bu sebepten muhafaza-i mevcudiyet değil, diğer akvam ve milletin zararına olarak tevsi-i memalik maksadıdır.

Eğer Türkiye kendisini Almanya'nın bu maksadı harbiyesine teşrik etmek isteyecek olursa bütün âlem nazarında kemal-i namus ile münferid bir sulh akdedebilir; aksi takdirde Türkiye intizar edebileceği şeylerin kâffesini kendisine temin edebilecek olan bir sulhü münferidi red edecek olursa bütün cihan kendisinin maksadı harbiyesinin de Almanya'nınkinin aynı olduğuna hükmedecektir. Avrupa Asya ve Amerika'daki İtilaf Devletleri Türkiye'nin infikak na-pezir bir surette Almanya'nın maksadı harbiyesine merbut olduğunu görünce tabi Türkiye'ye karşıda aynı muamelede bulunacaklardır. Bu bahiste söylenecek pek çok şey varsa da şimdilik bunları bertaraf ederek yalnız bilhassa İngiltere ile Amerika'nın her nevi kuvvetlerinde –havai, bahri, berri- vücuda gelen tezayüd-ü azimi zikredeceğim.

Ben Türkiye'nin Almanya'nın bu meşum daire-i munesabatında kalacağını bir dakika için bile zan ve farz edemiyorum; mümkündür ki Türkiye Almanya'nın hakiki maksadı harbiyesini bildirerek Türkiye'nin muhasım devletlerarasında vasıta olmasını teshil edecek mi? İşte ahvalin şu merkezde bulunmasından naşi, bilumum milel-i mütemeddine Türkiye'nin muharebeye devam etmesi için hiçbir sebebi ahlaki mevcut olmadığını teslim ve tasdik eyleyeceklerdir. Zatı fenahetpenahileri hal-i hazırda gayet nafi şeraitle ve milletimizin halen istirahatini atiyen tealisini temin edebilecek bir sulh yapabilirsiniz. İşte bütün bu mütaalatı tekrara nazargahı samilerine arz ederek 29 Mart 1917 tarihli mektubumda dermeyan ettiğim şerait-i selaseyi teccid eder ve tarafı samilerinden ankarib bir cevaba intizar ederim.” Şeklinde durum ifade edilmekteydi⁹³⁴.

Cavit Bey bu kişiyle görüşülmeye devam edilmesini istedi. Zira Almanlarla Avusturyalılar gerek Bulgarlar her fırsatta İsviçre'de düşman devletlerle münasebet kurmaya çalışmaktaydı.. Dolayısıyla bunun ittifaka hiyanet olarak adlandırılmayacağını Talat Paşa'ya söylediğini belirtti. Fakat geçerli olan fikir ortak bir barışın olmasıydı. Dolayısıyla bunun bir sonuca ulaşma ihtimali zayıf görülmekteydi. Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey mevzu olan anlaşmanın esir değişimi için İsviçre'de bulunan Muhtar Paşa'ya önerilen teklif olup olmadığını sordu. Cavit Bey bunun başka bir teklif olduğunu mektubun tercümesini kendisinin yaptığını fakat ciddi bir barış teklifi olarak değerlendirilmediğini belirtti. Eğer Rusya'nın çözülmesinden sonra bir teklif söz konusu olsaydı Cavit Bey' e göre düşmanlar buna onay verebilirdi. Fakat Enver Paşa'nın savaşı kesinlikle Almanların kazanacağına olan inancından dolayı bu mümkün gözükmemekteydi.

Birinci Dünya savaşı sırasında Amerika ile kesilen ilişkiler Cavit Bey'e soruldu. Meclis-i Vükela'nın ilişkilerin kesilmesini istemediğini, Almanya'nın önce

⁹³⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 199-200.

ilişkilerin kesilmesine taraftar olmadığını fakat bu fikri kısa sürede değiştirdiğini belirtti. 7 Nisanda Avusturya Amerika ile ilişkilerin keserek Osmanlının da benzer bir tavır içerisinde olmasını talep etmişti. Cavit Bey'e göre Amerika ile ilişkilerin kesilmesine gerek yoktu. Zira Amerikan Büyükelçisi'nin İstanbul'da kalmasının Almanya'ya bir zararı söz konusu değildi. Üstelik bütün devletlere karşı köprüleri ortadan kaldırmak, barış masasında her şeyi Almanya'dan beklemek anlamına gelecekti ki bu büyük bir hata olacaktı.

Amerika'nın savaşa girmesi Cavit Bey'e göre Almanya'nın savaşı kaybetmesi demektir. Durumu savaşın başından beri Almanya'nın başına gelen en büyük felaket olarak değerlendirdi. Cavit Bey kabinedeki bazı kişilerin hala Almanya'nın savaşı kazanacağına inandığına dikkat çekerek "*Garp cephesinde Almanya'nın muzafferiyeti yüzde yüzdür*" dediklerini belirtti. Cavit Bey'in ilişkilerin kesilmemesi yönündeki fikri dikkate alınmadı ve Hakkı Paşa'ya bir telgraf çekilerek her ne kadar Amerika ile "kat'ı münasebet" yapılabilecek ise de Mösyo Zimmerman'ın bu konuda ısrar edip etmediğinin öğrenilmesi istendi. Hakkı Paşa'nın ikna çabaları başarısız oldu. Almanya, Amerika ile ilişkilerin kesilmesinden memnuniyet duyacağını bildirdi. Cavit Bey, Amerika bize savaş ilan ederse Almanya'nın bize destek olacağı yönünde mektupta herhangi bir bilginin olmadığını belirtti. Madem Bulgaristan'la Almanya müttefik o halde önce Bulgarların münasebeti kesmesinin doğru olacağını ifade ettiğinden söz etti. Zira Bulgaristan'ın ilişkileri kesmeyeceği bilgisi Sofya Sefiri Fethi Bey ile Amerikan sefirinden gelmişti. Amerikan Sefiri İstanbul'dan ayrılırken buna Almanların sebep olduğunun farkında olduğunu Cavit Bey'e belirterek "müessesatlarına dokunulmamasını" istedi⁹³⁵.

Cavit Bey'in sorgusuna 26 Kasım 1918'deki onuncu toplantıda da devam edildi. Cavit Bey'e sekizinci soru olan savaş sırasındaki ihtikâr ve suiistimallere yönelik meseleler soruldu. Konuyla ilgili belirtilen şirketler Talat Paşa Kabinesinden önce kurulmuştu. Esnaf cemiyetleri ve diğer şirketlerde aynı zaman zarfında kurulduğuna dikkat çeken Cavit Bey bu şirketlerin teşekkülü konusunda hiçbir tesirinin söz konusu olmadığını ifade etti. Memlekette milli sermaye ile kurulmuş şirketin olmaması bunların kurulma teşebbüsüne neden olmuştu. Şirketlerin kuruluş aşamasında tekel niyeti yoksa da sonraki gelişmeler buna neden olmuştu. Fakat

⁹³⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 201-203.

devletin bu işlere girmesinin sonucunda bir takım fena işlerin çıkacağı Cavit Bey'e göre şüphesizdi. Bunun her memleketin iktisat tarihine bakarak söylenebileceğini ifade eden Cavit Bey ortaya çıkan tablodan hükümetin sorumlu olduğunu belirtti⁹³⁶.

Cavit Bey, İtibar-ı Milli Bankası'ndan başka bir şirketin teşekkülüne yardım etmediğini bu bankanın da kendisinin görevde olmadığı saatte kurulduğundan söz etti. Osmanlı Devleti dışındaki her ülkede milli sermaye ile kurulmuş bir devlet bankası olduğuna dikkat çekerek Osmanlı müttefiklerinin dahi ümit etmemesine rağmen “*memlekette unsur, fırka ve meslek ayrımı yapmadan 2 milyon lira sermaye toplanarak bankanın teşkil edildiğini*” bu bankanın bütün krizlerden rahatça çıkacağını ümit ettiğini ifade etti.

Cavit Bey iâşe meselesi ile ilgili olarak 1916 yılında borçlanma için Almanya'ya oradan Viyana'ya geçmişti. Bu sırada Talat Paşa kendisine İâşe Heyeti teşkil edileceğini bildirerek bunun için nasıl para bulunabileceğini sormuştu. Cavit Bey bu işin devlet tarafından yapılmasına taraf değildi. Onun yerine “...*erzak müteahhidlerini davet edip kendilerine bir menfaat temin etseniz ve bu teşebbüsü Deutche Bank tacirlere, Almanya Hükümeti Deutche Banka kefil olmak suretiyle teşkil edilecek bir Heyet-i Ticariye'ye havale etseniz...*” daha iyi olur şeklinde cevap verdiğini belirtti. İâşe işinin askerlere verilme nedenine dair soruya, vasıtaların ordunun elinde olması ve askerlerin iâşesinin savaşta ki öneminin buna neden olduğunu belirtti⁹³⁷.

Bu arada iâşe meselesi düzenlenemediğinden parasal olarak büyük bir uçuruma gidilmekteydi. Zira İstanbul için yarısı peşin yarısı veresiye günlük 4600 çuval un alınmaktaydı. Bunun 1800 çuvalı askere ayrılmakta ve toplamda meblağ 4-5 bin lirayı bulmaktaydı. Cavit Bey bu nedenle iki yıl boyunca bin bir zorlukla biriktirilen paranın büyük bir kısmının iâşe masrafı olarak verilmek zorunda kaldığını belirtti. Çuvalı 32-38 lira arası olan unun peşin parayla daha ucuza alınmasına çalışılmışsa da neticede 29-28-27 ve hatta 26 buçuk liraya kadar fiyatlar ancak düşürülmüştü. Daha sonra Meclis-i Vükela'ya bunun kendi işi olmadığı yönünde ultimatoma verdiğini belirten Cavit Bey sarfiyatın ve borçların 4 buçuk milyon lirayı bulduğunu belirtti. Üstelik bu miktar İâşe Nezaretine verilecek olan 5

⁹³⁶ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 204.

⁹³⁷ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 205.

milyon liranın dışındaydı. Cavit Bey'e göre sarfiyatı arttıran durum Anadolu'daki aşar mallarının nakledilememesiydi⁹³⁸.

Harbiye Nezareti, Meclis-i Vükela kararı çıkartarak Duyunu Umumiye'ye ödenen borçları, askerin ihtiyacı olduğu gerekçesiyle engellemek istedi. Cavit Bey bunun memleketin namusu, haysiyeti icabı olarak görülmesi gerektiğini belirterek talebe karşı çıktı. Diğer taraftan bir diğer engelleme girişimi bazı memleketlerde devlet bankalarının altın olan nakid mevcutlarının üç misli oranında banknot çıkarmaları meselesiyle ilgiliydi. Talat ve Enver Paşa bunun tatbik edilemesini istedi. Hatta “*Almanya'nın vereceği 5 milyon lira altını depo edelim ve bunun mukabilinde 15. milyon liralık evrakı nakdiye çıkaralım*” dediklerini, Osmanlı Bankası'nın bu meseleden haberdar olduğunu belirtti. Fakat kendisi bunun muvaffak olamayacağını belirtti. Zira Avrupa'daki devlet bankası ile bizdeki devlet bankası arasında önemli bir fark vardı. Devlet bankaları yerli sermaye ile müteşekkil ve yerli heyetler tarafından yönetilirken, Osmanlı Bankası bu özelliklere sahip değildi. Bunun üzerine Osmanlı Bankası aleyhtar bir kampanya başlatıldı. Bankaya bir Osmanlı nazırı ile bir Alman müşavir tayin edilmesi gündeme geldi. Bunun da bankaların statüsüne aykırı olduğunu belirten Cavit Bey, ricası üzerine bankanın Fransız Müdürü'nün savaşa rağmen durumu görüşmek üzere Paris'e gittiğini fakat savaş dolayısıyla bu işin hallolamayacağını kendisine bildirildiğini belirtti. Enver, Talat Paşa ve Halil Bey bir süre sonra kendisine tekrar müracaat ederek Osmanlı Bankasını satın almanın mümkün olup olmadığını sorduklarını, Cavit Bey bunun mümkün olmadığını ifade etmişti⁹³⁹.

Alman Sefaret Müsteşarı von Kühlman “*...muharebede hiçbir devlet altın sarf etmiyor memleketinizde altını meydan-ı tedavüle çıkarmak doğru değildir buna bir çare bulunuz*” dediğini belirten Cavit Bey artık Osmanlı Bankasıyla yapılacak bir iş olmadığından meselenin Duyun-u Umumiye üzerinden halledilmesi yoluna gidildiğini belirtti. Bu arada Almanlardan ilk borç altın olarak alınmıştı. Sonrasında evrak-ı nakdiye ihracına başlandı. Alman murahhasın ikna edilmesiyle ihracat, Duyun-u Umumiye kanalı ile yapıldı⁹⁴⁰.

⁹³⁸ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 205-206.

⁹³⁹ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 206.

⁹⁴⁰ *Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat*, s. 207.

1915 yılında Cavit Bey'in Berlin'de bulunduğu sırada milli bir banka teşkili için Almanlarla müzakere yapılması düşünüldü. Cavit Bey'in önerisi sermayenin % 51'inin bizde % 49'unun müttefiklerde kalması yönündeydi. Teklife hisse ekseriyetinin kendilerinde olma şartıyla kabul vereceklerini, aksi takdirde sermaye veremeyeceklerini belirttiler. Cavit Bey'e göre öne sürülen şartlar dışında kurulacak bir bankanın eskisinden farkı olmayacaktı. Cavit Bey tümbü gelimler sonucu evrak-ı nakdiye istikrazına karar verildiğini belirtti. İlk evrak-ı nakdiye istikrazını Cavit Bey yaptı. Fakat sonraki istikrazların kendisi tarafından yapılmadığını, bunlarla ilgili anlaşmaların "gayet fena şartlar" taşıdığına dikkat çekti. Zira Almanya ile icra edilen müzakere esnasında Almanya hükümeti ile gizli bir anlaşma imzalanmıştı. Buna göre

"...sulhtan bir sene sonra evrak-ı nakdiyenin bedeli tediye edileceği evrak-ı nakdiye üzerinde muharrer olduğu halde mukavelenameye, sulhtan bir sene sonra Almanya tarafından vaki olacak talep üzerine bu bir senelik müddetin üç seneye temdid edileceğini ve meydan-ı tedavüldeki evrak-ı nakdiyenin senesi nihayetinde yani vadesi hululunda, tedavülden kaldırılarak yerine doğrudan doğruya hükümet-i seniye'nin çıkaracağı evrak-ı nakdiyenin ikame olunacağı..." şart olarak konulmuştu⁹⁴¹.

Cavit Bey, Talat Paşa'nın isteği ile fena bulduğu bu anlaşmayı iptal ettirmek için iki ay kadar Almanya'da kalmıştı. Sonuçta anlaşmayı iptal ettirmeyi başaran Cavit Bey Almanlardan bir sene vadeli kâğıt paranın da altın olarak ödenmesi konusunda imzalı bir taahhüt aldı. Daha sonra yapılan diğer istikrazlarında altın olarak ödenme şartı Almanlar tarafından kabul edildi. Cavit Bey böylece milli bankanın teşkili için bir engel kalmadığına dikkat çekti. Birinci istikrazın dışındaki bütün istikrazlar, karşılığı altın olarak belirlenmiş Alman Hazine Tahvilleriydi. Hazine tahvilatlarının hepsi Berlin'de Duyun-u Umumiye'nin vekili olan Belgorod Bankası'na teslim edilmişti. Kudüs Mebusu Ragıp Neşâşibi Bey Cavit Bey'in taşradaki bankalar hakkında da bilgi vermesini istedi. Taşrada müeeliflere ait birçok bankanın olduğunu ve bunların "aksiyonlarını" aldıklarını belirtince Cavit Bey böyle bir şikâyetin sadece Anglo- Filistin Bankası için yapılmış olduğunu başka da bir şikâyet almadıklarını belirtti.⁹⁴²

Cavit Bey demiryolu idaresi hakkında açıklamada bulunmak istediğini Şimendifer İdaresi kurulduğu zaman hükümette bulunmadığını fakat kurulmasına

⁹⁴¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 208.

⁹⁴² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 208.

karşı çıktığını belirtti. Zira Osmanlı Devleti'nin demiryolu yapacak ekonomisi olmadığından bu durum pahalıya mal olacaktı. Buna rağmen Şimendifer İdaresi teşkil edildiği gibi geçici kanunlar yapılarak Aydın Suriye ve diğer yabancı maliyelere ait demiryolları hükümet tarafından satın alındı. Bunu doğru bulmayan Cavit Bey, Nafia Encümenine giderek savaşın kazanılması halinde zaten buraların satın alınabileceğini fakat kaybedilmesi durumunda külli tazminat ödemeye mecbur kalınacağını belirtti. Hatta bununla ilgili muvakkat kanunların meclisten geçmemesini ve Meclis-i Mebusan'ın bu sorumluluğu almamasını istediğini belirtti⁹⁴³.

Hasım Devletlere ait kurumların tasfiyesi Almanlarla Osmanlı Devleti arasında birçok defa ciddi tartışmalara sebep olmuştu. Cavit Bey en medeni memleketlerin bile bu tasfiyeye gittiğine dikkat çekti. Usulün uygulanması gerektiği fikri Hükümet tarafından Talat Paşa Berlin'e gittiği sırada ortaya atıldı. Cavit Bey'e göre bu işin başarı şansı düşüktü. Zira şirketleri ortadan kaldıran devletler yerlerine yerli sermayeli şirketler koyabilmekteydi. Oysa yerli sermaye Osmanlı'da çok zayıf olduğundan İngiliz ve Fransız müessesatı tasfiye edilince yerine Alman şirketlerinin konulması gerekecekti. Bundan dolayı likidasyon (tasfiye) muamelesi doğru değildi. Alman İmparatoru'nun İstanbul seyahati esnasında durum tekrar gündeme geldi. Almanlar bundan maksadın barış görüşmeleri sırasında Fransa ve İngiltere'nin Osmanlı'daki menfaatlerinin Almanya'nın hasım devletlerdeki menfaatlerine karşılık gösterilmesi olarak belirtmişti. Mesele Meclis-i Vükela'da görüşülürken Cavit Bey işin aceleye getirilmemesini barış zamanında yapılacak bir işlem için hemen kanun çıkarılmamasını istedi. Zira elde kanun mevcut olduğu takdirde baskıya maruz kalınabilirdi. Böyle bir mesele muvakkat kanunla da halledilemezdi. Görüşlerinin kabul edilememesi durumunda istifa edeceği tehdidinde bulundu⁹⁴⁴.

Divaniye Mebusu Halit Bey İstinye Dokları ve bazı demiryolları hakkında bir muamele cereyan edip etmediği sorusunu sordu. Cavit Bey İstinye Doklarının Seyr-ü Sefain idaresi adına alındığını belirtti. Bu doklar sahiplerine iade edilecekti. Doklara

⁹⁴³ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 209.

⁹⁴⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 209-210..

İnşaat-ı Bahriye Tezgah İmtiyazı ile Alman sermayedarların da dahil olacaktı. Şirket ihalesi iki sene müzakere edildiği halde bir sonuca ulaşamamıştı⁹⁴⁵.

Divaniye Mebusu Halit Bey savaş sırasında teşkil edilen komisyonun koyduğu fiyatlarla Osmanlı lirasının değerinin değiştiğini belirtti. Bu durum hali harp münasebetiyle Osmanlı ile ticari işlemleri mümkün ama az olan İsviçre ve buna benzer tarafsız memleketlerle yapılan ticareti tescil etmiş fakat savaş sırasında ithalatı ihracatından az olan Avusturyalıları nefret ettirmişti. Bu durumun Osmanlıları zarar uğrattığını belirten Halit Bey, Cavit Bey'in Nazırlığı sırasında da bu komisyonun devamına niçin izin verildiğini sordu. Cavit Bey bu konuda bir baskı olmadığını kambiyo komisyonunun Talat Bey'in Maliye Nezareti sırasında kurulduğunu belirtti. Almanlarla Avusturyalılar bu komisyondan hariç bırakılmışlardı. Zira Almanya ve Avusturya'da Osmanlı vatandaşları zor durumda kalmakta, sattığı eşyanın bedelini istediği gibi alamamaktaydı. Bunun ortadan kaldırılması ve aynı şekilde karşılık verilmesi için kambiyo muamelesine izin verilmişti. Almanya tarafından bu durum kabul edilmiş fakat Avusturya buna daha geç onay vermişti. Cavit Bey bu sayede dışarıdaki Osmanlı vatandaşlarının hukukun korunmuş olduğunu belirtti⁹⁴⁶.

4. 1. 2. 9 Nafia Eski Nazırı ve Halep Mebusu Ali Münif Beyin Sorgulanması

Cavit Bey'den sonra soruşturma komisyonu 26 Kasım 1918 günü onuncu toplantısında Nafia eski Nazırı ve Halep Mebusu Ali Münif Bey'in sorgulamasına başladı. Ali Münif Bey ilk beş sorunun kendi dönemine ait gelişmeler olmadığını bu nedenle soruları cevaplandırmayacağını belirtti. Tehcir meselesiyle ilgili beşinci soruya kendi döneminde meydana gelmiş bir olay olmadığını belirten Ali Münif Bey'e, Kudüs Mebusu Ragıp Neşşibi Bey "*Tehcirin tatbiki esnasında Cebel-i Lübnan mutasarrıfı değil miydiniz*" sorusunu yöneltti. Ali Münif Bey, şubede mutasarrıf olduğu için değil eski kabinede bir nazır olmak itibarıyla bulunduğu bu

⁹⁴⁵ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 210.

⁹⁴⁶ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 211- 212.

sıfatıyla sorgulandığına dikkat çekti. Ayrıca Cebel-i Lübnan'da tehcirin uygulanmadığını, öyle olsa bile alelade bir memur gibi sorgulanacağını belirtti⁹⁴⁷.

Kaybedilen yerler meselesine ilişkin altıncı soruya, Talat Paşa kabinesi kurulduğu sırada Cebel-i Lübnan'da olduğunu ve İstanbul'a bir buçuk ay sonra geldiğini ve Bağdat'ın o sırada düştüğünü belirtti. Fakat bundan dolayı Hükümet'te bir tartışma yaşanmadığına dikkat çekti. Bunun üzerine Kudüs'ün düşme meselesi Tekfurdağı Mebusu Harun Hilmi Efendi tarafından soruldu. Ali Münif Bey Kudüs'ün kumandanların askeri hataları neticesinde düştüğünün anlaşıldığını fakat Bakanlar Kurulu'nda buna dair bir meselenin söz konusu olmadığını belirtti. Hatta Filistin meselesi ile ilgili daha bir hafta önce Enver Paşa'dan bilgi vermesi istenmişti. Paşa "*bugün öyle bir durumdayız ki düşman kuvveti iki misline baliğ olsa bugünkü mevcudumuzla Filistin Cephesini müdafaa edebiliriz*" şeklinde cevap verdiği dikkat çekti. Bir hafta sonra bozgun haberinin alındığını, Paşa'ya "*bu ya aldanmak veya aldatmaktır; bir kumandan için aldanmak da aldatmak da bir kabahattir ve muzırdır*" şeklinde tepki gösterdiğini belirtti. Durum üzerine kabineden birkaç kişiyle birlikte istifa etmek için harekete geçen Ali Münif Bey, sadrazamın memlekette olmaması nedeniyle bunu ertelemek durumunda kalmıştı. Sadrazamın dönüşü sonrasında ise Bulgaristan mütarekesi ve ardından Osmanlı'nın barış teklif etmesi nedeni ile kabinede bir müddet daha kalmaya mecbur olduğunu, ancak daha sonra istifa ettiğini belirtti⁹⁴⁸.

Gümüşhane Mebusu Hasan Bey, Ali Münif Bey'in kabineye girmesinden sonra birtakım işgaller (Doğu Anadolu ve Irak) yaşandığını, oysa bu sırada müttefik cephelere asker gönderildiğini belirterek bu konuda Enver Paşa'nın uyarılıp uyarılmadığını sordu. Ali Münif Bey kabinede olduğu dönemde, ne Galiçya ne de Romanya Cephelerine asker gönderilmediğini tam tersi askerlerin zaman içerisinde geri alındığını belirtti⁹⁴⁹.

Ali Münif Bey'e savaş sırasında barış teklifleri ile ilgili yedinci soru yöneltildi. Resmi hiçbir teklifin olmadığını belirten Ali Münif Bey fakat gayri resmi

⁹⁴⁷ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 212-213.

⁹⁴⁸ Türkgeldi, Ali Münif Bey'in ifadesini doğrularak Bulgar cephesinin yarılmasından sonra Dahiliye Nazırlığına yeni atanan İsmail Canpolat Bey'in istifa ettiğini, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimi, Nafia Nazırı Ali Münif, Posta Telgraf ve Telefon Nazırı Haşim Beylerinde istifa etmek istedikleri yönünde iddiaların ortaya atıldığını belirtmektedir; Türkgeldi, *a.g.e.* s. 149.

⁹⁴⁹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 214.

olarak Şam- Hayfa demiryolu imtiyazını almış olan Peeling adlı bir İngiliz'in Talat Paşa'ya bir mektup yazdığını ve Osmanlıya yakışır bir görüşmeye aracılık edeceğini belirttiğinden bahsetti. Bu mektubun Meclis-i Vükela'da okunduğunu daha sonra bu kişinin araştırılması için Bern sefirinden bilgi istendiğini belirtti. Fakat Meclis-i Vükela'da mesele bir daha söz konusu edilmemişti. Kudüs Mebusu Ragıp Neşasıbi Bey Bulgaristan'da Malinof'un yeni kabineyi kurduktan sonra İsviçre'ye tek başına barış teşebbüsü için müracaatta bulunduğu dikkat çekti. Hükümetin de bu yönde bir girişimi olduğuna dair duyular alındığını bundan Meclis-i Vükela'nın haberinin olup olmadığını sordu. Ali Münif Bey konuyla ilgili bilgi sahibi olmadığını belirterek barışın müşterek yapılması gerektiğinin düşünüldüğüne dikkat çekti. Bu nedenle ya galibiyet ya da mağlubiyetin olması gerekmektedir. Ayrıca Harbiye Nazırı'nın barış taraftarı olmadığını ifadesinde dile getirdi⁹⁵⁰.

İaşe, ihtikâr ve suiistimal meselesiyle ilgili yöneltilen soruya, Talat Paşa kabinesi zamanında bir komisyon tarafından iaşe işinin yürütüldüğünü belirten Ali Münif Bey, bu komisyonda en çok faaliyet gösteren kişinin Kemal Bey olduğunu ve daha sonra İaşe Nezareti'ne getirilmiş olduğunu belirtti. Meclis-i Vükela'nın, bu halin devam edemeyeceğini anlayarak, yeni kabinenin teşekkülünden iki üç ay sonra işlerin bir kararname ile Harbiye Nezareti'ne devredildiğini belirtti⁹⁵¹.

Divaniye Mebusu Halit Bey, Ali Münif Bey'e memleketteki kömür krizi meselesinin Nafia Nezareti'ne ait bir mesele iken neden askerler tarafından idare edildiğini sordu. Ali Münif Bey Maden İdaresi'nin Ziraat Nezareti'nde olduğunu kömür havzalarının Ereğli ve Zonguldak'ta bulunduğunu başka da kömür çıkarılan bir havzanın olmadığını belirtti. Vaktiyle Ereğli'de Fransız Şirketi'ne ait bir kömür şirketi olduğunu fakat savaş sebebiyle şirketin memurlarının çekildiğini ve bundan sonra duruma askerlerini el koyduğunu ifade etti. Aslında daha savaşın başlangıcında şirkete el koymak üzere İsmail Hakkı Paşa'nın başkanlığında bir komisyon teşkil edilmişti. Zira Ruslar, kömür nakli için gelen gemileri batırmaktaydı. Bu durum üzerine memleketin muhtelif yerlerindeki kömür madenleri yeniden işletmeye açıldı.

Rusların savaştan çekilmesinden sonra kömür nakliyatına yeniden başlandı. Fakat ne ocak sahipleri ne de şirketin yerine geçen heyet ile Ragıp Paşa'nın kömür

⁹⁵⁰ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 214-215.

⁹⁵¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 215.

ocağını bünyesine almış olan İstines Kömür Kumpanyası üretimi istenilen seviyeye çıkaramadı. Vaktiyle 90 bin ton kömür çıkarılırken miktar 15 bin tona indi. Bunun üzerine Ziraat, Nafia, Harbiye ve Dâhiliye Nezaretlerinden bir komisyon teşkil edilerek Ereğli havzasına gönderildi. Raporda ocaklardaki amelelerin harpten evvelki usulde çalıştırılmadıkları belirtilmekteydi. Usule göre her ay ameleden bir kısmına izin verilerek bir aylığına köylere gönderilmeleri gerekmekteydi. Ayrıca düşük olan ücretler altı aydır iyileştirilmemişti. Ayrıca ameleye verilen ekmeklerle ilgili ocak sahipleri suistamalde bulunmakta bundan dolayı ocak elemanları kaçıyordu. Bu arada askeri idarenin birçok hata ve yolsuzlukları söz konusuydu. Bu nedenle ocağın Harbiye Nezareti'nden alınıp Ziraat Nezareti'ne devredilmesi düşünüldü. Fakat kabinenin istifa etmesi nedeniyle sonraki gelişmelere dair bilgisinin olmadığını belirtti.⁹⁵²

Kütahya Mebusu Sadık Bey masrafı az olan Tünel Şirketi'nin ücretine on para zam yapılma sebebini ve sözleşme gereği şirketin bu zammı yapmaya yetkisinin olup olmadığını sordu. Ali Münif Bey zam sebebinin kömür fiyatlarının yükselmesi olduğunu açıkladı. Ayrıca Nafia Nezareti'nin teklifi incelediğini ve ücretin masrafları kapatmada yetersiz olduğunu gördüğünden on para zam icrasına izin verildiğini belirtti.

Ali Münif Bey'e Teşkilatı Mahsusa meselesiyle ilgili sorulan onuncu soruya; Teşkilatı Mahsusayı İslam Ülkelerinde propaganda yapmak üzere kurulmuş ve Harbiye Nezareti'ne bağlı bir örgüt olarak bildiğini çetelerle ilgili bilgisinin olmadığını belirtti⁹⁵³.

4. 1. 2. 10. Ticaret ve Ziraat Eski Nazırı ve Kayseri Mebusu Mustafa Şeref Bey'in Sorgulanması

Soruşturma Komisyonu 27 Kasım 1918 günkü on birinci toplantısında Ticaret ve Ziraat eski Nazırı ve Kayseri Mebusu Mustafa Şeref Bey'i sorguladı. Saat 14.20'de başlayan sorgulama saat 15.30'da sona erdi. Mustafa Şeref Bey ilk beş

⁹⁵² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 215.

⁹⁵³ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 215-216.

sorunun kendi nezaret dönemiyle ilgili olmadığını ifade ederek sorulara cevap vermeyeceğini belirtti⁹⁵⁴.

Altıncı soru olan savaş sırasında ordunun geri çekildiği yerler meselesinde komisyondakilerin bilgisi kadar bilgi sahibi olduğunu belirtti. Enver Paşa'nın Karargâh-ı Umumi'nin tebligatını harita üzerinde anlattığını kendisinin kabineye girdikten sonra Bağdat ve Kudüs'ün sukut ettiğini, Gazze Müdafaası'nın meydana geldiğini belirtti. Bağdat 1917 yılı başlarında kaybedilmişti. Bu yerleri savaşın sonunda geri almanın zor olacağına dair kabinede bir tartışmanın gerçekleşmişti. Alman fırkalarıyla takviye edilerek kurulacak olan Yıldırım Orduları marifeti ile Bağdat'ın geri alınması planlanmıştı. Bu sırada Gazze Müdafaası meydana gelmiş ve düşman hücumları bertaraf edilmiş fakat Kudüs düşmüştü. Buna Suriye'de komutan olarak bulunan General Falkenhayn'ın maiyetinin dirayetsizliğinin neden olduğu belirten Mustafa Şeref Bey bölgeye daha sonra Liman Paşa'nın atandığını belirtti. Suriye olayı meydana gelmeden on beş gün önce Meclis-i Vükela'nın isteği üzerine Enver Paşa'nın konuyla ilgili açıklamada bulunduğu dikat çekti. Paşa İngiliz kuvvetlerinin iki misline çıkarsa dahi iki sene müdafaada bulunacak güçte olduğunu belirtmişti. Fakat on beş gün geçmeden Filistin Cephesi'nin yarıldığı haberi alındı. Kabinenin bu durum karşısında çekilmeyi düşünüldüğünü belirten Mustafa Şeref Bey fakat bunun sulh teklifinden sonraya kalmasının uygun olduğu kararına varıldığını dile getirdi⁹⁵⁵.

Mustafa Şeref Bey'e savaş sırasındaki barış tekliflerinin reddedilme meselesi soruldu. Mustafa Şeref Bey buna dair bir bilgisini olmadığını fakat Nazırlığı sırasında Meclis-i Vükela'da okunan bir mektup olduğunu belirtti. Osmanlıda nafia imtiyazlarını takip etmiş olan Peeling adlı bir İngiliz'in Bern'de sadrazama bir mektup yazdığını ifade etti. İngiltere nezdinde nüfuz sahibi bir kişi olduğu belirtilen bu kişinin Osmanlı'nın tek başına barış yapmasına yardımcı olabileceğini belirttiğinden söz etti. Böyle mektuplar karşılıklı olarak her iki ittifak grubunda, müttefiklerin arasında soğukluk meydana getirmek üzere hazırlanmaktaydı. Mustafa Şeref Bey İngiltere kabinesiyle ilişkisi olduğu iddia edilen bu kişinin araştırılması için Bern Sefir'inden malumat istenmesine karar verildiğini belirtti. Fakat daha sonra

⁹⁵⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 217.

⁹⁵⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s.

Meclisi Vükela'da araştırmaya dair bir bilgi paylaşılmamışsa da kendisi durumu Hariciye Nazırı'na sorduğunu ve Sefirin adamın aleyhinde şahitlikte bulunduğundan söz etti⁹⁵⁶.

Mustafa Şeref Bey'e Çarlık Rusya'sı çöktükten sonra hükümetin İtilaf Devletleri ile bir barış görüşmesini düşünüp düşünmediği sorusu yöneltildi. Bulgar ordularının çekilmesinden sonra resmi anlamda olamamakla birlikte kişisel olarak meseleyi kendi aralarında görüştiklerini belirtti. Barışın müstereken yapılmasına karar verilmişti. Zira böyle olduğu takdirde savaştan zararsız kurtulma şansları daha yüksekti. Ayrıca şahsi teşebbüs memleketi daha ziyade tehlikeli bir duruma sürükleyebilir, müttefiklerin nazarında haysiyet ve itibar zedeleyecek bir hareket olarak nitelendirilebilirdi. Zira o sıradaki askeri vaziyet böyle düşünmeye etki eden bir faktördü. Diğer taraftan Rusya tamamıyla savaştan çekilmiş, Romanya ile barış görüşmeleri başlamıştı. Amerika'nın savaşa girmesinden önce İtilaf Devletleri barış şartları arasında Türklerin Avrupa'dan atılması ve onlarla birlikte yaşamış halkların ayrılmasını istemekteydi. Hükümet böyle bir durumda kendi ülkesini kendi eliyle parçalamış olacaktı. Buna cesaret edilemezdi. Bu nedenle meselenin Meclisi Vükela'da görüşülmesine herkesin aynı kanaati taşıması nedeniyle gerek duyulmamıştı⁹⁵⁷.

Mustafa Şeref Bey'e Divaniye Mebusu Halit Bey “...her cephede taarruza değil savunmaya bile iktidar gösterilmediğinin anlaşılması olmasına rağmen neden müttefikler nezdinde hiç olmazsa ordunun giyim, kuşam ve orduya yedek asker kuvvet temini için...” teşebbüste bulunmayı düşünmedikleri sorusu yöneltildi. Mustafa Şeref Bey bunun düşünüldüğünü ve yapılan müracaat üzerine iki üç fırka Alman askerinin geldiğini bunun ne şekilde kullanıldığı bilgisinin başkumandan vekiline ait olduğunu belirtti. Bu askerlerin geri hizmette mi yoksa harp cephelerinde mi kullanılıp kullanılmadığını bilmediğini ayrıca asker için daimi surette elbise ve diğer malzemelerin gönderildiğini belirtti. Amerika ile ilişkilerin kesilmesi meselesiyle ilgili olarak Mustafa Şeref Bey ilişkilerin kesilmesine kabinenin karşı olduğunu belirtti. Hatta konuyla ilgili bir iki defa görüşmede bulunulduğuna dikkat çekti. Fakat müttefiklerin dayanışma göstermek adına Türkiye ile Bulgaristan'ın

⁹⁵⁶ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 219.

⁹⁵⁷ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 219-220.

savaş ilanı değilse de ilişkileri kesmesi Alman kamuoyunu avutmak maksadı ile uygun görüldü. Hatta hükümet önce Bulgaristan'ın ilişki kesmesini istedi. Akabinde hükümetin de ilişkiyi kestiğini bunun bir savaş ilanı olmadığına dikkat çekti⁹⁵⁸.

Mustafa Şeref Bey'den iaşe meselesi ile ilgili bilgi vermesi istendi. Bu konudaki en iyi bilgiyi İaşe Nazırlığı yapmış olan Kemal Bey'in vereceğini belirterek Kemal Bey'in 1916 yılındaki İttihat ve Terakki Kongresinde konuyla ilgili açıklamasını referans gösterdi. İstanbul'un iaşesi önce Şehremaneti tarafından karşılanmaya çalışılmıştı. Bu maksatla Romanya'dan hububat satın alınmıştı. 1914 senesi Ekim ayında şehremaneti tarafından bir Heyeti Hesabiye ve Ticariye teşkil edilmişti ki bu kurum İstanbul Heyet-i Merkeziye'siydi. Kemal Bey'in verdiği izahata göre bu heyet iaşe meselesini hallettikten sonra Konya ve Ankara'daki tüccarla anlaşmaya çalıştı. Bunun için de askeri nakliyeden artan 30 vagonun buğdayların nakline tahsis edilmesine karar verildi. Bu durum 1915 Yılı Kasım'ına kadar devam etti. O sırada Milli Mahsulât Şirketi kurulmuştu. Şehremaneti bu şirket ile bir anlaşma imzalayarak Ocak ayına kadar işlemler devam etti. Hatta 1916 Yılı Eylül ayına kadar bu usul devam etti.

Daha sonra İaşe Komisyonu kuruldu. Talat Paşa'nın başkanlığında kurulan komisyon, ordunun ihtiyacı olan *“mahaller ahalisinin iaşesini temin için memaliki osmaniyeyi muhtelif mıntikalara ayıran kanun mucibince”* o bölgenin zahiresini almaya yetkili kılındı. Mustafa Şeref Bey Ticaret ve Ziraat Nazırı'nın komisyon üyesi olması nedeniyle 4-5 toplantıya katıldığını fakat ondan sonra Kayseri Mebusu olarak Meclis'e girdiğini belirtti. Daha sonra İtibar-ı Milli Bankası'nın kurulmasıyla *“Meclis İdare Azası”* olarak atanmıştı.1917 yılında Talat Paşa kabinesi kurulunca Kemal Bey Birinci Mıntika'nın sorumlusu oldu. İstanbul'un iaşe işiyle Kemal Bey ilgilenirken ordunun iaşesinden sorumlu kişi İssmail Hakkı Paşa idi. Bu iki daire arasında meydana gelen sıkıntılar üzerine işlerin tek elde toplanmasına karar verildi. İaşe Müdüriyeti ve ona bağlı İaşe Meclisi kuruldu⁹⁵⁹.

Komisyon başkanı Abdullah Azmi Efendi, savaş sırasında birtakım gerçek ve tüzel kişilere para kazandırıldığını belirterek Mustafa Şeref Bey'in bu gibi adamlara para kazandırıp kazandırmadığını sordu. Mustafa Şeref Bey savaşın ticaret sahasını

⁹⁵⁸ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 220.

⁹⁵⁹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 220-221.

daralttığını ve tüccar arasındaki rekabeti ortadan kaldırdığına dikkat çekti. Ülkede yetişen bir kısım ham madde harp ve askeri ihtiyaçlara tahsis edilirken, gıda maddeleri işi İaşe Müdüriyeti'ne bırakıldı. Dolayısıyla Ticaret Nazırı'nın denetim sahası oldukça sınırlandırılmış oldu. Üstelik Nezareti'nin nakliyat işleri ile ilgisi yoktu. Ticaret eşyayı bir yerden alıp başka bir yere nakletmek suretiyle yapılmaktaydı. Bu arada ihtikâr sorunu ortaya çıktı. Mustafa Şeref Bey aynı mahaldeki eşyayı ucuz iken alıp pahalı oluncaya kadar saklayarak fiyatların yükselmesine sebep olan ihtikârın engellenmesi için Men-i İhtikâr Heyeti'nin kurulduğunu ifade etti. Diğer taraftan 1916 Eylül'ünde İhracat Heyeti Kanunu tanzim edildi. Kendisi bu heyetin teşekkülünden dört ay kadar sonra işe başlamıştı. Hatırladığı kadarıyla da heyetin başında 14 ay kadar kaldığını ve ihracat yapmak isteyen kimselerin heyete kaydolmasının şart koşulduğunu belirtti⁹⁶⁰.

Şube başkanı, ihracat işleriyle uğraşanların hepsinin tüccar olup olmadığını zira tüccar olmayanların da bu işle uğraştığına dair duyular aldıklarını belirtti. Hatta alınmış olunan ihraç vesikalarının satıldığından bahsedilmekteydi. Bu durum gerçek ve tüzel kişilere para kazandırıldığına dair dedikodulara sebep olmaktaydı ki Mustafa Şeref Bey'in bu konu hakkında bilgi sahibi olup olmadığı soruldu. Mustafa Şeref Bey Nezarete bulunduğu müddetçe mal satışı yapmayanlara vesika verilmediğini belirtti. Tüccar önce ihracat heyetine müracaat ederek ihraç edilecek malının hangi depoda olduğunu beyan etmekteydi. Daha sonra malı almak isteyenler müracaatta bulunarak almak istedikleri miktarı belirtmekteydiler. Eğer mal istenen miktarda ise satış gerçekleşmekteydi. Fakat daha sonra malı alan kimse bunu isterse piyasada da satabilmekteydi. Yani malı illede ihraç etme zorunluluğu yoktu⁹⁶¹.

Mustafa Şeref Bey Heyetle muamele yapanların tüccar olmasını temin etmek üzere bir takım tedbirler aldığını belirtti. Bir tüccar her şeyden önce ticaret odasına kayıtlı olmalıydı. Fakat bunun geniş tutulduğunu görünce ikinci bir tedbir olarak tüccar olanların verdikleri temettü vergisi ilmühaberlerini ibraz etmeleri şartı getirildi. Bu sırada yöneltilen bir başka soru, mebus olan tüccarlara ayrıcalık tanınıp tanınmadığı meselesiydi. Kendisinin de birtakım dedikodular duyduğunu belirten Mustafa Şeref Bey mebuslar arasında bahsettiği duruma sahip olanlarının ticaret

⁹⁶⁰ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 221.

⁹⁶¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s.

yapabileceğini zira mebusluk sıfatının ticareti engellemediğini belirtti. Bazı mebuslara ayrıcalık tanındığı söylentileri ile ilgili olarak da değil öncelik hatta ricaların dahi dikkate alınmadığını ifade etti⁹⁶².

Divaniye Mebusu Halit Bey yurt dışından çiftlikler için getirilen makinelere askeri yetkililerin el koyduklarını, bunun hem üretimi düşürdüğünü hem de yararlı teşebbüsleri sonuçsuz bıraktığını belirtti. Bunun engellenmesi için de Ticaret ve Ziraat Nezareti'nin bir teşebbüste bulunup bulunmadığı soruldu. Mustafa Şeref Bey, İsmail Hakkı Paşa'nın Edirne'de bu malzemelere el koyduğunu duyduğunu fakat bunun kendi nazırlığından önce olduğunu belirtti. Hatta kendisi tahsisat mevcut olduğundan ziraat alet ve edavatını satın alarak halka dağıttırmıştı. Divaniye Mebusu Halit Bey *"ihracat kanununun vaazında Almanlar buraya bir Mübayaat Komisyonu göndermişlerdi ve bu komisyon burada bazı müesasatı hususiye ile yaptıkları kontrat icabınca bir inhisar vücuda getirmişlerdi. Tüccar komisyona gidiyor, mal satmak istiyordu; hâlbuki komisyon 'ben malınızı almam falan yere gidin"* dediğinden bahsederek kendi döneminde böyle bir durumun söz konusu olup olmadığını sordu. Mustafa Şeref Bey Almanya'nın ülkesinde ki fiyat artışını engellemek üzere bu komisyonu kurduğunu ve diğer devletlere gönderdiğini belirtti. Kendilerinin bunu engellemek üzere İhracat Heyeti'ni teşkil etmişlerdi⁹⁶³.

Memleketteki kömür buhranı ile ilgili soruya, bu meselenin döneminde meydana gelmediğini buna rağmen kömür dosyasını incelediğini belirtti. Ereğli Şirketi yönetimine diğer ülkelerin yabancı şirketlere yaptığı gibi bir heyet tayin edilerek heyet başkanlığına İsmail Hakkı Paşa getirilmişti. Bu durum 1916 Temmuzuna kadar devam etmiş, 80 bin ton olan hasılat bu müddet zarfında yarıya düşmüştü. Karadeniz yolunun kapalı olması dolayısıyla nakliyatın yapılamaması hem hasılatı hem ihracatı azalttı. 1916 yılında Harbiye Nezaretinde Harp Kömür Şubesi teşkil edilerek, vesika usulü getirildi. Önce İstanbul'da kömüre ihtiyacı olan müesseseler tayin edilerek, ihtiyaç kadar kömür dağıtımı yapılmıştı⁹⁶⁴.

Şubenin kurulma sebebi İstanbul'da ihtiyacı karşılayacak kömürün olmamasıydı. Bunun sonucunda Almanya her gün 22 ile 24 vagon kömür

⁹⁶² Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 221-222.

⁹⁶³ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 222-223.

⁹⁶⁴ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 223.

göndermekteydi. Almanya'nın yaptığı bu fedakârlık dikkate alınarak kömür şubesi kurulmasına karar verildi. Mustafa Şeref Bey, bütün üretimin ve bilhassa kiralanmış olan Ragıp Paşa ocaklarının üretimini şubenin kendisinin yaptığını belirtti. Ayrıca özel kömür getirenlere vesika verilirken, vesikasız olanların kömür getirmesi engellendi. Şube, getirilen kömürün bir kısmını hariçte serbestçe satarken bir kısmını kendisine, Elektrik Şirketine, Su Şirketine, Demiryolları İdarelerine ve diğer müesseselere verdi. Harp Kömür Merkezi aldığı kömürlerin şirkete ait olan kısmının parasını ödeyemedi. Zira şirketin 80-90 bin lira kadar alacağı birikmişti. Bu nedenle işçi için lazım olan para verilemediği gibi işçilerin temini içinde itina gösterilemedi. Bundan dolayı üretim 1918'in Haziran ayı zarfında 27 bin tona ve Temmuzda 15 bin tona kadar düştü.

Meclisi Vükela'da durum görüşülerek Mustafa Şeref Bey'in önerisi ile Ticaret, Nafia, Harbiye ve Bahriye Nezaretlerinden bir komisyon teşkil edilmesine karar verildi. Komisyon Ereğli'de incelemelerde bulunarak bir rapor hazırladı. Rapora göre; işçinin işçisi temin edilememekteydi. İşçiler linyit ocaklarına sevk edilerek Nazilli'ye gönderilmiş, ayrıca işçi paraları ödenmemiş, dinamit gibi üretimi arttıracak araçlar askeri yetkililer tarafından temin edilememişti. Yabancı tabur gönderilmesi, işçilerin müfrezeler aracılığıyla köylerden getirilmesi, üretimin düşmesine neden olan durumlar arasındaydı. Bunun üzerine Hükümet, Kömür Şubesinin Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlanma teklifini kabul ederek iyileştirme için bir talimatname hazırlattı. Mustafa Şeref Bey'in görevinden ayrılması nedeniyle talimatname uygulanamadı⁹⁶⁵.

Şube Reisi Abdullah Azmi Efendi, İhracat Heyeti Başkanı olması dolayısıyla Mustafa Şere Bey'in bazı kimselere toptan vesika verilip verilmediği yönünde bilgisinin olup olup olmadığını sordu. Mustafa Şeref Bey, ihraç edilen eşyaların iki kısma ayrıldığını belirtti. Bunlardan biri bakır, maden ve yün gibi ihracı yasak olanlardı ki bunların ihracına ancak Hükümet izin vermektedir. Komisyon, ihracı yasak olan ürünlerden Bakanlar Kurulu kararı ile bir şahsa külliyetli miktarda ihracat müsaadesi verilip verilmediğini sordu. Mustafa Şeref Bey bunun bakanlar kuruluna gönderilmesine gerek olmadığını belirterek yapılan sevkle ilgili olarak komisyona bilgi verdi. Şimendifer İdaresi, 400 bin kilo ipek 150 bin kilo ipek kozası ihraç etmek

⁹⁶⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 223-224.

istediğini bildirdi. İpeğin ihracı serbestti. İsmail Paşa Suriye'den toplattırdığı ipekleri ihraç etmek için kendisine başvurda bulunmuştu. Divaniye Mebusu Halit Bey Kömür Şubesi oluştuktan sonra Ereğli ve Zonguldak işletmelerine el konulması yönünde Hükümetin bir kararı olup olmadığını sordu. Mustafa Şeref Bey Ferik Rodwald Paşa tarafından hazırlanan ve Enver Paşa tarafından ocaklara elkonulmak üzere hazırlanan talimatnamenin Meclis-i Vükela'da görüşüldüğünü belirtti. Harbiye Nezareti'nin kanuni olmayan bir durumla ilgili yetkisinin olamayacağı belirtilerek talimatnamenin reddedilmesine karar verildi. Halit Bey komisyondaki bir üyeden duyduğuna göre talimatname uygulanmış hatta şirketin 60 bin lirası Almanlar tarafından alınıp sarf dahi edilmişti⁹⁶⁶.

Kudüs Mebusu Ragıp Neşasıbi Bey top döküleceği gerekçesiyle Suriye'deki evlerden zorla toplattırılan bakırların akıbetine dair Mustafa Şeref Bey'in bilgi vermesini istedi. Şeref Bey konuyla ilgili bilgisinin olmadığını madenlerin Harbiye Nezareti adına çıkarıldığını fakat Meclis-i Vükela kararı olmaksızın ihraç edilemeyeceklerini belirtti. Ragıp Bey *"Hükümetin tayyare yetiştirmek için kanat imalinde ipek lazım olduğundan Suriye'de düşük fiyatla ipek toplattırdığını"* belirterek, bunların bazı kişiler eliyle Almanya'ya gönderildiği duyularını dile getirdi. Mustafa Şeref Bey daha önce bahsedilen konuya yeniden vurgu yaparak şimendiferler idaresine 400 bin kilo ipek ihracı için izin verildiğini belirtti. Ayrıca idarenin bu konuda serbest olduğunun altını çizdi⁹⁶⁷.

4. 1. 2. 11. Dâhiliye eski Nazırı İsmail Canbulat Bey'in Sorgulanması

Mustafa Şeref Bey'den sonra 27 Kasım 1918 günkü on birinci toplantıda Dâhiliye eski Nazırı İsmail Canbulat Bey'in⁹⁶⁸ sorgulaması yapıldı. Saat 15. 35'de başlayan sorgulama 16.50'ye kadar devam etti. İlk üç sorunun kendi nezareti

⁹⁶⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 224.

⁹⁶⁷ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 224-225.

⁹⁶⁸ Çerkez asıllı bir subayın oğludur. 1899'da Harbiye'den mezun olmuştur. İngilizler kendisini serüvenci, atak, gözü pek ve acımasız biri olarak tanımlamışlardır. Aralık 1913- Nisan 1914 arasında Dâhiliye Nazırlığı İstihbarat Büro Müdürlüğü, Nisan 1914 Şubat 1915 arasında Emniyet Genel Müdürlüğü Şubat 1915'ten Nisan 1916'ya kadar İstanbul Valiliği ve Başkanlığı yaptı. Nisan- Aralık 1916 arasında Stockholm elçiliğinde bulundu. Talat Paşa kabinesinde 1918'in Temmuz Ekim ayları arasında Dahiliye Nazırlığı yapmış, Cumhuriyet döneminde İstanbul mebusu olarak meclise girmiş İzmir suikastı nedeniyle 13 Temmuz 1926 günü idam edildi Şimşir, *a.g.e.*, s. 289-291.

dönemine ait gelişmeler olmadığını belirten İsmail Canbulat Bey dördüncü ve altıncı sorulara birlikte cevap vereceğini ifadesinde belirtti⁹⁶⁹.

İsmail Canbulat Bey öncelikle savaştaki gelişmelerle ilgili haber alınmadığını belirterek bunun yapılan bir takım yanlışların sonucu olduğuna dikkat çekti. Herşeyden önce başkumandanlık vekaletinin Erkan-ı Harbiye Riyasetine dönüşmesini yanlış bulduğunu belirtti. Zira Başkumandanlık Vekâleti herkes tarafından kabul edilmiş bir şekildi. Bunun Harbiye Nezareti ile birleştirilmesine gerek bir durum yoktu. Durumu Talat Paşa'ya iletildiğini belirten İsmail Bey, O'nunda meseleyi sonra hallederiz şeklinde cevap verdiğini fakat kendisinin Bakanlar Kurulu'nda bulunmadığı bir sırada padişah tarafından Başkumandanlık Vekâletinin kaldırılarak makamın "Erkân-ı Harbiye Riyasetine" dönüştürüldüğünü belirtti. İsmail Canbulat Bey, Enver Paşa'nın bulunduğu bir ortamda durumu eleştirerek Harbiye Nazırı'nın ayrı Erkan-ı Harbiye Reisi'nin ayrı kişiler olması gerektiğine dikkat çektiğinden söz etti. Fakat Enver Paşa güveneceği kimse bulunmaması dolayısıyla buna razı olamayacağını belirtmişti. Bunun üzerine kendisi harbin müzakeresi ve kumandan seçilmesi için bir Encümeni Vükela kurulmasını teklif etti. Konu 11 Ağustos günkü Bakanlar Kurulu toplantısında Talat Paşa tarafından dile getirilmişse de Enver Paşa ile birlikte buna itiraz edenler olmuştu. Bu nedenle savaşın gidişatı konusunda bilgi alma imkânı yoktu. Ancak savaşın gidişatı konusunda bakanlar kurulunun ısrarı üzerine Harbiye Nazırı'nın haritalar getirerek cephelere dair malumat verdiğini belirtti⁹⁷⁰.

İsmail Canbulat Bey Dâhiliye Nezareti'nde iken "harbe ait muamelelerinin iyi idare edilmediği" yönünde bilgi almıştı. Filistin vakası bunlardan biriydi. Burada zabitlerin komutası altındaki çetelerin geriye kaçtığı köyleri tahrip ettiği bilgisi Beyrut Valisi tarafından kendisine verilmişti. Hatta bir gün 150 bin kişilik bir müfrezenin kaçtığı yönünde haber aldığını, bu şifreli telgrafı Enver Paşa'nın da bulunduğu 28 Ağustos tarihli Bakanlar Kurulu toplantısında okuduğunu belirtti. Enver Paşa bunu gayet soğukkanlı karşılayarak, bunun öteden beri olan mühim bir mesele olmadığını söylemesi üzerine kendisinin "...*mademki eskiden başladık şimdi nihayetine geldik*" şeklinde cevap verdiğini ifade etti. Enver Paşa'nın bu tip soruları

⁹⁶⁹ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 226.

⁹⁷⁰ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 226-227.

genellikle “askerlik icabı” şeklinde değerlendirdiğini belirten İsmail Bey, Paşa’nın, İngilizlerin kuvvetlerini arttırsalar dahi cepheyi geçme imkânı yok dediği cephenin daha sonra “hercümerc” olduğuna dikkat çekti. Buna rağmen hâlâ Paşa’ya inanların bulunduğunu belirtti⁹⁷¹.

Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, İsmail Canbulat’ın tüm bunlara rağmen neden görevine devam ettiğini sorarak bunları engellemek için ne yaptığını ve nedeni hala anlaşılammış olan istifasını açıklamasını istedi. İsmail Canbulat Bey, Talat Paşa’nın kendisine önce Posta Nezareti’ni teklif ettiğini, fakat kendisinin hükümetin iş görecek bir heyet olmadığı kanaatinden dolayı bunu kabul etmediğini belirtti. Ayrıca Said Halim Paşa döneminde “su-i idaresi” görülen bir takım kişilerin kabinde yer alması da kabineden ümitli olmamasına neden olan bir durumdu. Bu arada kendisine İaşe Nezaret’i de teklif edilmişti. Fakat o günkü yönetimin kötüye gittiğini gördüğünden teklife olumlu cevap vermemiştir. Hatta Enver Paşa’nın dahi görevi alması konusunda kendisine ısrar ettiğini belirtti. Fakat karşısında Levazım Reisi İsmail Hakkı Paşa olduğu müddetçe kendileriyle çalışmayacağını söylemişti. Maarif Nazırlığının dahi teklif edildiğini belirten İsmail Bey, ancak Talat Paşa’nın kötüye gidişi engellemek üzere kati beyanda bulunduğunu gördükten sonra kabineye girmeyi kabul ettiğini ifade etti. İsmail Bey’e göre Enver ve Cemal Paşalar kabinenin kusurlarıydı. Bu nedenle bunların kabinden çıkarılması ve daha kuvvetli kişilerin alınması gerekmektedir. Cemal Paşa konusundaki teklifine sıcak bakıldığını hatta bir haftaya kadar Paşa’nın görevden alınacağını kendisine bildirildiğini belirtti. Fakat Talat Paşa, Enver Paşa’dan çekindiğinden olsa gerek biraz daha tecrübe edilmesinin iyi olacağı kanaatindeydi⁹⁷².

İsmail Canbulat Bey’e hükümetin çıkardığı muvakkat kanunlarla ilgili soru yöneltildi. Kabineye girmeden önce Kanun-ı Esasi tadilatı için teklif yaptığını belirten İsmail Bey, tatbiki mümkün olmayan kanunların ilgası için Meclis-i Umumi’nin toplantıya çağrılmasını istemiştir. Fakat Eylül’ün birinde açılması istenilen Meclis ancak Kasım’ın birinde açılabilir. İsmail Bey 4 Ağustos’taki Bakanlar Kurulu toplantısında tehcir ve tagrip edilmiş olan Arap, Ermeni ve Rumların yerlerine yerleştirmeleri için karar aldığını belirterek hatta muhacir

⁹⁷¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 226-227.

⁹⁷² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 227.

idaresinin hazırlık yaparak Samsun ve havalisinin iadesi için emirler verdirdiğine dikkat çekti ⁹⁷³.

Yedinci soru savaş sırasında barış görüşmeleri konusunda bir malumatının olup olmadığı sorusuydu. İsmail Canbulat Bey Rusya'nın savaştan çekilmesinden sonra sefir olarak Stocholm'e gönderildiğini, hatta Rusya'yla tek başına bir barış için çalıştığını fakat rahatsızlandığından dolayı geri dönmek zorunda kaldığını ifade etti. İsmail Bey barış meselesi ile ilgili olarak bahsetmek istediği bir konu olduğunu fakat ileride memleketine hizmet etmek istediğinden siyasi hayatına bir zarar geleceği endişesi ile yazılmasından çekindiğini belirtti. Barış meselesinin cereyan etme şekliyle ilgili bilgi vererek.

“Nezarete geçmeden evvel 16-17 Temmuz gecesi Talat Paşa Rahmi Bey'le birlikte eve gelmişti... Rahmi Bey öteden beri İtilaf Devletleri ile anlaşmak arzusunda idi. Esasen ben de bu kabineye girerken bunu teklif etmiştim. Fakat maksada alelittlak sulh değil İtilaf Devletleri'nin şeraiti sulhiyelerini anlamak, daha doğrusu yoklamak idi. Talat Paşa bu meseleye evvelleri taraftar gözükmekzen bu teklifime itiraz etmedi. Ve ‘sen kabineye gel düşünürüz’ dedi. Hariciye Nazırı Nesimi Bey'de buna taraftar idi... Bu işe Rahmi Bey'in memur edilmesini takarrur etti. Ve Talat Paşa bana sakın bu meseleyi Meclis-i Vükela'da mevzu etme” dediğini belirtti⁹⁷⁴.

Enver Paşa ile Halil Bey böyle bir meseleden bahsedilme zamanı olmadığını belirterek buna en fazla karşı çıkacak kişilerdi. Talat Paşa'nın meseleyi Cavit Bey'le de görüştüğünü belirten İsmail Bey, Cavit Bey'in Avrupa'ya giderek mesele üzerinde çalışacağından sözettiğini belirtti. İsmail Bey'e göre Talat Paşa'nın bu konuda kesin bir kararı yoktu. Bu nedenle iş uzamıştı. Paşa'nın Berlin'e gideceği sırada mesele kendisi tarafından tekrar gündeme getirildi. Bu işle Hariciye Nazırı Nesimi Bey'in ilgilenmesini isteyen İsmail Canbulat Bey'e Talat Paşa, Berlin'den döndükten sonra mesele ile ilgileneceğini belirtmişti. Fakat Talat Paşa'nın Berlin'den döndüğü 27 Eylül Cuma günü Bulgarlar savaştan çekildiği haberi gelmesiyle durumun daha da kötüleşmei üzerine İngilizlerin fikrinin alınması kararına varılmıştı. Fakat kendisi bu

⁹⁷³ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 228.

⁹⁷⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 228-229.

sırada istifa ettiğinden meselenin devamında ne olduğunu konusunda bilgi sahibi değildi⁹⁷⁵.

İsmail Bey'e iâşe, ihtikâr ve suiistimal meseleleri ile ilgili yeni bir soru yöneltildi. Dâhiliye Nazırlığı öncesi Dâhiliye Müsteşarlığı ve Şehreminliği yapan İsmail Bey bu sırada ihtikârla mücadele ettiğini belirtti⁹⁷⁶. Fakat Nezareti döneminde meseleyle ilgili bir bilgisi olmadığını zira İâşe Nezareti kurulmak üzere olduğunu ifade etti. Nazırlıkta bulunduğu sırada iâşe meselesi geçiş evresindeydi. O nedenle ne Müdürlük ne de Nezaret bir şey yapamamıştı. Bu sırada Şimendifer İdaresi'nin ticaretle uğraşma meselesi ortaya çıkmıştı. İdarenin muamelatını likidite etmesi için İsmail Bey Bakanlar Kurulu'na bir teklifte bulundu. Teklifi kabul edilerek idarenin ticaretle meşgul olmaması kararına varıldı. Hatta durum Harbiye Nazırı'na da tebliğ edildi.

Sansür konusundaki dokuzuncu soruya verdiği cevapta kendisinin kabineye dâhil olduktan sonra sadrazam Talat Paşa'nın verdiği söz üzerine konuyu Bakanlar Kurulu'na getirdiğini belirtti. Halil Bey sansürün kaldırılma meselesine itiraz etmişti. Zira matbuatın ve mektupların sansür edilmesi gerekmektedir. Tartışmanın büyümesi üzerine İsmail Bey istifa edeceği tehdidinde bulundu. Bunun neticesinde bir Encümeni Vükela'nın kurulması kararına varıldı. Fakat Talat Bey'in Berlin'e gitmesi nedeniyle mesele görüşülemedi. Bu arada siyasi sansürün kendisi kabineye dâhil olmadan önce kaldırıldığını belirtti. Fakat gazeteciler idare-i örfiye'nin tatil hakkındaki maddesinden korktukları için askeri haberleri dahi hala askeri sansür memurlarına göndermeye devam etmekteydiler. İsmail Canbulat Bey, Matbuat Kanuna eklenen “*vakti harpte hatta vakti sulhte askerliğe ait malumatın askeri sansür memurları tarafından görülmeden neşri halinde*” verilecek olan cezanın Kanun-ı Esasi'nin ruhuna aykırı olduğu görüşündeydi. Bu durumun giderilmesi için Sadarete Dâhiliye Nezareti tarafından bir dilekçe yazılmıştı. Mesele Encümen-i Vükela'ya havale edilmiş fakat bir sonuca ulaşamamıştı. İsmail Bey konuyu tetkik

⁹⁷⁵ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 229.

⁹⁷⁶ İsmail Canbulat Bey, 22 Nisan 1916'da Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'ya şehremanetinden istifasını bildiren mektubunu gönderdi. İstifasına gerekçe olan durum Avusturya Macaristan hükümetinden alınan 833 vagon şekerin “*şehremaneti malı olmayıp esnaf cemiyetleri malı olduğu*” yönünde cevap verilmesiydi. Hatta şekerin esnaf cemiyetleri tarafından satılma haberine şehremaneti olarak müdahalede bulunulmaması istenildi. “İstanbul vilayati mülhakatında da şeker tevziinin yine bazı yolsuz şekilde cereyan ettiği...” halkın şehremaneti tarafından veya hiç olmazsa Nezareti altında dağıtımın olduğunu zannettiği meselenin bu şekilde devamına müsaade edemeyeceğinden istifa ettiğini belirtti; bkz. Murat Bardakçı, *İttihadçı'nın Sandığı*, Türkiye İş Bankası KültürYay., İstanbul 2014, s.414-415.

ederken İtilaf Devletleri'nde de benzer hatta daha ağır şartlarda kanunlar olduğuna rastalandığından bahsetti. Fransa'nın idare-i örfiye kanununda "tahdiş-i ezhani mucip neşriyatı tatil eder" kaydının "men eder" şeklinde ifade edildiğine dikkat çekti⁹⁷⁷.

İsmail Bey'e Teşkilat-ı Mahsusa hakkında ne bildiği soruldu. Nezareti sırasında ilk meşgul olduğu meselenin tehcir edilmiş olanların geri dönüşlerine imkân sağlamak olduğunu belirtti. İkinci mesele ise eşkıya takibi ve asayişti. Bunun için de jandarma kuvvetlerinin görevlerine iadesine karar verilmişti. Enver Paşa ile yaptığı görüşmeler sonucu jandarma birliği olarak ancak 5-6 yüz kişi alabildiğini, Jandarma kuvvetini arttıramadığı için de asayiş sağlamanın mümkün olmadığını belirtti. Hatta bu durum İsmail Bey'in istifa gerekçelerinden biri oldu. Bu arada idare-i örfiye olan yerlerde askerlerin halka zulüm yaptığına dair haberlerin dolaştığından söz etti. Bunun engellenmesi için bu bölgelerin sınırlandırılmasını istediğini böylece memleketi askerlerden kurtarıp "idare-i mülkiyeyi" yeniden sağlayabileceğini düşündüğünü belirtti. Fakat Nezarete 2 ay 10 gün kalması bunu başarma fırsatını ortadan kaldırmıştı.

İsmail Bey'e daha önce bahsettiği Cemal Paşa'nın kabineden çıkarılma meselesi soruldu. Kendisi bunu sürekli gündemde tuttuğunu belirtti. Hatta Cemal Paşa'nın Budapeşte'de bulunduğu sırada meseleyi Bakanlar Kurulu'na açtığını " *bu adam bizim aramızda bulunacak vaziyette değildir. İçimizde bunun gibi adamlar bulunmasın, çünkü benim günahım olmadığı halde başkalarının lekesi altında bulunamam* " dediğinden söz etti. O sırada Enver Paşa'nın şikâyeti üzerine İsmail Hakkı Paşa'nın görevinden alınma meselesi de gündeme gelmişti. İsmail Bey, Cemal Paşa ile ilgili meselenin Paşa Avrupa'da iken halledilmesini istediğini belirtti. Fakat Talat Paşa'nın Berlin'e gitmesi nedeniyle bunun dönüşte ertelenmesinin uygun olacağı ifade edildiğinden istek gerçekleşmemişti. O sırada Enver Paşa meselesi ortaya çıktı. Talat Paşa onun içinde 15 gün süre istedi. Fakat İsmail Bey artık sabredemediğini Talat Paşa'ya belirtti⁹⁷⁸.

Komisyon İsmail Canbulat Bey'den istifa mektubunu okumasını istedi. Komisyona verdiği ifadelerin benzerleri yer aldığı mektupta yer almaktaydı. 28 Eylül 1918 tarihli Mektupta,

⁹⁷⁷ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 230.

⁹⁷⁸ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 232.

“Dâhiliye Nezaretini deruhte edeceği sıralarda irae buyrulan mesai programında, Kanun-ı Esasiye ve kavanin-i mevzuaya ve hukuku efrada itina ile riayet edileceği her nezaretin kendi vazifesi ile iştilal edeceği ve hali harp dolayısıyla tedahül eden teşkilat ve vezaif tetkik edilerek bunların hali-i tabiye irca edileceği; her nezaretin su-i istimalatın önünü almak üzere tedabiri seriaya tevessül edeceği, kabine efradını müctemian mesul eden mesail-i umumiyenin Heyet-i Vükela’ca tezekkür ve takarrür edeceği, icabat-ı harbiye dolayısıyla neşrolunan ve hukuk-u efradı tazyik eden kavanin-i mülkiye ve askeriyenin tedkik edilerek icab edenlerin tadil edileceği muharrer idi. Fakat iki ayı tecavüz eden memuriyetim müddetince maatteessüf bu mevaddan velev birinin olsun, tamamen değil hatta kısmen bile tatbik edildiğini görmek müyesser olmadı. Bu esnada vaki olan beyanat-ı şifahiyeleride henüz saha-i tatbika vaz olunamadı. Bunca mevaide ve yeminlere rağmen Kanun-ı Esasiye ve kavanin-i mevzuai saireye mugayir ahval, eskisi gibi devam ediyor, heyet-i vükelaca bunun önüne geçmek için hiçbir karar ve tedbir ittihaz edilmiyor, mütecasirleri hakkında ceza tertip edildiğine dair de bir emare mevcut değildir

Kanun-ı Esasi’ye sarahaten muhalif ve mugayir olduğu halde esbabı askeriye den dolayı ilan edilmiş bulunan idare-i örfiyeler devam etmekte olduğu gibi matbuatın ve mektupların sansür edilmesi muamele-i gayri kanuniyesi de devam etmektedir. Her nezaret kendi vazifesi ile iştilal edecek iken, Harbiye Nezareti hala Seyr-ü Sefain, Hicaz ve Askeri Demiryolları ve Limanlar Müdüriyet-i Umumiyeleeri vezaifi ile iştilal etmekte ve hatta meşrutiyetle idare olunan memleketlerin hiç birinde görülmemiş bir tarzda bu vezaif, nezaret müsteşarına gördürülmekte, bu idarelere müteallik kavaninin tadili hakkında hiçbir teşebbüs vuku bulmamaktadır. Vilayatta askerler memurini tahkir ve vazifelerine müdahale etmekte, salahiyetleri haricinde ihracatı men ve davair-i resmiye ile şunun bunun hanelerini hod be hod işgal etmekte devam ediyorlar. suisitimalin önünü almak üzere tedabiri saria değil, alelade ifası muktazi tahkikat ve takibat bile tamamen icra kılınmamakta ve hele ceza verildiği hiç görülmemektedir.

Kabine efradını müctemian mesul eden mesail-i umumiye den siyaset hariciye her ne kadar Heyet-i Vükelaca müzakere edilmekte ise de ekseriya netice-i müzakerat karara iktiran ettirilmemekte ve herhalde bu hususta vaziyet-i hazira-i siyasiyeye ve vatanın temin-i istikbaline muvafik yeni bir istikamet takip olunmamaktadır. Ordumuzun mikdarı, vazaifi, harekâtı harbiyenin icrası, Almanya’dan muavenet talebi gibi müdafa-i memlekete taalluk eden mesail-i hayatiye hakkında Heyet-i Vükelaca bir karar verilmemekte olduğu gibi bu mesail ile iştilal etmek üzere teşkilini teklif eylediğim encümen-i vükelada mazharı kabul olmadı.

Başkumandanlık Vekâleti veya Erkan-ı Harbiye Riyaseti memuriyetinin nezaretle tevhibi esasat-ı meşrutiyete mugayir olduğu halde devam ettirilmekte ve bu suretle bugün Heyet-i Vükelaca vaziyet-i harbiyemiz hakkında sahih malumat bile almak kabil olmamaktadır.

Hülasa istikbal-i siyasiyemizin düşünülerek bir tedbir ve çare aranılmamakta olduğunu ve harbin, vaziyet-i siyasiye-i haziranın dâhildeki buhranın derecesi ile mütenasip surette sarf-ı mesai edilmemekte olduğunu görüyor ve siyaset-i umumiye de heyet-i Vükela ile hem efkâr bulunmuyorum.

Hukuk-u efradı tazyik eden kavaninin tadilinden evvel, bu kavaninin fevkinde icra edilen zulüm ve itisafi men etmek icab eder. Ahalinin idare-i askeriye den gördüğü tazyik ve zulüm dolayısıyla bazı yerlerde düşmanın vurudunu istemeleri ve istilaya maruz olan mahallerde düşmana karşı ihtiyari olarak hüsnü kabul göstermesi işin fecaatine büyük delildir.

İrade buyrulan programa tamamen muhalif olarak cereyan etmekte olan şu ahvalden başka, nezarettime mütelallik temin-i asayiş mesele-i mühimmesinde iki mah mukaddem Meclis-i Vükela'da verilen karara rağmen ordudan ancak beş, altı yüz jandarma neferinin iade edilmiş bulunması ve buna mukabil son günlerde 5. Ordu mıntikasında takib-i eşkiya ile müştegi kuva-yı askeriyenin çekilmesi ve asker firarilerinin malum olduğu vechile ile derdest ve cihet-i askeriyeye teslimleri halinde bile tekrar bırakılması veya kaçırılması firarın önüne geçecek hiçbir tedbir ittihaz olunmayarak Filistin cephe-i harbinden açlık, bakımsızlık yüzünden 150 kişilik zabıt kumandasında firari çetelerin memlekete dâhiline doğru hücumları, kırlarda asayişin teminin imkânsız bıraktığı gibi İstanbul'da şehir dâhilinde yüz binlerce askerin hiçbir zabıt ve rabta dâhil olmaksızın dolaşması yüzünden sirkat ve sair ceraimini yüzde sekseninin askerler tarafından ika edilmekte olması ve bunlara karşı polisin adeta eli bağlı bir vaziyette bulundurulması, asayişin günden güne daha beter olmasına sebebiyet vermektedir. Asayiş meselesi halen sırf askeri meseledir. Çünkü şekaveti yapanda buna mani olacak kuvvet de askerdir.

Her hükümetin birinci vazifesi, harici tecavüzata karşı memleketi müdafaa etmek ve ahaliyi her nevi adaletsizliğe ve haksızlığa karşı muhafaza ve himaye ile polis ve jandarma vasıtası ile temin-i asayiş olup, dört seneden beri devam eden su-i idare yüzünden tarz-ı hazırla, ne maharet-i siyasiye ve ne de kuvve-i askeriye ile bu vezaif-i esasiyenin ifası imkân haricindedir. Velhasıl hükümetin Kanun-ı Esasiye ve memleketin selametine mugayir olan bu tarz-ı hareketini ezher cihet muzır ve tehlikeli gördüğümden ve hükümetle fırka arasındaki ihtilaf dolayısıyla meşru ve meşrutî surette icrayı hükümet etmesi de gayr-ı kabil olduğundan, tamamen akamete mahkûm olan mesaimde devamdan sarf-ı nazarla istifa ediyorum.”⁹⁷⁹ dediğini belirtti.

İsmail Bey istifa mektubunu Talat Paşa'nın İstanbul'a geldiği gün yazmıştı. Fakat o sırada Bulgar meselesini ortaya çıktığından Paşa'nın ricasıyla istifasını üç gün beklettiğini belirtti. 30 Eylül 1918 tarihinde ise kısa bir istifa yazıp verdi. Mektupta “...ahval ve şerait-i hazıra dairesinde ifa-yı vazifeye imkân göremediğimden maruz istifanameyi leffen takdime mecbur oldum...” cümleleleri istifa nedenini ortaya koymaktaydı. Kendisinin istifa etmemesi konusunda ikna edilip edilmediği yönündeki komisyon tarafından yöneltilen soruya “hayır” cevabını verdi⁹⁸⁰.

İsmail Canbulat Bey sorgu sonunda, mevcut kanunlara göre suçlanacak bir fillinin olmadığını belirtti. Dolayısıyla Divan-ı Aliye sevk olunmak için şubede sorgulanmasına bile gerek yoktu. “... malumat almak üzere ifadatıma müracaat edildiği...” kanaatinde olduğunu belirtti.

Zira Kanun-ı Esasi'sinin 30, 31 ve 32. Maddelerine göre Hükümet üyeleri üç nedenle yargılanabilirdi. Bunlar, “...istizah ve adem-i itimad beyanı ve vazife-i

⁹⁷⁹ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 231-233.

⁹⁸⁰ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s.233.

nezarete ait mesuliyet hasebi ile divan-ı aliye sevk” edilme nedeniyledi. İsmail Bey burada bulunmasına sebep olan 31. Maddeye göre “*Mebusan azasından biri veya birkaçı, Heyet-i Mebusan’ın dâhili daire-i vazifesi olan ahvalden dolayı Vükela’yi devletten bir zat hakkında mesuliyeti mucip şikâyet...*” beyanı gerekmektedir. Üstelik şikâyetin “mucib-i mesuliyet” olması lazımdı. Kanun-ı Esasi’nin Divan-ı Ali kurulması ile ilgili 95. Maddesi’ni okuyan İsmail Canbulat Bey mahkeme tabirine göre Divan-ı Ali’nin kanuna göre hüküm vermesi gerektiğine dikkat çekti. Kanun-u Ceza’nın 15. Maddesi’nde yer alan “*her cinayet ve cünha kabahatini tarafı hükümetten zahite ihraç olduğu veya müddeisi zuhur eylediği zamana meri olan kanun ve nizam ile tedibi icra olunup muahhar olan kanun ile mücazâtı icra olunamaz*” denildiğine dikkat çekerek bu durumda yargılanamayacağını belirterek ifadesini tamamladı⁹⁸¹.

4. 1. 2. 12. Posta, Telgraf ve Telefon eski Nazırı ve Karesi Mebusu Hüseyin Haşim Bey’in Sorgulanması

Soruşturma komisyonu 28 Kasım 1918 günkü on ikinci toplantısında Posta, Telgraf ve Telefon eski Nazırı ve Karesi Mebusu Hüseyin Haşim Bey’i sorguladı. Saat 14. 45’de başlayan sorgulama saat 15. 30’da sona erdi. Haşim Bey, 1917 Yılı Eylül Ayı’nın 5. Günü kabineye girdiğini belirtti. Dolayısıyla kendisi kabineye girdiğinde Osmanlı Devleti’nin üç senedir savaştaydı. Üstelik Çarlık Rusyası bir hayli zaman önce devrilmiş, Amerika Hükümeti savaşa katılmış ve hatta hükümetle siyasi münasebeti kesmişti. Bu nedenle birinci soru hakkında bir bilgisinin olmadığını belirtti. Aynı durum ikinci, üçüncü, dördüncü ve beşinci sorular içinde geçerliydi⁹⁸².

Haşim Bey savaşta kaybedilen yerlerle ilgili altıncı soruya kendinden önceki döneme ait gelişmeler olduğundan cevap veremeyeceğini belirtti. Göreve geldikten sonra harekât hakkında telgraf müdürlerinden önce kendisinin bilgi aldığını, bu bilgiyi aldıktan iki üç gün sonrada karargâhın tebligatlarının kendisine açıklanan durumla benzer içerikte olduğunu gördüğünü ifade etti. Dolayısıyla askeri tebligatlar

⁹⁸¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 233- 234.

⁹⁸² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 234- 235.

2-3 günlük bir gecikmeye uğrayabilmekteydi. Haşim Bey'in döneminde Filistin hezimetinin meydana gelmişti. Hezimet hakkında da ordunun çekildiği nokta gösterilmek suretiyle bilgi verildiğini belirtti. Tebligatın gizlendiği yönündeki soruyu “bu noktada ketm edilmemişti” şeklinde cevaplandırdı⁹⁸³.

Savaş sırasında anlaşmaların söz konusu olup olmadığı yönündeki yedinci soruya, kabinelerinin söylendiği gibi bir savaş kabinesi olmadığını kendisinin kabinede bulunduğu sırada arkadaşlarının pek çoğunun gönülden barış yanlısı olduklarını belirterek açıklamada bulundu. Bunun üzerine Hüseyin Cahit ve Rahmi Bey'lerin Avrupa'ya anlaşma yapmak üzere gönderilip gönderilmedikleri sorusu yöneltildi. Haşim Bey onun çok zaman sonra olduğunu, Bulgaristan mütareke imzalamaya mecbur kalınca ondan iki üç gün sonra Almanya'nın kendilerine bir teklifte bulunduğunu belirtti. Wilson ilkelerine dayanılarak bir barış teklifi söz konusuydu. Konuyla ilgili hükümetin fikrinin sorulduğunu belirten Haşim Bey, hükümetin buna hemen onay verdiğini belirtti. Haşim Bey “...*müşterek sulh teklifi yapıladursun; fakat ihtimal ki bu uzar. Hâlbuki vaziyetin de kesbi vehamet ettiği anlaşılıyor. Bir taraftan hususi surette sulhü münferid meselesini istimzac edelim. Şu kadar ki bu istimzac gayet mahirane olsun..*” denildiğine dikkat çekti. Durumu Hariciye Nezareti'nin değerlendirmesi istenmişti.

Belirtilen teşebbüsün Bakanlar Kurulu'na gelip gelmediği soruldu. Haşim Bey durumu kabinenin istifasından iki gün evvel cuma akşamı Talat Paşa'yı gördüğü sırada öğrendiğini belirtti. Görev Rahmi Bey'e verilmiş, görüşme aracısız bir surette gerçekleşmişti. Talat Paşa Rahmi Bey'den aldığı şifreli telgrafı göstererek doğrudan doğruya General Allenby'e müracaat etmek lazım geldiğini söylemişti. Meselenin düşünüldüğünü belirten Haşim Bey daha sonra kabinenin istifasına karar verildiğini belirtti. Ahmet İzzet Paşa kabine başkanlığını kabul ettiği için telgraf kendisine verildi⁹⁸⁴.

Divaniye Mebusu Halit Bey, Bulgar ordusunda münferit barış için bir düşüncesi olduğu fark edildiğinde, hükümetin endişelenip tek başına barış yapmak için bir fikir alışverişinde bulunup bulunmadığını sordu. Haşim Bey olaydan 20 veya 21 gün veya bir ay önce Hariciye Nazırı'nın Meclis-i Vükela'da Sofya sefirinden

⁹⁸³ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 235.

⁹⁸⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 236.

gelen bir yazıyı okuduğunu bu yazıda Bulgar ordusunda firarın çoğaldığı ve askerin barış arzusunda bulunduğunun ifade edildiğini belirtti. Bu nedenle askerin bu arzusunu izale etmek ve kendilerini müdafaaya sevk etmek için rahiplerden, ileri gelenlerden ve nüfuzlu kişilerden oluşan bir heyet cepheye gönderilmişti. Doğal olarak bu durum dikkat çekiciydi. Harbiye Nazırı'na Bulgar Kararagah-ı Umumisi'nde ki Ali Bey adındaki askeri üyeden bilgi alıp almadığı sorulmuştu. Harbiye Nazırı “ ...evet lakin bunlar ehemmiyetsiz şeylerdir. Çünkü her orduda Fransız, İngiliz, Alman ordularında ve bizde de firar vardır...” şeklinde cevap vermiş, harp devam ettikçe bunun da devam edeceğini ve ehemmiyetli bir şey olmadığını ifade etmişti. Bunun üzerine hem askeri üyeden hem de Sofya sefirinden günü gününe bilgi alınması istenmişti. Buna rağmen Almanya Bulgar askeri için kundura erzak ve elbise göndermiş ve hatta harbe giden nasihatçilerin sözleri “hüsnu tesir” eylemişti. Dolayısıyla tüm bu gelişmeler endişeleri ortadan kaldırmıştı.

Ragıp Neşasıbi Bey, Bulgaristan'ın teklif ettiği barıştan Bab-ı Ali'nin haberdar olup olmadığını sordu. Haşim Bey Hariciye Nazırı'nın bilgisinin olduğunu fakat gelen bilgide Malinof'un değil Bulgaristan'daki muhalif fırkalardan Radoslavof'a muhalif fırka üyelerinden birinin hükümet adına değil kendi adına İsviçre'de teşebbüste bulunduğunun öğrenildiğini belirtti. Bu durum üzerine Hariciye Nezareti Bern Sefirinden bilgi istedi. Bazı Bulgar ileri gelenlerinin Amerika'ya gittiklerinin haber alındığı bildirildi. Bunun üzerine Hariciye Nezareti Almanya Hükümeti'nin konuyla ilgili dikkatini çekmişti. Haşim Bey bunun dışında bir teşebbüsün söz konusu olmadığını belirtti⁹⁸⁵.

Muş Mebusu İlyas Sami Efendi barış taraftarlarının Meclis-i Vükela'da konuyu mevzu edip etmediklerini ve barışa taraftar olan kabine üyelerinin kimler olduğunu sordu. Haşim Bey barış teklifinin çoğunluk tarafından kabul edileceğine dikkat çekti. Fakat teşebbüs konusunun kolay olmayacağını belirtti. Zira Almanya ile aramızdaki anlaşma gereğince Osmanlı topraklarında tek bir yabancı asker bulunduğu müddetçe Almanya barış yapamamayı taahhüt etmişti. Hâlbuki Irak, Filistin kısmen düşman işgali altındaydı. Dolayısıyla böyle bir zamanda barış teklifi fedakârlık karşılığı olacaktır. Hâlbuki Almanya hükümeti galip bir mevkide buldukça ve bu taahhüt oldukça “ *biz sulh yapmak istiyoruz. Gelin sizinle sulh*

⁹⁸⁵ Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 236.

yapalım” yolunda bir teklifte bulunmak oldukça zordu. Bu durum karşısında Almanya’nın “*taahhüdüm yok hükmündedir başınızın çaresine bakın* demesinden endişe edildiğini belirtti. Böyle bir teklif ancak askeri vaziyetimiz acilen sulhü zaruri kılacak bir durumda ise geçerli olabilirdi.

Oysa Harbiye Nazırı Enver Paşa, General Von Sanders’in bir hücum yaparak Kudüs’ü geri almaya teşebbüs edeceğini, harekât tarihinin ise 15 Ağustos’ olduğunu belirtmişti. Tarih geçtiği halde bir şey yapılmayınca Harbiye Nazırı’na durum sorulmuştu. Vaziyetin değiştiğini belirterek düşmanların bir takım kuvvetler getirdiği bu nedenle de savunmada kalmak mecburiyetinde olduğumuzu ifade ettiğini belirtti. Harbiye Nazırı bu arada gayet gizli bir bilgiyi Hükümetle paylaşmıştı. Buna göre Almanya Paris’e yaklaşmışken sahte bir geri çekilme planı uygulamıştı. Bunun “Hindenburg” ile “Ludenrof”un planı olduğu belirtildi. Gayet gizli bu bilgiye göre Almanlar daha sonra şiddetli bir taarruza kalkışacaktı⁹⁸⁶.

Ragıp Neşâşibi Bey, mevsim icabı Ağustos ayında Filistin’de bir hareketin başlaması mümkün değilken Meclisi Vükela’nın nasıl olupta Enver Paşa’nın Ağustosun 15’inde Kudüs’ün geri alınacağı sözüne inandığını Haşim Bey’e sordu. Zira Enver Paşa birkaç defa bölgeye gitmişti. Ancak şartların Ekim’de müsait olabileceği bilgisi kendisine verilmişti. Haşim Bey, Nesimi Bey’den bunu daha önce duyduğunu bu nedenle Ağustos’un 15’ini ipe çektiğini fakat durumun beklenildiği şekilde gelişmemesi üzerine Ali Münif Bey’in Enver Paşa’ya “ya aldandınız ya aldattınız” diyerek tepki gösterdiğini belirtti⁹⁸⁷.

Haşim Bey’e iâşe, ihtikâr ve suiistimallerle ilgili sekizinci soru yöneltildi. Haşim Bey Kabineye dâhil olduğu zaman, karaborsa ve pahalılığın zaten azami dereceyi bulduğunu, sonrasında fiyatların fazla artmadığına dikkat çekti. Fiyatların artışına bir örnek veren Haşim Bey Temmuz ayının sonlarına doğru Almanya’ya giderken İstanbul’da lokantada 30 kuruşa yediği bir yemeğin tam bir buçuk ay sonra 95 kuruşa çıktığını belirtti. Bu arada halkın her sınıfında terlemeden para kazanma hevesi belirmişti. Durumu “ihtikâr alevi saçağı sarmıştı” cümlesiyle ifade etti. Almanlardan işittiğine göre “tefessüh ettiğimiz” (nitelikleri kaybettiğimiz) düşünülmekteydi. Oysa Avrupa’dan gördüğü kadarıyla iâşe işinin tanzimi için esaslı

⁹⁸⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 236- 237.

⁹⁸⁷ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 237.

bir teşkilat kurulması şarttı. Her ne kadar iaşe, men-i ihtikâr, ihracat heyetleri gibi düzenlemelerde bulunulsa da her birinin ayrı nezaretlerin bünyesine verilmesi doğru bir davranış değildi. İaşe Harbiye Nezaretine, Men-i İhtikâr Heyeti Dahiliye Nezaretine, İhracat Heyeti Ticaret ve Ziraat Nezaretine bağlanmış ve nakliye vasıtaları düzenlenmesi ve idaresi muhtelif dairelere verilmişti. Neticede bu dağınıklık istenen başarının elde edilmesini engellemişti. En mühim mesele iaşe işini esaslı surette düzenlemek için memleketin üretim ve ihtiyacını bilmektir. Böylece yetiştirilen ürünü arttırıp, dışarıdan getirilmesi zaruri olana karşı neyin ihraç edileceği tespit edilebilir, ithalat ile ihracat arasında denge sağlanabilirdi. Haşim Bey “...Nakliyata nezaret ve idari ve ticari tedabire tevesül ile esarın spekülasyon tarik-i ile gayri tabii tezayüdüne mürnanaat etmek vazâif-i esasiyesi ile münhasıran ve müstakillen” meşgul olacak bir Nezaretin kurulması gerektiğini belirtti.

Her dairenin ihtiyacını ayrı ayrı karşılaması, fiyatların yükselmesine sebep olmaktadır. Ankara’da bulunan bir arkadaşından işittiği bir olayı komisyona anlatan Haşim Bey okkası 10 kuruşa alınıp satılan fasulyenin Harbiye Nezareti ile başka bir daire tarafından alınmak istenmesi üzerine 24 saat içerisinde 18 kuruşa yükseldiğine dikkat çekti. Bu nedenle iaşe işini koordine edecek bir nezaretin kurulması, halkın şikâyet ettiği birçok durumun ortadan kalkmasını sağlayacaktı. İhtikârın önüne başka şekilde geçmenin mümkün olmadığını belirtti⁹⁸⁸.

Sansürle ilgili dokuzuncu soru kendisine yöneltildi. Haşim Bey siyasi ve askeri sansürün savaşa birlikte ortaya çıktığına dikkat çekti. Kendisi Nezarete geldiği sırada askeri denetimin haberleşmeyi engellediğini gördüğünü bunun üzerine Harbiye Nezareti nezdinde konuyu takip ederek müracaatta bulunduğunu belirtti. Bu teşebbüs sonucunda savaşın olduğu yerlerle kıyıları hariç diğer bölgelerden gelen ve buradan oralara giden mektup ve telgrafların İstanbul’daki askeri sansür dairesine gönderilmemesi için Harbiye Nezareti’nden izin alınmıştı. Hatta geçen sene konuyla ilgili sual tahririne verdiği cevapta sansürün sadece Umumi Karargâhın İkinci Şubesi tarafından tatbik edildiğini, kendi nezaretinin bununla hiçbir ilgisinin olmadığını belirttiğinden bahsetti⁹⁸⁹.

⁹⁸⁸ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 237-238.

⁹⁸⁹ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 238.

Gazeteler meselesine gelince bunun Dâhiliye Nezaretine ait bir durum olduğunu kendisinin bu durumdan bir fayda elde edilemeyeceği gibi tam tersi sıkıntı oluşturacağını belirtmişti. Zira sansür için çalıştırılan memurlar hükümeti dış münasebetlerde zor duruma sokabilirdi. Haşim Bey, Talat Paşa'nın da sansüre taraftar olmadığını belirtti. Fakat Talat Paşa'nın Bükreş'e gitmesi nedeniyle bunun gerçekleşemediğini fakat dönüşünde sansürün kaldırıldığını ifade etti. Gazeteler postadaki gecikmelerden şikâyet etmekteydi. Haşim Bey bunun, içinde bulunulan durumdan kaynaklandığı belirtti.

Ragıp Neşâşibi Bey istila edilmiş olan bölgelerin telgrafhanelerine ait varlıkların akıbetinin ne olduğunu Haşim Bey'e sordu. Haşim Bey bunların bir kısmının kurtarıldığını ancak kurtarılamayan kısımlarının da olduğunu belirtti. Konunun baş müdüriyete yazıldığını fakat nezaretten ayrıldığı için konuyu takip ve tahkik edemediğini ifade etti. Diğer taraftan postahanelerdeki paralar Osmanlı Bankasına devredilmişti. Bu nedenle tahmini olarak büyük miktarda bir zayıyatın söz konusu olmadığını belirtti⁹⁹⁰.

Ragıp Neşâşibi Bey, yolsuzluklar dolayısıyla birçok memurun değiştirildiğini belirterek bunları Nezaretin mi yoksa kendisinin mi değiştirdiğini Haşim Bey'e sordu. Haşim Bey büyük bir suistimalle karşılaşmadığını fakat en fazla koli meselesiyle ilgili şikâyet aldığını belirtti. Zira İhracat Komisyonu'nda ihracına mezuniyet verildiği halde nakliye vasıtalarının noksanlığından dolayı Avrupa'ya sevk edilmemiş birçok kolilerin bulunduğu dikkat çekti. Bu nedenle paket postahanesinin her birine numara vererek sıraya koydurduğunu, kolilerin böylece sevkinin düşünüldüğünü fakat bu usulun devam edemediğini belirtti. Haşim Bey sevkiyatın yapılma şeklini “...bir aralık İhracat Komisyonu'ndan alınan vesikalar tarihi itibari ile sevk edilmek istenilmiş, fakat bundan da serbest edilmemiş. Nihayet nezaret kalem-i mahsus müdüriyetinin gönderdiği listeler üzerine sevkiyat başlamıştır...” şeklinde belirtti. Haşim Bey Nezarete geldikten sonra kolisi olmayan birçok kimselerin koli ihracı için vesika aldıklarını ve bunları kolisi olanlara bir bedel mukabilinde sattıklarını gördüğünden bahsetti. Koli vesikalarının piyasada beş kuruş ile on beş kuruş arasında satıldığı işitilmekteydi. Bu listeler Mustafa Şeref Bey'in Nezaret vekâletinde bulunduğu zaman tamamen iptal edildi. Ragıp Neşâşibi

⁹⁹⁰ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 238-239.

Bey, Haşim Bey'den önce Nezarete Şükrü Bey'in olduğuna dikkat çekti. Bunun üzerine Haşim Bey Oskan Efendi istifa edince Nezarete vekâleten Maarif Nazırı Şükrü Bey getirilmişti. Şükrü Bey'in Avrupa'ya gitmesi üzerine Nezarete Mustafa Şeref Bey'in vekâlet etmiş daha sonra kendisi Nezarete getirilmişti. Nezareti döneminde harice gönderilecek kolilerin miktarının nakliye vasıtalarıyla uygun hatta ondan aşağıya düşürüldüğünü bu nedenle sıra tertibine ve liste oluşturmaya gerek kalmadığını belirtti⁹⁹¹.

Bolu Mebusu Necati Bey, Haşim Bey'in Nezarete gelmesinden önce Harbiye ve Bahriye Nazırlarının suistimalleri hakkında bazı rivayetlerin söz konusu olduğunu böyle bir durumda kabineye, onların ihraç edileceğinin belirtilmesi üzerine mi girdiği sorusunu yöneltti. Haşim Bey kabineye hükümetin güvenoyu almasından sonra girdiğini belirtti. Meclis'in Talat Paşa hükümetine muhalif tek bir oy bile kullanmadan güvenoyu verdiğini, bu durumun bir yabancının dikkatini çekerek kendisine "Avrupa parlamentolarında bir oy muhalif olmayarak hükümete itimad görülmemiştir" dediğine dikkat çekti. Necati Bey bunun sorusuna cevap olmadığını mebusların oy vermiş olabileceklerini ifade etti. Haşim Bey kabineye nasıl girdiğini anlatabileceğini fakat bunun özel olduğunu belirtince Necati Bey sorusundan vazgeçtiğini belirtti⁹⁹².

4. 1. 2. 13. İaşe-i Umumiye Eski Nazırı Kemal Bey'in Sorgulanması

2 Aralık 1918 günkü on üçüncü toplantı ile 7 Aralık 1918 günkü on dördüncü toplantıda İaşe eski Nazırı Kemal Bey'in sorgulaması yapıldı⁹⁹³. İlk sorgulama saat

⁹⁹¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 239.

⁹⁹² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 240.

⁹⁹³ Kara Kemal, İttihat ve Terakki'nin son dönem öne çıkan isimlerinden biridir. Kemal Bey'in İttihat ve Terakki örgütüne ilk katılışı örgüt henüz gizli iken meydana gelmişti. Kara Kemal II. Meşrutiyet öncesinde Posta İdaresi'nde müsevvit (posta müdürünün müsvette yazılarını temize çeken memur) olarak çalışmıştı. II. Meşrutiyetten önce ve sonra İstanbul, Edirne, Serez, Kastamonu ve İzmir posta idarelerinde memurluk yaptı. Serez Postanesi'nde çalışırken, kendisi gibi posta memuru olan Talat Bey'le tanışmıştı. Posta memuru olarak çalıştığı için İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin gizliden gizliye ülkeye getirdiği dergi ve yayınların dağıtımına yardım etti. Yusuf Hikmet Bayur tarafından "Nargileci" olarak da tanımlanan Kara Kemal, nargile içmeyi çok sevdiği için kahvehaneleri sık sık ziyaret ederek kendisi için gelmiş olan dergilerin dağıtımını bu kahvehaneler aracılığıyla sağladı. II. Meşrutiyet'ten sonra parti faaliyetleri nedeniyle posta idaresine devam etmediğinden hakkında şikâyetler çoğaldı. Bunun üzerine Posta Nazırı Talat Bey kendisini Nazırlık Memur Kalem Mümeyyizliğine atadı. Ancak Kemal Bey, 1911 de bu görevinden istifa etti. İttihat ve Terakki Partisi'nin 1909 yılında Selanik Kongresi'ne İstanbul delegesi olarak katıldı. Ziya Gökalp ve Mustafa Kemal'le birlikte yıldız parlayan delegelerden oldu. Teşkilatta meşhur iki Kemal'den biri olarak anıldı. Diğeri Sarı Kemal lakaplı Mustafa Kemal'di. Partinin İstanbul il sorumlusu da olan Kemal Bey, çevresinde Zülflü Kemal ya da Kara Kemal, parti içinde ise Küçük Efendi olarak tanındı (Büyük Efendi Talat Paşa'dır). Örgütçülükteki tecrübesi ve Cemiyet'teki mühim mevkii Kara Kemal'in Teşkilat 1 Mahsusa'nın kuruluş aşamasında yer almasını sağladı. Kemal Bey ilerleyen süreçte nazır olmuş ama mebus olamamıştı. Bkz. Savaş Sertel, Şahin Yedek, İttihat ve

15.30'da başlayarak saat 16.00'da sona erdi. İkinci sorgulama ise saat 15.10'da başladı ve elli dakika sonunda sona erdi. Kemal Bey sekizinci soruya kadar hiçbir durumun kendi nezareti dönemini ilgilendirmediğini belirtti. Dolayısıyla bilgisi konularla ilgili bilgisi olmadığını ifade etti. Nezarete ise yaklaşık bir buçuk ay görev yaptığını bu sürenin bir kısmında da rahatsız olduğunu ayrıca nezaretin teşkil ve tesisi ile meşgul bulunduğunu belirtti. Bu süre zarfında Meclis'i haberdar edecek bir meselenin olmadığını ancak barış teklifinin söz konusu olduğunu onuda meclisin bildiğini belirtti⁹⁹⁴.

Komisyon, Kemal Bey'e sekizinci soru olan "*Harbin ihdas eylediği müşkülât karşısında...*" halkın ihtiyacının karşılamak yerine bir kısım kişilerin servet edinmesine ortam yaratma ve ülkenin iktisadiyatını batırma meselesiyle ilgili soruyu sordu. Kemal Bey İaşe Nezareti'nin ihtikâr ve suistimali engellemek için teşkil edildiğini, fakat "*cenabı hak bu tedabiri tatbiki imkân vermeden kabineden çekildiğini*" belirtti. Milli Kantariye ve Emsali Şirketleri'ne yönelik soruya bunları kendi ferdi teşebbüsü ile kurduğunu, siyasi bir sıfatla yapmadığını belirtti. Bunlarla ilgili açıklamayı şubenin vazifesi dâhilinde ise yapacağını belirtti. Gümüşhane Mebusu Hasan Bey, sorunun iaşeye yönelik kısmından Kemal Bey'in bahsetmesini diğer kısmının kendilerini ilgilendirmediğini ifade etti.

Şube Reisi Abdullah Azmi Efendi Kemal Bey'in şubede nazır sıfatı ile bulunduğunu, hükümete isnat edilen iddialarla ilgili bilgisi olmasının muhtemelliği dolayısıyla soru sorulduğunu belirtti. Gümüşhane Mebusu Hasan Bey, Kemal Bey'in açıklamaları sırasında iaşeye ilgili kısmının soruya temas edebileceğini fakat nazırlık öncesindeki hususların soruyu kapsamayacağını belirtti. Bunun üzerine Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi komisyonun, şirketlerin "*sureti teşekkülü hakkında izahat almaya salahiyattar olup olmadığını...*" tayin etmesini istedi. Şube Reisi, Kemal Bey'den nezareti dönemine ait bilgi alınması gerektiğini belirtince, Saruhan Mebusu Mustafa Fevzi Efendi bunun bir "mesele-i müstehire" olduğuna

Terakki'nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey'in Hayatı ve Faaliyetleri, *Tarih Okulu Dergisi*, Aralık 2015, Yıl 8, Sayı XXIV, ss. 377- 403.

⁹⁹⁴Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 240-241.

dikkat çekti. Sonuçta geniş kapsamlı olması dolayısıyla sekizinci sorunun cevaplanması en sona bırakıldı⁹⁹⁵.

Kemal Bey'e sansürle ilgili dokuzuncu soru yöneltildi. Kabineye dâhil olduğunda sansürün kaldırıldığını siyasi sansürün de kendi döneminde uygulanmadığını belirtti. Nazırlığı sırasında “*Avrupa evrakı havadisinin ithalinin yasaklanması*” konusunda nezareti tarafından alınan bir kararın olmadığını ifade etti. Ardından kendisine onuncu soru yöneltildi. Bu sorunun kendisine “teveccüh etmediğini” belirtince Şube Reisi, Kemal Bey’in son zamanlarda kabinede görüşülen sulh meselesi ile ilgili bilgi vermesini istedi. Kemal Bey katıldığı birkaç toplantıda Bulgar paniğinin meydana gelmesi nedeniyle konunun gündeme geldiğini, kendisinin İtilaf Devletleri’nin yaptığı gibi Müttefik Devletleri acilen bir konferansa çağırarak görüşmede bulunulmasını önerdiğini belirtti. Daha sonra Almanya’nın müşterek sulh teklifi söz konusu olduğundan gerekli müracaatlar yapılmıştı. Bu sırada da kendileri zaten iktidardan çekilmişlerdi⁹⁹⁶.

Divaniye Mebusu Halit Bey İaşe Nezareti kurulduğu sırada Harbiye Nezareti’nde kurulmuş olan heyetin de un satın aldığını belirterek bunun Nezaretin onayı ile yapılıp yapılmadığını sordu. Kemal Bey İaşe Nezareti’nin o sırada teşkilatını henüz kuramadığını, kanun gereğince bir kuruluş devresi geçirmesi gerektiğini, kanunda İaşe Nezareti’nin uhdesine verilen görevi yerine getirinceye kadar bu görevlerin İaşe Müdüriyeti tarafından yapılacağına açıkça ifade edildiğini belirtti. Bu nedenle teşkilat tamamlanıncaya kadar bu meselelere müdahale etmek istememişti. Ayrıca son zamanlarda satın almaya çok para gittiği için Maliye Nazırı Cavit Bey tarafından un satın alınmıştı. Ancak ondan sonra hükümet istifa ettiği için İaşe Nezareti’nin o güne kadar bir kanuna dayanarak vazife yapmadığına dikkat çekti. Halit Bey satın almayı İaşe Müdüriyeti’nin yapmış olmasına rağmen o esnada değirmenlere el konulduğunu ve oradaki teşkilatın fena bir şekilde bozulduğunu belirtti. Kemal Bey bunun böyle olmadığını İaşe Nezareti’nin kuruluş döneminde maksadın araçları ele almak olduğunu, ayrıca değirmenlerin hepsine değil sadece dördüne el konulduğunu ifade etti.

⁹⁹⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 242.

⁹⁹⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s.

Değirmenleri ele almadan un işini halletmek mümkün değildi. Kasımpaşa ve Paşalimanı değirmenleri alınmıştı. Fakat diğer değirmenler Levazımat-ı Askeriye Müdüriyeti'nin elindeydi. Kabineden çekildikleri sırada 5-6 yüz vagon zahire getirildiğini belirten Kemal Bey ondan evvel İaşe Müdüriyeti'nin elinde zahire olmadığı için öğütemediğini nitekim bugünde vaziyetin aynı olduğuna dikkat çekti. Bu arada piyasadan buğday alınmaktaydı. Oysa kendisi piyasaya dâhil olmadan Anadolu'dan ve Ukrayna'dan buğdayı İstanbul'a getirtmeye çalışmıştı. Bunda da başarılı olunmuştu. Bütün değirmenlere el koyma veya kiralama suretiyle, İaşe Nezareti tarafından verilen unların öğütülmesi esasını takip edecekleri sırada hükümetin görevden çekildiğini belirtti⁹⁹⁷.

Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey gazetelerde İaşe Nezareti'nin vaktiyle bazı taahüdata girdiğinden bahsedildiğini belirtti. Mesela koyun alındığını ve İzmir gibi bazı yerlerde satın alma teşebbüsünde bulunduğu bu suretle hazineyi zarara uğrattığının yazıldığına dikkat çekti. Kemal Bey İaşe Nezareti'nin kanun gereğince ilk teşekkül ettiğinde bazı tedarikte bulunmaya mecbur kaldığından söz etti. Kendisi tedarik sağlamak için iki veya üç vasıtaya mecburdu. Bunun için önce resmi satın alma yapıldı. Ardından kanun gereğince nezarete ticari bir mahiyette muameleye girişme yetkisi verildi. Üçüncü ithal yöntemi ise Ukrayna ve Romanya'dan Osmanlı hissesine ayrılan zahirenin nakledilmesi idi. Kemal Bey Nezaret'in esasen Men-i İhtikâr Komisyonu ile İhracat Müdüriyeti'nin meşgul olduğu işlerle uğraşmak üzere meydana geldiğini belirtti. Yarın harp devam edecekmiş gibi düşünüldüğünü, bu nedenle kuvvetli bir teşkilata sahip olmak önemli olduğundan üç yöntemle ithalatın temin edilmeye çalışıldığını ifade etti⁹⁹⁸.

Kemal Bey esasta kendisinin pahalılığa değil kıtlığa mani olmak istediğini hatta bunu fırka toplantısında da arz ettiğini belirtti. O gün fiyatlara narh koymak ve fiyatları düşürmek yoluna gidilse idi bu işin içinden çıkılmazdı. Sonuçta başta şehremaneti veya diğer heyetler tarafından konulan narhlar o malların fiyatını arttırdı. Dolayısıyla asıl alınacak tedbir ticari rekebet, tedarik ve vasıtayı elde etmektir. Kendisinin de ticari rekabeti temin etmek için içeride ve dışarıda çeşitli malları almak üzere eldeki iki buçuk milyon lirayı bu iş için sarf ettiğini belirtti.

⁹⁹⁷ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 242.

⁹⁹⁸ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 243.

Koyun meselesine de değinen Kemal Bey, fiyatların mevsime göre değıştiğini kasım- aralık aylarına kadar koyun fiyatları ucuzken ondan sonra fiyatların yükseldiğine dikkat çekti. Önceki sene (1917) Mayıs ayına kadar koyun fiyatları hayli artığından et konusunda zorluk çekilmişti. Ekmek meselesi ile birlikte et işini de halletmek gerekmektedir. Bunun üzerine koyun tedarikini bayiler üzerine bölerek ve yaz fiyatı üzerinden anlaşmalar yaparak mart sonuna kadar koyun tedarikini sağladı. Yaz fiyatını kışın üstelik harp devam ederken sağlamak bir başarıydı. Böylece anlaşma ucuz fiyat üzerinden yapıldı. Fakat savaşın bu kadar hızlı sona ereceğı düşünülmediğinden fiyat düşüşü hesaplanamadı. Barışın yakın bir zamanda yapılacağı tahmin edilseydi zaten Nezareti kabul etmesinin de bir manası olmadığı anlaşılırdı. Kendisi Nezarete satın almada bulunmak üzere gelmişti. Çünkü usul en evvelinden itibaren bu şekildeydi. Bundan kurtulamadığı gibi kendisinin bir aralık kömür dahi satın aldığına dikkat çekti. Zira şimendiferler ve değirmenlerin çalışması kömüre bağlı idi. Askere kanunen erzak vermek gerekmektedir. Bu nedenle eline geçenle yağ, buğday v.s. aldığı, ticari muameleler yaptığını belirtti. Çünkü ticaret serbest sattırma ve rekabet etmekle meydana gelecekti⁹⁹⁹.

Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey yaptığı anlaşmaların ne olduğunu ve hangi esasla yaptığını Kemal Bey'e sordu. En fazla koyun için anlaşma yapılmıştı. Bir miktar buğdayında anlaşmalar neticesinde satın alınmış olduğunu belirtti. Gazetelerin yazdığı suiistimal ve ihtikârın hepsinin İaşe Nazırı'na yüklendiğinden şikâyet eden Kemal Bey komisyona konuyla ilgili izahat verme fırsatı yarattığı için de teşekkür etti. Tedarikte bulunma ve satın alma için pek çok kişi taşraya gönderilmişti. İtimat ettiği kişilerden biri Hasan Bey'di ve İzmir'e göndermişti. Fakat fazla fiyatla zeytinyağı aldığı için ona hücum edilmişti. Aslında tüm mesele barış şayiası çıkması nedeniyle fiyatların düşmesiydi. Dolayısıyla eski fiyat yüksek çıkmıştı. Taşraya gönderdiği kişilerin kendi izniyle hareket eden maaşlı memurlar olduklarını, bunların ne ihtikâr, ne de ticaret yapmadıklarını ifade etti¹⁰⁰⁰.

Karahisar-ı Sahip Mebusu Salim Bey, Kemal Bey'in Nezarete geçtikten sonra teşkilat konusunda yavaş hareket ettiğine dair dedikoduların olduğunu belirterek teşkilat kurma meselesinin neden uzadığını sordu. Ayrıca İaşe Müdüriyeti'ne neden

⁹⁹⁹ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 243.

¹⁰⁰⁰ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 244.

yüksek fiyattan un aldırıldığını, söylediği şeylerin zamanında yapılmaması nedeniyle bugün bu meselelerin söz konusu edildiğine dikkat çekti. Kemal Bey yalnız İstanbul ahalisini beslemek için 250 bin kilo una ihtiyaç olduğunu belirtti. Bunun 22-23 vagonla ancak temin edileceğini, Nezaret'e geldiğinde hasad mevsimi olması nedeni ile hiç vasıta bulamadığını ve eksik vasıtalarla öşür mallarını hemen toplamanın mümkün olmadığını belirtti. Bu nedenle ticari vasıtalara müracaat edilmişti. Unları toplayıp biriktirmek ve İstanbul'a getirmek içinde zamana ihtiyaç vardı. Bunun sonucunda 400 vagon buğday toplanabildi. Onlar İstanbul'a gelmediği takdirde işe başlanılamayacağından, çıkmaz bir yola düşmemek için Anadolu ve Ukrayna'dan buğday getirmeye mecbur kalınmıştı. Nezaretteki odasının boyanma meselesi ve teşkilatın yavaş kurulması ile ilgili olarak ortaya çıkan dedikodulara ise gösterişli şeyleri sevmediğini belirtti. Nezaret binası olan yerden paket postahanesini çıkartıp bir gün içinde masa koydurup oturmuştu. Teşkilat meselesine gelince önce memur bulmak gerekmekteydi. Teşkilat gereğince her vilayette bir iâşe-i müdüriyeti olacağından teşkilat yapmak zaman alacaktı. Ülkedeki fiyatlara hâkim olabilmek için bir aylık süre yeterli gelmediği gibi ülkede bir fikir karmaşası vardı. Bunun için birtakım tedbirlerin alınması gerekmekteydi. Tüm bunlar teşkilatlanmanın yavaş olduğunu düşündürmüştü¹⁰⁰¹.

Basra Mebusu Hilmi Bey, Ukrayna ve Romanya ile anlaşmalar yapılması neticesinde hükümet için hayli miktarda erzak alınacağını belirtildiğini ve bunun miktarını sordu. Kemal Bey Nezaret'e geçtiği vakit memleketin en dar zamanda bulunduğuna dikkat çekti. Mahsul yeniydi. Bu nedenle İstanbul'daki satın almayı hükümet lehine çevirmek için Ukrayna ve Romanya'daki hissemizin geri alınma teşebbüsünde bulunuldu. Zira Ukrayna ile yapılmış bir anlaşma söz konusu idi. Aslında anlaşma Almanya, Avusturya ve Ukrayna arasında yapılmış kendileride buna dâhil edilmişti. Anlaşmaya göre Ukrayna'daki satın alma suretiyle elde edilecek buğday ve zahireden yüzde on iki buçuk, diğer şeylerden ise yüzde beş nispetinde hisse verilecekti. Kendilerine düşen hisse Karadeniz'de Harp Münakalat Merkezi'nden alınacaktı.

Bunun üzerine İâşe Müdüriyeti Umumiyesi tarafından İbrail, Dumberg, Viyana, Berlin ve Odessa'ya birer memur gönderildi. Almanlar hisseyi bu memurlara

¹⁰⁰¹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 244- 245.

teslim edecek ve onların verecekleri vesait ile hatta kendilerine ait vesaiti nakliyenin dahi onların emri altında olmak üzere mahsuller ve zahirenin nakledileceğini belirtti. Kemal Bey anlaşmayla ilgili olarak, nezarete geldiği vakit onlardan bir şey alınmadığını gördüğünü ifade etti. Derhal ilgili memurların nezaret emrine verilmesini teklif etti ve kabul edildi. Yalnız Almanların fazla mal alması diğer taraftan organizasyonun tam yapılamaması nedeniyle nazır olduğu güne kadar 8 milyon kilo buğdaydan ancak bir milyon kilo alınabilmişti. Bir miktarda şeker getirilebilmişti. Romanya talebimiz karşısında hissemize düşen bir şey olmadığı cevabını verdi. Çünkü Almanların verdiği raporlara göre Romanya'daki mahsulat oradaki işgal ordusunu ve ahaliyi ancak idare edebilecek miktardaydı. Hatta Almanlar Ukrayna'daki hissemizi Dobruca'ya ayırmamızı teklif etti. Kemal Bey'e göre bu hareket Almanların bizi kendi yağımızla kavrulmaya mecbur etmek fikrinin bir sonucuydu. Bunun üzerine Kemal Bey ithalat ve ihracatı yasaklatmak suretiyle bir yerde Almanlara baskı yoluyla mal alımını gerçekleştirmeye çalıştığını belirtti. Hatta harp malzemesinin dahi çıkmasını engellediğini ifade etti. Zira Romanya'dan ve Ukrayna'dan satın alınacak ürün önemliydi, Anadolu'nun "vesait-i maddiye ve nakliyesiyle" memleketi beslemesine imkân yoktu. Bunun için Almanya'ya karşı ithalat ve ihracatı yasaklatmak suretiyle baskı kurmaya çalıştığını belirtti¹⁰⁰².

Basra Mebusu Hilmi Bey, Kemal Bey'in belirttiği üç buçuk milyon liranın önemli bir kısmının nereye harcadığını sordu. Kemal Bey 500 bin liranın Ukrayna'daki "emvalimiz" hesabına Almanya'ya ödendiğini, koyunlar için ödenen paranın avans olduğunu belirtti. En fazla buğday için para ödenmişti. Çünkü bir okka buğday 20-30 kuruşa alınmaktaydı. 300 vagon buğday alındığı takdirde bütün para buraya harcanacaktı. Birde Romanya'daki satın alma için 400 bin lira verilmişti. Bunlara ait anlaşmaların nezarete bulunduğunu ifadesinde belirtti. Karahisarı Sahip Mebusu Salim Bey yapağı, tiftik, yün gibi ürünlerin ihracının yasaklanmasında bir zararın olmadığına dikkat çekti. Fakat incir üzüm, gibi dayanıklı olmayan ürünlerin tüccara bir hayli zarar getirdiğini eğer iki ay ihracat serbest bırakılsaydı, üzüm ve incir fiyatının düşmeyeceğini belirtti. Kemal Bey bütün malların ihracının yasak olduğunu öncelikle memlekette iktisadi bir dengenin oluşturulması ve memleketin

¹⁰⁰² *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 245.

iaşesinin hesap edilmesi gerektiğini belirtti. Müttefiklerimizle ancak bu yola ulaşabilecek ve malımızı ancak bu şekilde yüksek fiyatla satabilecektik¹⁰⁰³.

Kemal Bey'in sorgulamasına 7 Aralık 1918 günkü ondördüncü toplantıda devam edildi. Şube Reisi Abdullah Azmi Efendi, Talat Paşa zamanında halkın iaşesine bakılmak yerine birtakım şirketlerin yararına çalışıldığı konusundaki iddiaları Kemal Bey'e sordu. Kemal Bey öncelikle "bir parça mukaddeme" ile söze başlamak lazım geleceğini belirtti. Kendisine sekizinci soruda bir takım şahıslara para kazandırma meselesinin sorulduğunu fikrince bunun doğru olmadığını zira memleketteki en büyük müşkülâtın teşkilatsızlık olduğuna dikkat çekti. Bu nedenle de fiyat artışı durdurulamamıştı. İaşe konusunda teşkilatları muntazam olan Almanya, Avusturya ve İngiltere'de birtakım teşkilatların yapılmış olduğunu ve bu teşkilatların kazalara kadar genişletildiğini belirtti. Sonra birtakım hükümetler mevcut tesisattan yararlandığını adı geçen devletlerinde bu teşkilatlardan yararlanmasının "galâ" (karaborsa) ile mücadelede başarılı olmalarını sağladığını belirtti.

Kendilerinin fiyat artışı ile mücadele etmek isteyip başarılı olamama nedenlerinin savaştan sonra "münakalatı âlemin" durması ve bütün ihtiyacın dışarıdan temin edilmesi olarak belirtti. Bu nedenle ekmeğin en büyük meseleydi. Sadece İstanbul'un bir haftalık un ihtiyacı 25 bin çuvaldı. Seferberliğin ilan edilmesi sonrası Çanakkale Boğazı'nın kapatılmasıyla ulaşım kesilmiş ve daha savaşa girmeden ekmeğin ihtiyacı başlamıştı. Savaştan önce hükümetin ekmeğe narh koyması ile 40 paraya satılan ekmeğin fiyatı 60 paraya çıktı. Hükümetin her türlü tedbirine rağmen fiyat artışları engellenememişti. Zira ülkedeki narh usulünün her zaman "fena bir usulde" uygulanmıştı. Kemal Bey narh usulünün uygulanma konusuna açıklamada bulundu. Hükümet her türlü ihtiyacı belli fiyattan almakta işin başında bulunan bir memur ve sadrazam olduğu halde gelen erzakın halka düzgün bir şekilde dağıtmaktaydı. Kemal Bey İstanbul'un ihtiyacının "*o vakit loncalar, esnaflarda mevcut olduğundan bu mallar evvel emirde esnafa onlarda ahaliye tevzi eyledikleri gibi askerin ve sanayinin de hisseleri tefrik edilmek sureti ile...*" karşılanmaktaydı. Bu arada dört sene devam eden savaş sırasında her şeye narh konulması fena bir sonuç vermişti. Seferberlik ilanından savaşa giriş tarihine kadar ekmeğe konulan

¹⁰⁰³ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 245-246.

narh sonucu daha Karadeniz vakasının üçüncü günü üç kuruş olan şeker on beş kuruştan satılmaya başlanmıştı¹⁰⁰⁴.

Kemal Bey, Cemil Paşa'nın¹⁰⁰⁵ narh usulüne karşı olduğu halde bunu uygulamaya mecbur kaldığını belirtti. On beş kuruşa satılan gaz kırk kuruşa yükseldiği için narh konulmuştu. Hangi mala narh konulmuş ise o ürün piyasadan derhal çekilmeye başlandı. Neticede hükümet bunun doğru olmadığını anladı. Hükümet resmi olarak buğday temin edemeyince bu işi Kemal Bey'e havale etmişti. Bunu gayri resmi surette başlattığını anlatan Kemal Bey, Sadrazam Talat Paşa'nın bu işin mümkün olup olmadığını kendisine sorduğunu zira o sırada "maveradat münkati" olduğu gibi diğer taraftan Askeri Levazım Dairesi gaz, şeker, buğday gibi ürünlere el koymaktaydı. Bu durum memleketin ihtiyacının artmasına neden olmuştu. Diğer taraftan Demiryolları İdaresi askeri işlerle meşguldü. Hariçten mal getirilmesi şimendiferlerin askerlerin elinde olması nedeniyle bir takım problemlerin çıkmasına neden oluyordu. Bu nedenle hükümetin elindeki vasıtalardan yararlanarak hariçten mal getirilmesine karar verildi. İstanbul'da mal olmadığı için Bulgaristan'dan getirilecekti. Bu sayede ekmeği iki kuruşa satmak mümkün oldu. Kemal Bey bu meselenin halledilmemesi durumunda ekmeğin üç kuruşa çıkacağına dikkat çekti. Tüm bu zorluklar tüccarın mal getirememesine neden olmaktaydı. Çünkü kaynak yoktu, yollar kapanmıştı ve vasıta pek azdı. Böyle bir zamanda kendisi Konya tüccarlarından 7-8 kişi ile İstanbul'un ihtiyacını temin için yeterli miktarda zahire getirmek üzere bir anlaşma yaptı¹⁰⁰⁶.

Şube Reisi, o sırada iaşenin Dâhiliye Nezareti'ne bağlı olduğunu bu muamelenin nezaret adına mı yoksa gayri resmi surette mi yapıldığını sordu. Kemal Bey Dâhiliye Nazırı'na konuyu açtığını Nazırın, kendi özel şirketi olduğu takdirde bu işi yapıp yapamayacağını sorduğunu belirtti. Buna olumlu cevap veren Kemal Bey, ekmeği 60 paraya kadar vermek ve zam yapamamak esasını kabul ettiklerini fakat devletin zor duruma düşmesi ile fiyatların yükseldiğini ifade etti. Muş Mebusu İlyas Sami Efendi, Nezaretlerine ait meselelerden başka bir de gayri resmi durum ve işlemler olduğuna dikkat çekerek Kemal Bey'den bunu açıklığa kavuşturmasını

¹⁰⁰⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 246-247.

¹⁰⁰⁵ Cemil (Topuzlu) Paşa İstanbul Şehremini'dir. İaşe konusunda İttihatçılarla anlaşamadığı için 24 Kasım 1914 tarihinde görevinden istifa etti. İttihatçılar iktidardan çekildikten sonra 5 Mayıs 1919 tarihinde yeniden Şehreminliğe getirildi. Toprak, *Türkiye'de "Mili İktisat" ...*, s. 270.

¹⁰⁰⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 247.

istedi. Benzer bir soru Tekfurdağı Mebusu Harun Hilmi Efendi tarafından soruldu. Ahali arasında asıl eleştiri konusunun ticaret meselesi olduğuna dikkat çekti. Bunun niçin kapalı kaldığını ve açıklığa kavuşmadığını sordu. Kemal Bey, ticaret meselesinin her şeyden önce şahsa intikal etmediğini ticaret yapılırken maksadın temettu olmadığını belirtti. Amaç fiyat artışını düşürmek ve önlemektir. Bu nedenle özellikle ekmek ve un fiyatının muhafazası için çalışılmıştır. Undan elde edilen 400 bin lira ise vakfedilmişti. Kemal Bey kendisinin bu işlerden on para dahi kazanmadığını, bu işlerle uğraşan arkadaşlarının da cebine on para girmediğini belirtti¹⁰⁰⁷.

Kemal Bey bir sene üç ay buğday muamelesinin devam ettiğini belirtti. Sonuç olarak 44, 46, 60 paraya kadar buğday alınmıştı. Malın düzenli olarak piyasaya çıkarılması sayesinde üç sene kadar durumun idare edildiğini belirtti. Kemal Bey şekerde de aynı muamelenin yapıldığını ve Dedeagaç yoluyla getirtilen şeker hükümetin koyduğu narh sonucu tüccarın dört- dört buçuk liraya kadar şekerini aldığına dikkat çekti. Fakat tüccarlar mallarını sattıkları an paralarını alamadığından durumu şehremanetine şikâyet etmişlerdi. Buna bir çözüm üretilmesi istendi. Kendisi de durumu kabul ederek paraları peşin ödediğini ve neticede elinde 3000 çuval şeker kaldığını belirtti. Bu sırada İtalya savaşa girmiş ve Dedeagaç yolu kapanmıştı. Sonuçta şekerin fiyatı arttı. Bir okka şekerin fiyatı 40-50 kuruşa kadar çıktı. Bunun üzerine şehremaneti bir kanun hazırlatarak şekerin okkasını 8-9 kuruşa sattırmaya tüccarı memur etmek istedi. Fakat kanun Meclis tarafından reddedildi. Sonuçta şekerin fiyatı 80-90 kuruşa kadar yükseldi. Kemal Bey elindeki mevcut 3400 çuval şekerini ahaliye tahsis ederek okkasını 7 kuruştan sattığını belirtti. Ayrıca üç ay boyunca hastanelere emzikteki çocuklara ve eczanelere de şeker dağıtılmıştı. Eğer ihtikâr maksadıyla hareket edilmiş olsaydı şekerini bu şekilde satmayacağını belirtti.

Şekerin yetmeyeceği anlaşılınca Avusturya'dan şeker getirilmesine çalışıldı. Bu suretle 7-8 ay 850 vagon şeker getirilerek, ahaliye 9 kuruş üzerinden satıldı. Elde edilen parayla da İstanbul'un 26 yerinde "aile matbahı" kuruldu. Buralarda bir kap yemeğin bir kuruş olduğunu belirten Kemal Bey 90 bin kişinin buradan beslendiğine dikkat çekti. Şube Reisi Abdullah Azmi Efendi vakfedilen temettü sermayesinin iâşe parasından olup olmadığını sordu. Kemal Bey buna hayır cevabını verdi. İâşe

¹⁰⁰⁷ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 247-248.

mıntıkasının verdiği miktar 200 bin liraydı. Bundan başka da on para alınmadığını belirtti¹⁰⁰⁸.

Ayntap Mebusu Ali Cenani Bey Kemal Bey'in görevi tüccar olarak mı yoksa memur olarak mı yaptığını sordu. Şube Reisi, açıklamada bulunarak tüccar sıfatıyla yaptığı cevabını verdi. Bunun üzerine Ali Cenani Bey her tüccarın bu ticareti yapıp yapamayacağını sordu. Kemal Bey kendisinin bu işleri yaptığı zaman zarfında herkesin serbest olduğunu hatta iaşe için gerekli olan 20 vagonun fazlasının Ticaret Odası tarafından bir müddet tüccara verildiğini belirtti. Ayrıca Hükümet tarafından verilen sermaye iade edilmişti. Hatta birinci mıntıka zamanındaki sermayenin tamamen hükümete ayrılarak iade edildiğini belirtti. Şube Reisi, vakfolunan temettuatın hükümetin olmadığına göre kendisinin olup olmadığını sordu. O'da kendi sermayesi olduğunu belirtti. Kazanç genişledikçe hükümetten muhtelif avanslar alınmaktaydı. Kemal Bey Birinci Mıntıka zamanında önce 200 bin lira sonra 600 bin lira ayrıldığını ve bu suretle sermayenin bir milyon liraya çıktığını belirtti. İşe ondan sonra başlanmıştı. Kemal Bey bu paranın hükümete aynen ve nakden ödendiğini ifade etti¹⁰⁰⁹.

Tekfurdağı Mebusu Harun Hilmi Efendi Kemal Bey'in ticaretin serbest olduğunu söylediğini hâlbuki ticaretin serbest olmadığını, nakliye vasıtalarının yalnız istenilen kişilere verildiğinin işitildiğini belirtti. Kemal Bey "*şimendiferlerin kayıtları ile sabit olacağı veçhile verilen vagonlar, zahire vagonları idi ve diğer tüccarlar içinde serbestti*" şeklinde cevap verdi. Satın alma işinin ordu tarafından yürütülmesi neticesi bunun yasaklandığını, bu durumun kendisinin son zamanına denk geldiğine dikkat çekti. Kemal Bey'e göre memleketin teşkilatlı bir ekonomik yapısı yoktu. Bu nedenle hiçbir zaman narh ve tazyikle memleketin iaşesine mani olunamadı. Bu nedenle bir kısım tüccarı serbest-i ticarete yönlendirdiğini ve tüccarın hakkını sınırlamadığını hatta tüccarı himaye ediyor denildiğine dikkat çekti. Asir Mebusu Seyit Ali Bey vakfedilen 400 bin liranın kimin sermayesi olduğunu sordu. Kemal Bey arz ettiği gibi bunların hususi paralar olduğunu bunun yanında hükümetten muhtelif avanslar alındığını ancak bunlarında iade edildiğini belirtti¹⁰¹⁰.

¹⁰⁰⁸ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 248.

¹⁰⁰⁹ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 248-249.

¹⁰¹⁰ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 249.

Ertuğrul Mebusu Şemsettin Bey teşekkül eden şirketlerin hükümetin nüfuzunu kullanarak nakliyat ve ticareti tekeline aldığını ve bu suretle gayri meşru kazanç oluşturarak ihtikârın doğmasına neden olduğunun iddia edildiğini belirterek Kemal Bey'in konuyla ilgili izahat vermesini istedi. Kemal Bey *"bu mesele böyle değildir"* diyerek bunu rakamların açıklayacağını ifade etti. Milli Mahsulât Şirketi'nin¹⁰¹¹ vakfedilen paraların bir miktarının konulması suretiyle resmi olarak her şirketin kurulduğu gibi kurulmuş olduğunu belirtti. Şirketin kurucularının bulunduğu, İstanbul'da ve Anadolu'da ticaret yapan Müslüman tüccarların davet edilerek 100 bin lira sermaye koymak sureti ile böyle bir şirket teşkil edildiğini, bunun memlekete fayda sağlayacağını düşünüldüğünü ifade etti. Buna komisyonda bulunan Karahisar-ı Sahip Mebusu Salim Bey'in de şahit olduğunu belirtti.

Kurucular tayin edilmek sureti ile şirketler kurulmuştu. Yalnız onların *"...fazla müstefid oldukları anlaşılmasın, çünkü senede on lira ya düşer ya düşmez..."* diyerek şirketlerin kar amacı gütmeye dikkat çekti. Milli Mahsulât Şirketi yün, tiftik, pamuk gibi ihracata dönük malları fazla fiyatla satmak amacıyla kurulmuştu. Böylece memleketin malı korunduğu gibi memlekette bir *"taazzuv"* (şekil alma) meydana gelmişti. Çünkü memleketin ekonomisi *"unsur-u asli elinde"* değildi. Esasen memleketin sınıfları arasındaki mücadelesinde milletler arasında iktisat iyi bir şekilde tatbik edilmemişti. Suriye'deki Araplar arasında nasıl olduğunu bilmediğini fakat burada iktisat âleminin başında Hıristiyanların olduğunu bizim bunu ihmal ederek memur sıfatı ile hareket ettiğimizi belirtti. Bu nedenle memleketin servet kaynakları diğer unsurlar tarafından yönetilmekteydi. İşte buna mani olmak, bir tedbir oluşturmak ve iktisadi dengemizi kurmak üzere bu gibi şirketlerin kurulmasına gerek duyulmuştu. Bu şirket taşra için bir örnek teşkil edecekti. Nitekim Milli Mahsulât Şirketi'nin ortaya çıkışına kadar böyle milli müesseseler olmadığı gibi bu hareketin Anadolu'yu iktisadi olarak uyandırmış ve oralarda da şirketler kurulmuştu. Bu şirketlerin ihtikâr yapıp yapmadıkları ve hükümetin nüfuzundan istifade edip etmedikleri konusundaki soruya, bunların imtiyazlı şirketler olmadığı her ferdin kuracağı tarzda olduğunu, ihtikâr meselesinin ise bir malı en ucuz fiyata

¹⁰¹¹ Kemal Bey savaş sırasında yerli sermayeyi güçlendirmek adına girişimlere başladı. Milli şirketlerin ilki olan Milli Mahsulât Anonim Şirketi 23 Ağustos 1915 tarihinde kuruldu. Bkz. Rauf Orbay, *Siyasi Hatıralar*, İstanbul 2005, s. 79; Sertel ve Şahin, *a.g.m.*, s. 388.

alıp en pahalı fiyata satmak olduğunu bu şirketlerin bu amaçla kurulmadıklarını belirtti¹⁰¹²

Milli Kantariye Şirketi'nin kuruluşundan üç ay sonra ikinci defa birinci mıntika reisi Kemal Bey olmuştu. Şirkete, elinde mevcut olan pirinç, fasulye ve şekeri kendilerine malolan fiyattan biraz fazlasıyla vermelerini isteyen Kemal Bey, bu şekilde memleketlerine hizmet edeceklerini söyledi. Tüccarla anlaşarak, mıntika hesabına pirinci 30 kuruşa vermek için tüccardan 35 kuruşa aldığını belirterek “*O vakit herkes bunları Kemal Bey ucuz alıyor, şirketlere veriyor, fazla fiyatla sattırıyor*” dediklerini, oysa pirinçleri 35 kuruşa toplarken Milli Şirketlerden pirinci 19 kuruşa aldığına dikkat çekti. O vakit şirketlerin elinde 169.169 kıyye pirinç mevcuttu ve o tarihte pirincin okkası 35-36-37 kuruşa satılmaktaydı. Kemal Bey o vakit şirketlerden 19 kuruş hesabıyla 138.276 kıyye pirinç aldığını bu suretle şirketlerin elinde 15 bin kûsur kıyye pirinç kaldığını, Ankara'da Sarayköy'de mevcut 203.976 kıyye pirincin bir kısmını askeriye bir kısmı mıntika hesabına aldığını belirtti.

Aynı tarihte şirketin elinde 129 bin kûsur kıyye kadar fasulye vardı. Fasulyenin 96 bin kıyyesini 9 kuruştan alan Kemal Bey hâlbuki o vakit fasulyenin piyasada okkasının 15,20 kuruş olduğunu belirtti. Nitekim bu suretle ahaliye 100 dirhem fasulye verildi. Fakat 96 bin kıyye fasulye yetmediğinden piyasadan 20 kuruşa fasulye almaya mecbur kalmış ve ahaliye 10 kuruşa dağıtmıştı. Kemal Bey, şirketin elindeki şekerleri piyasada bir okka şeker 150 kuruşa satılırken 9 kuruşa aldığını ve ahaliye 50 kuruşa, kooperatiflere 42 kuruşa ve memurlara 20 kuruşa dağıttırıldığını açıkladı. Hariçte satılan şekerin fiyatının artmasını engellemek için de piyasaya bir miktar şeker çıkarıldığını bunları halkın malı olan kooperatiflere sattırmak sureti ile fiyatları düşürmeye çalıştığını, 4-5 milyon şeker ihtikâr edecek adam için başka bir kaleme ihtiyaç olmadığına da dikkat çekti. Şirket bunu yapma imkânı olduğu halde yapmamıştı. Fiyatları düşürmeye çalıştığını belirten Kemal Bey galâ-i ihtikâr yollarına sapmadığını belirtti¹⁰¹³.

Kemal Bey 200 vagon şeker alan şirketin işlerini askerlere devrettiği vakit şekeri de aynen devrettiğini belirtti. Kemal Bey “*birtakım dedikodular olduğu için o*

¹⁰¹²Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 249.

¹⁰¹³Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 249-250.

malları aldıktan sonra hiçbir şirketi istihdam etmediğini” esasen kendilerini de bu işlerle meşgul olamamaya karar verdiklerini bu nedenle şirketin bir buçuk seneden beri piyasadan öteberi almadığını yapılan muamelenin Milli Kantariye Şirketi aleyhine olmayan deliller olduğunu ifade eder. Şirketin sadece bir ara “20-30 bin kıyye matbahlar için yağ getirdiğini”, Ekmekçiler Şirketi’nin un işleri ile meşgul olacağını hâlbuki bununla meşgul olmadığını; Romanya’dan buğday getirerek fırıncılara un sattığını böylece bu şirketlerin ne suretle ihtikar yaptığını ve hükümetten ne gibi istihzar gördüğünü bilmediğini belirtti. Bunun milli bir teşebbüs olduğunu söyleyerek “ben böyle şirketlerin taaddüd etmemesine çok teessüf ediyorum” dedi¹⁰¹⁴

4. 1. 2. 14. Eski Şeyhülislam Hayri Efendi’nin Beşinci Şubeye Gönderdiği Yazılı İfadesi

19 Aralık 1918 günkü onaltıncı toplantıda eski Şeyhülislam Hayri Efendi’nin Beşinci Şubeye gönderdiği yazılı ifadesi okundu.

Sual: “Sebepsiz ve vakitsiz harbe girmeleri?”¹⁰¹⁵

Cevap: Avrupa’da savaş çıktığında tarafsız kalmanın uygun görüldüğünü fakat bu hal ancak bir aya kadar devam edebildiğini belirtti. 16 Ekim 1914 günü Beşiktaş’taki Saray-ı Hümayun’un Vükela odasında bulunduğu sırada Karadeniz’de Rus donanması ile Osmanlı Donanması arasında müsademe vuku bulduğunu duyduğunu ifade etti. Sadrazam Said Halim Paşa’nın haberi olmaksızın meydana gelen bu olay sonrası Paşa istifa etmeye karar vermişti. Talat Paşa’nın “muayyed-i resmiye” sona erince Paşa’yı vazgeçirmek için Saraya gideceklerini bildirmişti. Hayri Efendi, Harbiye Nazırı’nın savaşa meyilli görüldüğünü bu nedenle de savaşa Osmanlı’nın sebebiyet verdiği kanaatinde olduğunu belirtti. Ayrıca Talat Bey’e, kendilerine durumun haber verilmemiş olmasını doğru bulmadığını ifade eden Hayri Efendi Talat Bey’in olaydan kendisinin de haberi olmadığı konusunda yemin ettiğini belirtti.

¹⁰¹⁴ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 251.

¹⁰¹⁵ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 252.

Enver ve Cemal Paşalar da hadiseye Rusların sebebiyet verdiğini söylemekteydiler. Bunun üzerine Rusya Hükümeti'ne müracaat edilerek olayın sebebinin araştırılması istendi. Tarafsızlığın korunmasına çalışılmış fakat Rusya'dan cevap alınamamıştı. Ayrıca Rusya sefirini geri çağırış ve Erzurum sınırına askeri kuvvetleri ile tecavüzde bulunmuştu. Bu sırada Fransa ve İngiltere Devletleri de sefirlerini geri çağırışlardı. İngiliz ve Fransız donanmalarının Çanakkale'ye ve İngiliz kruvazörlerinin Akabe'ye top atmak suretiyle bilfiil muhasamata taraftar oldukları anlaşılmaktaydı. Sadrazam ve Hariciye Nazırı ile Dâhiliye, Harbiye ve Bahriye Nazırları, Rusların taarruz ve harp etmek arzusunda bulduklarını beyan ettiler. Hayri Efendiye göre "...29 Ekim 1914 tarihli *İrade-i Seniye-i Hazreti Padişahiye mübeyyin kararname mütalaasından müsteban buyurulacağı veçhile*" savaşı kabulden başka çare kalmamıştı.

Hayri Efendi savaşa sebep olan Karadeniz'deki olayın vükela içerisindeki askerlerin hazırladığı ihtimalinden söz etti. Zira Enver Paşa Ruslar tarafından ansızın memleketimize taarruz edilme ihtimaline karşı donanmanın Karadeniz sularını tetkik etmesi ve manevra yapması lüzumundan sürekli bahsetmekteydi. Buna rağmen Hükümet donanmanın Karadeniz'e çıkmasının doğru olamayacağını bildirmişti.

Olaya Rusların sebep olduğuna dair askerler yazılı ve sözlü beyanatta bulunmuştu. Hayri Efendi, Talat Paşa'nın olaydan haberi olmadığını, Enver ve Cemal Paşaların böyle bir olaya cüret edeceklerine kanaat getirdiğini mektubunda belirtti. Hatta Paşaların olayı "tağyir edecek" sahte rapor düzenleyerek herkesi kandırabileceklerine ihtimal verdiğini cevabi yazısında dile getirdi.

Şeyhülislam Hayri Efendi Rusya'nın öteden beri kendilerine karşı göstermekte olduğu hırs ve tamaha dikkat çekerek Sait Paşa'nın sadareti zamanında Rusların Osmanlı'yı himaye teklifinde bulduklarını belirtti. İstanbul civarını müdafaa etmek vaadi ile askeri işgal arzusunu, Sefiri vasıtasıyla bildirmişti. Hatta Rusya Babîali'nin siyaseti neticesinde durumu inkâr etmiş ve sefirini azlederek meseleyi kapatmıştı. Hayri Efendi "...*Hemen bütün dünyayı harbe dâhil eden muharebe mevkii ve muhitimiz itibari ile bizi kendi halimize bırakmayıp savaşa mecbur hale getireceği ve tarafımızdan teklif olunan tahkikatı kabul etmemesinin*" de bundan kaynaklandığını belirtti. Böyle bir durumda "...*istifa edip çekilme fikrinden*

sarf-ı nazar” etmişti. Zaten istifa etmiş olsa bile savaşa mani olmak ihtimali yoktu¹⁰¹⁶.

Sual: İlan-ı harbin esbab ve avamil-i hakikiyesi ile suret-i cereyan ve vukuu hakkında Meclis-i Umumiye hilaf-ı vaki beyanatta bulunmaları?¹⁰¹⁷

Cevap: Hayri Efendi soruya “*Yukarıdaki beyanatta da belirttiğim gibi nezaretlerin vesaik-i resmiye ve ifadat-ı katiyelerine müstenit bulunmasına nazaran aksi ortaya çıkıncaya kadar geçerli*” olduğunu aksi takdirde yalnız Meclis-i Umumi-
inin değil kendininde kandırılmış addedileceğini belirtti.

Sual: “Hükümetin seferberlikten sonra ve ilan-ı harpten evvel İtilaf Hükümetleri tarafından vuku bulan şerefli ve faydalı teklifleri reddeylemesi ve Almanya’dan hiçbir taahhüt almaksızın ve bir fayda temin etmeksizin harbe sürüklenmesi?”¹⁰¹⁸

Cevap: Hayri Efendi “şerefli ve faydalı” tekliflerle ilgili dair bilgisinin olmadığını belirtti. Sorunun ikinci kısmına verdiği cevapta “*Almanya’nın arzusuna uymak için değil Rusya’nın tecavüz ve tahrikine binaen...*” harbe girilmek durumunda kaldığını belirtti.

Sual: “Harbi dirayetsiz ve istikametsiz ellere tevdi ederek her cephede funun-ı harbiyenin kabul edemeyeceği mecmunane hareketlerin cereyanına ve sırf menafi-i hasise-i şahsiye uğruna kuvve-i hayatiye-i milletin gasp ve israfına müzaheret eylemesi?”¹⁰¹⁹

Cevap: Hayri Efendi, her nezaretin memuru o nezaret nazırı tarafından seçildiği ve tayin olduğu gibi savaşın idaresi Harbiye Nezaretine ve Başkumandanlık Vekâletine bağlı olduğu için konunun kendisiyle bir ilgisi olmadığını belirtti.

¹⁰¹⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 252-253.

¹⁰¹⁷ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 253.

¹⁰¹⁸ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 253.

¹⁰¹⁹ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 253.

Sual: “Kavaid-i hukukiye ve insaniyeye hassaten kanun-i esasimizin ruh ve sarahatine külliyen münafi muvakkat kanunlar ve emir ve nizamlar ıstar ederek memleketi bir sahne-i fecaiye kalb eylemesi.”¹⁰²⁰

Cevap: Hayri Efendi bundan maksadın Tehcir Kanunu olduğunun anlaşıldığını belirterek harbe yakın bölgelerin ahalisinin bir kısmı ordunun hareketını “*tasib ve nakliyat-ı askeriyeyi işgal ve düşmanla tevhid-i amal ve efal eylemek*” ve askeri kuvvetlere, ahaliye, taarruz ederek düşmana casusluk etmek gibi ahvale cüret eyledikleri için durumun nezaretlere bildirilmesi üzerine memleketin müdafaası ve ordunun selameti için hareket üssü olan bazı yerlerde tahliyeler yapıldığını belirtti. Bunlardan ayaklanması muhtemel olanların bölgeden uzaklaştırılarak belirlenen yerlere nakledilmeleri ve iskân edilmeleri konusunda kanun düzenlenmişti. “*Kanunun tanzimi mahza ordunun temin-i selameti maksadına müstenit ve Meclisi Mebusan Askeri ve Adliye Encümenlerine kabulü hakkındaki esbab-ı mucibede*” bunu onaylamaktaydı. Kanunun uygulanması esnasındaki yolsuzluklara gelince uygulamakla yükümlü memurların kanun dışı davrandıklarını ve görevlerini suistimal etmiş olduklarına dair duyular alınmış olduğunu bununla beraber yapılacak bir şey kalmadığına dikkat çekti. Bir gün önce Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey’in Bab-ı Meşihat’e gelerek Ermeniler hakkında taşrada birçok feci durumlar olduğuna dair duyular aldığını kendisine müteessir bir lisan ile bildirdiğinden bahsetti. Hatta “Şimdi Talat Bey’den geliyorum. Bu fecaiye meydan vermemelerini söyledim. Rica ederim sen de söyle” dediğini belirtti. Talat Bey’i arayan Hayri Efendi’ye “Şimdi telgrafla tamim ederim. Emin olunuz o gibi ahvale meydan vermem” denilmiştir. O gece Daire-i Meşihat’ten Halil Bey’i arayan Hayri Efendi Talat Bey’in teminatını bildirdiğini belirtti. Halil Bey, Talat Bey’in kendisinde aradığını “evet bana da şimdi telefon etti; telgrafi yazmış” sözleriyle ifade etti.

Bununla birlikte bazı arkadaşlarıyla arasındaki fikir ayrılığı ve düşünce farklılığı nedeniyle birkaç defa istifa teşebbüsünde bulunduğunu da sözlerine ekledi. İstifa ettiği tarih 3 Ağustos 1915’ti. Fakat edilen ısrar ve zamanın vehametine binaen

¹⁰²⁰ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 254.

6 Mayıs 1916 tarihine kadar görevime devam etmişti. Bu nedenle Suriye hadisesi meydana geldiğinde kabinede bulunmadığımı belirtti¹⁰²¹.

Sual: “Vakayi-i Harbiye’den sevkulceyşe taalluk etmeyen ve binaenaleyh ketmi lazım gelmeyenleri mücerret muhafaza-i mevki-i daiyesi ile ketm eylemesi ve her guna birer menfi sebeple düşmana çiğnettiği vatan-ı muazzez aksamının avakib-i elimesinden milleti vakit ve zamanı ile haberdar etmemesi?”¹⁰²²

Cevap: Şeyhülislam harp vakalarına dair gazetelere her gün Karargâh-ı Askeriye tarafından tebliğler verilmekte olduğunu belirtti. İstilaya maruz kalan bazı bölgelerin ketm edilmiş ise “sırf mülahazat-ı askeriye mebni bir müddet-i muvakkate için ketme edilmiş...” olabileceğini ifade etti. Bu durumun Harbiye Nezareti’ne ait olduğunu belirtti. İstifa ettiği sırada “Suriye ciheti” ile Bağdat’ın istila edildiğini, Kafkas bölgesinde ise Van’ın sukut etmiş olduğunu sözlerine ekledi.

Sual: “Harp seneleri zarfında İtilaf Hükümetleri tarafından mükerreren vuku bulan ve bilhassa Rusya’nın inhilalinden sonra edilen sulh tekliflerinin reddeylemesi ve binnetice bugünkü akibeti meş’umeyi davet eylemesi?”¹⁰²³

Cevap: Rusya’nın inhilalinden önce istifa ettiğini belirten Hayri Efendi bunlardan haberdar olmadığını belirtti. Ayrıca Kabinede olduğu sırada öyle bir teklifin vukua gelmediğini ekledi.

Sual: “Harbin ihdas eylediği müşkilat karşısında halkın ihtiyacını tehvin edecek tedavire tevessül eyleyecek yerde bir takım eşhas-ı maddiye ve hükmiyenin ihraz-ı servet eylemesini teminen ihdikar ve su-iistimal yollarına saparak memleketin iktisadiyatını batırması?”¹⁰²⁴

Cevap: Bu gibi suiistimalin sebeplerini ortadan kaldırmanın kendisine verilen vazife ile alakasının olmadığını belirtti. “*Bununla beraber halkın ihtiyacını tazyika sebep olarak müşteki bulunduğu halatın*” pek çoğunun istifasından sonra ortaya çıktığını şirketlerin kuruluş tarihlerini belirterek cevap verdi. Mesela Kantariye Şirketi 6 Eylül 1916 ve Emekçiler Şirketi 8 Ocak 1917 tarihlerinde kurulmuşlardı.

¹⁰²¹ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 253-254.

¹⁰²² Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 254.

¹⁰²³ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 254.

¹⁰²⁴ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 255.

Sual: “Hiçbir lüzum ve kanuna müstenit olamayan siyasi ve askeri sansürler ihdası ile hürriyet-i matbuat ve muhaberatı ihlal eylemesi ve Avrupa evrak-ı havadisini memlekete ithal etmemesi?”

Cevap: Bu gibi durumların “haiz olduğu nezaretlerin cümle-i vezaifinden” olduğunu savaş zamanlarında her memlekette matbuatla ilgili bir takım tedbirler alındığını belirtti.

Sual: “Dâhil-i memlekette bir hercü merc-i idari vücuda getirerek ve hürriyet-i can ve mal ve ırza musallat bir takım çetelere müzaheret ederek ika eyledikleri fecayie iştirak eylemesi?”

Cevap: Bu çetelerden haberdar olmadığını Hükümette de onları destekleyenlerin bulunduğuna ihtimal vermediğini belirtti.

Hayri Efendi ifadesinin sonunda özet olarak şunları belirtti: Savaş, ilan tarihi olan 11 Kasım 1914’ten, Talat Paşa Kabinesinin istifa tarihi olan 14 Ekim 1918 tarihine kadar dört yıl sürdü. Hâlbuki kendisi iki sene müddetle devam eden Talat Paşa kabinesinde hiç bulunmadığını, Said Halim Paşa kabinesinde bir buçuk sene görev yaptığını ifade etti. Israrlara ve memleketin durumunun müsait olmamasına binaen 6 Mayıs 1916¹⁰²⁵ tarihine kadar sabrederek görevine devam ettiğini ve daha sonra istifa ettiğini belirtti.

Üç sene önce hükümetten ayrılmış olduğu için mevzu edilen konuların bazılarının zaman nedeniyle kısmen veya tamamen “acizlerine taalluku olmamasına”, bazı konuların da Kanun-i Esasi’nin sekizinci maddesine göre görev alanıyla ilgili bulunmadığını belirtti. İnceleme sırasında bu durumun nazar-ı dikkate alınmasını temenni ettiğini 10 Aralık 1918 tarihli mektubunda ifade etti¹⁰²⁶.

¹⁰²⁵ Meclis Zabıt Tutanaklarında, Şeyhülislam Hayri Efendi’nin istifa tarihi 23 Nisan 1334 olarak ifade edilmektedir. Muhtemelen yıllı ilgili bir yazım hatası söz konusudur. Zira Hayri, Efendi mektubunda 23 Nisan 1332 tarihinde istifa ettiğini belirtmektedir.

¹⁰²⁶ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 254.

4. 1. 2. 15. Eski Şeyhülislam Musa Kazım Efendi'nin Beşinci Şubeye Gönderdiği Yazılı İfadesi

19 Aralık 1918 günkü 16. toplantıda Eski Şeyhülislam ve Ayan üyesi Musa Kazım Efendinin 5. Şubeye Gönderdiği yazılı ifadesi okundu. Musa Kazım Efendi rahatsız olması nedeniyle soruşturmaya yazılı olarak cevap verdiğini belirtti.

Musa Kazım Efendi savaş ilanından iki yıl sonra 1916 yılının Haziran ayında göreve gelmişti. Almanların zaferden zafere koştuğu, zaferinin kendi taraflarının galibiyetiyle sonuçlanılacağına inanılan bir zamanda kabineye girdiğini belirtti. Bu nedenle Beşinci soruya kadar olan konular kendi dönemini ilgilendirmemekteydi. Beşinci soruda ifade edilen Kanun-u muvakkat meselesinde bu bağlamda olmakla beraber on seneden beri hükümetlerin ihtiyaç durumunda bunları çıkarttıklarını belirtti. Çıkarılan kanunlar arasında “memleketi sahne-i fecayie” sürükleyecek bir muvakkat kanunun olmadığını ifade etti¹⁰²⁷.

Altıncı soruyla ilgili cevabının da menfi olduğunu belirtti. Savaştan milleti haberdar etme görevi sadece Başkumandanlık Vekâleti'ne ait bir meseleydi. Bununla birlikte Enver Paşa'nın bu konuda “hayli ketum ve nikbin” olduğunu hatta savaşın son günlerine kadar kazanacak taraf olunduğuna inandığını bu nedenle endişeye neden olacak bir tek kelime dahi söylemediğini belirtti. Ara sıra cephelede meydana gelen başarısızlıklar önem verilmeyen bir tavırla ifade edilirken gelişmeler normal savaş şartları içerisinde değerlendirilmekteydi. Kendisi başta olmak üzere kabinenin genelinin millet gibi savaştan tamamıyla haberdar olmadığını belirtti¹⁰²⁸.

Yedinci soruya “*bilmiyorum cevabı menfisi ile mukabele etmeye mecbur olduğunu*” belirten Musa Kazım Efendi kabineye dâhil olduğu tarihten ayrılmasına kadar İtilaf Devletleri'nin bir sulh teklifi yönünde taleplerine dair bilgisi olmadığını ifade etti. Sekizinci ve dokuzuncu sorularda belirtilen durumlar kendisi kabineye girmeden evvelki dönemlere ait gelişmelerdi. Onuncu sorudan hiçbir şey anlamadığını ve böyle bir durumun mümkün olmadığını “*.. memlekette herc-ü merci idare meydana getiren ve hürriyeti can ve mal ve ırza musallat birtakım çetelere müzaheretle ika eyledikleri fecayie iştirak eden bir hükümetin akvam-ı vahşiye*

¹⁰²⁷ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 255.

¹⁰²⁸ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 255.

arasında bile vücuduna ihtimal verilemeyeceğinden...” bir Müslüman ülkede böyle bir hükümetin mevcudiyetinin söz konusu olamayacağını belirtti. Komisyona ve dolayısıyla Mecliste bulunanların böyle biri durumu kabul etmeyeceklerini “...elbette siz onu derhal ıskat eder ve hemen Divan- Ali’ye sevk ile cezayı sezasını talep eyler idiniz” sözleri ile belirtti. Sorudan maksadın güya savaş sırasında kurulan çeteler ve onların suitimleri ise konunun kendisiyle alakası bulunmadığını, bunların “*bidayet-i harbive ve sırf Harbiye Nezareti’ne ait hadisat cümlesinden olduğunu*” ifade Etti. 10 Aralık1918¹⁰²⁹ tarihli mektubunu bitirdi¹⁰³⁰.

Netice itibarıyla gerek Balkan gerekse Birinci Dünya Savaşı nedeniyle açılan meclis soruşturmaları yasal süreci tamamlayamadığından Divan-ı Ali (Yüce Divan) kurulamadı. Ardı ardına yaşanan savaşlar muhtemelen soruşturmaların tamamlanamamasındaki temel etkenler arasında yer aldı.

¹⁰²⁹ Meclis Zabıt Tutanaklarında mektubun yazılma tarihi 12 Kanunîsânî 1334 olarak belirtilmektedir. Son soruşturma toplantı tarihi ise 19 Aralık 1918’dir. Dolayısıyla mektubun bundan önceki bir tarihte yazılması gerektiğinden hareketle bir yazım hatasının söz konusu olduğu anlaşılmaktadır.

¹⁰³⁰ *Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat*, s. 255- 256.

BEŞİNCİ BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESHİ

1.BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE OSMANLI DEVLETİ'NİN SAVAŞA GİRİŞİ

1904 ile 1914 yılları arasındaki sürede Avrupalı Devletler dört kez genel bir savaşın eşiğinden dönmüşlerdi¹⁰³¹. Dolayısıyla savaş Avrupa için kaçınılmaz bir durum haline gelmişti. 28 Haziran 1914 günü Avusturya veliahdının Bosna Hersek'de bir Sırp milliyetçisi tarafından öldürülmesi üzerine¹⁰³² 23 Temmuz'da Avusturya- Macaristan, Sırbistan Hükümeti'ne bir nota verdi. Notada Belgrad'da yürütülen soruşturmaya Avusturya polisinin de katılması istenmekteydi. Sırbistan'ın 25 Temmuz'da notaya olumlu cevap vermemesi üzerine Avusturya- Macaristan sefiri Belgrad'dan çekildi. 28 Temmuz'da ise Sırbistan'a savaş ilan edildi. Avusturya- Macaristan, Sırbistan savaşına Rusya'nın dâhil olmasıyla birlikte devletlerin daha önce kurdukları ittifaklar harekete geçti. Almanya 31 Temmuz'da seferberlik ilan ederek Rusya'nın bu kararını durdurmasını, 22 yıllık Rus Fransız bağlaşıklığına dayanarak da Fransa'nın tarafsız kalmasını istedi. Fransa bu duruma seferberlik kararı ile karşılık verdi. 1 Ağustos 1914 günü saat 19.10 sularında Alman Sefiri'nin Petersburg'da Rusya hükümetine nota vermesi üzerine Almanya Rusya'ya savaş ilan etti. Ardından 3 Ağustos'ta Almanya'nın Fransa'ya, 5 Ağustos'ta İngiltere'nin Almanya'ya savaş ilan etmesiyle Birinci Dünya Savaşı Avrupa'da başlamış oldu¹⁰³³.

Almanya'nın savaş planı çok önceden hazırlanmıştı. 1900'de Alman ordusunun Genel Kurmay Başkanı Schlieffen'di. Fransa ve Rusya'ya yönelik bir savaş planı hazırladı¹⁰³⁴. Fakat plan 1905 yılında İngiltere ile Fransa arasında tahmin edilmeyen ittifak nedeniyle bozuldu. Almanya bu nedenle planında değişikliğe gitmek durumunda kaldı¹⁰³⁵.

¹⁰³¹ a.1905-1906'da Fransızların Fas'taki yayılışını durdurmak için Almanya'nın yaptığı girişimler; b. 1909 Şubat- Mart aylarında Avusturya Macaristan'ın Bosna Hersek'i topraklarına katması üzerine Almanya'nın yaptığı girişimler; c. Temmuz Ağustos 1911'de Alman politikasının yarattığı yeni Fas bunalımı sırasındaki girişimler; d. 1912- 1913'te Rusya ile Avusturya Macaristan'ın çıkarlarını tehlikeli bir şekilde karşılaştıran iki Balkan Savaşı arasındaki girişimler; bkz. Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı*, Çeviren: Teoman Tunçdoğan, İletişim Yayınları, İstanbul 1993, s. 8.

¹⁰³² Cinayet, Sırbistan'ın Osmanlılar karşısında Kosova yenilgisinin 525. yıldönümünde işlenmişti; bkz. Seann Mc Meekin, *I. Dünya Savaşı'nda Rusya'nın Rolü*, çeviren; Nureddin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013, s. 63.

¹⁰³³ Renouvin, *a.g.e.*, s. 10-11; Akşin, *Jön Türkler...*, s. 268.

¹⁰³⁴ Erich Von Falkenhayn, *Birinci Dünya Savaşında Almanya*, Hazırlayan: Faruk Yılmaz, İstanbul, 2012, s. 21.

¹⁰³⁵ Bayur, *a.g.e.*, III. Bölüm I. Kısım, s. 35-36.

Önceki plan Belçika'nın tarafsızlığı öngörülerek hazırlanmıştı. Buna göre Alman ordularının Fransa'nın kuzeyinden yapacakları saldırı altı hafta içerisinde sonuçlandırılacaktı. Hemen ardından bütün Alman kuvvetleri altı haftanın sonunda Rusya'ya karşı harekete geçirilecekti. Bu arada Almanlar Fransa karşısında zafer kazanıncaya kadar Avusturya- Macaristan, Rusların hareketini engelleyecekti. Plana göre savaş kısa sürede sona erecekti. 1906 yılına gelindiğinde Alman Genel Kurmay Başkanlığı'na Helmuth Von Moltke'nin getirildiği görülmektedir. Moltke Birinci Dünya Savaşı'nın çıkmasıyla birlikte taslak plana bağlı kalarak hem doğu hem batı ordusunu güçlendirmeye çalıştı. Bu durum Schlieffen Planı'na nispetle bir kuvvet azlığı meydana getirdi. Neticede plan devreye sokuldu ve Almanya 4 Ağustos 1914 günü Belçika'ya saldırdı. Savaş böylece Orta Avrupa'dan Batı Avrupa'ya sıçradı¹⁰³⁶.

Almanya'nın denizlere egemen bir ülke olmaması abluka altına girmesine neden olacağından savaşın kısa sürede bitirilmesi planlandı. Aksi takdirde savaşın devletlerin sömürgeleri göz önünde bulundurulduğu takdirde Almanya dünyanın büyük kaynakları ile karşı karşıya kalabilirdi. Ayrıca savaşın uzaması durumunda imparator ve asiller sınıfının halka karşı egemenliklerini koruma isteği Almanya'nın sınıfları arasında bir mücadeleye neden olacağından devletin çökmesine yol açabilirdi¹⁰³⁷. Neticede Almanya savaşın kısa sürede sonuçlandırılması üzerine bir plan yapmıştı. Fakat gelişmeler planının tutmayacağını ortaya çıkardı. Bu durum Almanların Osmanlı Devleti'ni savaşa girme konusunda zorlayıcı politikalarına neden oldu¹⁰³⁸.

Osmanlı Devleti yenilgiyle sona eren Balkan Savaşlarından sonra Avrupa'da müttefik bulma gayreti içerisine girdi. Zira Balkan Savaşı başladığı sırada Avrupalı Devletler savaşın sonucu ne olursa olsun devletlerarası mevcut durumun korunacağını ifade etmiş buna rağmen savaşın Osmanlı aleyhine dönmesi ile bu teminatlarından vazgeçmişlerdi. Neticede Osmanlı Devleti Avrupalı Devletlerin göz yumması ile Rumeli topraklarını kaybettiği kanaatindeydi. Dış politikada yalnızlık hissine neden olan bu durumun düzeltilmesi için Mahmut Şevket Paşa Hükümeti

¹⁰³⁶ Renouvin, *a.g.e.*, s. 12.

¹⁰³⁷ Bayur, *a.g.e.*, III. Bölüm I. Kısım, s. 3- 4.

¹⁰³⁸ Almanlar, Osmanlı seferberliği tamamlanıncaya kadar tarafsızlığın muhafaza edilmesine izin vermişti. Fakat Fransa karşısında "Marne" mağlubiyeti Almanların taaaruzdan müdafaaya geçmek durumunda kalmasına neden oldu. Ayrıca Rusların Doğu Prusya'ya ilerleyerek Galiçya'yı işgal etmesi planların değişmesine neden oldu. Osmanlıyı savaşa bir an önce çekmek isteyen Almanlar böylece Rus askeri birliklerinin önemli bir kısmının Kafkasya'ya, İngiliz askeri birliklerinin ise Mısır üzerine gönderilmesini sağlayarak Batı Cephesinde rahatlayacaktı. Bkz. Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 139.

tarafından çalışmalara başlandı. Diplomatik münasebetleri yürütmek üzere Hakkı Paşa Londra'ya, Cavit Bey Paris'e gönderildi. Bir buçuk yıl süren görüşmeler neticesinde ilişkiler belli bir düzeye getirildi. Fakat 1914 yılı Haziran ayı itibarıyla Avrupa'da siyasi dengeler değişti¹⁰³⁹.

Osmanlı Devleti Avrupa siyasi dengeleri içerisinde Almanya'ya yakınlaşmak durumunda kaldı. Zira Almanya, Osmanlı topraklarında nüfuz bölgesi olmayan büyük devletlerden biriydi. Üstelik II. Mahmut'tan itibaren Prusyalı subaylar ordudaki yenileşme hareketlerinde etkin rol oynadığından bir yakınlık söz konusuydu. Bu durum Almanya ile hem siyasi hem askeri ilişkilerin olumlu yönde gelişmesine ortam yaratmıştı. Diğer taraftan İttifak bloğunun diğer üyesi Avusturya ile Bosna meselesi halledilmişti. İki devlet arasında sınır meselesi kalmadığından sorunlarda ortadan kalkmıştı¹⁰⁴⁰.

Esasında Alman İmparatoru haricinde ne Alman Dışişleri ne de Genelkurmayı, Balkan Savaşı'ndan hezimetle çıkmış Osmanlı Devleti'nin kendilerine bir katkı sağlayacağı düşüncesinde değildi¹⁰⁴¹. Osmanlı Devleti'nin İtilaf Bloğuna yakınlaşma çabaları ise Rusya tarafından engellenmekteydi. Dolayısıyla tekrar bir "Balkan Hezimetini" ihtimalinden endişe duyan hükümet, birkaç temsilcisi ile Almanya'nın ittifak akdini değerlendirdi.

Sadrazam Said Halim Paşa, "*Alman Sefiri van Wangenheim'in Almanya'nın Türkiye ile müsavi şartlar altında bir ittifak akdetme*" isteğini sadece Talat Paşa, Enver Paşa ve Halil Bey'le paylaştı. İttifak gerekçesi mevcudiyetin muhafazası için bir Avrupa Devleti ile birlikte hareket etmenin şart olmasıydı¹⁰⁴². İttifak teklifi Hükümet'ten ve Meclis'ten gizli yürütüldü. Öyle ki ittifak görüşmelerinin başladığı gün Bahriye Nazırı Cemal Paşa, Enver Talat ve Halil Beyleri bir otomobil içerisinde Sadrazam Said Halim Paşa'nın yalısından dönerken gördüğünü, arkadaşlarının kendisinden gizli birtakım müzakere ve teşebbüslerinden şüphe ettiğini ve bilgi

¹⁰³⁹ Beşinci Şubece İcra Kılınan Tahkikat, s. 173.

¹⁰⁴⁰ Colmar von der Goltz, *Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hatıratı"*, Hazırlayan: Faruk Yılmaz, İstanbul 2012, s. 8-12. Akşin, *Jön Türkler*, s. 271.

¹⁰⁴¹ Gültekin Yıldız, *Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbi'nde Türk Alman Askeri İttifakı, 1914'ten 2014'e 100'üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı'nı Anlamak, Harp Akademileri Komutanlığı Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2014, s. 193.

¹⁰⁴² İlk görüşme isteği ve ittifak teklifinin Enver Paşa tarafından Alman Büyükelçi Wangenheim'a iletildiği belirtilmektedir. Baron isteği sıcak karşılamamış fakat savaş kararı almış olan İmparator isteği sıcak karşılamıştır. Mehmed Talat Paşa, *Talat Paşa'nın Anıları*, Hazırlayan Alpay Kabacalı (7. Basım), İstanbul 2013 s. 31

almak üzere Enver Paşa'yı aradığını fakat kendisine açıklayıcı bir cevap verilmediğini belirtmektedir¹⁰⁴³.

Müzakereleri bizzat idare etmek isteyen Sadrazam Said Halim Paşa henüz ortada “*resmi ve muayyen bir teklif*” olmadığından meselenin gizli tutulmasını arkadaşlarından talep etti. Talat Bey'e göre Alman teklifi bir harp tehlikesinden doğmuş olmalıydı. Zira bir devletin zayıf Türkiye'yi ittifakına almak istemesi için ehemmiyetli bir sebebin mevcut olması lazımdı. Görüşmeyi yürütenler savaş çıkma ihtimalini zayıf görmekle birlikte ittifak sayesinde devletin her türlü tehlikeden korunmuş olacağına kanaat getirdiklerinden teklifin değerlendirilmeye alınmasını uygun buldular¹⁰⁴⁴. Aslında düşünce doğruydü. Zira Savaşın kısa süreceğini planlayan Almanlar aslında Osmanlı Devleti ile bir ittifak anlaşması yaparak destek almaktan ziyade düşman blokta yer almalarını önleme gayreti içerisindeydi¹⁰⁴⁵.

Sadrazam Said Halim Paşa Rusya'nın muhtemel saldırısına karşı Almanya ile bir savunma ittifakı yapma yetkisini 31 Temmuz 1914 günü¹⁰⁴⁶ Sultan V. Mehmed Reşad'tan aldı. Almanlarla ittifak anlaşması Said Halim Paşa'nın Yeniköy'deki yalısında Said Halim, Talat ve Enver Paşalar ile Meclis-i Mebusan Reisi Halil Bey'in hazır olduğu bir ortamda imzalandı. 2 Ağustos 1914 Tarihli Türk Alman İttifak Antlaşması'nda; “*Majesteleri Osmanlı Sultanı ve Majesteleri Alman İmparatoru, Prusya Kralı, Türk ve Alman İmparatorlukları arasında bir savunma ittifakı teşkil edilmesini kararlaştırmışlardır*”. Bu maksatla Osmanlı Sultanı tarafından Sadrazam ve Dışişleri Bakanı Said Halim Paşa, Alman İmparatoru tarafından Prusya Kralı'nın Sultan nezdindeki elçisi BaronWangenheim tam yetkili olarak tayin edilmişlerdi. Bu yetkililer, yasal delegasyonlarıyla görüştüktan sonra aşağıdaki konularda anlaşmaya varmışlardır:

¹⁰⁴³ Cemal Paşa, *Hatırat*, yayına hazırlayan: Metin Martı, İstanbul 1996, s. 118.

¹⁰⁴⁴ Talat Paşa, *a.g.e.*, s. 31.

¹⁰⁴⁵ Yıldız, *a.g.m.*, s. 194.

¹⁰⁴⁶ Avusturya Sırbistan arasındaki sürtüşme 28 Temmuz 1914 itibarıyla savaşa dönüşmüştü. Tarih meselesi savaşın mesuliyeti açısından önemli görüldüğünden İttihatçılar belgenin Avrupa'da savaş ortaya çıkmadan önce alındığı iddiasındadır. Bkz. Sina Akşin, *Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Remzi Kitapevi, İstanbul 1987. s. 269; Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılabı Tarihi*, II. Cilt: IV. Kısım TTK Yay. Ankara, 1983, s. 632. Diğer taraftan Ali İhsan Sabis başta olmak üzere Mahmut Muhtar ve Çürüksulu Mahmut Paşa'lar belgenin savaşla birlikte 28 Temmuz'da alındığı görüşündedirler. İddia sahipleri ittifak muahedesi projesi Alman sefirıyla 28 Temmuz 1914'te imza edildikten sonra, Avusturya Sefirinin de aynı gün muahedename maddelerini kendi hükümetinin tamamıyla kabul ettiğine dair Sadrazam ve Hariciye Nazırı Said Halim Paşa'ya bir mektup verdiği belirtilmektedir. Bkz. Ali İhsan Sabis, *Harp Hatırlarım Birinci Dünya Harbi*, I. Cilt, Nehir Yayınları, İstanbul 1990, s. 119; Ziya Nur Aksun, *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekatı*, İstanbul 2017, s. 93.

“1. Bu iki güç, hâlihazırda Avusturya-Macaristan ve Sırbistan arasındaki çatışmada, kat'i bir tarafsızlık izlemeye karar vermişlerdir.

2. Rusya, etkin askeri müdahalelerde bulunur ve bu durum Almanya için Avusturya-Macaristan'la ittifak nedeni (Caus Foederis) oluşturursa, bu ittifak nedeni Türkiye için de geçerli olacaktır.

3. Harp durumunda, Alman Askeri Heyeti Türkiye'nin emrine verilecektir. Öte yandan Türkiye, Ekselansları Harbiye Nazırı ve Ekselansları Askeri Heyet Başkanı'nın birlikte vardıkları antlaşmaya uygun olarak, yukarıda sözü edilen Askeri Heyet'e Ordunun (Türk Ordusu) genel yönetimi konusunda gerçek bir etkinlik sağlayacaktır.

4. Almanya, Osmanlı arazisi Rusya tarafından tehdit altına düştüğü takdirde icap ederse Osmanlı Topraklarını silâhlı olarak muhafazayı taahhüt eder.

5. Her iki imparatorluğu da, hâlihazırdaki anlaşmazlıklardan doğabilecek uluslararası çatışmalarda korumak amacıyla yapılan bu anlaşma, yukarıda adı geçen yetkililerce imzalanmasını müteakiben yürürlüğe girecek ve karşılıklı vecibelerle 31 Aralık 1918'e kadar yürürlükte kalacaktır.

6. Bu antlaşma, yukarıda belirlenen tarihten altı ay öncesine kadar taraflardan biri tarafından iptal edilmezse, beş yıllık yeni bir dönem daha yürürlükte kalacaktır.

7. Bu belge, Majesteleri Osmanlı Sultanı ve Majesteleri Almanya İmparatoru, Prusya Kralı tarafından tasdik edilecek ve tasdiknameler imza tarihinden itibaren bir ay zarfında karşılıklı teati edilecektir.

8. Bu antlaşma gizli kalacak ve ancak iki yüksek tarafın muvafakati ile kamuoyuna açıklanabilecektir.¹⁰⁴⁷ Türk-Alman İttifak Antlaşması, 27 Ağustos 1914 tarihinde resmen yürürlüğe girdi.

1 Ağustos 1914'te Almanya'nın Rusya'ya harp ilan etmesi 2. Madde'de belirtilen “Caus Foederis”¹⁰⁴⁸ durumu etkin hale geldi¹⁰⁴⁹. Yine de Osmanlı Devleti tarafsızlığını bir süre daha korumaya çalışarak 17 Ağustos 1914 günü tarafsızlık ilanında bulundu¹⁰⁵⁰.

Gizli ittifak anlaşmasını yürüten ekip, ittifaka onay vermeyecek kimseleri durumdan haberdar etmedi. Zira İttihat ve Terakki'nin önemli isimlerinden Cavit Bey tıpkı Cemal Paşa gibi anlaşmanın imzalanmasından sonra haberdar olanlardandı. Cavit Bey ittifakı duyduğunda oldukça şaşırılmış ve Talat Bey'in ne düşündüğü sorusuna cevap dahi verememiştir. Fakat anlaşmayı imzalayınlar büyük bir devletle ittifak yapıyor olmanın sevinci içerisindeydi. Cavit Bey'in anlaşmaya itirazı üzerine Talat Bey harpten önce böyle bir teklifin hemen kabul edileceğine dikkat çekmiş

¹⁰⁴⁷ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 121-130.

¹⁰⁴⁸ Caus Foederis; Latince "bir anlaşmanın uygulanabilir ve bağlayıcı hale geldiği koşul" demektir. Ayrıca bir devlet başka bir devlete tek taraflı, bir anlaşma ile yardım edeceğini açıkladığında devletlerarasındaki ilişkilerde böyle bir taahhütü hatırlatmaya gerek kalmadan anlaşmada belirlenen şart ortaya çıktığı anda uygulanacak olan doktrindir. Bkz. Ahmet Emin Dağ, *Uluslararası İlişkiler Diplomasi Sözlüğü*, İstanbul 2005.

¹⁰⁴⁹ Yılmaz, *a.g.e.*, s. 122-123.; Fevzi Çakmak 2 Ağustos 1914'te Almanlarla bir oldu bitti sonucu yapılan İttifak anlaşmasına göre Rusların Avusturyalılara saldırması halinde Osmanlı'nın Almanlarla birlikte savaşa girmesinin öngörüldüğünü belirtmektedir. Fevzi Çakmak, *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekâtı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011, s. 7.

¹⁰⁵⁰ BOA, *DH.ŞFR.44-29; Arşiv Belgelerine Göre Kutul-Amare Zaferi*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2016, s. 12- 13.

Cavit Bey anlaşmada Osmanlı lehine hiçbir şartın mevcut olmadığını belirtmişti. Almanya için devletin hayatı tehlikeye atılmaktaydı. İttifak hiçbir “aklıselimin” kabul edeceği bir durum olarak görülmedi¹⁰⁵¹.

Avrupa’da savaşın başlamasıyla birlikte Osmanlı Hükümeti ilk askeri tedbirlerini alarak Harbiye Nazırı Enver Paşa’nın isteği ile taburlardaki asker sayısını arttırdı. Fakat kısa bir süre sonra Enver Paşa bunun yeterli olmayacağını, bu nedenle seferberliğin ilan edilmesi gerektiğini belirtince Hükümet içerisinde başta Cavit Bey olmak üzere isteğe karşı çıkanlar oldu. Zira Rusya seferberlik durumunu karşıt bir hareket olarak değerlendirebilirdi. Bu tartışmalara rağmen seferberlik emri 2 Ağustos 1914 günü hükümet üyelerinin imzasına açılmadan ve irade-i seniyye çıkarılmadan ilan edildi. Talat Paşa padişahтан sözlü olarak onay alındığını ifade etse de hükümet içerisinde bunun bir emri vaki olduğunu düşünenler oldu¹⁰⁵².

Neticede seferberlik ilanı Rusya’yı tedirgin etti. Rusya Büyükelçisi Geers 5 Ağustos 1914 günü askeri ateşe Leontief’i Enver Paşa’ya göndererek seferberliğin sebebini öğrenmek istedi. Enver Paşa seferberliğin Ruslara karşı olmadığını, Balkan Devletleri’nin ortaya çıkacak karışıklıktan yararlanarak İstanbul’u almaya teşebbüs etmelerini önlemek amacı taşıdığını belirtti. Hatta gerekirse bu konuda Ruslarla ittifak yapılarak Avusturya’ya karşı hareket edilebileceği belirtildi¹⁰⁵³.

Osmanlı Devleti resmi seferberlik ilanını 10 Ağustos 1914’te ilan etti¹⁰⁵⁴. Kararın ertesi günü Almanlara ait Goeben ve Breslau gemileri Enver Paşa’nın izni ile Çanakkale Boğazı’ndan geçerek Osmanlı karasularına girdi¹⁰⁵⁵. Osmanlı Hükümeti diplomatik bir krizi önlemek üzere Çanakkale mutasarrıflığına telgraf çekerek gemilerin satın alınmasının kararlaştırıldığını bildirdi. Bu nedenle gemilerin limandan çıkarılmasına gerek olmadığı, durumun diğer devlet konsoloslarına

¹⁰⁵¹ Hasan Babacan ve Servet Avşar, *Cavit Bey Meşrutiyet Ruznamesi*, II. Cilt, TTK Yay. Ankara 2015, s. 614-616.

¹⁰⁵² Mehmed Selahaddin Bey, *a.g.e.*, s. 87.

¹⁰⁵³ Çakmak, *a.g.e.*, s. 7.

¹⁰⁵⁴ *BOA, İ.MMS, 191-2; Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I.,...*, s. 90..

¹⁰⁵⁵ Bu sırada Boğaz Komutanı Weber Paşa adında bir Alman subayı idi. Gelişme Enver Paşa’nın Kurmay Başkanı olan Alman Subay Von Kress tarafından Paşa’ya bildirildi. İngilizler tarafından kovalanan bu iki geminin boğazdan içeri girmesi için müsaade istendi. Enver Paşa’nın buna müsaade etmesinin ardından İngiliz gemilerinin Çanakkale’yi zorlaması halinde ateşle karşılık verilip verilmeme meselesi soruldu. Paşa bunun kendi başına vereceği bir karar olmadığını vekiller heyetinden izin alınması gerektiğini belirtti. Bunun üzerine boğaz müstahkem mevki kumandanlarının zor durumda kalacağı ifade edilince ateş emrini verdiği belirtilmektedir; bkz. Bayur, *a.g.e.*, II. Cilt I. Kısım, s. 79- 80.

bildirilerek tarafsızlığın çiğnenmediğine dikkat çekilmesi istendi¹⁰⁵⁶. Hükümet'te İngilizlerin el koyduğu savaş muhriplerinin yerine bu iki geminin satın alındığını belirtti. Böylece gemilerin tarafsızlık ilkesi gereği 24 saat içerisinde karasuları terk etme meselesine çözüm bulunmuş oldu. Ayrıca Alman askerlerinin de Reşadiye Kruvazörü'nün mürettebatı haline getirildiği belirtildi. Bu arada gemilere Yavuz ve Midilli adları verildi¹⁰⁵⁷. Fakat İngilizlerin durumdan rahatsızlıkları giderek artmaktaydı. 4 Ekim 1914'te Hariciye Nezareti'ne gönderdikleri notada kendi ticaret gemilerine konulan boğazdan geçiş yasağının neden Alman gemilerine uygulanmadığı sorulmaktaydı¹⁰⁵⁸. Verilen nota Hükümetin uzun süre tarafsızlığını koruyamayacağını bir göstergesiydi.

Almanlar Osmanlı ile imzaladıkları ittifak anlaşmasından hemen sonra “Bir numaralı proje” adını verdikleri bir plan yapmışlardı. 21 Ağustos 1914'te Bronzart Paşa Moltke'ye gönderdiği şifrede Rus Donanması'na baskın yapıp, cihat ilan edilmesi gerektiğinden bahsetmekteydi. Buna göre Osmanlılar; Rus ordusunu Kafkasya'da durduracak, Mısır'a taaruz edecek, Bulgarlar Almanlarla birlikte hareket edecek olursa Türkler de Sırbistan, Yunanistan ve Romanya'ya karşı harekete geçirilecekti¹⁰⁵⁹.

Neticede Alman planları ve yerli işbirlikçilerin destekleri savaşa girme sürecini Ekim ayının sonlarına doğru hızlandırdı. Goeben ve Breslau Gemileri “*şehri halin onaltıncı Pençşenbe günü donanma-i hümayun'un bir kısmı Karadenizde manevra icra etmekte iken Karadeniz Boğazı'na torpil dökmek vazifesi ile hareket ettiği anlaşılan Rusya donanmasından bir takımın donanma-i hümayun'un icra etmekte olduğu manevraları ihlali...*” üzerine karşılık verdi. Ardından olayla ilgili olarak hükümet Rusya Devleti'ne müracaat ederek tahkikat yapılmasını istedi. Tarafsızlığı korumaya çalıştığı izlenimini veren hükümete, Rusya sefirini geri çekerek cevap verdi. Diğer İtilaf Devleti temsilcileri de aynı tepkiyi gösterdi. Ardından Rusya'nın Doğu Anadolu'ya, İngiliz ve Fransızların müştereken Çanakkale'ye, İngilizlerin Akabeye saldırı haberi Hükümete ulaştı. Osmanlı

¹⁰⁵⁶ BOA, DH.ŞFR., 43- 221.

¹⁰⁵⁷ Emmanuil Emmanuilidis gemilere verilen isimlerle ilgili olarak, Breslau Gemisi'ne Osmanlı'nın geri almak istediği Midilli Adası'nın, Goeben adlı gemiye ise Jön Türklerin “ruhani koruyucusu” kabul edilen Sultan “Yavuz” (I. Selim)'un isminin verildiğini belirtmektedir. Bkz. Emanuil Emanuilidis, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları*, İstanbul 2014, s. 100.

¹⁰⁵⁸ *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I...*, s. 59- 61.

¹⁰⁵⁹ Çakmak, a.g.e., s. 8.

Hükümeti bu haber karşısında 11 Kasım 1914 itibarıyla yayınladığı irade-i seniyye ile İtilaf Devletleri'ne savaş ilan etti¹⁰⁶⁰.

Said Halim Paşa yaşanan gelişmelere karşısında Vükela'dan görüş istemek üzere toplantıya davet etti. Fakat ortaya çıkan gelişmelerin savaşı mecburi hale getirdiğine kanaat getiren hükümet üyelerinden bir kaçı istifa etti. İstifa edenler Posta Telgraf Nazırı Oskan Efendi, Ziraat Ve Ticaret Nazırı Süleyman El Bustani Efendi, Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa ile Maliye Nazırı Cavit Beylerdi¹⁰⁶¹. Nafia Nazırı Çürüksulu Mahmut Paşa'ya göre memleketin içerisinde bulunduğu durum savaş için müsait olmadığı gibi savaşa girmek için bir gerekçe de yoktu¹⁰⁶². İttihat ve Terakki karşıtları da benzer düşünce içerisindeydi. Zira savaşın Osmanlı Devletine bir fayda sağlaması mümkün olmadığı gibi yok yere milyonlarca halkı kırdırmak, birkaç yüz milyon lira devleti borca sokmak, ateşle oynamaktan öte bir anlam taşımamaktaydı¹⁰⁶³.

1. 1. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NA GİRİŞ KARARINA MECLİS-İ MEBUSAN'IN TEPKİSİ

Avusturya-Macaristan ve Sırbistan Devletleri arasında, Birinci Dünya Savaşı'na yol açan gelişme ortaya çıktığında Osmanlı Meclisi'nin Üçüncü Yasama Devresi başlamıştı. Haber İçtima-i Fevkalade Yasama Yılı içerisinde alındı. Kararın duyulması üzerine Avusturya ve Macaristan delagasyonlarına “...*beyan-ı teessürde bulunulması*” gerektiği 29 Haziran 1914 günü Meclis gündemine Tokat Mebusu Tahsin Rıza Bey tarafından getirildi. Teklifi olumlu karşılayan Meclis Reisi Halil Bey “*dost bir devletin maruz olduğu bu teelümata*” Meclis-i Mebusan'ında iştirak edeceğini genel kurulun onay sesleri arasında belirtti¹⁰⁶⁴.

Osmanlı Devleti 11 Kasım 1914 itibarıyla resmi olarak Birinci Dünya Savaşı'na girdi. Bu karar Birinci Yasama Yılı'nın açılışını etkileyerek meclis çalışmalarının bir ay ertelenmesine yol açtı. Her ne kadar Bayur, Hükümetin, Meclis'in savaş kararına itirazını engellemek üzere böyle bir karar aldığını belirtse

¹⁰⁶⁰ Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I,..., s. 90- 92.

¹⁰⁶¹ Cemal Paşa, a.g.e.,s. 145.

¹⁰⁶² Beşinci Şubece İcra Kılman Tahkikat, s. 99.

¹⁰⁶³ Mehmed Selahaddin Bey, a.g.e., s. 87.

¹⁰⁶⁴ MMZC, D. 3, İçtima-i Fevk., İ. 47, I, s

de¹⁰⁶⁵, Meclisteki ifadeler Bayur'un iddiasının aksini göstermekteydi. Zira Meclis Reisi Halil Bey Birinci Yasama Yılı çalışmalarına ara verilmesi nedeniyle yaptığı konuşmasında, Birinci Yasama Yılı Meclisi'nin bir ay sonra toplantıya davetini mebusların kabul ederek açılışa katılmalarını savaş kararının onaylanması olarak değerlendirdiğini belirtti¹⁰⁶⁶. Cemal Paşa'da savaş kararı nedeniyle kabineden istifaların söz konusu olmasına rağmen Meclis-i Mebusan ve Ayan'ın savaşa girdikten sonra toplanmasını kararın ekseriyetle onaylandığı anlamına geldiğini ifade etmekteydi. Hatta Meclisin toplanması kabineye itimat vermenin yanında hükümetin dış siyasetinin desteklediğinin göstergesiydi¹⁰⁶⁷. Dolayısıyla Meclis savaş kararını kabul etmiş görünmekteydi.

Meclisin savaş kararına destek vermesine yol açan birtakım gerekçeler Meclis'teki kimi konuşmaların satır aralarında belirtildi. Rusların tarihi emelleri savaşı kaçınılmaz kılan nedenler arasındaydı. Her şeyden önemlisi savaş Osmanlı'nın kaybettiği gücü yeniden kazanması için bir fırsattı. Birinci Yasama Yılı Arıza-i Cevabiyesi'nin Onuncu Maddesinde “*Ordu ve Donanmamızın düşmanlara karşı göstermekte oldukları asarı şecaat ve besalet evrusu ecdad olan kahramanlığın şu dakika-i mühimmede tekrar canlandığı...*” sözleri savaşın eski gücü kazandıracağını ifade edildi¹⁰⁶⁸.

Meclis Birinci Yasama Yılı'nın ilk toplantısında Başkumandanlık Vekâleti'ne bir tebrik telgrafı gönderilmesine karar verdi¹⁰⁶⁹. “*Kahraman Osmanlı Askerleri!*” ifadesiyle başlayan telgrafta milletin “*...ihtiyarından gencine, şehitlerinden dirilerine varıncaya kadar*” topyekûn savaşa hazır olduğu belirtilmekteydi. Savaş asırlardan beri beklenen “*intikam günüydü*”¹⁰⁷⁰.

Meclis Reisi Hacı Adil Bey Üçüncü Yasama Yılı açılış konuşmasında benzer ifadelerle savaşın bir fırsat olduğunu belirtti. Zira Avrupa'da dolaşan fikre göre Osmanlı Devleti artık sadece bir “ordugâh”tı. Hatta Abdülhamit döneminin yanlış politikaları bu gücü dahi kaybettirmişti. Tüm bunlara rağmen Devletin stratejik

¹⁰⁶⁵ Bayur, *a.g.e.*, III/ I, s. 425.

¹⁰⁶⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 33, I, s. 481.

¹⁰⁶⁷ Cemal Paşa, *a.g.e.*, s. 145.

¹⁰⁶⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 3, I, s. 24-25.

¹⁰⁶⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 1, I, s. 7.

¹⁰⁷⁰ Karahisar-ı Sahip Mebusu Rıza Paşa ifade de yer alan intikam kelimesine karşı çıkararak cihadın intikam için değil “ittıla” için yapıldığını belirterek kelimenin düzeltilmesini istedi. Encümen değişikliğe gerek olmadığı yönünde kanaat bildirdi. Meclis encümenin kararını onayladı. *MMZC*, D. 3, İçt. 1, İ. 3, I, s. 26

önemi onu hala değerli kılmaktaydı. Dolayısıyla savaş kaybedilen itibarın ve gücün yeniden kazanılması için bir fırsattı.

Meclis'in savaş destek verme nedenlerinden biri Osmanlı'nın savaşa girmeye mecbur bırakılmasıydı. Savaşa girme kararının bir zaruret neticesinde alındığı Meclis'te sıklıkla vurgulanan bir ifadeydi. Hatta bu ifade ilk kez padişah tarafından Meclis'in 14 Aralık 1914 tarihli Birinci Yasama Yılı açılış nutkunda dile getirildi. Nutukta “*Donanma-i Hümayunumuzun Karadeniz’de Rus Donanmasının tecavüzü ile karşılaşması...*” ve ardından Rusya ve İngiltere ve Fransa Devletlerinin sınırlara asker ve donanma sevk etmesinin savaşa fiilen girilmesine neden olduğu ifade edilmektedir.

Savaş kararının bir “zaruret” karşısında alındığı konusunda Meclis’de hemfikirdi. Zira Birinci Yasama Yılı Arıza-i Cevabiyesi’nin İkinci Maddesi “savaşa *sebepsiz ve haksız tecavüzata maruz*” kalındığı için girildiğini belirtmekteydi. Üçüncü Madde Osmanlı Devleti’nin tarafsızlık ilan etmiş olmasına ve “*onda sebat azmeylemiş*” bulunmasına rağmen öteden beri İslamiyete ve Osmanlılığa düşman siyaset takip eden Rusya, İngiltere ve Fransa Devletlerinin fiilen saldırısının savaşa sebebiyet verdiğini belirtmekteydi. Dolayısıyla Meclis “*...Sulhun ihlalden terettüp eden mesuliyeti maneviyyeden*” sorumlu değildir¹⁰⁷¹.

Meclis İkinci Yasama Yılı açılış nutkunda savaşa giriş konusundaki görüşünü korumaya devam etti. Rusların iki buçuk asırdır boğazlara karşı takip ettikleri siyaset en nihayet İngiliz ve Fransızların Çanakkale Cephesi’ne donanmalarını getirmesiyle fiili anlamda savaş durumu ortaya çıkarmıştır¹⁰⁷². Meclis, Osmanlı Devleti’nin İttifak Devletleri ile birlikte savaşa girmesine karşı bir tepki vermedi. Bilakis Birinci Yasama Yılı açılışına Alman ve Macar Meclis reislerinin gönderdikleri tebrik telgrafları mebuslar tarafından alkışlarla karşılandı. Hatta Meclis cevabi telgrafında Osmanlı Devleti’nin kaderini “*Muhteşem Alman İmparatorluğunun*” kaderiyle birleştirmesinden memnuniyet duyduklarını ifade etti¹⁰⁷³.

¹⁰⁷¹ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 1, I, s. 5

¹⁰⁷² “Nutku Hümayun”, *Tanin*, 2 Teşrinievvel 1331, nr. 2484, s. 1.

¹⁰⁷³ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 1, I, s. 6.

2. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI CEPHELERİNDEKİ GELİŞMELERİN MECLİS-İ MEBUSANA YANSIMASI

Meclis Birinci Dünya Savaşı'ı başladıktan sonra açıldı. Cephelelerdeki gelişmeler Meclis'te çok sıklıkla ifade edilmemesine rağmen bu konuda Erkan-ı Harbiye Reisi ve Harbiye Nazırı olması sebebiyle Enver Paşa'nın konuşmaları oldukça önemliydi. Savaş boyunca Meclis'te beş kez konuşma yapan Enver Paşa Meclis'te gayet sukutla dinlenmiş ve sorgulanmamıştı. İlk iki konuşma doğrudan cephelelerdeki gelişmelerle ilgiliydi. Hatta ikinci konuşma Meclisin Çanakkale Kara savaşlarının başarıyla sona ermesi nedeniyle gerçekleşti. Son üç konuşma ise Harbiye Nezareti'nin artan harcamaları için ek bütçe talebi nedeniyleydi. Bu arada Paşa'nın Meclis'teki konuşmaları savaşın propagandası açısından oldukça önemliydi. Bu nedenle konuşmalar bir propaganda aracı olarak görülmüş ve "Nutuk-u Mühim Enver Paşa Veziri Cengi Osmani" başlığıyla bastırılarak Arap bölgeleri ve İran'a dağıtılmıştı¹⁰⁷⁴.

Enver Paşa 22 Eylül 1915 tarihinde yaptığı ilk konuşmada cephelelerdeki gelişmelerin bir plan dâhilinde gerçekleştiği belirtilmekteydi Açılan ilk cephele Rusların saldırısı sonucu Kafkas ve İngilizlerin Basra saldırısı üzerine üzerine Irak cepheleliydi. Kafkasya ve Mısır'a taarruz düzenlenerek istenen başarı elde edilmişti. Çanakkalede ise deniz ve kara saldırıları konuşmanın yapıldığı saatte başarıyla sona ermişti¹⁰⁷⁵.

Enver Paşa'nın Meclis'e yaptığı ikinci konuşma Çanakkale Kara Zaferi nedeniyle gerçekleşti¹⁰⁷⁶. Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi Meclis'e şifahi (sözlü) bir önergede bulunarak Başkumandan Vekili'nin Çanakkale Zaferi hakkında beyanatta bulunmasını istedi.¹⁰⁷⁷ Bu arada Meclis zaferden oldukça memnundu. Bu nedenle Padişah Mehmet Reşat'a Gazilik unvanı verilmesi teklif edildi. Ayrıca Müdafaa-i Milliye Cemiyeti Başkanlığı¹⁰⁷⁸, Bahriye Kaymakamlığından emekli

¹⁰⁷⁴ Sadık Sarısaman, *Birinci Dünya Savaşında Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999, s. 19- 20.

¹⁰⁷⁵ *MMZC*, D. 3, İct. 1, İ. 35, I, s. 490.

¹⁰⁷⁶ *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi IV. Cilt, 1. Kısım Sina Filistin Cephesi*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1979, s.444.

¹⁰⁷⁷ *MMZC*, D. 3, İct. 2, İ. 16, I, s. 318.

¹⁰⁷⁸ Cemiyet Balkan Savaşları sırasında 1Şubat1913'te kurulan İttihat ve Terakki'nin paramiliter kuruluşlarından biridir. Birinci Dünya Savaşı'nda da önemli faaliyetlerde bulunmuştur. Özellikle gönüllü birliklerin teşkilinde cemiyetin çok büyük katkısı vardır. Hemen hemen Anadolu'nun neresinde örgütlenmişse oralarda gönüllü teşkilatlar çabucak hayat bulmuştur. Bunların organize edilmesi, lojistik ve parasal ihtiyaçları yine bu cemiyet

ressam İsmail Hakkı ve Erkan-ı Harbiye Matbaasında memur Yüzbaşı Tahsin Beylerin “Çanakkale’de 5 Mart Muharebe-i Bahriyesine” ait tabloları Meclis’e hediye etti. Diğer taraftan Kütahya Mebusu Abdullah Azmi Efendi “Çanakkale müdafilerine” Meclisin şükranlarının bildirilmesini için bir heyet gönderilmesini istedi¹⁰⁷⁹. Meclis kara savaşlarının kazanılmasından sonra Beşinci Kolordu Kumandanı Liman Von Sanders Paşa ile Baş Kumandan Vekili ve Harbiye Nâzırı Enver Paşa’ya birer tebrik telgrafi gönderdi¹⁰⁸⁰.

Enver Paşa konuşmasında Çankale’deki deniz ve kara harekâtındaki gelişmelerle ilgili bilgi verdi. Savaş iyi bir planlamanın sonucuydu. Zira savaştan önce boğazın geçilme teşebbüsünde bulunulacağı tahmin edildiğinden iyi bir hazırlık yapılmış ve müstahkem mevkiiler tahkim edilmişti. Bu başarı diğer cephelerdeki başarının habercisi olarak kabul edildi¹⁰⁸¹.

Konuşma bittikten sonra Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi söz alarak başarıyı üç yüz seneden beri Müslümanlar üzerine yürütülen taarruz siyasetinin sona ermesi olarak nitelendirdi. İngiliz, Fransız ve Ruslar Müslümanların en büyük düşmanıydı. Millet in orduya güveni tam olduğu için savaşta tehdit altında bulunan İstanbul’da yaşayan bir buçuk milyon nüfus yerini terk etmemişti¹⁰⁸².

Enver Paşa’nın Meclis’e yaptığı üçüncü konuşması, 30 Kasım 1916 tarihinde gerçekleşti. Konuşmaya neden olan durum “1331 senesi Harbiye Nezareti Bütçesine, tahsisat-ı fevkalade olarak 1.500.000 kuruş zam icrasına dair kanun” görüşmesiydi. Savaşın uzaması ile birlikte Harbiye Nezareti bütçesi masraflarını karşılamada yetersiz hale gelmişti. Ek bütçe talebi sırasında savaşa dair bilgi verildi. Yapılan konuşmada cephelerdeki gelişmelere dair ayrıntılı bilgi verilmemekle beraber geri çekilmelerin yaşandığı fakat bunların askerlik icabı gelişmeler olduğu belirtildi. Galiçya Cephesine gönderilen birlikler ve oradaki başarılarla dikkat çekilerek

şubelerince yapıldı Bkz. Erdal Aydoğan, Paramiliter Bir Kuruluş olan Müdafaa-i Milliye Cemiyeti’nin Kuruluşu ve I. Dünya Savaşı’nda bazı Çalışmaları, Atatürk Dergisi, Cilt: 3, Sayı: 3, 2003, s. 71. Ss. 67- 75.

¹⁰⁷⁹ Diyarbakırlı Tahsin Bey, 1914-18 yılları arasında Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Resimhanesi’nde resim hocalığı görevi yaptı Bu görevi sırasında patlak veren Çanakkale Savaşı dolayısı ile savaş görüntüleri resmetmek üzere harbin cereyan ettiği Çanakkale’ye gönderildi Bu resimlerin yapılması emri Osmanlı sarayı tarafından verildi Eserleri; “Çanakkale Deniz Savaşı”, “Majestic Zırhlısının Batışı”, “Bouvet’nin Çanakkale’de Batışı”. Ayrıntılı bilgi için bkz. Pınar Bolel Koç, “Diyarbakırlı Tahsin Cepheden Çiziyor”, Tarih ve Düşünce, 64, Mart, İstanbul 2006, s. 50-56.

¹⁰⁸⁰ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 13, I, s. 259.

¹⁰⁸¹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 16, I, s. 319.

¹⁰⁸² MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 16, I, s. 322.

müttefiklerle birlikte yapılan hareket savaşın başarıyla sonuçlanmasını sağlayacaktı. Galiçya'ya asker gönderilmesi ordunun gücünü azaltmamıştı¹⁰⁸³.

Enver Paşa'nın Mecliste yaptığı bir diğer konuşma 10 Mart 1917 tarihinde gerçekleşti. Konuşma I. Dünya Savaşının sonuna yaklaşıldığını ifade eder nitelikteydi. Enver Paşa her iki tarafında cephelerinde son hücumları beklediğini dile getirdi. Savaşın sonucunu batı cephesi muharebeleri belirleyecekti¹⁰⁸⁴. Osmanlı Cephelerindeki durum oldukça dar bir çerçevede değerlendirilerek yaşanan geri çekilmelerin askeri bir plan dâhilinde olduğu belirtildi¹⁰⁸⁵.

Enver Paşa Meclis'teki son konuşmasını 26 Kasım 1917 tarihinde yaptı¹⁰⁸⁶. Konuşmasında savaşla ilgili önemli bir gelişmeye değinerek Amerika'nın İtilaf Devletleri tarafında savaşa katıldığı belirtildi. Fakat bundan endişe duyulmasına gerek yoktu. Zira Amerika'nın savaşa bir etkide bulunması zordu. Galiçya'daki çabanın daha büyüğü geri çekilmek durumunda kalınan bölgelerde gösterildiği takdirde savaşın galibiyetle neticelenecekti¹⁰⁸⁷.

2. 2. MEBUSLARIN SAVAŞ NEDENİYLE İZİN İSTEKLERİ VE SAVAŞA KATKILARI

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'na girmesi ile birlikte mebuslar, Birinci Yasama Yılı'ndan başlayarak “*müdafaa-i milliye*” veya “*hizmet-i vataniye*” gerekçeleri ile Meclis'ten izin talebinde bulundu. Başlangıçta sınırlı bir süreyi kapsayan talep savaşın uzamasına paralel olarak yasama yıllarını kapsar hale geldi. Mebuslar özellikle Irak ve Kanal Cepheleri ile 2. ve 4. Ordu'nun harp sahası içerisinde yürütülen gönüllü faaliyetlere katılmaları nedeniyle izin talep etti. Ayrıca sınır ötesi harekâta destek (İran ve Afganistan bölgeleri) ve Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri ile birlikte hareket etmek te izin nedenleri arasındaydı. İzin istekleri Kafkas, Suriye ve Irak Cephelerine yakın bölgelerin mebuslarından geldi. Zira Birinci yasama yılı meclisinin geç açılacağı duyurulunca mebuslardan bölgelerindeki gönüllü askeri faaliyetlerini yürütmeleri istendi. Neticede Musul, Süleymaniye,

¹⁰⁸³ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 6, I, s. 58.

¹⁰⁸⁴ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 52, I, s. 144.

¹⁰⁸⁵ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 52, I, s. 145.

¹⁰⁸⁶ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 10, I, s. 119.

¹⁰⁸⁷ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 10, I, s. 119-120.

Erzurum, Bağdat, Beyrut, Cidde, Divaniye, Havran, Kerek, Kerkük, Lazkiye, Lazistan, Mekke-i Mükerrime, Müntefek ve Van bölgelerinin mebusları cephelerde görev alam üzere meclisten izin isteğinde bulundu (Tablo: I).

Mebuslar bir taraftan asker toplama faaliyetine katılırken diğer taraftan başata lojistikte kullanılacak olan hayvan temini giyecek, yiyecek gibi temel ihtiyaçları temin etmeye çalıştı. Erzincan Mebusu Halet Efendi, harp sahasına erzak ve mühimmat sevkiyatını sağlamak için 2500 hayvanlık gönüllü menzil katarı teşkil ettiğini Meclis'e bildirdi¹⁰⁸⁸. Gönülü birlik temininde aşiretlerden destek alındı. Hatta aşiretleri ile birlikte savaşa iştirak edenler oldu. Bunlardan biri Kerkük Mebusu Kazım ve Abdullah Efendilerdi¹⁰⁸⁹.

Osmanlı Devleti oldukça geniş bir coğrafyaya sahipti. Ayrıca vasıta yetersizliği askerin toplanmasını geciktiren unsurdur. Osmanlı demiryollarının taşıma kapasitesi noksanlığından dolayı askeri birlikler çeşitli yollardan kara yürüyüşleri yapmak suretiyle taşınmaya çalışılmaktaydı. Bu durum ordu yığınağının geç kalmasına neden olacağından¹⁰⁹⁰ durum gönüllü birliklerle telafi edilmeye çalışıldı.

Savaşın en kritik cepheleri arasında 4. Ordu'ya bağlı bölgeler vardı. Bölgeye komutan olarak atanan Bahriye Nazırı Cemal Paşa Halep'e geldiğinde seferber bir kolorduda bulunması gereken malzemelerin henüz ikmal edilmemiş ve ikmal edilme umudunun de kalmamış olduğunu görmüş bunun üzerine yerel güçlerden destek alınması için çalışmalar yürütmeye başlamıştı¹⁰⁹¹. Aslında daha önce benzer bir durum Trablusgarp/Bingazi Savaşları sırasında yaşandığından komutanlar bu konuda tecrübeliydi¹⁰⁹².

Özellikle Birinci Kanal (14 Ocak-5 Şubat 1915) harekâtı başlamadan önce düzenli ordu birliklerinin süvarileri henüz bölgeye intikal etmeden¹⁰⁹³ Havran Mebusu Emir Şekip Arslan mensubu olduğu Dürzi aşiretinden 120 kişilik bir kuvvet

¹⁰⁸⁸ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 2, I, s. 12.

¹⁰⁸⁹ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 5, I, s. 54

¹⁰⁹⁰ Gelibolu Yarımadası'nda İngilizlerin son olarak 8 Ocak 1916'da Seddülbahir Cephesini boşaltmalarından sonra Türk Başkomutanlığı emrinde 16 tümen serbest kaldı. Genelkurmay Başkanlığı Ruslarla muharebede bulunan 3. Ordu'ya destek vermek üzere Karargâhı Keşan'da olan 2. Ordu'yu 1916 yılı itibarıyla Aras Bölgesi'nin güneyine nakletmeye karar verdi: Ayrıntılı bilgi için bkz. *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II. Cilt, 2. Kısım Kafkas Cephesi, 2. Ordu Harekâtı 1916-1918*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1978, s. 2-18.

¹⁰⁹¹ İzgöer, a.g.e., s. 192.

¹⁰⁹² Serdar Sakin, "Birinci Dünya Savaşı'nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)", *Akademik Bakış*, Cilt: 4 Sayı: 7, Kış 2010, s. 138.

¹⁰⁹³ Rıdvan Bal, *Türk Kara Kuvvetlerinde Süvari Birlikleri (1920-1965)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006, s. 23.

toplamaştı¹⁰⁹⁴. Mebus savaşı içerisinde bölgesinden en fazla gönüllü birlik toplayanlardan biriydi. Hatta “*hizmet-i vataniye*” dolayısıyla yaklaşık üç yasama yılı meclis toplantılarına katılmadı¹⁰⁹⁵.

Emir Şekip Arslan’ın gönüllü toplama faaliyetini bu denli aktif yürütme nedeni Cebel-i Lübnan bölgesindeki halkın askerlikten muaf bulunmasıydı. Cemal Paşa, Kanal Harekâtı için Lübnan bölgesinden 1500 kişilik bir gönüllü birlik daha isteyince durum halkta tedirginlik oluşturdu. Zira gönüllü askerliğin bir nevi zorunlu askerlik şartı taşıdığını düşünmeye başlayan halkı Emir Şekip Arslan Bey kendi komutası altında olacakları sözü ile gönüllü askerliğe ikna etmeyi başardı. Hatta bu güven sayesinde kendisinden talep edilenin üzerinde gönüllü birlik kaydetmişti¹⁰⁹⁶. Aynı bölgeden gönüllü birlik oluşturan bir diğer kişi Beyrut eski Belediye Başkanı Selim Ali Selami Efendi’ydi. Savaşa iştirak etmek üzere “*Cebel-i Lübnan Müslümanlarından ve Beyrut gençlerinden*” gönüllü birlikler topladığını Meclis’e bildirdi. Beyrut Mebusu Kâmil el-Esat Efendi’de bölgesinden birlik toplayanlar arasındaydı¹⁰⁹⁷.

Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasıyla birlikte uzak cephelerde seferber bir orduda bulunması gereken şartlar tam olarak yerine gelmemiştir¹⁰⁹⁸. Divaniye Mebusu Mehmed Tevfik Bey bunun ön tedbirlerini almaya çalıştı. Osmanlı Devleti’nin daha seferberliğini ilan etmeden İngilizlerin Basra’nın karşısına donanmalarını getirerek bölge halkını kendilerine tabi olma konusunda ikna etmeye çalışmıştı. Bölge halkı İngilizleri inandırıcı bulmamış en nihayetinde Basra işgal edilmişti. Irak ordusu başka bir harp sahasında bulunduğundan İngilizler bölgeyi boş bularak ilerlemeyi başardı. Fakat bölgede cihat ilanının etkisi ile ulema mebuslarla birlikte hemen harekete geçti. Nüfusunun yüzde sekseni Caferi mezhebinden olan ve Osmanlı Devleti’ne bağlı Irak aşiret birlikleri ordunun boşluğunu hemen doldurmayı başardı. Kerbela ve Necef bölgesindeki halk hemen teşkilatlanırken Kerbela Mebusu Nurettin Bey cihat emrini hayata geçirmek üzere bölgesine hemen hareket etti. Bölgede yaşları 80-90’ları bulan ulemada emre itaat etmişti. Hatta İngilizlerle

¹⁰⁹⁴ Emir Şekip Arslan, *İttihatçı Bir. Arap Aydınları Anıları*, İstanbul 2008, s. 88.

¹⁰⁹⁵ Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 138.

¹⁰⁹⁶ Emir Şekip Arslan, *a.g.e.*, s. 104.

¹⁰⁹⁷ *MMZC*, D. 3, İkt. 1, İ. 7, I, s. 80.

¹⁰⁹⁸ Serdar Sakin, “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)”, *Akademik Bakış*, Cilt: 4 Sayı: 7, Kış 2010, s. 138.

yapılan muharebe sırasında bölgenin 80 yaşındaki şeyhi Avni Bey, iki oğlunu şehit vermişti¹⁰⁹⁹. Kerbela Mebusu Müşir Mehdi Bey 12 Ocak 1915 tarihli Meclis'e gönderdiği telgrafında ulemanın savaşa destek verdiğini belirtmekteydi¹¹⁰⁰. Diğer taraftan bölgenin bir diğer mebusu Tevfik el-Mecali Bey¹¹⁰¹, "*Cihadı Mukaddese iştiraki bilimum müslimine farz*" olması nedeniyle "*Kerek Livası aşairinden 2140 süvari*" silahlandırarak bunları kumanda ettiğini Meclise bildirdi¹¹⁰².

Mebuslar tarafından gönüllü birlik toplama faaliyetine bölge yöneticileri tarafından destek verildi. Özellikle cihat fetvası, aşiretlerden birlik toplamayı kolaylaştırmaktaydı. Kerkük Mebusu Mehmet Ali Bey Vali Süleyman Nazifle birlikte 15 gün boyunca civar aşiretleri dolaşarak binlerce cengâver atlı ve piyade mücahit hazırladığını Meclis'e gönderdiği izin dilekçesinde bildirdi¹¹⁰³.

Doğu Cephesinde 2. Ordu 1916 yılında kurulabildi. Ordu'nun kuruluşuna kadar¹¹⁰⁴ gönüllü birlikler bölgenin müdafaasında oldukça etkin rol oynadı¹¹⁰⁵. 2. Ordu kurulmasına rağmen şartlar askerin hemen toplanmasını mümkün kılmamıştı. Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa, askerin tamamen toplanması için üç aya ihtiyaç olduğunu belirtti¹¹⁰⁶. 2. Ordu teşkil edildikten sonrada düşman ilerleyişini durdurmak ve oyalamak amacıyla gönüllü birlikler savunma muharebeleri sırasında ara ara toplanmaya devam etti¹¹⁰⁷. Mamuratülaziz Mebusu Mehmet Nuri ile Genç Mebusu Mehmet Efendiler 2. Ordu'nun faaliyetlerine katılmak üzere meclisten izin talebinde bulunanlar arasındaydı¹¹⁰⁸. Bu arada Ermeni isyanlarının bastırılması sırasında bölge mebuslarının etkin rol oynadığı görüldü. Genç Mebusu Mehmet Emin Efendi Ermenilerin nakli ile meşgul bulunduğunu alayıyla nakilde görev aldığını belirtti¹¹⁰⁹.

¹⁰⁹⁹ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 35, I, s. 490 - 491.

¹¹⁰⁰ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 12, I, s.164.

¹¹⁰¹ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 15, I, s. 211

¹¹⁰² MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 35, I, s. 494

¹¹⁰³ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 2, I, s. 13.

¹¹⁰⁴ 2. Ordu, Dünya Savaşı başladığı esnada Çanakkale'de Seddülbahir Cephesi'nde görev yapmaktadır. Cephe kapandıktan sonra komutanlığına Ahmet İzzet Paşa tayin edilerek Doğu Cephesi'nde görevlendirilmiştir Genel Karargah ordunun Dicle Havzası'nda toplanarak 3. Ordu'yla birlikte Ruslara taaruz etmesini amaçlamaktadır; Ahmet İzzet Paşa, *Feryadım I. Cilt*, Timaş Yayınları, Ankara 2017, s. 267.

¹¹⁰⁵ Ayrıntılı bilgi için, *Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II. Cilt, 2. Kısım Kafkas Cephesi, 2. Ordu Harekati 1916-1918*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1978, s.18

¹¹⁰⁶ Ahmet İzzet Paşa, *a.g.e.*, s. 267.

¹¹⁰⁷ Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 36, Ankara, 1996, s. 911-926.

¹¹⁰⁸ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 5, I, s. 36.

¹¹⁰⁹ BOA, *DH.İ.UM.*, 49-17.

Mebusların bir kısmı Teşkilat-ı Mahsusa'ya destek sağlamakla görevlendirildi. Erzurum Mebusu Seyfullah Efendi, Teşkilatı Mahsusa müfrezeleriyle birlikte hareket halinde olduğunu, bölge komutanlığından meclise gönderdiği izin dilekçesinde belirtti¹¹¹⁰. Teşkilat-ı Mahsusa'nın sınır ötesi faaliyetlerine katılanlar arasında İzmir Mebusu Ubeydullah Efendi vardı. Kendisi "*Fevkâlade-i sefir*" sıfatıyla Afganistan'a gönderildiğinden¹¹¹¹, üç Yasama Yılı boyunca Meclis tarafından izinli kabul edildi¹¹¹².

Mebuslar Irak cephesinde halkın örgütlenmesinde etkin rol oynadı. Özellikle bölgede vatan hissinin galeyana gelmesinde cihat fetvası etkili oldu. Bu sayede İngilizler Basra ve Kurne önlerinde durdurulabildi. Güney İran'da faaliyete geçen İngilizleri durdurmak için Divaniye Mebusu Mehmet Tevfik Bey İran bölgesindeki 15- 20 bin kadar Güney İranlı aşiretini Osmanlıya bağlı bir hale getirdi. Bu sayede sekiz ay boyunca İngilizlerin bölgedeki her türlü teşebbüsü hezimete uğratıldı. Hatta bölge halkı Nasiriyye Muharebesi'ne büyük katkıda bulundu. Müntefek Aşireti'nin kadınları dahi savaşa iştirak etti¹¹¹³.

Bölgesinde gönüllü birlik toplamanın yanısıra mıntıka kumandanlığı yapanlar da vardı. Lazkiye Mebusu Abdülvahid Harun Efendi bu nedenle meclis'ten izin istedi¹¹¹⁴. Musul Mebusu İbrahim Fevzi Efendi İran'da ki mücahitlerden bir kabileyi kumanda ettiğini belirtti¹¹¹⁵. Bu arada görevleri nedeniyle cephede olanlardan biri Divaniye Mebusu Dr. Sami Bey'di. Hilal-i Ahmer hastanesinde görevli olduğunu bildirdi¹¹¹⁶.

Birinci Dünya Savaşı'nın uzamasına paralel olarak Meclisten istenen izin isteklerini sayısı ve süresi arttı. İzin süreleri yasama yıllarını kapsar hale geldi. Mamuretülaziz Mebusu Mehmet Nuri ve Genç Mebusu Mehmet Efendiler için 2. Ordu'dan Meclise gönderilen telgrafta mebuslar için Üçüncü Yasama Yılı boyunca

¹¹¹⁰ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 1, I, s. 8.

¹¹¹¹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 10, I, s.181; MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 10, I, s.181. Ayrıntılı bilgi için bkz. Ömer Hakan Özalp, *Ulemadan Bir Jön Türk: Mehmed Ubeydullah Efendi*, İstanbul 2005; Ömer Hakan Özalp, *Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları*, İstanbul 2002.

¹¹¹² MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 27, I, s. 399.

¹¹¹³ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 35, I, s. 492.

¹¹¹⁴ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 41, I, s. 566.

¹¹¹⁵ BOA, *DH.SYS*, 49-99

¹¹¹⁶ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 35, I, s. 495.

izin talep edilmekteydi¹¹¹⁷. Kerkük Mebusu Mehmet Ali Bey bölgesindeki askeri harekât dolayısı ile Meclisten süresiz izin talebinde bulundu¹¹¹⁸. Bağdat Mebusu Fuat Bey Irak Cephesinde bulunmasından dolayı hem Birinci hem İkinci Yasama Yılı toplantılarına katılmadı¹¹¹⁹. “Dördüncü Orduyu Hümayun muntikasında...” olmaları dolayısıyla Mekke-i Mükerrerme Mebusu Şerif Abdullah ile Cidde Mebusu Şerif Faysal Bey’ler Meclis’ten Birinci Yasama Yılı’ndan itibaren izin isteğinde bulunanlar arasındaydı¹¹²⁰.

Üçüncü Yasama Yılı başlarken Meclisten izin isteyen mebus sayısı ciddi oranda arttı. Bu durum Meclis toplantılarda ekseriyet sağlama sıkıntısına neden olacaktı. Bu nedenle meclis riyasetinden izin isteklerinin bundan sonra daha titizlikle incelenmesi istendi. Bu nedenle izin için öne sürülen mazeretlerin bir kısmı reddedilirken savaşla ilgili mazeretler dahi titizlikle incelendi. İncelemeye tabi tutulan isteklerden biri, Nablus Mebusu Emin Bey’in talebiydi. Ordunun “zahair müteahhidi” olduğunu ve “tasfiye-i hesabat”ta bulunması gerektiğini ve “Dördüncü Orduyu Hümayun mübayaatıyla meşgul” bulunduğunu belirterek Meclis’ten bir ay izin istedi. Mebusun isteği Meclis genel kurulu tarafından reddedildi. Nablus Mebusu Hammadzade Tevfik Bey’in benzer izin talebi Meclis tarafından kabul görmedi¹¹²¹.

“Hizmet-i vataniye” kapsamında değerlendirilmesi istenen izin istekleri zaman zaman Meclis riyaseti ile genel kurulun karşı karşıya gelmesine neden oldu. Birinci Yasama Yılı’ndan itibaren farklı gerekçelerle izin isteyen Beyrut Mebusu Misel Abraham Sarsak Efendi’nin İkinci Yasama Yılı için izin isteği mecliste gerginliğe neden oldu. Mebus Dördüncü Ordu Kumandanlığı’nın talep ettiği askerin kışlık elbisesinin tedarik etmek üzere izin istediğini Meclis’e bildirdi. Meclis Reisi durumdan Bahriye Nazırı ve 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa’nın haberdar olduğunu belirtti. Fakat Meclis durumu dikkate almayarak isteğe tepki gösterdi. Hatta oylama sırasında Meclis Reisinin ekseriyetle kabul olundu cümlesine, genel kurul “salonda ekseriyet yok” sedaları ile cevap verdi. Bunun üzerine Meclis Reisi, nazır ve kumandan olarak Cemal Paşa’nın ifadelerinin bir tereddüde yer bırakmaması gerektiğini belirterek oylamayı yeniden yaptırdı. Neticede izin isteğinin genel kurul

¹¹¹⁷ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 5, I, s. 36.

¹¹¹⁸ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 2, I, s. 13.

¹¹¹⁹ MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 8, I, s. 144

¹¹²⁰ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 42, I, s. 586; MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 24, I, s. 481.

¹¹²¹ MMZC, D. 3, İçt. 3, İ. 5, I, s. 37.

tarafından kabul edilmesi sağlandı¹¹²². Diğer taraftan “*Dördüncü Orduyu Hümayun mintikasında...*” olmaları dolayısıyla Mekke-i Mükerreme Mebusu Şerif Abdullah ile Cidde Mebusu Şerif Faysal Bey’ler Meclis’ten Birinci Yasama Yılı’ndan itibaren izin isteğinde bulunan isimlerdi¹¹²³.

3. MECLİS’TE BARIŞ GÖRÜŞMELERİ

3. 1. SAVAŞ SIRASINDA ORTAYA ÇIKAN BARIŞ TEKLİFLERİ

Devletlerin bağlaşıklarını harekete geçirmesi sonucu Birinci Dünya Savaşı oldukça geniş bir alana yayıldı ve beklenenden daha uzun bir süre devam etti. 1916 yılı ilkbaharından itibaren İtilaf bloğundaki devletlerin bazılarının savaştan çekilmeye başlaması üzerine İttifak bloğu genel bir barış için harekete geçti. Zira savaşın uzaması her iki blokta yer alan hükümetlerin kamuoyunu barış fikrinde olduklarına ikna etmelerini gerektirdi. Bu nedenle devletlerarası anlaşmalar gündeme gelmeye başladı¹¹²⁴.

Avusturya -Macaristan Kralı Joseph’in ölümü üzerine 21 Kasım 1916’da tahta geçen Kral I. Şarl müttefiklerden ayrı bir barış için harekete geçti. Zira savaşın uzaması Avusturya-Macaristan’daki etnik gruplarla ilgili iç sorunları beraberinde getirdi. Bu nedenle Avusturya müttefiklere ait topraklar karşılığı barış müzakeresini başlattıysa da Rus ihtilali teklifin görüşülmesini engelledi¹¹²⁵

1916 yılında İtilaf Bloğundaki devletlerin savaştan çekilmeye başlaması İttifak Bloğunu genel bir barış için harekete geçirdi. Almanya, Romanya’nın savaş dışı kalması ve Som Irmağı boyunca yapılan İngiliz-Fransız saldırılarının kırılmasını genel bir barış için fırsat olarak değerlendirdi¹¹²⁶. Almanya 12 Aralık 1916’da hazırladığı barış teklifini tarafsız olmaları nedeniyle müttefik ülkelerin Amerikan ve İspanyol sefirleri aracılığıyla İtilaf Devletlerine sundu¹¹²⁷. İtilaf Devletleri adına cevap gecikmedi. 30 Aralık 1916’da Fransa tarafından Amerika Birleşik Devletleri’nin Paris büyükelçiliğine sunulan cevabi yazıda, bir takım ulusal hakların

¹¹²² MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 42, I, s. 585; MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 8, I, s. 144

¹¹²³ MMZC, D. 3, İçt. 1, İ. 42, I, s. 586; MMZC, D. 3, İçt. 2, İ. 24, I, s. 481.

¹¹²⁴ Pierre Renouvin, *I. Dünya Savaşı*, İletişim yayınları, İstanbul 1993, s. 48.

¹¹²⁵ Bayur, a.g.e., III/ II, s. 515-517; Şaban Ortak, “I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Habsburg Hanedanları Arasındaki İlişkiler”, A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED), Erzurum 2016, s.1314-315.

¹¹²⁶ Bayur, a.g.e., s. 614.

¹¹²⁷ “Sulh Teklifi”, *Sabah*, 30 Teşrinisani 1331, nr. 9726, s. 1.

çiğnenmiş olması dolayısıyla tamirat, tazminat ve teminat elde edilmedikçe barışın yapılmayacağı belirtildi¹¹²⁸.

Almanya'nın itilaf Devletleri'ne sunduğu barış teklifi 14 Aralık 1916'da Meclis toplantısında gündeme geldi. Teklifile ilgili bilgiyi Hariciye Nazırı Halil Bey verdi¹¹²⁹. Halil Bey savaştan çekilmelerin İtilaf Devletleri'ni siyasi açıdan zor durumda bıraktığını hatta hükümet değişikliklerine sebep olduğunu belirtti. Bu durum karşı bloğu sarsmanın yanında savaşın İttifak Grubu lehine geliştiğinin göstergesi olarak değerlendirildi¹¹³⁰.

Almanya'nın teklifinden yaklaşık yedi-sekiz ay sonra bir diğer barış teklifi Papa XV. Benoit tarafından 1917'nin Temmuz başında devletlere sunuldu. Papa'nın teklifi barış tesis etmekten ziyade Avrupa siyasi dengelerinin korunmasına yönelikti. Zira savaşın Katolik dünyasına zarar verdiğini düşünen Papa özellikle sosyalist hareketlerin gelişmesini bu yolla engellemek istemekteydi¹¹³¹.

Papa'nın barış teklifi Meclis'in tatilde olduğu sırada yapıldığından Meclisin gündeminde yer almadı. Bununla birlikte Padişah V. Mehmet Reşat Meclis-i Mebusan'ın Dördüncü Yasama Yılı açış nutkunda tekliften söz etti. Papa'nın barış girişiminin takdir edildiği fakat savaşa devam etmekten başka bir yol olmadığı ifade edildi. Meclis hazırladığı Arıza-i Cevabiye'sinde teklife değinerek şerefli bir barışın tesisine kadar savaşa devam etme kararı alındığını belirtti¹¹³².

3.2. SAVAŞ SIRASINDA YAPILAN BARIŞ ANTLAŞMALARI

Çarlık Rusyası'nı deviren Sovyet Hükümeti 26 Kasım 1917 tarihinde Alman Ordularının Şark Cephesi Kumandanlığına müracaat ederek mütareke isteğinde bulundu. Rusya'nın ilhaksız barış teklifini Alman ordu mensupları kabul etmediyse

¹¹²⁸ Bayur, *a.g.e.*, s. 620- 622.

¹¹²⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 12, I, s. 127. Barış görüşmeleri ile ilgili bilgi için bkz. Ahmet Yaramış ve Sibel Yazıcı, Osmanlı Mebusan Meclisi'nde Barış Görüşmeleri Üzerine Bir İnceleme, *Mediterranean International Congress on Social Sciences (Mecas II)*, Volume 1, Issue 4, Ohrid October 2017, s. 63- 64.

¹¹³⁰ *MMZC*, D. 3, İçt. 3, İ. 12, I, s. 128.

¹¹³¹ Göleç, *a.g.m.*, s. 383.

¹¹³² *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 6, I, s. 52.

de Alman ricali durumu değerlendirerek görüşmeleri 19 Aralık 1917 tarihinde başlattı¹¹³³.

Rusya ile başlayan barış görüşmelerine dair Meclis-i Mebusana ilk bilgi 24 Aralık 1917 tarihinde Adliye Nazırı ve Hariciye Nazır Vekili Halil Bey tarafından verildi. Halil Bey, Rusya ile barış görüşmelerinin 22 Aralık itibarıyla Brest-Litovsk'da başladığını, Osmanlıyı temsilen görüşmelere Berlin Sefiri Hakkı Paşa'nın katıldığını belirtti¹¹³⁴. Rusya ile barış görüşmeleri sürerken Ukrayna Rada'sı 9-22 Ocak 1918'de bağımsızlık ilan ederek İttifak Devletleri ile barış görüşmelerine başlamıştı. Gelişmeler çok hızlı olup henüz Rusya ile barış görüşmelerinde bir sonuç alınmamışken 9 Şubat 1918 itibarıyla Ukrayna ile anlaşmaya varılması sevindirici bir gelişmeydi¹¹³⁵.

İttifak Devletleri'nin Ukrayna ile barış görüşmesi imzaladığı sırada Rusya ile yürütülen müzakereler kesintiye uğradı. Zira Rusya Rada'nın aldığı kararı tanımadığını bildirdi. Hariciye Nazırı Halil Bey 14 Şubat 1918 tarihli Meclis toplantısında Rusya'nın ikilem içerisinde barış görüşmelerini yürüttüğü ve en nihayet görüşmelere Troçki'nin son verdiğini belirtti¹¹³⁶. Müzakerelerin kesildiği sırada Hariciye Nazırlığına Ahmet Nesimi Bey getirildi. Ahmet Nesimi Bey 23 Şubat 1918 tarihli Meclis toplantısında yeni Ukrayna Cumhuriyeti'nin isteği üzerine İttifak Devletleri nezninde “muavenet-i askeriye” başladığını belirtti. Bu arada Ruslarla barış görüşmelerinin kaldığı yerden devam etmesi için Troçki'nin yazılı olarak müracaatta bulunması istendi¹¹³⁷. Sovyetlerin talebe olumlu yanıt vermesi ile görüşmeler yeniden başlatıldı¹¹³⁸.

Ukrayna ile barış anlaşması imzalanması İtilaf Devletlerinin doğudaki ablukasının bir halkasının kırılmasına neden olmuştu. Ahmet Nesimi Bey'e göre yapılan anlaşma bundan sonraki anlaşmalar için bir “mukaddime” anlamı taşımaktaydı. Bu arada Romanya ile de barış görüşmeleri başlamış, Osmanlı delegeleri 23 Şubat 1918 akşamı ilgili ülkeye hareket etmişti¹¹³⁹. Osmanlı Devleti

¹¹³³ Akdes Nimet Kurat. *Türkiye ve Rusya -XVIII. Y.Y. Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk Rus İlişkileri-*, TTK. Yay. Ankara 2011, s. 317-332; Pierre Renouvin, a.g.e., s. 87-88; Fahri Taş, *Erzincan Mütarekesi ve Brest Litovsk*, Ankara 1995, s. 12.

¹¹³⁴ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 22, I, s. 388.

¹¹³⁵ Kurat, *a.g.e.*, s. 387. *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 49, II, s. 284-285

¹¹³⁶ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 50, II, s. 314.

¹¹³⁷ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 55, II, s. 440.

¹¹³⁸ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 55, II, s. 441.

¹¹³⁹ *MMZC*, D. 3, İçt. 4, İ. 55, II, s. 440.

adına barış görüşmelerini yürütmek üzere Hariciye Nazırı Ahmet Nesimi Bey, Meclisi Ayan Azası Birinci Ferik İzzet Paşa ve Hariciye Müsteşarı Reşad Hikmet Bey görevlendirildi¹¹⁴⁰.

İttifak Devletleri ile Rusya arasında başlayan barış görüşmeleri en nihayet 3 Mart 1918 tarihinde sonuçlandı. Antlaşma ile ilgili Meclis'e bilgi 4 Mart 1918'de Adliye Nâzırı ve Hariciye Nazır vekili Halil Bey tarafından verildi. Halil Bey, Osmanlı Hükümetinin antlaşma imzası için üç şart ileri sürdüğünü ve bunların Ruslar tarafından kabul edildiğini belirtti. Şartlar Rusların işgal ettiği topraklardan hemen çekilmesi, Batum, Ardahan ve Kars'ın Rus askerleri tarafından derhal tahliye edilmesi ve kendi geleceklerini belirleme hususunda serbest bırakılmaları, Ruslar ile savaş sebebiyle mevcut "uhûd-u atıka ve mukavelât ve îtilâfât" antlaşmalarının feshedilmiş olmasından dolayı iki devlet arasında yeniden "Avrupa Hukuk-ı Düvel ve muamele-i mütekaabile esası dairesinde" konsolosluk ve ticaret antlaşmalarının imzalanmasıydı¹¹⁴¹.

Ukrayna ve Rusya ile yapılan barış antlaşmalarından sonra Romanya ile barış antlaşmasının imzalanması için hazırlıklar tamamlandı.¹¹⁴² Meclis kazanılan başarılarından memnuniyet duymakla birlikte hükümet bir kısım konularda uyarıldı. Karahisar-ı Sahib Mebusu Ağaoğlu Ahmet Bey, bölgede Rus zulmü altında inleyen gerek Müslüman gerekse Türklerin olduğuna dikkat çekerek Hükümetin yapılan anlaşmalarda bunların hukukunu koruması gerektiğini belirtti¹¹⁴³.

Ağaoğlu Ahmet Bey'in eleştirilerine cevap Harbiye Nâzırı Enver Paşa tarafından verildi. Hükümetin zaten yapılmış olan bir iş için tekrar teşebbüste bulunmaya lüzum görülmediği zira Bolşevik Hükümeti'nin bütün milletlerin mukadderatının kendileri tarafından tayin edilme esasını kabul ettiğini belirtti¹¹⁴⁴. Bu arada Kafkasya Hükümet Başkanı Çenkeli, Rus Kafkasya Başkumandanı vasıtasıyla barış görüşmelerine uygun bir yerde başlanması için Osmanlı Hükümetine

¹¹⁴⁰ BOA, BEO, 4504- 337789.

¹¹⁴¹ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 62, II, s. 656- 657.

¹¹⁴² MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 62, II, s. 658; BOA, BEO, 4541- 340562.

¹¹⁴³ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 62, II, s. 658.

¹¹⁴⁴ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 62, II, s. 658- 659.

müracaatta bulundu¹¹⁴⁵. Ortaya çıkacak sonuç Orta Asya'ya kadar tüm Müslüman-Türk coğrafyasını etkileyecek bir durumdu¹¹⁴⁶.

Ruslarla yapılan barışın Arap coğrafyasına katkıda bulunacağı Havran Mebusu Emir Şekip Arslan Bey tarafından Mecliste dile getirdi. Emir Şekip Arslan barışın sağlanması dolayısıyla devletin bütün kuvvetlerini Arabistan'a sevk etmesi gerektiğini zira meselenin devlet için şu an itibarıyla en hayati mesele olduğunu belirtti. Arabistan'ın muhafazası için bu şarttı. Konuşmalar sona erdiğinde Isparta Mebusu Mustafa Hakkı Bey bir teklifte bulunarak Meclisin ne düşündüğünün anlaşılması için bugün ki konuşmaların çoğaltılarak memlekete dağıtılmasını istedi¹¹⁴⁷.

Rusya ve Ukrayna ile başlayan barış görüşmelerinin tamamlandığına dair resmi yazı 24 Mart 1918'de sadaret tarafından Meclise gönderildi. 9 Şubat'ta Ukrayna, 3 Mart'ta Rusya ile mutabakata varılmıştı.¹¹⁴⁸ Kanun-ı Esasi'nin 7. Maddesi'ne göre anlaşmanın meclis tarafından görüşülmesi gerektiğinden dahili nizamnameye uygun olarak 28 Mart 1918 tarihli oturumda antlaşma hakkında hazırlanan kanun layihası görüşülerek antlaşma Meclis tarafından kabul edildi¹¹⁴⁹.

3. 3. SAVAŞ SONUCU ORTAYA ÇIKAN BARIŞ GÖRÜŞMELERİ

3. 3. 1. Mondros Ateşkes Antlaşması Görüşmeleri

Savaşın dördüncü yılında İttifak Devletleri savaştan çekilme kararı aldı. Karara dair bilgi Padişah Vahdettin'in Beşinci Yasama Yılı Meclisi açış nutkunda ifade edildi. Osmanlı Devleti şerefli bir "sulh yolu" için harekete geçmişti. Barış ülkedeki asayiş ve emniyetin sağlanması, iaşe meselesi, ordunun ihtiyacının tatmin ve tanziminin sağlanması için istenmişti. Duruma Bulgar Hükümeti'nin "münferiden" barış için başvuruda bulunması neden olmuştu. Zira Balkan Cephesi

¹¹⁴⁵ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 55, II, s. 441-442.

¹¹⁴⁶ Karahisarlı Sahip Mebusu Ağaoglu Ahmet Bey bu kanaati taşıyanlardandı. Ona göre "... orada teşekkül edecek olan Heyet-i Hükümetin başında bulunacak zatın ismi, ya Ömer, ya Mehmet, ya Ali..." olması icap ederdi. MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 55, II, s.444.

¹¹⁴⁷ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 55, II, s. 446.

¹¹⁴⁸ BOA, BEO, 4509- 338107_1.

¹¹⁴⁹ MMZC, D. 3, İçt. 4, İ. 77, III, s. 408- 413. Kanun layihası maddeleri için bkz; Yaramış ve Yazıcı, *a.g.m.*, s. 70.

yarılmış müttefiklerle aradaki bağ kopmuştu. Yinede askeri tedbirler derhal alındı. Müttefik ordular destek için Balkanlara kadar gelmeyi başardı.

Padişah, ateşkes istenmesine neden olan gelişmenin Amerikan Başkanı Wilson'un ortaya koyduğu ilkeler olduğunu belirtti. Eldeki askeri ve siyasi tedbirler sayesinde müttefiklerle birlikte haysiyetli ve şerefli bir barış yapılacağına inanılmaktaydı. Padişah "...vatanın büyük bir kısmı düşmandan tahsis edilmiş isede..." henüz önemli bir kısmının istila altında olduğunu belirtti. Barış görüşmelerini yürütecek olan Meclis an itibarıyla ağır bir görev üstlenmişti. Bu nedenle mebuslara böyle bir zamanda ayrışmalara ve ihtilaflara meydan vermemeleri gerektiği uyarısında bulunuldu¹¹⁵⁰.

Osmanlı Hükümeti'nin 1918 Yılı Ekim ayındaki ikinci barış teklifine İtilaf Devletleri hâlâ bir cevap vermemişti. Fakat bu gecikme olumlu bulunarak önceki gibi reddedilmeyeceği ümidine neden oldu. Barışın gecikmesine Fransa'da iktidara gelen Clemenceau Hükümeti neden olmaktaydı. Zira batı cephesindeki başarılarına güvenerek Almanya'yı tamamen mağlup edene kadar sulh şartlarını değerlendirmeyi istememekteydi. Cevabın gecikmiş olmasına rağmen Meclis Wilson'un bu defa barış zeminini hazırladığı kanaatindeydi¹¹⁵¹.

İtilaf Devletleri ile başlayan barış müzakerelerinin Ekim ayının son haftası itibarıyla bir nokta haricinde olumlu gittiği belirtildi. Bu arada müzakerelere esir İngiliz Generali Townshend'da katılacağı bildirilmişti. Ateşkesle birlikte Osmanlı Hükümetinden müttefik erkânının memleketten en kısa sürede ayrılması istendi. Ateşkes görüşmelerine bu şekilde başlanacaktı¹¹⁵².

Mondros'ta bulunan Osmanlı Heyeti 29 Ekim günü "*mütareke müzakeratını*" sonuçlandırdı. Ortaya çıkan şartlar hükümet tarafından Meclisi Mebusan'a bildirildi¹¹⁵³. Sadrazam Ahmet İzzet Paşa mebuslara gönderdiği telgrafında Meclisi 30 Ekim 1918 tarihinde mütareke şartlarını değerlendirilmek üzere gizli toplantıya çağırırdı¹¹⁵⁴.

¹¹⁵⁰ "Nutku Hümayun Sureti", *Sabah*, 11 Teşrinievvel 1334, nr.10379, s. 1 ; Güneş, *a.g.e.*, s. 666.

¹¹⁵¹ "Sulh Teklifi ve İtilaf Devletleri", *Sabah*, 10 Teşrinievvel 1334/ 10 Kasım 1918, nr. 10378, s. 1.

¹¹⁵² *BOA, HR.MA*, 1228-43. *Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi...* Cilt. II, s. 263

¹¹⁵³ "Son Haber, Düşmanın Şeraiti-Mebusan'da Hafı Celse", *Sabah*, 30 Teşrinievvel 1334/ 30Ekim 1918, nr. 1398, s. 2.

¹¹⁵⁴ *MMZC*, D. 3, İçt. 5, İ. 4, I, s. 65-70.

30 Ekim Çarşamba günü beşinci defa toplanan Mondros'teki ateşkes heyeti saat dokuzu çeyrek geçe anlaşmayı imzaladığını hükümete bildirdi. Osmanlı Heyeti'nden Sadullah Bey ve Reşat Hikmet Bey anlaşmanın 24. Maddesi'nin şimdilik gizli kalmasını istedi. Zira Ermeniler mevcut komiteleri vasıtasıyla asayişsizliğe başlayabilirdi. Ayrıca Taşnak-ı Sütyun ve diğer fırkaların bu maddeden istifade ederek Vilayet-i Sitte'ye müdahale etmelerinden endişe edildiği bildirildi¹¹⁵⁵. Meclis anlaşma nedeniyle bir gün önce toplantıya çağrıldı. Sadrazamın gizli celse talebiyle anlaşma maddeleri müzakere edildi¹¹⁵⁶. Neticede Anlaşma Meclis tarafından onaylanarak Osmanlı Devleti Birinci Dünya Savaşı'nı kendi adına sona erdirdi.

3.3.2.Mondros Ateşkes Anlaşması Sonrası Meclis'te Tartışılan Konular

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasından sonra mebuslar arasında meclisin ve riyasetin meşruluğu sorgulanmaya başladı. Bu konuda meclise soru önergeleri verildiği gibi doğrudan veya dolaylı konuşmalarla durum dile getirildi. Hatta Birinci Dünya Savaşı'na s sebebiyet verdikleri belirtilerek önceki hükümetlerle meclis soruşturmaları dahi açıldı. Mondros Ateşkes Anlaşması'ndan sonra Meclis'te tepki gösterilen meselelerden bir diğeri tehcir. Azınlık mebusları tarafından dile getirilen konu mecliste tansiyonu yükselten tartışmalara neden oldu. Diğer taraftan Mondros Ateşkes Anlaşması'nın İtilaf Devletleri nezdindeki uygulamaları mebusların tepki gösterdiği meseleler arasında yer aldı.

Birinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra Meclisin ve Riyasetin meşruiyet meselesi Aydın Mebusu Emanuil Emanuildi Efendi tarafından “*Divanı Riyasetin tecdidini intihabına*” dair beyanatta dile getirildi. Emanuil Efendi'ye göre “*gerek zamanın ihtiyacaatı, gerek verilmiş olan takrirler*” üzerinden Meclisin “*mesailin ekserisinin Hükümeti Sabıka*” hakkında olacağı anlaşılmaktaydı. Bu nedenle mevcut riyaset divanının meclisin ciddiyetine halel gelmemesi için yeniden seçilmesi istendi. Bu istek Meclis Reisi Halil Bey tarafından tepkiyle karşılandı. Zira riyaset seçimle gelmiş ve bu meclisten çıkmıştı. Üstelik riyaset divanına “*itimad beyanında*

¹¹⁵⁵ BOA, HR. SYS, 2305- 20/13. Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi... Cilt. II, s. 264-266.

¹¹⁵⁶ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 8, I, s. 74.

bulunma” gibi bir usul Dâhili Nizamname’de söz konusu değildi. Eğer bu konuda meclis meseleyi “...*firkalarında, hususî şubelerinde...*” görüşüp karar verdiği takdirde istifaya hazır olunduğu belirtildi¹¹⁵⁷.

Aynı oturumda benzer bir konu bir diğer Aydın Mebusu Veli Bey tarafından “*meclisin insıfahı lüzümü*” hakkındaki beyanat sırasında dile getirildi. Veli Bey ülkenin sükûna ihtiyaç duyduğu bir zamanda dört senedir mesuliyetine iştirak edilen meclisin pek çok hatasının söz konusu olduğunu “...*kudreti temsiliyyesini iddia eden bir Millet Meclisinin*” yaptıklarının sualsiz ve cezasız kalmasına tahammül edilemeyeceğinden seçimlerin yenilenmesi ve Meclis’in kendini feshetmesi istendi.

Hudeyde Mebusu Muharrem Hıfzı Bey farklı bir bakış açısıyla isteğin eski hükümetin icraatlarını hatalarını cinayetlerini cezasız bırakmak anlamını taşıyacağından kabul edilemez olduğunu belirtti. İstanbul Mebusu Hacı Şefik Bey Veli Bey’in sözlerinin gençliğinden kaynaklı, vicdanı hamiyetinden doğan bir durum olarak değerlendirilmesini istedi. Zira bu sözleri hiçbir Meclis mensubunun kabul etmeyeceği belirtildi.

Dâhiliye Nazırı Fethi Bey benzer bir ifade ile içinde bulunulan durum karşısında edilen sözleri doğru bulmadığını belirtti. Veli Beyin dediğinin gerçekleşmesi halinde yani Meclis kendi kendini fesh edecek olduğu takdirde “...*eski kabinenin Divan-ı Âli’ye sevkine kim karar verecek? Hükümet afv-ı umumiyyi programına ithal etti. Bunu kim ilan edecek?...Hükümetimiz, hiçbir zaman Kanunî Esasi hilafında hiçbir harekette bulunmayacaktır.*” sözlerine meclisten alkışlı destek geldi. Fethi Bey konuşmasında hükümetin zamanı geldiğinde beş senedir görev yapan meclisin yeniden seçilmesi için çalışmalarını başlatacağını belirtti¹¹⁵⁸.

Bu arada Meclis’te dile getirilen bir diğer mesele yeni kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti’nin İttihat ve Terakki’nin önde gelenlerinin yurt dışına kaçmasına göz yumduğu iddiasıydı. Hudeyde Mebusu Muharrem Hıfzı Bey durumu eleştirerek Dâhiliye Nazırı Fethi Bey’e hükümetin bu konuda ne yapacağını sordu. Nazır öncelikle hükümetin “müstakil ve münferid” bir halde bulunmadığından durumu engelleyemediğini belirtti. Ayrıca “*harp saikasıyle bunların vasait-i harbiyye ve*

¹¹⁵⁷ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 95-96.

¹¹⁵⁸ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 97-98.

nakliyyeleri vesair vasaitleri” olması kaçışları sağlamıştı. Bununla birlikte kaçış yapılan ölkeler uyarılmıřtı¹¹⁵⁹.

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti’nin kısa bir süre sonra istifa etmesinin ardından Tevfik Paşa Hükümeti iktidara geldi. Yeni Hükümetin iktidarıyla birlikte basında Meclis aleyhine haberler yer almaya başladı. Basında mebusların yasama devresi boyunca millet adına değil İttihat ve Terakki adına görev yaptıkları eleştirilmekteydi. *Sabah* Gazetesi İttihat ve Terakki’nin Mahmut şevket Paşa’nın öldürölme hadisesinden istifade ederek muhalefette kimseyi bırakmadığını hatta İttihat ve Terakki’nin vaktiyle aleyhinde oy vermiş olanların dahi “*koyun gibi sürü ile*” vapurlara doldurarak Sinop’a vesaireye sürgüne gönderdiğini belirtti. Bu şartlar altında seçilenlere bu milletin vekili demenin zor olduğu ancak “...*İttihad ve Terakki Ocağının ocaklıları...*” denebileceği belirtildi¹¹⁶⁰.

Mondros Ateşkes Anlaşması’nın uygulamaları Mecliste tartışılan konular arasındaydı. Özellikle Tevfik Paşa Hükümeti’nin duruma seyirci kaldığı yönündeki eleştiriler mecliste tansiyonu yükselten tartışmalara neden oldu. Divaniye Mebusu Fuat Bey Tevfik Paşa Hükümeti’nin Programına görüş bildirdiği sırada İtilaf Devletleri’nin mütarekenamenin temin etmiş olduğu “... *şeref ve haysiyete münafi bir şekilde...*” işgallere başladığına dikkat çekti. İstanbul’a dahi silahlı işgal askeri çıkardıkları ayrıca Makriköy, İskenderun, Musul’un da işgal edildiği belirtildi. Hatta Musul’un işgaline hükümet itirazda bulunmuş, İtilaf Hükümetleri itirazı dikkate alınmışsa da işgal hala devam etmekteydi. Tüm bunlara bakılarak İtilaf Devletlerinin anlaşmayı sanki “*istihza*” maksadı ile yaptıklarına dikkat çeken Fuat Bey, İstanbul’da sadece resmi kurumların değil şahsa ait müesseselerin de işgal edildiğini hatta Müslömanların tesettür kaidesine aykırı olarak evlerine kadar girildiğini belirtti¹¹⁶¹.

Hükümet adına suçlamalara cevabı şurâ-yı Devlet Reisi Damat şerif Paşa verdi. Sadrazam Tevfik Paşa Harbiye ve Bahriye Nazırları ile birlikte icap eden teşebbüste bulunmuşlardı. Ayrıca Hariciye Nezareti’nin konuyla ilgili bir büro tesis ettiği ifade edildi. Hatta büroya İtilaf mensubu amiral ve generaller tarafından subaylar yerleştirilerek tetkiklere başlanmıştı. Bunun üzerine Hudeyde Mebusu

¹¹⁵⁹ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 11, I, s. 98.

¹¹⁶⁰ “Meclis-i Mebusan’ın Son Müzakereleri”, *Sabah*, 15 Kanunuevvel 1334/ 15 Aralık 1918, nr. 10445, s. 1.

¹¹⁶¹ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 14, I, s. 137-139.

Hasan Rıza Paşa Selimiye, Taksim kışlalarındaki askerlerin kim olduğunu sordu. Şerif Paşa bundan kastın İstanbul'un işgali olması dolayısıyla böyle bir durumun söz konusu olmadığını sadece birkaç noktaya iki üç tabur asker yerleştirildiğini belirtti. Ayrıca vazifesini suiistimal edenlerin tetkiki için Dâhiliye Nezareti tarafından heyet oluşturulmuştu. Bu sırada salonda bulunan Harbiye Nazırı, Taksim Kışlasının zaten Fransızlara ait olduğunu belirtince İstanbul Mebusu Fethi Bey ifadeye tepki göstererek “...*Taksim Kışlası ile Meydanı, bir Osmanlı Şirketine Maliye Nezareti tarafından...*” devredilmişti. Dolayısıyla bir Osmanlı Şirketi olduğunu belirtti¹¹⁶².

Divaniye Mebusu Fuat Bey'in Mondros Ateşkes anlaşmasının uygulamaları ile ilgili eleştirisi üzerine Hükümet Meclis'ten gizli celse talep etti. Talebe karşı çıkan Fuat Bey tüm dünyanın “*açık, dürüst ve aleni bir siyasete yürümekte olduğu bir sırada*” bizim hala eski devirlere mahsus şekilde gizli ve hafi bir siyaset yürütmeye çalışmamızın doğru olmayacağını belirtti. Üstelik anlaşma maddeleri gayet açık ve anlaşılırdı. Bu arada önceki hükümetin anlaşma henüz imzalanmadan ve maddeler milletin onayına sunulmadan önce gizli celse talebinde bulunmasının doğru olduğu belirtildi. Fakat şu anda tartışılan meselelerin aynı kapsamda bir talep olmadığına dikkat çekildi. Bu arada Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey'in konuşması esnasında anlaşmanın uygulanış biçimine yönelik olarak belirttiği “artık mağlubuz” şeklindeki sözleri Fuat Bey tarafından eleştirilerek “*Böyle bir hal ve söz, bu Milletin şimdiye kadar ruhunda doğmamıştır*” denildi. Dahası mütareke imzalandı diye birilerinin fedakârlıkta bulunması söz konusu değildi. Mütareke şartlarına uyulmayacaksa anlaşma imzalamanın gereksizliğine vurgu yapıldı. Fuat Bey, hükümetin tutumunu devam ettirmesi halinde yarın anlaşma masasında kendini müdafaa şansı bulamayacağına dikkat çekti. Fuat Bey, “...*ağlamayan çocuğa süt vermezler, ağlamalıyız. Hükümet, cihana protesto etmeli...*” sözleri ile işgallere karşı tepki verilmesini istedi¹¹⁶³.

Fuat Bey'in eleştirdiği bir diğer konu anlaşma hükümlerine aykırı uygulamalara başlanmasına rağmen Amerika ile iletişime geçilmemiş olmasıydı. Zira Anlaşma Wilson Prensipleri üzerinden milletlere kendi geleceklerini tayin etme hakkı verme koşuluyla imzalanmıştı. Oysa payitahtın ve ülkenin en önemli kısımları

¹¹⁶² MMZC, D. 3, İçt., 5, İ. 14, s. 136-137.

¹¹⁶³ MMZC, D. 3, İçt., 5, İ. 14, s. 137.

işgal altındaydı. Hükümetin bunlara tepki göstermek yerine on beş kişilik “heyeti tefsiriye” kurmakla uğraşması eleştirildi. Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey tefsir kelimesini düzelterek tatbik heyeti olması gerektiğini belirtince Fuat Bey bunun gereksizliğine işaret etti. Üstelik ateşkes hükümleri içerisinde yer alan “*Memlekette muhilli asayiş ahval zuhur ettiği takdirde, düveli mütelife Kuva-yı işgaliyye çıkarabileceklerdir.*” maddesinde belirtilen asayişsizlikle ilgili bir durumun memlekette söz konusu olmadığı belirtildi. Hatta Almanya'da, Avusturya'da, Rusya'da asayişin daha “muhtel” (bozuk) olduğuna dikkat çekildi. Memleketteki asayiş “*Londra'daki asayişe rekabet edecek derecede*” idi. Fuat Bey'e göre hükümet diğer müttefiklere nazaran daha iyi şartlarda yapılmış olan mütareke hükümlerinin muhafazasına muktedir olamadığı gibi ülkenin işgal tehlikesi ile karşı karşıya kalmasına göz yummuştu. Dahası ülke işgal edilirken hükümet hala komisyon kurmakla zaman geçirmekteydi. Bu nedenlerden dolayı hükümete güvenoyu vermeyeceğini belirtti¹¹⁶⁴.

Savaş sonrası mecliste en fazla gerginlik yaratan ve mebusları karşı karşıya getiren mesele tehcirle ilgili iddialardı. Azınlık mebusları hükümeti meselenin barış görüşmelerine gölge düşüreceği yönünde tehdit etmekteydi. Diğer taraftan mebusların bir kısmının nazarında olaylar şahsi olup, savaşın yarattığı karşılıklı durumun bir sonucuydu. Halep Mebusu Artin Boşgezenyan Efendi, Tevfik Paşa Hükümeti'nin Programına ilişkin konuşma yapıldığı sırada meseleyi dile getirerek “*Türk Milletinin âlemi medeniyet ve âlemi siyaset nazarında bugün 'müttehim...'*” mevkisinde bulunduğunu belirtti Ermeni meselesini Osmanlı Tarihinin “en matemli ve en kızıl saffası” olarak tanımladı. Artin Efendi yalnız zan altında tutulması gerekenin millet değil hükümet olduğuna dikkat çekti. Zira tehcir kararına rağmen Erzurum, Konya gibi şehirlerde hükümetin emrine karşı çıkanların olduğu hatta Ermenileri himaye edenlerin bulunduğu belirtildi. Bunlar Türklüklerini ispatlamışlardı. Artin Efendi'ye göre olaylara bir takım memurlar ve Teşkilat-ı Mahsusa sebebiyet vermişti. Öyleki Zor ile Resulayn arasına yerleştirilen Ermenilere bölge mutasarrıfının gösterdiği insani davranış ocağa şikâyet edilmişti. Neticede bölgeye gaddar bir yönetici gönderilerek cinayetlere göz yumuldu. O nedenle bu gibi kişiler hükümet tarafından cezalandırılmalıydı. Ayrıca hükümetin bu durumdan zarar

¹¹⁶⁴ MMZC, D. 3, İçt., 5, İ. 14, s. 136- 138.

görenlerin zararını karşılaması istendi. Artin Efendi tehdit eder şekilde, bunlar sağlandığı takdirde barış görüşmelerine boş gidilmemiş olacağını belirtti.

İstanbul Mebusu Osman Saib Bey Artin Efendi'nin sözlerine olayın tek taraflı yaşanmadığını belirterek cevap verdi. Mardin Mebusu İhsan Bey'de benzer bir ifade ile “*Van'dan götürülen Müslüman kadınları unuttun mu be adam? Ayıptır sana!*” diyerek Artin Efendi'nin durumu tek yanlı ifade etmesine tepki gösterdi. Artin Efendi'nin savaş sırasında öldürülen Ermeni Mebusları savunduğu konuşmasına Muş Mebusu İlyas Sami Efendi eleştiride bulunarak “...*bugün benim vatanımı kana, sefaletle boğan işte o arkadaşımız dediğin Van Mebusudur...*” sözleriyle karşılık verdi¹¹⁶⁵.

Tehcirle ilgili bir diğer konuşma Aydın Mebusu Emanuil Emnuildi Efendi tarafından yapıldı. Emanuil Emnuildi Efendi Hükümetin savaş kararını eleştirerek kendilerini harbin içinde bulduklarını belirtti. İtilaf Devletlerine karşı savaşma arzusunda olmadıklarını “...*Aleyhlerine harb etmek arzusunda bulunmadığımız büyük ve mütemeddin Milletler ile bizi harb etmeye mecbur etmek istediler*” sözleriyle belirtti.

Savaşı kazanan veya kaybeden ülkelerle kıyaslanıldığında tehcir kastedilerek ayrı durumda olduğumuza dikkat çekildi. İttihatçıların dört sene önce “ittihadı anasır” programlarını meclis kürsüsünden ilan ettikleri halde programa sadık kalmamışlardı. Tevfik Paşa'nın programına da eleştiride bulunan Emenuil Emanuildi Efendi milliyetlerin hukukundan bahsetmemesinden dolayı “müteessir olduğunu” ifade etti. Hukuk-u cemaat sözünün ise istibdat döneminden kalma olduğunu medeniyeti hazirenin bu konudaki birkaç kelimesinin burada duyulmasının iyi olacağını ifade etti. Emanuil Efendi Rum Cemaati adına hükümete güvenoyu vermeyeceklerini, bunun bir “zarureti âlime” olduğunu belirtti. Bu arada Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey prensip olarak Wilson ilkelerini dikkate alacaklarını ve milletlerin hukukuna riayet etmek üzere icraatta bulunacaklarını ifade etti. Aksi takdirde kendilerinin bunu yapmazlarsa zaten zorla yaptırılacağını belirtti. Sözleri mecliste tepkiyle karşılandı¹¹⁶⁶.

¹¹⁶⁵ MMZC, D. 3, İçt., 5, İ. 14, s. 139-143

¹¹⁶⁶ MMZC, D. 3, İçt., 5, İ. 14, s. 144-146.

Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey’de benzer bir yaklaşımla Rum ve Ermeni Mebusların hukuki taleplerinde haklı olduklarını belirtti. Zira bütün dünyanın milletlere doğru gitmekte olduğu bir sırada kendilerinin gerisin geriye gitmemeleri gerektiğini belirtmesi mecliste tartışma yarattı. Sinop Mebusu Hasan Fehmi Efendi mebustan sözlerini geri almasını istedi. Mehmet Emin Bey bunların şahsına ait olduğunu ve almayacağını belirtti¹¹⁶⁷.

Meselenin azınlık mebusları tarafından tek taraflı dile getirilmesine tepki gösterenlerden biri Muş Mebusu İlyas Sami Efendi oldu. İlyas Sami Efendi öncelikle bunun bir “cinayet mi yoksa bir mukatale mi” olduğunun resmi olarak tespit edilmesi gerektiğine dikkat çekti. Zira Ermeni milletine güvenilerek seferberlikle birlikte Müslüman ve gayri Müslim herkesin askere davet edildiğini “*Ermeni’nin hissiyatından, kadim vatanı hem civar kardeşliğinden*” emin olduğundan en iyi silahların onlara verildiğini ve sınır bölgelerinde tutulduklarını belirtti. Fakat birtakım Ermeniler bu güveni suiistimal etmişlerdi. Bu arada Artin Efendi’nin Ermeni Mebuslarla ilgili sözleri gerçeği yansıtmamaktaydı. Zira Karakin Efendi’nin an itibarıyla silahlı olarak Rusya içinde olduğu, seferberliğin başında Hükümete karşı çeteleri ile beraber Van’a hücum ettiği belirtildi. Ermenilerin elli senelik milli emellerini siyasi maksada dönüştürerek “*Hükümeti Osmanıyyenin katıyyen kabul etmesini*” istediklerine dikkat çekti. Hatta hükümete çektikleri telgrafta tehditkâr bir üslup kullandıkları belirtildi. Bu sözlere tepki Teceddüt Fırkası üyesi olduğunu belirten Sivas Mebusu Dikran Barsamyan’dan geldi. Ermenilerin fazla bir şey istemediğini “*yani hakkı tabîsini istiyordu, Wilson’un prensiplerini istiyordu*” sözleriyle belirtti¹¹⁶⁸.

Savaş sırasında Papazyan tarafından toplanan yirmi bin kişilik kuvvetle Van işgal edilerek Osmanlı Ordusu on beş gün Rus Ordusu ile işgalciler arasında kalmıştı. İlyas Sami Efendi Müslüman ahalinin yüzde yetmiş beşinin bu süre zarfında mahvolduğunu belirtti. Ermeniler bunu her taraf düşman çemberi altındayken ve bir milletin sekiz yüzyıllık sadakatinden emin olduğu bir sırada yapmışlardı. Artin Efendi’nin sözüne ithafen “*asayişsizlikte temini menfaat etmek ancak namussuzlara aittir. Namuskâr olanlar asayıştan istifade ederler...*” cümlesiyle cevap verdi.

¹¹⁶⁷ MMZC, D. 3, İçt., 5, İ. 14, s. 148.

¹¹⁶⁸ MMZC, D. 3, İçt., 5, İ. 14, s. 149-151.

Kendisinin ayrıca Van Mebusu Papazyan'a "Meclisin içtima vaktidir," dediğini mebusun başına topladığı silahlı adamlara dayanarak "asayışı memleketi ben idare ediyorum. Bizim vazifemiz buradadır." şeklinde cevap verdiğini belirtti. Hatta sözlerin söylendiğinin ikinci günü Papazyan'ın, dağa çıktığını neticede olayın "...Muş'un arkasındaki cebelde toplanan ve şimdi maatteessüf söylüyorum, Rusya'ya firar edenlerden madasının tenkili, on tabur askerle" ancak halledilebildiğine dikkat çekti. Böyle bir durum karşısında Avrupalı Devletlerin takınacağı tavır İngiltere'nin İrlanda'ya yaptıkları üzerinden değerlendirmeliydi. İlyas Sami Efendi İngilizlerin yaptıklarını "...bir unsur kendisine ihanet etse yapacağı şey taş demir güller yağdırarak onu tedip ve imha etmek olurdu -İrlanda'da olduğu gibi-..." sözleriyle açıkladı. Oysa Osmanlıların milli hamaseti toprağında hakkı olan milletlere böyle muamele yapmasına izin vermezdi. Mebusun sözleri mecliste tansiyonu iyice yükseltti¹¹⁶⁹. Tartışmaların uzaması üzerine Meclis Reisi Halil Bey karşılıklı konuşmaların bitirilmesini istedi¹¹⁷⁰.

4. BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDAN SONRA KURULAN HÜKÜMETLER VE MECLİS-İ MEBUSAN'IN FESHİ

Anayasa gereği çalışmalarına Kasım ayında başlaması gereken Meclis, Beşinci Yasama Yılı çalışmalarını 1 Ekim 1918 gibi daha erken bir tarihte başlattı. Zira Bulgaristan, İtilaf Devletleri'ne müracaat ederek barış teklifinde bulunmuştu. Ardından Osmanlı hükümeti iki müttefik devletle birlikte barış için Amerika Başkanı Wilson'a müracaat etmişti. Bu durum "Milletin mukadderatını" tayin etmesi için Meclisin, yirmi gün önce toplantıya davet edilmesine neden oldu¹¹⁷¹.

Savaşın sona erme kararı alındığı sırada iktidarda Talat Paşa hükümeti bulunmaktaydı. Başlayan barış görüşmelerini yeni kabinenin yürütmesi amacıyla Talat Paşa Hükümeti 8 Ekim 1918 günü hükümetten istifa etti. Padişah yeni hükümet kuruluncaya kadar kabinenin görevine devam etmesini istedi¹¹⁷². Bu nedenle 10

¹¹⁶⁹ MMZC, D. 3, İçt., 5, İ. 14, s. 156-159.

¹¹⁷⁰ MMZC, D. 3, İçt., 5, İ. 14, s. 159-161.

¹¹⁷¹ "Meclis-i Milli'nin Küşadı", *Sabah*, 11 Teşrinievvel 1334, nr. 10379, s. 1

¹¹⁷² "Kabinenin İstifası Şayiaları", *Sabah*, 9 Teşrinievvel 1334, nr. 10377, s. 1.

Ekim 1918’de Meclisin Beşinci Yasama Yılı açılış nutku Sadrazam Talat Paşa tarafından okundu¹¹⁷³. Sadaret mührü 13 Ekim’e kadar kendisinde kaldı¹¹⁷⁴.

Padişah yeni hükümeti kurmakla önce Tevfik Paşa’yı görevlendirdi. Fakat Talat Paşa hükümetin kurulmasına müdahalede bulunarak Maliye Bakanlığı’nın Cavit Bey’e, Dâhiliye Nezareti’nin Rahmi Bey’e verilmesi Ürgüplü Hayri Efendi’nin Meşihatten bir nezarete getirilmesi isteğinde bulununca Tevfik Paşa “*mademki kabineyi siz kuracaktınız neden istifa ettiniz*” sözleri ile tepki gösterdi. Bunun üzerine Talat Paşa tehditkâr bir üslupla değişiklikler kabul edilmediği takdirde istifa etmeyeceğini padişaha bildirdi. Neticede Tevfik Paşa kabineyi kurmak için bir hafta uğraştıysa da başarılı olamadı. Padişah Vahdettin tarafından görev Ahmet İzzet Paşa’ya verildi¹¹⁷⁵. Böylece Padişah İttihatçılarının siyasi gücüyle karşılaşmış oluyordu. Kurulan Ahmet İzzet Paşa Hükümeti hem İttihatçılarının hem de padişahın işini kolaylaştıran bir hükümet oldu. Zira bir taraftan İttihatçılarının savaşın mesuliyetinden kurtulmak üzere yurt dışına kaçışlarına göz yumulurken, diğer taraftan padişah İttihatçı baskısından kurtarılmış oldu¹¹⁷⁶.

I. Dünya Savaşı’nı Osmanlı Devleti’nin kaybetmesi, ülkenin bir çözülme ve paylaşılma sürecine doğru girmesi, doğal olarak halkta barışın sağlanarak Osmanlı Devleti’nin var olabilmesi, halkın ekonomik olarak geçimini sağlayabilmesine dönük siyasi partilerin ortaya çıkmasına neden oldu¹¹⁷⁷. Bu partilerin bir kısmı İttihat ve Terakki içerisinde doğdu. Ali Fethi ve Hüseyin Kadri Beyler tarafından 1918’in Ekim ayı ortalarında Osmanlı Hürriyetperver Avam Fırkası kuruldu. 1 - 4 Kasım 1918’de İttihat ve Terakki Fırkası son kongresini yaptıktan ve yöneticileri yurt dışına çıktıktan hemen sonra “Teceddüd Fırkasına” dönüştü. Ayrıca her iki partiye mensup olmayanlar Meclis’te “Müstakiller” grubunu teşkil etti. Ermeni ve Rum Mebuslar ise iki ayrı grup olarak faaliyet yürüttü¹¹⁷⁸. Yeni kurulan partilerin İttihat ve Terakki ruhuyla hareket edeceği basın yoluyla belirtildi. *Sabah* Gazetesi yeni

¹¹⁷³ “Dâhili Şuûn”, *Sabah*, 3 Teşrinievvel 1334, nr. 10371, s. 1.

¹¹⁷⁴ Akşin, *a.g.e.*, s. 5.

¹¹⁷⁵ Rey, *a.g.e.*, s. 359. Benzer bir durum Ali Fuat Türkgeldi tarafından da ifade edilir. Tevfik Paşa’yla görüştüğünü ve kendisinin “Ben kabinemi teşkil etmiştim; yalnız sabık kabinede bulunanlardan kimseyi kabineye almak istemiyordum” dediğini belirtir; bkz. Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 157; Sina Akşin, *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele-I, Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*, Türkiye İş Bankası Yayınları, İstanbul 2010, s. 4.

¹¹⁷⁶ Rey, *a.g.e.*, s. 359.

¹¹⁷⁷ Doğan Avcıoğlu, *Türkiye’nin Düzeni (Dünü, Bugünü, Yarını)*. İstanbul 1990, s. 564-566.

¹¹⁷⁸ Bünyamin Kocaoğlu, *Mütarekede İttihatçılık /İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılımı (1918-1920)*, Temel Yayınları, İstanbul 2006, s. 89.

kurulan partilerin bir aldatmaca olduğunu,“...İttihad ve Terakki ruhuyla yaşarlar o kayd o kaygu ile otururlar kalkarlar tecedüd mü bilmem ne fırkaları göz boyamak için zaten itiraf ettikleri veciheyle kuru istihalalardan ibarettir” sözleriyle ifade edildi¹¹⁷⁹.

Bu arada yeni hükümeti kuran Ahmet İzzet Paşa programını hiç vakit geçirmeden meclise sundu. Yeni Hükümet, programını iki esas üzerine hazırlamıştı; Bunlar ilki barışın temini, ikincisi kanunların anayasa dâhilinde işletilmesiydi. Nihai hedef barışın temin edilmesi olduğundan hükümet, programını alışlagelenden farklı bir formda hazırlamış ve geleceğe dair esasları ifade etmemişti. İzzet Paşa yapacakları ilk işin memleket içerisinde “bir mahalden diğer bir mahalle” nakil ve tehcir edilmiş olan vatandaşların peyderpey evlerine dönme çalışmasını başlatmak olduğunu belirtti. Sivas Mebusu Dikran Barsamyan durum için teşekkür etti. Ahmet İzzet Paşa, “...bir iki seneden beri büyük ızdıraplara maruz olan bu vatan evladının, ...emvali menkule ve gayri menkulelerinin” iade edileceğini, satılmış olan eşyalarının bedellerinin ödeneceğini belirtti. Ayrıca idari ve askeri kararlarla tebid (sürgün) edilmiş olanların serbest bırakılacakları ve siyasi nedenle mahkûm olanlar için af çalışmalarına başlanıldığını, bunun için vilayetlere bu yönde tebligatlar gönderildiğini ifade etti¹¹⁸⁰.

Ahmet İzzet Paşa’ya göre en önemli diğer mesele Wilson İlkeleri dâhilinde barışın sağlanmasıydı. Wilson’un Washington’un mezarı başında ifade ettiği “...arazi, Hâkimiyet-i Milliyye, münasebatı siyasiyye, ihtilafatı iktisadiyye mesailinin kendi nüfuzu haricilerinin veya rüçhanı siyasilerini temin etmek isteyen...” milletlerin menfaatinin, doğrudan doğruya alakadar olan devlet tarafından serbestçe kabul olunacak bir şekilde “hal ve tesviyesi” kararına taraf olduklarını belirtti. Hak ve adalet doğrultusunda çıkacak karar, yeni bir devrenin başlangıcını temin edecek, üstelik “bilcümle akvam ve anasır için” yeni bir refah ve huzur devresi ortaya çıkarmış olacaktı. Bunun için her milletin hukuki ve siyasi olarak eşit hak sahibi olmaları için seçimler başta olmak üzere yönetime iştirakleri için çalışma yapılacaktı. Arap vilayetleriyle ilgili olarak “Makamı Hilafet ve Saltanata rabitaları mahfuz olmak üzere” milli menfaatlere uygun bir muhtariyet temini için çalışılacağı ifade

¹¹⁷⁹ “Meclis-i Mebusan’ın Son Müzakereleri”, *Sabah*, 15 Kanunuevvel 1334/15 Aralık 1918, nr. 10445, s. 1.

¹¹⁸⁰ *MMZC*, D. 3, İct. 5, İ. 4, I, s. 28.

edildi. Ahmet İzzet Paşa bahsedilen bu iki temel mesele üzerinden Meclis'ten güvenoyunu istedi¹¹⁸¹.

İttihat ve Terakki fırkasından ayrılarak yeni bir parti kuran Karesi Mebusu Hüseyin Kadri Bey, Hükümete güvenoyu verecekleri yönünde Meclis Riyasetine bir takrir sundu. Ayrıca barış şartlarının meclis tarafından da değerlendirilmesi gerektiğini belirterek yeni kurdukları partilerini tanıtan bir konuşma yaptı. Partileri Kanun-ı Esasi'nin millete verdiği hukuku tamamen muhafaza edeceği, hürriyetperverlik esasına sadık kalmak ve Kanun-ı Esasi'nin ruhuna muhalif olan kanun ve nizamı kaldırarak ve Kanun-ı Esasi'yi Milli hâkimiyet esası doğrultusunda tadil etmeyi amaçladığı belirtildi. Diğer taraftan savaş ve barış kararları gibi Millet'in hakkı olan konuları irade-i milliyeye bırakacağını, "*Meclis-i Milli'yi tahkikatı teşriyye icrasına salahiyetdar kılmak... Kendi hakkına kaani ve başkalarının hakkına riayetkâr bir unsuru müsalemet olarak hür yaşamak...*" siyaseti ile hareket edeceklerini belirtti¹¹⁸².

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti ilk icraat olarak "*Vakti Seferde icraatı Hükümete karşı gelenler için ciheti askeriyece ittihaz olunacak tedabiri muhtevi kararname ile ahar mahallere nakledilen eşhasın emval ve diyyun ve matlubatı metrukesi hakkında*" çıkarılmış olan kararnamenin mecliste müstacelen müzakeresini istedi. Dâhiliye Nazırı Fethi Bey, kanunun müstacelen reddini temin etmek için talepte bulduklarını belirtti. Fakat Bağdat Mebusu Sason Efendi yerine bir kanun konulmadığı müddetçe yalnız reddin yeterli olmayacağına dikkat çekti¹¹⁸³. Neticede kanunun kaldırılacağına duyulması üzerine daha önce Ermenilerin terk ettikleri yerlere geçici olarak yerleştirilmiş bulunan Müslüman muhacirlerden bazıları paniğe kapılarak oturdukları yerleri tahrip etmeye yeltendi. Durumun duyulmasıyla hükümet ikinci bir tebliğ yayımlayarak muhacirlerin yeniden yerleşmelerinin sağlanacağını belirtti. Ermenilere ise mallarının iadesinin kademeli bir şekilde tatbik edileceği ve paniğe gerek olmadığı bildirildi¹¹⁸⁴.

Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasından kısa bir süre sonra Ahmet İzzet Paşa Hükümeti istifa etti. Haber Meclis'e 11 Kasım 1914 tarihli toplantıda

¹¹⁸¹ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 4, I, s. 28-29.

¹¹⁸² MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 4, I, s. 30.

¹¹⁸³ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 6, I, s. 47.

¹¹⁸⁴ Feridun Ata, *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yay., Ankara 2011, s. 20.

duyuruldu. Padişah yeni hükümeti kurması için Tevfik Paşa'yı görevlendirdi. Meclis Reisi yeni hükümet kuruluncaya kadar meclis toplantılarının ertelenmesinin uygun olacağını belirterek toplantılara geçici olarak ara verdi¹¹⁸⁵.

Bu arada Mustafa Kemal Paşa cepheden yeni dönmüş Ahmet İzzet Paşa kabinesinin istifa haberi üzerine Rauf Beyle görüşerek, kabinenin yeniden Ahmet İzzet Paşa tarafından kurulmasını istemişti. İzzet Paşa padişahla çekişerek memleketi bir bunalıma sokmak istemediğini belirtti. Fakat ısrarlı tutum karşısında teklifi kabul etti. Bu arada Mustafa Kemal'in de kabineye girmesine karar verildi. Bunun için Tevfik Paşa hükümetini düşürmek üzere Mustafa Kemal, Rauf, Fethi, İsmail Canbulat Beyler iş bölümü yaparak çalışmaya başladı. Bu görüşe taraf olmayanlar arasında Cavit Bey yer almaktaydı. Zira Tevfik Paşa'dan sonra padişahın Ahmet İzzet Paşa'ya kabineyi yeniden vermek istemeyeceği kanaatindeydi. Bu nedenle Tevfik Paşa giderse ya uzun bir buhran olacak ya da aynı kadroyla gelip meclisi dağıtacaklardı¹¹⁸⁶.

Meclis Ahmet Tevfik Paşa kabinesinin programının görüşülmesi için 18 Kasım 1918 günü toplandı. Hükümet içinde bulunulan durum nedeniyle ayrıntılı bir program hazırlamamıştı. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa, “*yalnız Heyetimizin mesleki esaslarını beyan ile*” yetinilmesinin uygun görüldüğünü belirtti. Hükümet en önemli icraat olarak Devletin ve Osmanlı milletinin şeref ve haysiyetine uygun “..bir sulh akdi..” için gayret sarf edecekti. Ayrıca kanun doğrultusunda hareket edilerek tüm Osmanlı unsurlarının siyasi haklarının korunmasına çalışılacaktı. Dahası “...*İhtikârın meni ile iaşe umurunun tanzimi ve muamelatı ticariyyenin hali tabiiye iadesi...*” için girişimde bulunulacağı program esasları arasında belirtildi¹¹⁸⁷.

Programın okunmasının ardından Trabzon Mebusu Yorgi Yuvanidi Efendi muhalif bir tavırla kendilerine verilecek haklara yönelik konulara değinmediğinden programı desteklemeyeceğini belirtti. Dahası Rusya'nın bile milletlerin isteği doğrultusunda adım attığı bir zamanda yeni hükümetin azınlıkların beklentisine cevap veremediğini bu nedenle de Tevfik Paşa'nın programına destek vermeyeceklerini belirtti. Yorgi Efendi 'ye göre Hükümet Meclisteki “*anasırla, fikralarla, gruplarla*” temas ederek onların fikir ve kanaatlerini alması gerekirdi. Bu

¹¹⁸⁵ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 13, I, s. 134

¹¹⁸⁶ Akşin, a.g.e., s. 69.

¹¹⁸⁷ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 14, I, s. 136.

nedenle “...ipi elinde muhallifine yumruk değil satırını gösterir...” bir kabine olarak tanımladığı yeni hükümete baş eğmeyeceklerini belirtti.

Programla ilgili diğer konuşmayı Divaniye Mebusu Fuat Bey yaptı. Fuat Bey mütareke şartlarının ağırlığı ve Müslüman dünyaya karşı zulüm niteliği taşıdığını belirterek Hükümetin nasıl bir “hattıhareket ittihaz edeceğini” açıklamasını istedi. Hariciye Nazırı Mustafa Reşit Paşa bunun için taraflar arasında ihtilafı ortadan kaldırmak üzere komisyon teşkil edildiği bilgisini verdi. Kütahya Mebusu Sadık Bey bunun geç kalınmış bir çalışma olduğunu belirtti. Hariciye Nazırı durumu kabul etmekle birlikte daha fazlasını ifade etme konusunda kendilerinin mazur görülmesini istedi¹¹⁸⁸.

Programla ilgili hükümet adına söz alan Maarif Nazırı Rıza Tevfik Bey, savaştan kendilerinin mesul olmadığını üstelik anlaşmayı da kendilerinin yapmadığını belirtti. Ağır bir üslup kullanarak “hüküm galibin” derken, İtilaf Devletlerinin bunu yaptıracak gücü olduğuna dikkat çekti. Rıza Bey’in sözleri meclis tarafından tepkiyle karşılandı. Bunun üzerine Mustafa Reşit Paşa anlaşmayla ilgili gizli celse talebinde bulundu. Fakat teklif genel kurul tarafından sıcak karşılanmadı. Konuşmasına devam eden Rıza Tevfik Bey hükümet programının dürüstçe hazırlandığını, yapılamayacak vaatlerde bulunulmadığını, amaçlarının programda da belirtildiği gibi “şeref ve haysiyetimizi ve menafi asliyyemizi muhafaza etmek şartı ile...” barış teminine yardımcı olmak olduğunu belirtti. Rıza Bey yenik taraf olduğuna dikkat çekerek bu halde ne teklif edilebileceğini Meclise soru olarak yöneltti. İfade yeni hükümetin yenilgi nedeniyle her şartı kabul etmeye mecbur olduğu izlenimi vermekteydi. Ayrıca Yorgi Efendi’nin “anasırın hukuku” ile ilgili ifadesine de cevap vererek, hükümetlerinin “*umum Osmanlılığı teşkil eden cemaati muhteremenin hukukunu*” her şekilde tanıyacağını ve bunun için bazı teşebbüste bulduklarını fakat bunları derhal arz edemeyeceklerini ifade etti¹¹⁸⁹.

Mebusların bir kısmı Tevfik Paşa Hükümetine güvenoyu vermeyeceklerini belirterek nedenlerini şu şekilde sıraladı. Her şeyden önce hükümet meclise danışmadan program hazırlamıştı. Üstelik ateşkes hükümleri diğer müttefiklere nazaran daha hafif şartlar taşımasına rağmen işgale seyirci kalmaktaydı. Tokat

¹¹⁸⁸ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 14, I, s. 137-139.

¹¹⁸⁹ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 14, I, s. 139-141.

Mebusu Tahsin Rıza Bey kabineyi, barış müzakerelerine gidecek ehliyete sahip olmamakla suçladı. İfadesini açık bir şekilde belirterek Adliye Nazırı Ali Haydar Efendi'nin Adliye Nezareti yerine Meşihattan bir makama getirilmesinin daha uygun olacağını ayrıca nazırın kapitülasyonları kaldırmak üzere gidilecek sulh konferansında “*yirminci asrın icabatını ihtiva edecek*” birisi olmadığını belirtti. Diğer taraftan Maliye Nezareti'nde “*beynelminel iktisadiyatta mevki sahibi olmuş bir zatı görmek*” istediğini belirten Tahsin Rıza Bey dolayısıyla kabinenin memleketin üzerine yüklenmiş olan ağır yükü kaldıracak kuvvete sahip olmadığına dikkat çekti. Üstelik başlayan işgale rağmen hükümet hâlâ tatbik komisyonu ile uğraşmaktaydı.

Tahsin Rıza Bey'in hükümet yetkililerini yetersizlikle suçlaması¹¹⁹⁰ Denizli Mebusu Mehmet Sadık Efendi'nin tepkisine neden oldu. Bu karmaşanın içerisinde ihtilâf ile vakit geçirmenin doğru olmadığını belirtti. Böyle buhranlı ve tehlikeli bir devirde kurulan kabineyi “*ademi itimat ile ıskat etmeyi*” menfaatler açısından uygun bulmadığını belirtti. Bunun için yapılacak olan padişahın etrafında toplanmak ve anlaşma yapılan devletlerin kendilerini medeni kabul etmeleri dolayısıyla İslamın merkezi olan bu topraklara karşı hukukun muhafaza ve temin edileceğine inanmaktı. Aksi takdirde millet “*namus dairesinde*” her şeyi yapabilirdi¹¹⁹¹.

Trabzon Mebusu Mehmet Emin Bey'de Hükümetin -kabinedeki bir iki kişi dışında- milletin değil padişahın hükümeti olduğunu dolayısıyla hükümetin meclisten güvenoyu almaya ihtiyacı olmadığını belirtti. Emin Bey'e göre meclis savaş sürecinde görevini layıkıyla yerine getirmemişti. Fakat bundan kabineyi kuran Tevfik Paşa da en az meclis kadar sorumluydu. Önceki hükümetlerin savaşa sebep olduğu kabul edilse dahi Meclis durum karşısında sessiz kalmıştı. Yani hükümetler kadar mecliste savaştan sorumluydu. Dahası o sırada Londra Sefiri” olan Tevfik Paşa'nın dahi kendilerini uyarmadığını belirtti. Bu durumda savaştan herkes sorumluydu¹¹⁹².

Tüm konuşmalar Tevfik Paşa'nın Hükümet Programına Meclis'in destek vermeyeceği yönündeydi. Durum ilk oylama da görüldü. Programa; “84” lehte, ‘27” aleyhte “3” çekimser olmak üzere 114 kişi oy verdi. Fakat ekseriyet 129 olduğundan

¹¹⁹⁰ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 14, I, s. 153-154.

¹¹⁹¹ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 14, I, s. 155-156.

¹¹⁹² MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 14, I, s. 148-149.

görüşme ertesi celseye bırakıldı¹¹⁹³. 19 Kasım 1918’de ki ertesi toplantıda, oylamaya 124 kişi katıldı. Bunlardan 91’i programı onaylarken 26’sı reddetti ve 7 kişide çekimser kaldı. Meclis Reisi kabinenin “ekseriyeti ara ile itimad” kazandığını belirtmesiyle Hükümet kurulmuş oldu¹¹⁹⁴.

Meclisin tavrı hükümetin uzun soluklu olamayacağı izlenimini ortaya çıkardı. Hükümetin kimi nazırlarından memnuniyet duyulmadığı Mecliste hükümet programının görüşülmesi esnasında açıkça ortaya konulmuştu. Yeni kurulan Tevfik Paşa Hükümeti’nin güvenoyu almasından sonra Teceddüt Fırkası’ndan Sabri Bey, Meclis Reisi Halil Bey ile Babanzade Hikmet Bey Tevfik Paşa ile görüşerek kabinede revizyon yapılmasını istedi. Tevfik Paşa nazırların işe yarayıp yaramadıklarının ancak dört beş ayda anlaşılacağını belirterek bu isteğe tepki gösterdi¹¹⁹⁵.

Hükümetin kurulmasından kısa bir süre sonra 21 Aralık 1918 günü Sadrazam Tevfik Paşa Padişah Vahdettin’in huzuruna çıkarak Meclis-i Mebusan’da “...*istizah neticesi kabineye adem-i itimad rey-i itasına*” karar verdiklerini belirtti. Kendilerinin Meclise giderek konu hakkında bilgi aldıklarını neticede Kanun-ı Esasi’nin 7. Maddesi gereğince meclisin feshinden başka yol olmadığını, bunun için padişahın izin vermesini istedi¹¹⁹⁶.

Meclisin kapatılma meselesi diğer taraftan ortaya pek çok sorun çıkarabilirdi. Mabeyn Başkâtibi Ali Fuat Türkgeldi’ye göre bunların en başında yönetim boşluğu gelmekteydi. Zira ülke işgal altındaydı, bu nedenle işgal altındaki bölgelerde seçim yapılamayacaktı. Dahası mebuslar içinde bulunulan şartlar itibarıyla işgal bölgelerinin merkezle bağlantısını sağlayan önemli unsurlardı. Meclis kapatıldığı takdirde hiçbir bağlantı kalmayacaktı¹¹⁹⁷.

Diğer taraftan İtilaf Devletleri fesih kararının alınmasında etkili olmuştu. Zira Padişah Vahdettin bir konuşmasında İtilaf Devletleri’ni kastederek “...*bizi tazyik ile Meclis-i Mebusan’ı dağıttılar*” demişti¹¹⁹⁸. Esasında savaş sonrası gerek mağlup gerek galip neredeyse tüm ülkelerin Meclisleri dağıtılmıştı. Fakat her birindeki dağıtılış nedeni farklıydı. Almanya, Avusturya, Macaristan gibi ülkeler “*muharebeye*

¹¹⁹³ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 14, s. 163.

¹¹⁹⁴ MMZC, D. 3, İçt. 5, İ. 15, s. 168.

¹¹⁹⁵ Akşin, *a.g.e.*, s. 112- 113.

¹¹⁹⁶ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 167.

¹¹⁹⁷ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 166.

¹¹⁹⁸ Türkgeldi, *a.g.e.*, s. 182.

dair irtikâp ettikleri hatalara mebni” faaliyetlerine son verilmişken Avrupa basınında Osmanlı ilgili bir açıklama söz konusu değildi.¹¹⁹⁹.

Padişahın Kanun-ı Esasi'nin 7. Maddesi'ne dayanarak “*Esbabı zaruriyyei siyasiyyeden naşi...*” Meclisi fesheden iradei seniyyesi 21Aralık 1918 günkü Meclis oturumunda Dâhiliye Nazırı Mustafa Arif Bey tarafından mebusların itirazları arasında genel kurula okundu¹²⁰⁰. Böylece Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'nin çalışmaları sona erdi.

¹¹⁹⁹ “Çıkmaz Yol”, *Sabah*, 22 Kanunuevvel 1334/ 22 Aralık 1918, nr. 10452, s. 1.

¹²⁰⁰ *MMZC*, D. 3, İct. 5, İ. 29, I, s. 363; *Sabah*, 22 Kânunuevvel 1334-1918, nr. 10452, s.1. (Ek-3).

SONUÇ

II. Meşrutiyet’le birlikte Osmanlı Parlamentosu daha güçlü hale getirilmeye çalışıldı. Bu nedenle her ne olursa olsun parlamentoların faaliyetlerine devam etmesi önemsendi. Neticede Üçüncü Yasama Devresi Meclisi İkincisinin feshinden 22 ay sonrada olsa açıldı. Esasında fesih kararının hemen ardından seçim çalışmaları başlatılmış fakat Balkan Savaşı nedeniyle sonuçlanamamıştı. Savaşın sona ermesinin hemen ardından 1913’ün Ekim ayı sonunda seçim çalışmaları başlatıldı.

Seçim, birtakım yeni düzenlenen kurallar çerçevesinde gerçekleşti. Düzenlemelerden ilki aslında İkinci Yasama Devresi’ne ait bir kanun olup 8 Ekim 1912’de Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti tarafından Halaskar Zabitan olayı karşısında düzenlenmişti. Askerin siyasetle uğraşmasını engellemek üzere asker ve subayların oy kullanmasını yasaklayan kanun ilk kez bu seçim döneminde kullanıldı.

Seçim esasları ile ilgili bir diğer düzenleme 20 Mart 1916’da Meclis açıldıktan sonra yapıldı. Kanun-ı Esasi’nin 72. Maddesinde mebusların kendi bölge ahalisi tarafından seçilme ilkesi 1916’da değiştirilerek seçilme vasfına sahip kimselerin aynı anda üç yerden birden seçilebileceği, kazanması halinde birini tercih etmesi gerektiği belirtildi. Düzenleme Kanun-ı Esasi’nin 71. Maddesinde belirtilen mebusların tüm Osmanlıyı temsil ettiği hükmünü desteklemekteydi. Böylece seçimin kapsamı genişletilerek temsil yetkisi arttırılmıştı. Seçimle ilgili bir diğer düzenleme özel statüsü nedeniyle meclise mebus göndermeyen Cebel-i Lübnan’dan 1916 Yılı’nda seçim yapılmasıydı. Birinci Dünya savaşı devam ettiği sırada bölgenin meclise temsilci göndermesi Cebeli Lübnan’ın anavatana yeniden katılımı olarak değerlendirildi.

Üçüncü Yasama Devresi Meclisi’nin açılma kararıyla birlikte gayrimüslim mebusların Meclis’te temsil şekilleri ve sayıları sorun olarak ortaya çıktı. Zira Gayri Müslimler anayasaya aykırı olarak Meclise nüfusları oranında temsilci göndermek istediklerini belirtti. Bu talep Anayasanın mebusların tüm Osmanlıyı temsil etme yetkisini ortadan kaldırmaktaydı. Üstelik seçim kanununda değişiklik yapılması gerekmekteydi. Talep kabul edilmedi. Dolayısıyla uzun süren müzakereler neticesi Mart ayında açılması planlanan Meclis Mayıs ayında açılabilirdi. Gayrimüslimlerin seçimi bir baskı aracı olarak kullanm arzusu İttihat ve Terakki’nin kararlı tutumuyla

çözümlendi. Hatta Ermeniler başlangıçta kendilerine verilen kontenjandan daha az sayıda mebus çıkarmayı kabul etmek durumunda kaldı.

Balkan Savaşı'nın ortaya koyduğu önemli sonuçlardan biri artık Osmanlı'nın Araplarla birlikte yola devam etme durumuydu. Seçim İttihat ve Terakki'nin Arap yanlısı politikasını ortaya koymak açısından önemliydi. Bu nedenle Meclis'e giren Arap mebus sayısı önceki parlamentolara oranla arttırıldı. İttihat ve Terakki Arapların temsil yetkisini genişleterek birlikteliğin taşıdığı önemi vurgulamaya çalıştı. Fakat Birinci Dünya Savaşı'nın yarattığı koşullar istenen sonuca ulaşmayı engelledi.

İttihat ve Terakki tüm bu iyi niyet göstergesine rağmen seçimde ihtiyatı elden bırakmayarak Arap bölgelerinden fırka mensubu mebusların seçilmesine gayret gösterdi. Hudeyde, Halep, Divaniye Bağdat İttihat ve Terakki mebuslarının ağırlıklı olarak seçildiği bölgeler oldu. Divaniye, Kerbela, Süleymaniye, Kerkük bölgesinde ağırlığı Türk mebuslar oluşturdu. Sayısal durum bölgelerin nüfus ağırlıklarının da bir göstergesiydi. Meclisin 254 olan tamsayısı, 1916'da Cebel-i Lübnan seçimleri sonucu değişikliğe uğrayarak 257 oldu. Uzun Yasama Devresi boyunca 47 mebusun istifa, ölüm, cinayet ve mebusluğun düşmesi gibi sebeplerle meclisle ilişkisi kesildi. Ara seçim sonucu Meclis'e 32 mebus girdi.

14 Mayıs 1914'te çalışmalarına başlayan meclis, beş yasama yılı faaliyette bulunarak Meşrutiyet'in en uzun süre görev yapan parlamentosu oldu. Zira dört yıllık yasama süresinin sona ermesine rağmen Birinci Dünya Savaşı'nın hala sonuçlanmamış olması yasama yılının uzatılma nedeniydi. Meclis bu uzun süre boyunca oldukça yoğun çalıştı. Meclis son yasama yılı hariç dört aylık çalışma süresini tamamlamakla kalmadı, çoğu yasama yıllarında faaliyetlerini birden fazla kez uzattı. Bu yoğunluğa neden olan en önemli durum hiç kuşkusuz Birinci Dünya Savaşı'ydı. Özellikle muvakkat kanunlar ve bütçe kanunları çalışma yoğunluğunu arttıran en temel nedenlerdi.

Seçimlere katılan tek örgütlü hareket İttihat ve Terakki olduğundan Meclisin ağırlığını Fırka mensupları oluşturdu. Bu durum Meclis-Hükümet uyumunu beraberinde getirmenin yanısıra kendinden önceki yasama dönemlerine oranla sakin bir meclis özelliği taşımasına neden oldu. Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesiyle

birlikte Meclisin bu sakin tavrı ortadan kalktı. Muhalefetin varlığı belirgin olarak ortaya çıktı.

Meclislerin çalışma kurallarını anayasa esasları çerçevesinde hazırlanan içtüzükler belirlemekteydi. Anayasanın değişen kuralları nedeniyle yeni yasama devresi başlarken içtüzüğün yeniden düzenlenmesi istendi. Yaklaşık iki yılın sonunda değişen ve düzenlenen yeni kurallar ara ara meclisin onayına sunulmuş devrenin sonuna kadar kapsamlı bir içtüzük değişikliği meydana getirilebildi. Düzenlemeler Meclis'te görüşülürken en çok tartışma, "kürsü serbestiyetini" ihlal ettiği düşünülen maddelerle ilgili olarak yaşandı. Neticede Meclis kapsamlı bir içtüzük değişikliği yaparak toplantılardaki kimi belirsiz ve teamülen gelişen kuralları bir disiplin içerisine almaya çalıştı.

Meclis-i Mebusan'ın en önemli işlevi yasa yapmaktır. Meclis beş yasama yılı boyunca bunu oldukça aktif bir şekilde yerine getirdi. Hükümetin, mebusların ve Ayan üyelerinin kanun teklifi verme hakkı vardı. Bunu en etkili kullanan Hükümet oldu. Kanun düzenlemeleri arasında Kanun-ı Esasi ile ilgili değişiklikler vardı. Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'ne Kanun-ı Esasi'nin on altı maddesi için yirmi bir defa değişiklik teklifi verildi. En fazla değişiklik teklifi 7. Maddeyle ilgiliydi. Meclise elli kadar kanun teklifi verildi. Kanun tekliflerinin görüşülme süresi Kanun-ı Esasi'nin 54. Maddesine göre iki ay olup aksi takdirde iade edilmesi gerekmekteydi. Fakat Meclise verilen elli kadar kanun teklifinden otuz dört tanesinin encümen incelenmesi tamamlanırken ancak altı tanesi Meclis'te değerlendirilebildi.

Üçüncü Yasama Devresi II. Meşrutiyet'in en fazla muvakkat kanun çıkarılan dönemlerinden biri oldu. Beş yasama yılı boyu faaliyetine devam etmesine rağmen hükümet dört yüzün üzerinde muvakkat kanun çıkardı. Muvakkat kanunların ancak yarısı mecliste görüşülebildi. Bunların bir kısmı Meclis'e gelmediği gibi bir kısmı hükümet tarafından Meclise gönderilmedi. Meclis Hükümete verilen kanun çıkarma yetkisini doğru bulmamakla birlikte bunu Meclisin yasama gücüne müdahale olarak değerlendirmekteydi. Hükümet tarafından çıkarılan bir kanunun meclis tarafından çıkarılan kanundan daha üstün tutulmaması gerektiği belirtildi. Devre başlarken Meclis, Hükümet'ten muvakkat kanun sayısını sınırlandırma konusunda teminat istemişti. Zira İkinci Yasama Devresi sona erdikten sonra çıkarılan beş yüzün üzerinde muvakkat kanun meclisin çalışma yoğunluğunu arttırmıştı. Üstelik çıkarılan

kanunların hepsinin hukuki olmama gibi bir durumu da vardı. Buna rağmen Birinci Dünya Savaşı'nın olağüstü şartları muvakkat kanun sayısının artmasındaki en temel neden oldu.

Meclis'in bir diğeri işlevi hükümeti denetlemektir. Üçüncü Yasama Devresi Meclisi bu işlevini özellikle son yasama yılına gelindiğinde oldukça etkin bir şekilde yerine getirdi. Özellikle Birinci Dünya Savaşı'nın yenilgiyle sona ermesi savaş kararına itiraz etmeyen hatta savaş boyunca hükümetin yanında olduğu izlenimini veren Meclisin muhaliflerini harekete geçirdi. Verilen önerge sayıları ciddi oranda arttı. Kimi sorular, gensorulara dönüştürülerek mecliste tansiyon yükselten tartışmalara neden oldu. Mecliste yasama yılları boyunca varlığı hissedilmeyen muhalefet kendini denetleme araçları yoluyla gösterdi. İttihat ve Terakki mensubu mebuslarda özellikle Mondros Ateşkes Anlaşması'nın uygulamalarını denetleme araçlarını kullanarak eleştirdi. Birinci Dünya Savaşı'nın sonucundan sorumlu tutulan Said Halim Paşa ve Talat Paşa Hükümetleri'ne Meclis Soruşturması açıldı. Yasama Devresi başlarken Balkan Savaşlarındaki yenilgi nedeniyle Gazi Ahmet Muhtar ve Kamil Paşa Hükümetlerine açılan meclis soruşturmaları Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması nedeniyle sonuçlanamamıştı. Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda açılan Meclis soruşturması ise benzer bir durumla Meclis'in feshi nedeniyle bir sonuca ulaşamadı.

1914-1918 arasında faaliyetlerini yürüten parlamento aynı zamanda bir "Savaş Meclisi" idi. Zira Meclisin çalışma süresi Birinci Dünya Savaşı yıllarını kapsamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin aldığı savaş kararı Meclis'te savaş boyunca neredeyse hiç tartışma konusu olmadı. Dahası Meclis savaş destekleyici bir tavırla mebusların savaş cephelerinde faaliyette bulunmalarına izin verdi. Hatta bu izin süreleri bazı zaman yasama yıllarını kapsar hale geldi.

Birinci Dünya Savaşı sırasında İtilaf bloğundaki çözümler ve akabinde savaştan çekilmeler, İttifak Devletlerini genel bir barış antlaşması için harekete geçirdi. Rusya'nın savaşa sürüklediği devletlere destekten aciz olduğu yönünde bir propagandaya dönüştürdü. Böylece İtilaf bloğunda yer alan veya yer almayı düşünen devletler açısından bir bölünme meydana getirilmek istendi. Almanya'nın barış teklif etme gayesi zafer ve başarılarının arttığı bir noktada daha fazla kan dökülmesini

engellemek olarak ifade edildi. Almanya bu yolla kamuoyuna savaş isteyen taraf olunmadığı mesajını vermeye çalıştı. Papa dahi barış önerisinde bulundu.

1917 yılının en önemli olayı Rusya'da Çarlık idaresinin yıkılması ve Rusya'nın savaştan çekilmesiydi. Rusya gibi büyük bir devletin savaştan çekilmesi, genel barışın sağlanması adına önemli bir adımdı. Bu arada Rusya bir taraftan müzakereleri sürdürmekte diğer taraftan ortaya çıkan ihtilal fikirlerini Almanya ve Avusturya'da yaymaya çalışmaktaydı. Bunun için de işçi sınıfını kendine hedef seçti. En nihayet Rusya ile 3 Mart 1918 tarihinde Brest Litovsk'da antlaşma imzalandı.

Rusya ile yapılan anlaşma Kafkas Cumhuriyetleri ile ilgili hükümetin atacağı adımı önemli hale getirdi. Meclis bu konuda bir takım uyarılarda ve eleştirilerde bulunarak müttefiklerin, Rusya'dan ayrılan kendi ırkdaşlarına sahip çıktığı Kafkasya'da ki Müslüman yönetimlerin oluşumuna destek verilmesi istendi.

Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesi ülkede siyasi istikrarı sarstı. Savaş boyunca iki hükümet görev yapmışken savaşın sona ermesinden Meclis'in feshine kadar yaklaşık iki aylık sürede iki hükümet kuruldu. Hatta Tefik Paşa'nın ilk hükümet kurma teşebbüsü başarılı olamadı. Diğer taraftan Meclis'te muhalefetin dozu yüksekti. Özellikle Mondros Ateşkes Anlaşması'nın imzalanmasından sonra tehcir meselesi başta olmak üzere Meclisin meşruiyet meselesi, İttihat ve Terakki Fırkası'nın yöneticilerinin yurt dışına kaçışları ve Mondros Ateşkes Anlaşması'nın İtilaf Devletleri tarafından uygulanma şekli tartışma konularının başındaydı. Bu arada Tefik Paşa kabinesini meclisin gensoru yoluyla düşürme ihtimali karşısında Sadrazam Tefik Paşa Padişah Vahdettin'i Meclisin feshedilmesi gerektiği konusunda ikna etti. Padişah 21 Aralık 1918 günü Kanun-ı Esasi'nin 7. Maddesine dayanarak Meclisi feshettiğini bildirdi.

KAYNAKÇA

ARŞİV VE RESMİ YAYINLAR

Başbakanlık Osmanlı Arşivi

Düstur

Meclis-i Ayan Zabıt Cerideleri

Meclis-i Mebusan Zabıt Cerideleri

SÜRELİ YAYINLAR

Sabah Gazetesi

Tanin Gazetesi

MAKALELER, BİLDİRİLER

ABU HUSAYN Abdul Rahim, “Anayasa Karşıtı Osmanlılar: Cebel-i Lübnan Marunîleri ve Osmanlı Meclisi’nde Temsil Meselesi”, *100. Yılında II. Meşrutiyet Gelenek ve Değişim Ekseninde Türk Modernleşmesi Uluslararası Sempozyumu Bildiriler 22-24*, Ekim 2008, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 2009, ss. 579-598.

AHMAD, Feroz ve DANKWART, A. Rustow. “II. Meşrutiyet Döneminde Meclisler: 1908-1918”, *Güneydoğu Avrupa Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4-5, ss. 245-284.

AKŞİN, Sina. “Birinci Meşrutiyet Meclis-i Mebusan’ı”, *Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, C.XXV, No:1 (Mart 1970), ss. 19-39.

ALKAN, Ö. Mehmet. “Türkiye’de Seçim Sistemi Tercihinin Misyon Boyutu ve Demokratik Gelişime Etkileri (Siyaset Bilimi ve Siyaset Sosyolojisi Yaklaşımıyla)”, *Anayasa Yargısı* 23 (2006), ss. 133-165

ALTAY, N. Oğuzhan. Türkiye’de Liberal Politikaların Bankacılık Sektörüne Etkileri (1847–1979), *Ege Akademik Bakış*, 10 (1) 2010, ss. 319-350.

- ARMAĞAN, Servet. Türkiye’de Parlamento Seçimleri, *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, Cilt:33 Sayı: 3-4, 1967,ss. 45- 100.
- ARSEL, İlhan. “Birinci ve İkinci Meşrutiyet Devirlerinde Çift Meclis Sistemi Tecrübesi”, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1953, Cilt 10, Sayı 1-4, ss. 194- 211.
- AYDAR Orhan, “33 Yıl Önce Fethi ve Nuri İstanbul Kahire Yolunda Torosları Nasıl Aştılar?”, *Havacılık ve Spor*, sayı 351, Ocak 1945, ss. 10-11.
- BAKIRCI, Fahri. Meclis Üyelerinin Aylık ve Diğer Ödenekleri, *Yasama Dergisi*, Sayı. 3, Ekim Kasım Aralık 2006, ss. 27-60.
- BOZKURT, Abdurrahman. “I. Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti’nde Casusluk Faaliyetleri ve Güvenlik Algısı (1914-1915)”, *OTAM*, 36 /Güz 2014, ss. 1-44.
- ERKEK, Mehmet Salih. “II. Meşrutiyet Dönemi Maarif Nazırları”, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, XXVIII/2, 2013, s. 385-416.
- EROĞUL, Cem. “Anayasa Değişikliği Önerisinde Değişiklik Yapılması”, *Ankara Üniversitesi Sbf Dergisi*, 64-1, ss. 89-113.
- “1908 Devrimi’ni İzleyen Anayasa Değişiklikleri”, *100. Yılında Jöntürk Devrimi*, Edt; Sina Akşin, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları 2010, ss. 85- 139.
- EVSİLE, Mehmet. “Birinci Dünya Savaşı’nda Kafkas Cephesi’nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Cilt: XII, Sayı: 36, Ankara, 1996, ss. 911-926.
- GÖLEÇ Mustafa. “Sulh-i Münferit”ten “Bitarafların Tavassutu’na: Servet-i Fünun Mecmuasına Göre Birinci Dünya Savaşı’nda Almanya ve Müttefiklerinin Sulh Stratejileri”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* (36), Güz 2014, ss. 341-391.
- HALICI, Şaduman. “Osmanlı Basınına Yansıyan Şekliyle 1914 Meclis-i Mebusan Seçimlerinde Ermeniler”, *Tarih Dergisi*, 2016, ss. 127-180.

- KARACA, Erdem. “1914 Seçimleri Sürecinde İttihat ve Terakki Partisi’nin Ermenilerle Uzlaşma Çabalarının Osmanlı Basınına Yansıması”, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl 10, Sayı 19 (Bahar 2014), ss. 77-104.
- KARAHANOĞULLARI, Onur. I, Kanun Hükmünde Kararnamenin Niteliği (Bir Öneri: Birlikte Yasama), *Amme İdaresi Dergisi*, Cilt 31, Sayı 2, Haziran 1998, ss.41-61.
- KESKİN, E. Nuray. Yönetim Olgusu Üzerine 1909 Tarihli Bir Makale: “Sosyal Bilimler Ve Yönetim Bilimi”, *Memleket Siyaset Yönetim*, Cilt: 5, Sayı: 12, 2010/12, ss.181-200
- KISA Ahmet. “Meclis-i Mebusan’da Musevi Vekiller ve faaliyetleri (1908- 1912)”, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)* Haziran 2015, Yıl 8, Sayı XXII, ss. 353-369.
- KILIÇ, Selda. “1876 Meclis-i Mebusanı ve Seçim Hazırlıkları”, *A. Ü. Osmanlı Tarihi Araştırma Merkezi Dergisi (OTAM)*, sayı: 30, Ankara 2012, ss. 27-40.
- KOCAÇITAK, Münir. Türk Ordusunda Yargıçlık ve Yargıçlar, *Ankara Barosu Dergisi*, Sayı 52, Ankara 1948, ss. 6- 10.
- KOCA Emine ve KOÇ, Fatma. “Geleneksel Giysi Tarzlarının Değişimi ve Türk Modasının Oluşumunda İstanbul”, 7. Uluslararası Türk Kültürü Kongresi Bildirileri, IV. Cilt (İstanbul’da Sanat: Mimari, El Sanatı, Resim Müzik), Ankara 2011, ss. 2167-.2204.
- KURT Burcu. “Irak’ta “Muktedir” ve “Müşteki” Bir İttihatçı: Süleyman Nazif Bey’in Basra Valiliği”, *Akademik İncelemeler Dergisi (Journal of Academic Inquiries)* Cilt/ Volume: 7, Sayı/Number: 2, Yıl/Year: 2012, ss. 155-180.
- SELÇUK, Mustafa. “Hudeyde Mebusu Zühdü Efendi ve Yemen Layihası”, *History Studies: Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: Enver Konukçu Armağanı, Yıl: 2012, Samsun 2012, ss. 309-326.
- OLGUN, Kenan. “Türkiye’de Cumhuriyetin İlanından 1950’ye Genel Seçim Uygulamaları”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, C.XXXVII, Sayı 79, Mart 2011, Ankara 2011, ss. 1-36.

- ORTAK Şaban. “I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Habsburg Hanedanları Arasındaki İlişkiler”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Erzurum 2016, ss. 1309-1338.
- ÖNDER, Mehmet. “Ramazan'da Sulara Gömülecek Olan Bir Türk Kasabası: Adakale”, *Türk Kültürü*, Sayı. 54, Nisan 1967, ss. 427-433.
- ÖZBUDUN, Ergun. “Parlâmento Kararları ve Yasama Meclislerinin İçtüzükleri”. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 1979, Cilt 36, Sayı 1-4, ss. 3-26.
- SAKİN, Serdar. “Birinci Dünya Savaşı’nda Irak Cephesinde Osmanlı Devleti ile İngiltere Arasındaki Çarpışmalar (1915)”. *Akademik Bakış*, Cilt: 4 Sayı: 7, Kış 2010. ss. 133-152.
- SERTEL Savaş ve YEDEK, Şahin. “İttihat ve Terakki’nin Küçük Efendisi: İaşe Nazırı Kara Kemal Bey’in Hayatı ve Faaliyetleri”, *Tarih Okulu Dergisi*, Aralık 2015, Yıl 8, Sayı XXIV, ss. 377- 403.
- SHAW, Stanford. “The Ottoman Census System and Population 1831-1914”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol. 9, No. 3 (Oct., 1978), ss. 325-338.
- TOPRAK, Seydi Vakkas. “İlk Osmanlı Seçimleri ve Parlamentosu”, *Sosyoloji Dergisi*, 2013/1, 3. Dizi, 26. Sayı, ss. 171-192.
- YARAMIŞ Ahmet ve YAZICI Sibel, Osmanlı Mebusan Meclisi’nde Barış Görüşmeleri Üzerine Bir İnceleme, *Mediterranean International Congress on Social Sciences (Mecas II)*, Volume 1, Issue 4, Ohrid October 2017, ss. 61-72.
- YILDIZ, Gültekin. Birleşik Harekât Tecrübesi Olarak Cihan Harbi’nde Türk Alman Askeri İttifakı, *1914’ten 2014’e 100’üncü Yılında Birinci Dünya Savaşı’nı Anlamak, Harp Akademileri Komutanlığı Uluslararası Sempozyumu*, İstanbul 2014, ss. 191-202.
- YOLYAPAN, Aydoğan. “Osmanlı Devletinde Askeri Yargının Gelişimi”, *Dokuz Eylül Üniversitesi Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt:3, Sayı: 9-10, İzmir 2000, ss. 145-168.

KİTAPLAR

Ahmet İzzet Paşa. *Feryadım I. Cilt*, Timaş Yayınları, Ankara 2017.

AKMAN, Zekeriya. *Osmanlı Devletinin Son Döneminde Bir Üst Kurul Darül-Hikmeti'l İslamiye (1918-1922)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 2009.

AKSUN, Ziya Nur. *Enver Paşa ve Sarıkamış Harekatı*, İstanbul 2017.

AKŞİN, Sina. *İstanbul Hükümetleri ve Milli Mücadele I: Mutlakiyete Dönüş 1918-1919*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2010.

Jön Türkler ve İttihat ve Terakki, İstanbul 1987.

ALDIKAÇTI, Orhan. *Anayasa Hukukumuzun Gelişmesi ve 1961 Anayasası*, İÜHF Yay., İstanbul 1978.

Arif Cemil. *Birinci Dünya Savaşında Teşkilatı Mahsusa*, İstanbul, t.y.

ARMAĞAN, Servet. *Memleketimizde İçtüzükler*, Fakülteler Matbaası, İstanbul 1972.

Arşiv Belgelerine Göre Kut'ul-Amare Zaferi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2016.

ATA, Feridun. *İşgal İstanbul'unda Tehcir Yargılamaları*, TTK Yay., Ankara 2011.

BABACAN, Hasan ve Avşar, Servet. *Cavid Bey Meşrutiyet Ruznamesi*, II. Cilt, TTK Yay., Ankara 2015.

BABACAN, Hasan. *Mehmed Talat Paşa 1874-1921*, TTK Yay, Ankara 2005.

BAL, Rıdvan. *Türk Kara Kuvvetlerinde Süvari Birlikleri (1920 –1965)*, Basılamamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 2006.

BALCIOĞLU, Mustafa. *Teşkilatı Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, Ankara 2004.

BARDAKÇI, Murat. *İttihadçı'nın Sandığı*, Türkiye İş Bankası KültürYay., İstanbul 2014.

BAYUR, Yusuf Hikmet. *Türk İnkılabı Tarihi*, I. Cilt: 2. Kısım, TTK Basımevi, Ankara 1983,

- .*Türk İnkılabı Tarihi*, II. Cilt I. Kısım. TTK Basımevi, Ankara 1983
- .*Türk İnkılabı Tarihi*, II. Cilt: IV. Kısım TTK Basımevi, Ankara, 1983.
- .*Türk İnkılabı Tarihi*, III. Bölüm I. Kısım TTK Basımevi, Ankara 1983
- .*Türk İnkılabı Tarihi*, III. Cilt III. Kısım. TTK Basımevi, Ankara 1983.
- BERKES, Niyazi. *Türkiye 'de Çağdaşlaşma*, İstanbul 1978.
- BİLGİN, Mehmet. *Teşkilatı Mahsusa'nın Kafkasya Misyonu ve Operasyonları*, İstanbul, 2017.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi II. Cilt, 2. Kısım Kafkas Cephesi, 2. Ordu Harekatı 1916-1918*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1978.
- Birinci Dünya Harbinde Türk Harbi IV. Cilt, 1. Kısım Sina Filistin Cephesi*, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Başkanlığı Askeri Tarih Yayınları, Ankara 1979.
- Cafer el- Askeri. *İsyancı Arap Ordusunda Bir Harbiyeli*, İstanbul, 2008.
- Cemal Paşa. *Hatırat*, Yay. hazırlayan: Metin Martı, İstanbul 1996.
- Cemalettin Efendi, *Siyasi Hatıralarım*, (Hazırlayan: Selim Kutsan), İstanbul 1990.
- ÇADIRCI, Musa. *Tanzimat Sürecinde Türkiye Ülke Yönetimi*, Ankara 2007.
- ÇAKMAK, Fevzi. *Büyük Harpte Şark Cephesi Harekatı*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2011.
- ÇALEN, Mehmet Kaan. *II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nın Çalışmaları (1908-1912)* , Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne 2008.
- ÇELİK Ahmet. *II. Meşrutiyet döneminde Türk Hava Kuvvetleri*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya 2004.

- ÇİÇEK, Hikmet. *Dr. Bahattin Şakir, İttihat Terakkiden Teşkilatı Mahsusa'ya Bir Türk Jakobeni*, İstanbul 2004.
- ÇÖKLÜ, Şenol. *I. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Asker Alma Usulleri (Ahz-ı Asker)*, Ankara 2014.
- DAVER, Bülent. *Fevkalâde Hal Rejimleri (Türkiye'de-Yabancı Memleketlerde) İcra Organının İstisna-i Yetkileri Bakımından Ankara*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara 1961.
- DEMİR, Fevzi. *Osmanlı Devletinde II. Meşrutiyet Dönemi Meclisi Mebusan Seçimleri 1908-1914*, Ankara 2007.
- DEMİRCİ, Aliyar. *İkinci Meşrutiyet'te Ayan Meclisi 1908-1912*, İstanbul 2006.
- DENİZHAN, Hüseyin. *Türk Anayasa Hukukunda Kanun Hükmünde Kararnameler*, Ankara 2006.
- ELDEM, Vedat. *Harp ve Mütareke Yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun Ekonomisi*, TTK Yay., Ankara 1994.
- Emir Şekip Arslan, *İttihatçı Bir. Arap Aydın Anıları*, İstanbul 2008.
- Emmanuilidis, Emmanuil. *Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Yılları*, İstanbul 2014.
- ERDEM, Tarhan. *Anayasalar ve Belgeler*, Doğan Kitap, İstanbul 2012.
- .*Yasama Meclisi Üyeleri Seçimi ve Siyasi Partiler Kanunları 1876-2013*, İstanbul 2013.
- EZHERLİ, İhsan. *Türkiye Büyük Millet Meclisi (1920-1992) ve Osmanlı Meclisi Mebusan'ı (1877-1920)*, TBMM Kültür, Sanat ve Yayın Kurulu Yayınları, No: 54, 1998 Ankara.
- FALKENHAYN, Erich Von. *Birinci Dünya Savaşında Almanya*, Hazırlayan: Faruk Yılmaz, İstanbul, 2012.
- FİNDLEY, Carter. *Osmanlı Devletinde Bürokratik Reform (1789-1922)*, çeviren: Latif Boyacı ve İzzet Akyol, İstanbul 1994.
- GAZEL, A. Ali. *Lütfi Fikri'nin Tanzimat'ı*, Konya 2007(a).

. *Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Parlamenter Denetim (1908-1920)*, Konya 2007(b).

.*Osmanlının Son Savaşları Nedeniyle Açılan Meclis Soruşturmaları (Trablusgarp, Balkan ve Birinci Dünya Savaşları)*, Ankara 2013.

GOLTZ, Colmar Von Der. *Yirminci Yüzyıl Başlarında Osmanlı Alman İlişkileri "Golç Paşa'nın Hatıratı"*, Hazırlayan: Faruk Yılmaz, İstanbul 2012.

GÖZLER, Kemal. *Türk Anayasaları*, Bursa 1999.

.*Kanun Hükmünde Kararnamelerin Hukukî Rejimi*, Bursa 2000.

GÜNEŞ, İhsan. *Türk Parlamento Tarihi Meşrutiyete Geçiş Süreci: I. ve II. Meşrutiyet*, I. Cilt, TBMM Vakfı Yay., Ankara 1996.

GÜRAN, Tevfik. *Osmanlı Mali İstatistikleri Bütçeler 1841-1918*. Tarihi İstatistikler Dizisi C.7, DİE Yayınları, Ankara 2003.

İBA, Şeref. *Türkiye'de Meclis Başkanlığı ve Başkanlık Divanı*, Nobel Yayınevi, Ankara 2001.

.*Osmanlı'dan Günümüze Meclis İçtüzük Metinleri*, TBMM Basımevi, Ankara 2007.

KANSU, Aykut. *1908 Devrimi*, İstanbul 1985.

KARAL, Enver Ziya. *Osmanlı Tarihi*, Cilt. 8, TTK Basımevi, Ankara 1988.

KAYA, Selda. *1876 Kanuni Esasi'nin Hazırlanması ve Meclis-i Mebusan'ın Toplanması*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1991.

KAYALI, Hasan. *Jöntürkler ve Araplar Osmanlılık, Erken Arap Milliyetçiliği ve İslamcılık (1908-1918)*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2003.

KIZILTAN, Yılmaz. *I. Meşrutiyetin İlanı ve İlk Osmanlı Meclis-i Mebusanı*, Basılmamış Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 1994.

KOÇAOĞLU, Bünyamin. *Mütarekede İttihatçılık /İttihat ve Terakki Fırkasının Dağılması (1918- 1920)*. İstanbul 2006.

- KOÇ, Yılmaz. *Osmanlı Mebusan Meclisinde Görev Yapan Ermeni Mebuslar ve Faaliyetleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyon 2009.
- KÖKSAL, Osman. *Mükellefiyet-i Askeriye Kanun-u Muvakkati 29 Nisan 1330 (Osmanlı Devletinde asker almada son durum)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara 1987.
- Kral Abdullah. *Biz Osmanlıya Neden İsyan Ettik?*, çeviren: Halit Özkan, İstanbul 2006.
- KURAT, Akdes Nimet. *Birinci Dünya Savaşı Sırasında Türkiye’de Bulunan Alman Generallerinin Raporları*, Ankara 1966.
- . *Türkiye ve Rusya-XVIII. Y.Y. Sonundan Kurtuluş Savaşına Kadar Türk Rus İlişkileri-*, TTK. Yay. Ankara 2011.
- KURTER Ajun. *Türk Hava Kuvvetleri Tarihi I*, Hv.K.K. Basımevi, Ankara 2002.
- KÜMBÜL, Bengi. *Tercüman-ı Hakikat Gazetesine Göre Osmanlı Ermenileri (1914-1918)*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Eskişehir 2005.
- MC MEEKİN, SEANN, I. *Dünya Savaşı’nda Rusya’nın Rolü*, çeviren; Nureddin Elhüseyni, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.
- Mehmed Selahaddin Bey. *İttihad ve Terakki’nin Kuruluşu ve Osmanlı Devleti’nin Yıkılışı Hakkında Bildiklerim*, Sadeleştiren Ahmet Varol, İstanbul 1989.
- MENTEŞE, Halil. *Halil Menteşenin Anıları*. Giriş: İsmail Arar, İstanbul 1986.
- OĞUZ, Ahmet. *Birinci Meşrutiyet Kanun-i Esasi ve Meclis-i Mebusan*. Ankara 2010.
- OLGUN, Kenan. *1908-1912 Meclis-i Mebusanı’nın Faaliyetleri ve Demokrasi Tarihimizdeki Yeri*. Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Ankara 2008.
- ORBAY Rauf. *Siyasi Hatıralar*, İstanbul 2005.
- ORTAK, Şaban. *Osmanlı’nın Son Manevralarından Suriye ve Garbi Arabistan Tehciri*, Ankara 2011.

- ORTAYLI, İlber. *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, İstanbul 2004.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi I*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013.
- Osmanlı Belgelerinde Birinci Dünya Harbi II*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, İstanbul 2013.
- ÖZALP, Ömer Hakan. *Mehmed Ubeydullah Efendi'nin Malta, Afganistan ve İran Hatıraları*. İstanbul 2002.
- . *Ulemadan Bir Jön Türk: Mehmed Ubeydullah Efendi*. İstanbul 2005.
- ÖZTEL, Muharrem. *II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Maliyesi*. İstanbul 2009.
- Mehmed Talat Paşa. *Talat Paşa'nın Anıları*. Hazırlayan Alpay Kabacalı, İstanbul 2013.
- RENOUVİN, Pierre, *I. Dünya Savaşı*, çeviren: Teoman Tunçdoğan, İstanbul 1993.
- REY, Reşit Ahmet. *İmparatorluğun Son Döneminde Gördüklerim Yaptıklarım (1890-1922)*. Türkiye İş Bankası Yay., İstanbul 2014.
- SABİS, Ali İhsan. *Harp Hatırlarım Birinci Dünya Harbi*, I. Cilt. İstanbul 1990.
- .*Harp Hatırlarım Birinci Dünya Harbi*, II. Cilt. İstanbul 1990.
- SARISAMAN, Sadık. *Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Cephelelerinde Beyannamelerle Psikolojik Harp*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1999.
- SAYGI, Kemal. *Meclis-i Mebusan'da İzmir Mebusları (1908-1918)*, Basılmamış Doktora Tezi, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir 2014.
- Selim Ali Selam. *Beyrut Şehreminin Hatıraları*, tercüme: Halit Özkan, İstanbul 2009.
- SEVİMAY, Hayri. *Cumhuriyete Girerken Ekonomi "Osmanlı Son Dönem Ekonomisi*, İstanbul 1995.
- SILAN, Necmedin Sahir. *II. Meşrutiyet Sonrası ve Hatıralarım*. (Hazırlayan İsmail Dervişoğlu), İstanbul 2010.

STODDARD, Philip Hendrick. *Teşkilat-ı Mahsusa*. Çev. Tansel Demirel, İstanbul 1993.

ŞİMŞİR, Bilal N. *Malta Sürgünleri*. Ankara 1985.

TANÖR, Bülent. *Osmanlı İmparatorluğunda Anayasal Gelişmeler*, İstanbul 1991.

TAŞ, Fahri. *Erzincan Mütarekesi ve Brest Litovsk*, Ankara 1995.

TAVUKÇU, İbrahim. *İstanbul Basınında Büyük Kabine*, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2012.

TİBİ, Bessam. *Arap Milliyetçiliği*, İstanbul 1998.

TOPRAK, Zafer. *İttihad- Terakki ve Cihan Harbi Savaş Ekonomisi ve Türkiye’de Devletçilik*, İstanbul 2003.

. *Türkiye’de Milli İktisat 1908-1918*, İstanbul 2012.

TUNAYA, Tarık Zafer. *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt:3. İletişim Yayınları, İstanbul 2000.

TUNCER, Erol. *Osmanlıdan Günümüze Seçimler (1877- 2002)*. İstanbul 2003.

Türk Silahlı Kuvvetleri Tarihi, İdari Faaliyetler ve Lojistik X, Ankara 1985.

TÜRKGELDİ, Ali Fuat. *Görüp İştittiklerim*. TTK Yay., Ankara 2010.

YAKUT, Esra. *Şeyhülislamlık: Yenileşme Döneminde Devlet ve Din*, İstanbul 2005.

YALÇIN, Hüseyin Cahit. “Meclis Fesh Ediliyor”, *Yakın Tarihimiz*, C. III, S. 34, 18 Ekim 1962.

YILMAZ, Veli. *İnci Dünya Harbi ve 2 Ağustos 1914 Tarihli Türk Alman İttifakı ve Askeri Yardımlar*, İstanbul 1993.

ANSİKLOPEDİLER VE SÖZLÜKLER

AKYILDIZ, Ali. “Meclis-i Meşveret”, *İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt:28, İstanbul 2003, ss. 249.

ATAR, Fahrettin. “Noter”, *İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, Cilt; 33, İstanbul 2007, ss. 210-213.

ÇETİN, Atilla, “Kıbrıslı Kamil Paşa”, *İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*, C. 25, Ankara 2002, ss. 392-394.

“Sarrail”, *Meydan Larousse Ansiklopedisi*, 11. Cilt, İstanbul 1970, ss. 19.

TANÖR, Bülent. Anayasal Gelişmelere Toplu Bir Bakış, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, C.1, İstanbul 1985.

UÇAROL, Rıfat. *Gazi Ahmet Muhtar Paşa*”, *İslam Ansiklopedisi (TDVİA)*.Cilt: 13, İstanbul 1996, ss. 445-448.

DAĞ, Ahmet Emin. *Uluslararası İlişkiler Diplomasi Sözlüğü*, İstanbul 2005.

EKLER

EK-1

Meclis-i Mebusan Mazbata Tetkik Encümeni tarafından incelenen Talat Paşa'nın

Mazbata Örneği

(MMZC, Devre 3, İçtima-i Fevkalade, İnikad 2, I, s. 9)

Tetkik-i intihap neticesini mübeyyin mazbatadır.

Mazbatası tetkik edilen

Mebusun daire-i intihabiyyesi:

İsmi:

Edirne Mebusu

Dâhiliye Nazırı Talat Beyefendi

Nizamname-i Dâhili'nin 3. Maddesi'nin fıkaret-1 ahiresi mucibince liceelittetkik Birinci

Şubeye isabet eden mazabıt-1 intihabiyyeden Edirne Mebusu Talat Beyefendi'nin mazbata ve evrak-1 mütenevvî intihabiyyesi, yine madde-i mezkûre ahkâmına tevfikân mezkûr şubede teşekkül eden Encümenimizde mütalaâ ve tetkik olundukta: Ûsul ve kanuna muvâfik olduğu anlaşılmış olmakla, tasdik olunur.

3 Mayıs, sene 1330

Encümen Reisi
Sivas Mebusu Emin Edip

Bağdat Mebus Fuat,
Karahisar-1 Sahip Mebusu Mehmet Kamil
Trablusşam Mebusu Osman

EK-2:

İkinci Yasama Yılı Oturumunu açan Antalya Mebusu Hamdullah Emin Paşa

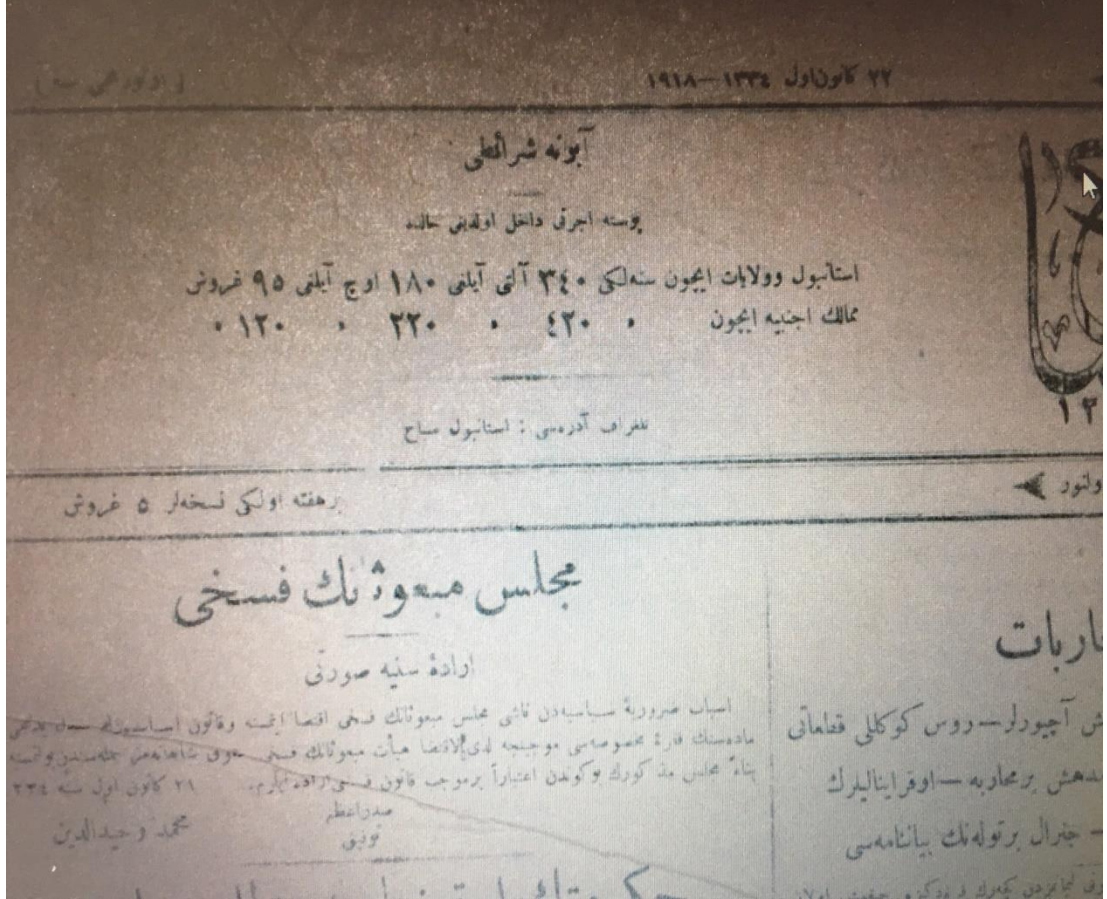
(*Tanin*, 10 Nisan 1330-, nr. 1915, s. 3)

EK-3

Sabah Gazetesi'nde Üçüncü Yasama Devresi Meclisi'nin Fesih Kararı

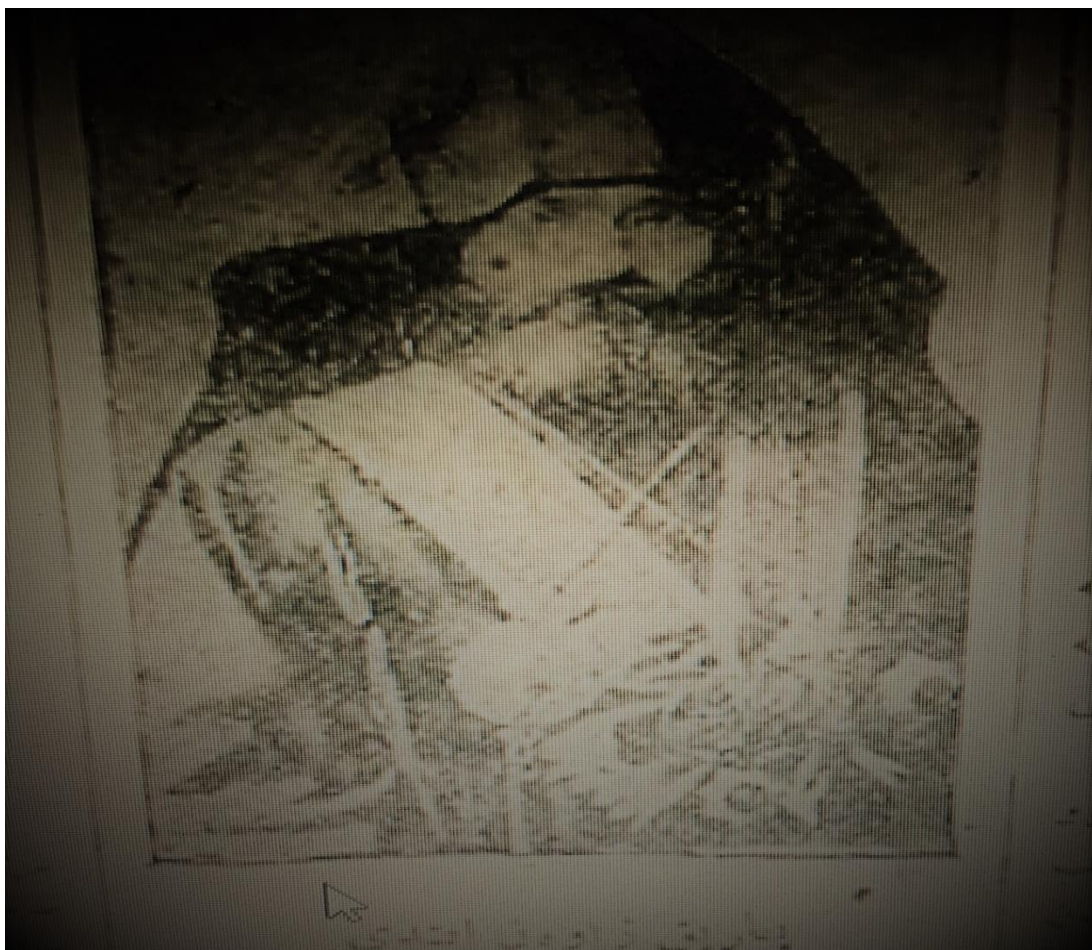
(Sabah 22 Kânunuevvel 1334-1918, nr.10452, s. 1)

EK-4

Ermeni Patriği Zevan Efendi

(*Tanin* 29 Nisan 1330, nr. 1924, s. 1.)

EK-5

Padişah Mehmed Reşad'ın 14 Mayıs 1914'te Meclisi Açış Töreni

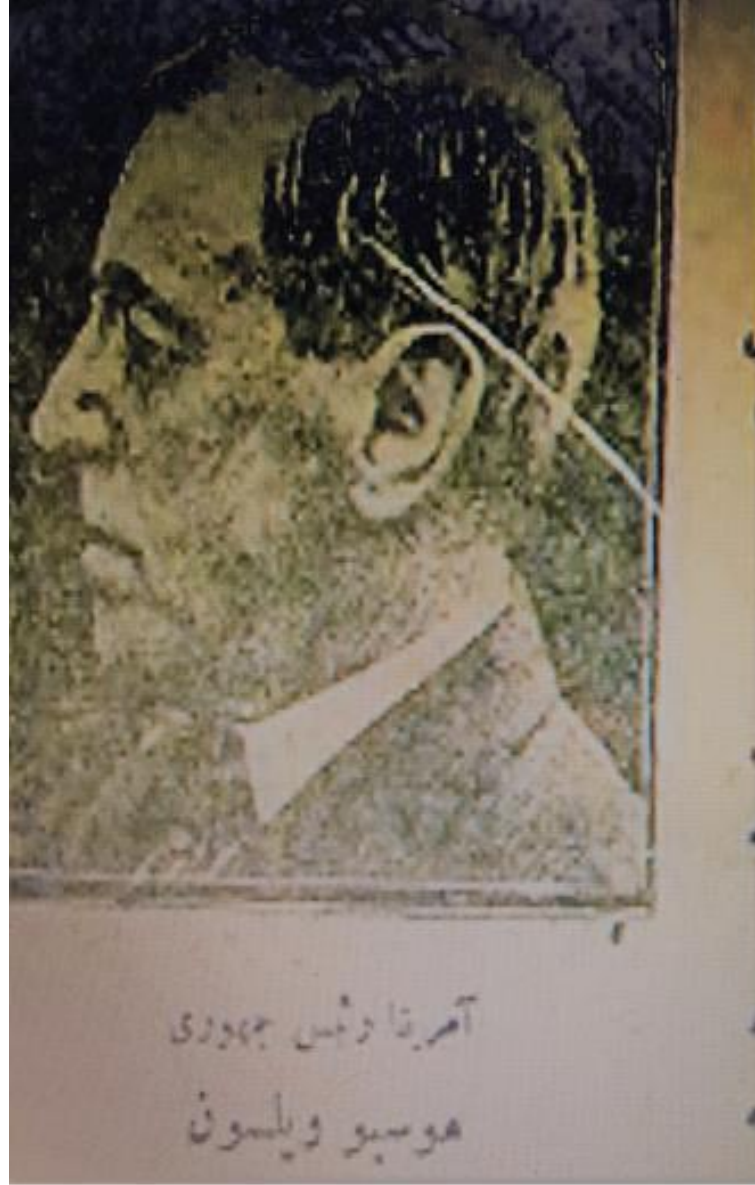
(*Tanin*, 2 Mayıs 1330, nr.1924, s. 1.)

Ek-6

Amerika Cumhurreisi Mösyö Wilson

(*Tanin*, 10 Nisan 1330, nr. 1914, s. 1.)

EK-7

Meclis-i Mebusan'ın Açık Bulunmadığı Ara Dönemde (1916) Çıkarılan Muvakkat

Kanun Listesinin Bir Kısmı

(TBMM Kütüphanesi, eser no:1939-441)

فهرست

جزء : ۱

قوانين عادیه

۱	۱	خزینة مایهجه شهرامانتنه ۵۰۰۰,۰۰۰ لیرا آوانس اعطاسی حقنده لایحه قانونیه
۱	۲	اوقتر ووا قانون موقتک ۱۲ نجی ماده معدله سیله قانون مذکورہ مذیل ماده قانونیه یہ متدائر ۷ جاذی الاخرہ ۱۳۳۳ تاریخلی قانون موقتک ۲ نجی مادہسی معدل لایحه قانونیه
۴	۳	یولیس تقویہ قطعائی افرادیہ ثابت زاندارمه قطعانته ویریلن اکیال افرا- دینک و موظف زاندارمه افرادی ایله زاندارمه مکاتبی طلبہ سنک صورت اعاشه لری حقنده لایحه قانونیه
۵	۴	توحید مسکوکات حقنده لایحه قانونیه
۹	۵	موقع تداوله چیقاریله جق بطلال و مخلوط و نیکل اوقاق حقنده لایحه قانونیه
۱۱	۶	اکسکلک تدارکی ایچون مایه نظارتجه طشره بلدیہ لرینه ۱۰۰۰,۰۰۰ لیرایه قدر آوانس اعطاسی حقنده لایحه قانونیه
۱۱	۷	کنج درنگلری حقنده لایحه قانونیه
۱۴	۸	تکالیف حربیه نک صورت طرخنه متدائر ۴ رمضان ۱۳۳۲ تاریخلی قانونه مذیل لایحه قانونیه
۱۵	۹	وظیفه ویا حرب طولایسیله تلف و ضایع اولان ضابطان و منسوبین عسکریه حیواناتنک صورت تضمینی حقنده لایحه قانونیه
۱۶	۱۰	مواد غدائیہ و حوائج سائرہ نک صورت فروخت و توزیعی حقنده لایحه قانونیه
۱۹	۱۱	مکلفیت عسکریه قانوننک قسم قسم تطبیق ایچون حربیه نظارتنه ویرلمش اولان صلاحیت مدتک تمیدی حقنده لایحه قانونیه
۲۰	۱۲	باتس چاوش معاونلری معاشنک یکرمی یدی بیجی غروشه ابلاغی حقنده لایحه قانونیه
۲۱	۱۳	عسکری جزا قانوننک ۴۶ نجی مادہسنه مذیل فقره حقنده لایحه قانونیه
۲۲	۱۴	بر نفر تعیین بدلی مقدارینه دائر لایحه قانونیه
۲۳	۱۵	۱۳۱۴ تولدیلرندن خدمت مقصوره ایله جلب واستخدام ایدیله جکلر حقنده لایحه قانونیه
۲۴	۱۶	تشلیت صورتیه قریه نامنه احاله اولنان اعشار بورجلرینه متدائر جاذی الاولی ۱۳۳۴ تاریخلی قانونک لزوم کوریلن یرلرده تأجیل تطبیق حقنده لایحه قانونیه
۲۴	۱۷	مأمورین عسکریه نک رکوبلرینه مخصوص حیواناتنک سفربرلک مدتجه طرف میریدن اعاشه سی حقنده لایحه قانونیه
۲۵	۱۸	وقت سفرده طاقم قوماندانلرینک صورت اکیالی حقنده لایحه قانونیه
۲۶	۱۹	ایکی بیجی و بر غروشلق اوراق نقدیه اخراجی حقنده لایحه قانونیه

ÖZGEÇMİŞ

AD SOYAD: Sibel YAZICI

ANABİLİM DALI: Yakınçağ Tarihi

KİŞİSEL BİLGİLER:

Doğum Yeri ve Yılı: Erzincan 1971.

EĞİTİM

Yüksek Lisans: İlköğretim Sosyal Bilgiler Öğretmenliği, 2005- 2008.

Lisans: Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi, 1987-1991.

İŞ İSTİHDAM

Milli Eğitim Bakanlığı, 1993-2004

Afyon Kocatepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölüm Başk. 2004-...

YABANCI DİL PUANI

İngilizce, Üds. Mart 2009; 55